

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս.Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի
(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ
ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1963

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

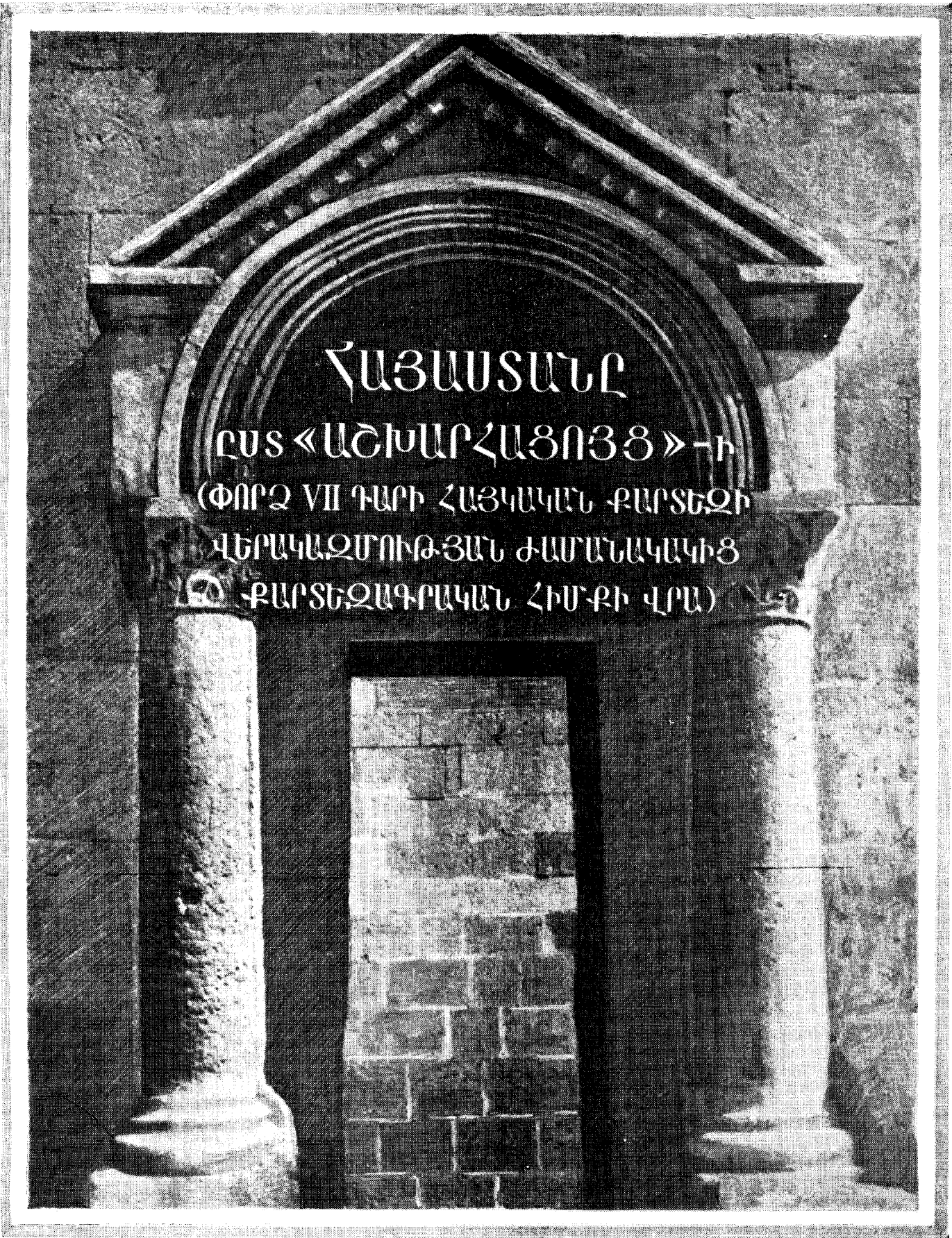
С.Т. ЕРЕМЯН

АРМЕНИЯ
ПО «АШХАРАЦУЙЦ» - У
(АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ VII ВЕКА)
(ОПЫТ. РЕКОНСТРУКЦИИ АРМЯНСКОЙ КАРТЫ VII ВЕКА
НА СОВРЕМЕННОЙ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН 1963

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ
ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԵՎ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ձ մ բ ա գ ռ ի կ ո ղ թ ի ջ	5
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ն	7
Բ ա ց ա տ ռ ա գ ի ռ	31
Քնական հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանու-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ բնագրի գլուխները (Վորձ բնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությամբ	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհների» (նահանգների) և պավատների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ռ Ռ-ի	116
Ց ա ն կ ե ռ	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (Վորձ VII դարի հայկական
քարտեզի վերակազմության ժամանակահից քարտեզագրական հիմքի վրա)»: Մասշտաբ՝
1:1250000:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պատմական Հայաստանի սույն ֆառեզը, ինչպես և նրան կից լույս տեսնող ներկա աշխատությունը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ս. Ս. Երեմյանի խորագրին ու երկարամյա ուսումնասիրության արդյունք է, մի աշխատանք, որը բազմատեղյակ գիտնականի պատմական, աշխարհագրական և աղբյուրագիտական համակողմանի գիտելիքների հմտալից միաձուլման մի չգերազանցված օրինակ է, այն էլ գիտության այնպիսի դժվարին ու սակավ հետազոտված բնագավառում, ինչպիսին վաղ-ֆեոդալական Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունն է:

«Աշխարհագրոյցը» ֆեոդալիզմի շրջանի առաջին գործն է, որը շարունակում է անտիկ աշխարհագրության տրադիցիաները և Պտղոմեոսի գործից հետո համաշխարհային ֆառեզագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ գրավում է առաջնակարգ տեղ: Հին հայ աշխարհագրագետի գրչին պատկանող սույն երկը, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկի» նման, իրենից ներկայացնում է ֆառեզակազմության մի ձեռնարկ: Սակայն, ինչպես համոզիչ վերլուծության միջոցով սպացուցում է Ս. Երեմյանը, հին հայ աշխարհագրագետն իր հայրենիքի՝ Մեծ Հայքի նկարագրման ընթացքում հաճելով հանդերձ Պտղոմեոսի ֆառեզագրական սկզբունքներին, չի բավարարվել նրա տվյալներով, նա հավաքել ու արձանագրել է բոլորովին նոր, անհամեմատ ավելի հարուստ և ավելի ճշգրիտ տվյալներ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես և նրան սահմանակից Վրաստանի, Աղվանքի, «Սարմառիայի», Իրանի և այլ երկրների նկարագրման համար:

VI—VII դդ. սահմանագլխին ստեղծված «Աշխարհագրոյցը» պատմական որոշակի պատճառներով արտացոլում է IV դ. Արշակունյաց Հայաստանի ֆառաֆական սահմանները: Բանն այն է, որ VI դ. վերջերին Անդրկովկասի ժողովուրդների միացյալ պայքարը Բյուզանդիայի և Իրանի դեմ հաղկադրեց զավթիչներին փաստորեն ճանաչել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի անկախությունը: «Աշխարհագրոյցի» հեղինակը մի կողմից արտահայտում էր հայ իշխող շրջանների ֆառաֆական բաղձանքները, որոնք երազում էին հայկական ինֆեոդույն պետականության վերականգնման մասին, իսկ մյուս կողմից, ելնելով իր կրոնադավանաբանական սկզբունքներից, անդրկովկասյան երկրները դավանաբանական տեսակետից համարում էր մի միացյալ երկիր, որն այն ժամանակ ենթարկվում էր Դվինում նստող հոգևոր պետին: Ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասը նույն ձեռք էին ներկայացնում նաև վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի այլագրի աշխարհագրագետները, ասորիները և մանավանդ արաբները, որոնք «Արմենիա» աշխարհագրական տերմինով միավորում էին ողջ Անդրկովկասի և Հայկական բարձրավանդակի հողերը:

Ս. Երեմյանը, համեմատելով Պտղոմեոսի և «Աշխարհագրոյցի» բնագրերը և ֆառեզները, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ «Աշխարհագրոյցի» հեղինակի ֆառաֆական ձգտումները և հայ եկեղեցու իշխանության մասին ունեցած նրա պատկերացումները համընկնում էին արդեն Պտղոմեոսի ֆառեզում մարմնավորված ֆառեզագրական սկզբունքների ու շրջանակի հետ և հենարան էին հանդիսանում հայ հեղինակի համար:

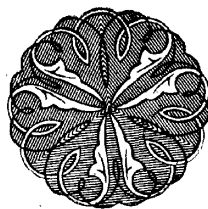
կոսմոսը վերաբերվում էր Ասիայի երրորդ պողոտմե-
ոսյան փարտեզին, որտեղ մի շրջանակի մեջ, նույն
հաջորդականությամբ ներկայացված են Կողմիսը,
Իբերիան, Աղվանքը և Մեծ Հայքը:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշ-
խարհացոյցն» արտացոլում էր նաև մի այլ կա-
րևոր պատմական հանգամանք, այն է՝ Անդրկով-
կասի եղբայրակից ժողովուրդների սերտ կապն ու
միասնությունը, որոնք իրենց անկախության և ազ-
գային-փառափառ ինքնուրույնության գրավա-
կանը տեսնում էին համակողմանի փոխօգնության
և արտաքին թշնամու դեմ ընդհանուր նախա-
ստեղծելու մեջ: «Աշխարհացոյցը» պատմական
այդ իրողության մի պերճախոս վկայական է:
Դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ հայ հե-
ղինակը, Մեծ Հայքից բացի, նույն սիրով ու բարե-
խղճությամբ նկարագրում է Վիրքը (Վրաստանը),
Աղվանքը (Կովկասյան Ալբանիան, այժմյան Սո-
վետական Ադրբեյջանի մի մասը) և «Սարմա-
տիան», մի նկարագրություն, որն առաջինն էր հա-
մաշխարհային գրականության մեջ իր հարստու-
թյամբ և ճշգրտությամբ: Մինչ այժմ հրապարակի
վրա եղած «Աշխարհացոյցի» բնագրին վերաբերող
պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություննե-
րը (Ղ. Ինճինյան, Հ. Հյուբշման, Յ. Մարկվարտ

և այլք) իրենց բոլոր արժանիքներով հանդերձ, աշ-
խարհը ենթարել այն կարևոր հանգամանքը, որ «Աշ-
խարհացոյցը» փարտեզագրական երկ է, այսինքն
փարտեզներին զուգահեռ գոյություն ունեցած բնա-
գիր է հանդիսացել: Ս. Երեմյանի կողմից կատար-
ված՝ Պողոտմեոսի և «Աշխարհացոյցի» բնագրերի
համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյ-
ցը» բաղկացած է եղել առնվազն 15 փարտեզնե-
րից և հանդիսացել է յուրօրինակ մի ատլաս: Ս.
Երեմյանի ներկա աշխատության և նրա կողմից
վերստին կազմված փարտեզի շնորհիվ «Աշխարհա-
ցոյցը» շուրջ մեկ հազարամյակ իր երկրորդ կողմով
անտեսանելի լինելուց հետո, նորից ստանում է իր
զեննելի տեղը և որպես եզակի հուշարձան վերջա-
պես իր արժանավոր տեղն է գրավում համաշխար-
հային փարտեզագրության պատմության մեջ:

Տվյալ աշխատությունն ու փարտեզն, անտա-
րակույս, մեծ ծառայություն կատարեցին ոչ միայն
հայագիտությանը զբաղվող մասնագետներին,
այլև կովկասագետներին, պարսկագետներին և
արևելագիտության այլ ճյուղերի ներկայացուցիչ-
ներին: Այն, համոզված ենք, մեծ հետաքրքրու-
թյամբ կընդունվի նաև Հայաստանի ու Անդրկով-
կասի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների
այն շրջանների կողմից:

Ս. ԱՐԵՎԵՍՏՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատությունը ուղեցույց է հանդիսանում նույն վերնագիրը կրող քարտեզի, որը կազմել ենք «Աշխարհացոյց»-ի տվյալների հիման վրա և այժմ հրատարակում ենք 1:1,250,000 մասշտաբով: Նման քարտեզը առանց ուղեցույցի արժեքազրկվում և անմատչելի է դառնում լայն հասարակությանը: Այդ պատճառով մենք հարկ համարեցինք կցել քարտեզին այս ուղեցույց-բացատրագիրը, որտեղ այբբենական կարգով բերվում են քարտեզում նշված բոլոր անունները: Ուղեցույցում յուրաքանչյուր տեղանուն ունի մանրամասն բացատրություն—հոդված, որը մատչելի է դարձնում քարտեզը բոլորին: Միաժամանակ այստեղ մենք համառոտակի տալիս ենք այն եզրակացությունները, որոնց հանգել ենք «Աշխարհացոյց»-ի երկարամյա ուսումնասիրության ընթացքում: Այդ եզրակացությունները մենք շարադրել ենք ընդլայնված կերպով տպագրության պատրաստվող «Հայաստանը և Կովկասը» ըստ VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի» մենագրության մեջ, իսկ այստեղ տրվում է հարցի միայն համառոտ տեսությունը և տեղանունների բացատրությունը:

Ուսումնասիրության ընթացքում մենք եկել ենք միանգամայն նոր եզրակացության մեզ հասած VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Ստորև բերում ենք մեր հիմնական դրույթները այդ խնդրի շուրջը, որից հետո նորից մասնավորում ենք հարցը, կենտրոնացնելով ուշադրությունը Հայաստանի և նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների տերիտորիայի վրա:

VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ը, որը մի ժամանակ վերագրվում էր Մովսես Խորենացուն, իսկ այժմ՝ Անանիա Շիրակացուն, Հին Հայաստանի

աշխարհագրության և քարտեզագրության անզուգական հուշարձան է: Մեր նոր եզրակացությունները հանգում են այն դրույթին, որ «Աշխարհացոյց»-ը սկզբում եղել է մոտավորապես 15 քարտեզների ժողովածու—Ատրաս, որոնց մեջ հիմնականը եղել է մեր կողմից վերակազմվող Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Վիրքի և Աղվանքի քարտեզը: Հարցի ուսումնասիրությունն այդ տեսանկյունից ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նկարագրում է Հայաստանը և Անդրկովկասը երկու ժամանակաշրջանում: Առաջինն այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.), երբ Հայաստանը մի քնդարձակ կենտրոնացված պետություն էր «Մեծ Հայք» անունով, որ նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների հետ իբրև առանձին քարտեզ տալիս ենք սույն հրատարակությունով, իբրև վերակազմության փորձ ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա: Երկրորդը՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանն է և արտացոլում է Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումը 591—610 թվականների միջև: Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի բազմաթիվ ստանդարտները բոլորովին այլ են և նյութ են հանդիսանալու այլ քարտեզի համար:

Որպեսզի հիմնավորենք մեր նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին, հարկադրված ենք իրկար էքսկուրս կատարել անտիկ աշխարհի քարտեզագրության պատմության մեջ: Այս հետադարձ հայացքը քարտեզագրության պատմության բնագավառում համոզիչ է դարձնում մեր ստորև բերվող նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին:

Աշխարհագրության ու նրա հետ սերտ կապված քարտեզագրության զարգացումը պայմանավորված է Հին Հունաստանի ստրկատիրական հասարակարգի զարգացմամբ ու վերելքով:

Մ. թ. ա. VI դարում Հունաստանում տեղի ունեցած տնտեսական վերելքը և քաղաքական հեղաշրջումները նպաստեցին այն բանին, որ մտավոր աշխատանքը զատվեց ֆիզիկականից և լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին մի ընդհանուր՝ համապարփակ գիտության զարգացման համար: «Հոնիական» դպրոցին պատկանող հին հունական մտածողները հանդես են գալիս իբրև տարերային մատերիալիզմի հետևորդներ և արտահայտում են մեզ հասած հնագույն տիեզերագիտական հայացքները. սկսում է զարգանալ ֆիզիկական աշխարհագրությունը:

Զարգացող առևտուրն ու նավագնացությունը առաջ են բերում պահանջ՝ կազմելու ծովեզերքների նկարագրություններ—պերիպլուսներ (περιπλους) և առանձին երկրների նկարագրություններ—պերիեգեսներ (περιήγησις): Վերջինով էլ պայմանավորված էր աշխարհագրության մեջ երկրորդ ուղղության՝ նկարագրական աշխարհագրության առաջացումը, որը հին հայերը կոչում էին «եկեղագրութիւն» կամ «աշխարհագիր»: Ահա այս ժամանակն էր, երբ կազմվեցին առաջին քարտեզները, որոնք պատկերում էին այն ժամանակվա հույներին հայտնի երկրամասերը: Առաջին աշխարհագրական քարտեզներից է VI—V դդ. մ. թ. ա. Փոքր Ասիայում ապրող Հեկատոնոս Միլետացու քարտեզը: Վերջինիս կրտսեր ժամանակակիցն էր (շուրջ 500-ական թթ. մ. թ. ա.) Պարմենիդը՝ «էլեական» դպրոցի ներկայացուցիչը: Նա առաջին անգամ հանգեց այն գաղափարին, որ երկիրը գնդաձև է¹: Հետագայում այս պատկերացումը մեր մոլորակի մասին անընդհատ խորանում է՝ ընդգծելով անտիկ գիտության առաջադիմությունը և կենսունակությունը: Նոր զարգացող տեսությամբ էր պայմանավորված երկրի առաջին քարտեզի կազմումը, որի հեղինակն է հին աշխարհի խոշորագույն մտածող՝ փիլիսոփա Դեմոկրիտը (460—370): Վերջինիս քարտեզը հիմք հանդիսացավ հետագա հելլենիստական ժամանակաշրջանի մեծ գիտնականներ և մտածողներ Դիկեարքեսի (326—296) և էրատոսթենեսի (276—194) քարտեզների համար:

Առաջին անգամ փորձում է գիտականորեն ապացուցել երկրի գնդաձևությունը Արիստոտելը (384—322), որի ծառայությունները գիտության առաջ այնքան մեծ են, որ նրան նախորդող շրջանի անտիկ գիտության պատմության մեջ կոչվում է «նախաբիստոտելյան շրջան»²: Իսկ նրան հետևող նոր շրջանը, որը համապատասխանում է

հելլենիստական ժամանակաշրջանին, աշխարհագրական գիտության պատմության մեջ կոչվում է «Արիստոտելյան շրջան»:

Այս ժամանակաշրջանը բնորոշ է նրանով, որ մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև աշխարհագրությունը, դուրս են գալիս փիլիսոփայության գերիշխանությունից և զարգանում իրենց համար առանձնահատուկ ուղիներով: Աշխարհագրության մեջ նշմարվում են երկու տարբեր ուղղություններ՝ ֆիզիկական աշխարհագրություն և եկեղագրություն (Χωρογραφία): Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարկառուն դեմքեր Դիկեարքեսը, էրատոսթենեսը, Պոսիդոնիոսը փորձեր են անում չափազերելու երկիրը և կազմում են քարտեզներ, հիմք ընդունելով աստղաբաշխական հաշվումները: Այս ժամանակաշրջանը վերջանում է Ստրաբոնով (65 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.):

Հելլենիստական «արիստոտելյան» ժամանակաշրջանի գիտության նվաճումների հիման վրա է զարգանում Հռոմեական կայսրության գերիշխանության ժամանակաշրջանի գիտությունը:

Հռոմեական կայսրության լայնածավալ տերությունը, որը ընդգրկում էր Միջերկրական ծովի ավազանը, պահանջում էր նոր աշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարել և դրանց հիման վրա կազմել այն ժամանակ հայտնի երկրամասերի քարտեզը:

Հռոմեական տիրապետության ժամանակաշրջանում աշխարհագրությունը և նրա ճյուղը կազմող քարտեզագրությունը նոր վերելքի շրջան են ապրում: Ֆիզիկական աշխարհագրության բնագավառում այս ժամանակ առանձնապես հայտնի էին՝ Օգոստոս կայսեր (27 թ. մ. թ. ա.—14 թ. մ. թ.) ժամանակակից Մանիլիոսը, ականավոր գիտնական-հանրադիտակ Պլինիոս Ավագը (23—79) և նրա ժամանակակից՝ Սենեկա փիլիսոփան (6 թ. մ. թ. ա.—65 թ. մ. թ.), Կեղծ-Պլուտարքոս անվան տակ հայտնի անանուն հեղինակը և Վիտրովիոսը (I դ. մ. թ. ա.):

Հռոմեական ժամանակաշրջանում շարունակում է իր վերելքը ապրել երկրագրությունը (Χωρογραφία), որն իր արտահայտությունն է գտել Մարինոս Տյուրոսցու (մ. թ. I դ. վերջին), Փլավիոս Արիանոս պատմաբանի (95—175) և III դ. աշխարհագրագետ Ագաթեմեոսի երկերում: Ավելի երկրորդական դեմքեր էին Կեղծ-Արիանոսը (I դ. կեսերին), Դիոնիսիոս Պերիեգետեսը (II դ.), Պավսանիասը, Սոլինեսը և Ավիենոս Ռուփոս Փեստոսը:

Այս ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է, որ չամաքի և ծովի դառավորման խնդրում գերիշխում էր երկու տեսակետ. ըստ մի տեսակետի,

¹ Дж. О. Томсон, История древней географии, пер. с англ. Н. И. Скаткина. Вступительная статья А. Б. Дитмара, М., 1953, стр. 9.

որը արտահայտություն է գտել Սենեկայի, Մանի-
լիոսի և Կեղծ-Պլուտարքոսի մոտ, երկրագնդի ժա-
կերենի վրա գոյություն ունեն միմյանցից օվկիա-
նոսներով անջատված մայր ցամաքներ, ըստ
մյուս կարծիքի, որը գտնում ենք Մարինոս Տյու-
րոսցու և Կղավդիոս Պտղոմեոսի մոտ, գոյություն
ունի մեկ մայր ցամաք՝ իր ներքին ծովերով շր-
ջապատված մեկ համաշխարհային Օվկիանոսով:

Այս ժամանակաշրջանում անտղագիտու-
թյունն ու քարտեզագրությունը մեծ ծաղկում ապ-
րեցին աղեքսանդրյան դարոցի ներկայացուցիչ-
ների գործերում, որոնք երկար ժամանակ ազդում
էին գիտության այդ ճյուղերի զարգացման վրա՝
հին հայերի ու արաբների մոտ, և նրանց միջոցով
այնուհետև անցան Արևմտյան Եվրոպա:

Անտիկ հասարակարգի կործանումից հետո
նրա ոլորտում ընկած երկրներից Հայաստանը
միակ երկիրն էր, որտեղ շարունակում էին դա-
րձանալ աշխարհագրությունն ու քարտեզագրու-
թյունը, սակայն արաբական արշավանքների հե-
տևանքով առաջացած երկրի քաղաքական ու տը-
նեսական անկումը երկար ժամանակով ընդհա-
տեց այդ գիտությունների հետագա զարգացումը
մեր երկրում: Բնորոշ է, որ Բյուզանդիայում այս
ժամանակ (VI—VII դդ.) գերիշխում էր Կոզմաս
Ինդիկոպլեվստի (Կոստանդին Անտիոքացու) հե-
տադիմական տեսությունը տիեզերքի կառուցված-
քի մասին:

Հռոմեական կայսրության առօրյան արդեն
գիտեր քարտեզ կազմել և այն գործածել գործնա-
կան կյանքում:

Աղբյուրներում մնացել են տեղեկություններ
այն մասին, որ հռոմեական զորավարներն իրենց
արշավանքների ընթացքում Հայաստանից Հռոմ
էին ուղարկում ռազմական արշավանքների քար-
տեղներ, որոնք, անշուշտ, պատկերում էին
Հայաստանի այս կամ այն մասը: Սովորաբար
ռազմական արշավանքը ղեկավարող զորավարն
իր ձեռքի տակ ունենում էր քարտեզ, որը նրան
ծառայում էր իբրև ուղեցույց զորամասերի շարժ-
ման ժամանակ: Մեզ հասել են տեղեկություններ,
որոնցից իմանում ենք, որ Օգոստոս կայսեր մեր-
ձավորներից մեկը՝ Ագրիպան (68—12 մ. թ. ա.)
մտադիր է եղել կառուցել հատուկ սրահ, որտեղ
որմնանկարի ձևով պատկերացնելու էր այն ժամա-
նակվա հայտնի երկրի քարտեզը: Սակայն մահվան
պատճառով նրան չի հաջողվում իրագործել այդ:
Ագրիպայի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ
մ. թ. ա. 12 թ., կայսրը իրագործեց այն՝ հրապա-
րակելով Ագրիպայի նյութերը իբրև քարտեզին

կից տեղեկագիր: Ենթադրում են, որ Ստրաբոնի
մոտ հիշվող «Խորոգրաֆիան» հենց Օգոստոսի
կողմից հրատարակված աշխարհագրական տեղե-
կատուն է: Պլինիոսը առանձնապես մեծ գովա-
սանքով է խոսում այդ քարտեզի մասին, այն հա-
մարելով ճշգրիտ գործ:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպայի քարտեզը
կազմելու ժամանակ օգտագործվել են պաշտոնա-
կան նյութեր, դրանց թվում այն նոր չափագրու-
թյուններն ու վիճակագրական տեղեկությունները,
որոնցից օգտվել է նաև Պլինիոսը:

Գիտնականներից ոմանք ժխտում են, որ
սկզբից եեթ գոյություն է ունեցել բացատրագիր.
նրանք գտնում են, որ հետագայում այդ տեղեկու-
թյունները գրի են առնվել ուղղակի քարտեզից:
Ըստ նրանց կարծիքի, վերջիններս համառոտ բա-
ցատրական նկարագիր են հանդիսանում հիշյալ
քարտեզի գրպանային օրինակների համար:

Այդ քարտեզին, որը մեզ չի հասել, Պտղոմեո-
սը քննադատորեն էր մոտենում: Մեզ հասած հռո-
մեական միակ քարտեզը Tabula Peutingeriana-ն
է: Վերջինս իրենից ներկայացնում է ժապավեն, ո-
րին հարմարեցված է այդ ժամանակ հայտնի հռո-
մեական քարտեզը:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպայի քարտեզը
վերարտադրում էր երատոսթենեսի քարտեզը:
Ինչպես տեսնում ենք, արդեն Օգոստոսի ժամանա-
կաշրջանում փորձեր էին արվում ստեղծելու ման-
րամասն քարտեզներ և նրանց հիման վրա կազ-
մելված բացատրական նկարագրություններ, ինչ-
պիսին, մեր կարծիքով, պետք է լինի նաև հին հա-
յերի «Աշխարհացոյց»-ը:

Այն, ինչ որ Օգոստոսի ժամանակ չկարողա-
ցավ իրագործել Ագրիպան, մեծ հաջողությամբ
կատարեց II դ. նշանավոր աշխարհագրագետ ու
քարտեզագետ Կղավդիոս Պտղոմեոսը:

«Աշխարհացոյցը» հասկանալու համար մեզ
հարկավոր է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել
Պտղոմեոսի ժառանգության վերլուծության վրա:
Անտիկ քարտեզագրությունն իր զարգացման գա-
ղաթնակետին հասավ աղեքսանդրացի աշխար-
հահռչակ գիտնական Կղավդիոս Պտղոմեոսի (90—
168) աշխատություններում, ուստի նշանակալից
է, որ «Աշխարհացոյց»-ի համար իբրև օրինակ ծա-
ռայել են նրա քարտեղներն ու աշխարհագրական
նկարագրությունները և առաջին հերթին Պտղո-
մեոսի՝ այն ժամանակվա համար ամենաառաջա-
դեմ տիեզերագիտական հայացքները:

Պտղոմեոսը աշխարհագրությանը մոտենում է
աստղագիտության տեսանկյունից և նրա քար-

¹ А. Б. Дитмар, см. Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 15.

¹ Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 461.

տեղագրական աշխատությունները իր իսկ տիեզերագիտական հայացքների գրաֆիկ արտահայտությունն էին հանդիսանալու: Պտղոմեոսը 127—141 թթ. միջոցին կատարած աստղագիտական դիտողությունների հիման վրա գրում է իր հռչակավոր «Աստղաբաշխության սիստեմը»¹: Այս աշխատության մեջ Պտղոմեոսը ընդհանրացնում է անտիկ գիտության (Հիպարքոսից սկսած) եզրակացությունները տիեզերագիտության բնագավառում, ավելացնելով նրանց իր սեփական դիտողություններն ու աստղագիտական հաշվառումները և զարգացնելով երկրի գնդաձևության մասին գոյություն ունեցող տեսությունը:

Պտղոմեոսը ընդունում է իր նախորդների այն դրույթը, թե երկիրը գնդաձև է, թե այն տեղավորված է տիեզերքի կենտրոնում և գտնվում է անշարժ վիճակում: Այնուհետև Պտղոմեոսը անդրադառնում է երկրի ցամաքի տեղադրության վրա, խոսում է լայնության և երկայնության մասին, հիմք ունենալով իր աստղագիտական հաշիվները: Այդ հետազոտությունը, բնականորեն, Պտղոմեոսին բերեց երկրի քարտեզ կազմելու անհրաժեշտություն: Այս նպատակին պիտի ծառայեր նրա 150 թ. մոտերքը հրապարակված ութ գրքից բաղկացած «Աշխարհագրության ձեռնարկը» կամ ավելի ճիշտ՝ «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկը»², որտեղ, ինչպես ինքն է ասում, հետապնդում է մի հիմնական նպատակ՝ տալ գիտական քարտեզագրության հիմունքները³:

Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը ընդգրծում է, որ քարտեզագրումը պիտի հիմնվի բնականվայրերի տեղադրման աստղագիտական հաշվարկումների վրա, սակայն, իրականում Պտղոմեոսի ցույց տված բնականվայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են: Այնուհետև Պտղոմեոսը բացատրում է, թե ինչպես պիտի պատել գլոբուսը համապատասխան զուգահեռների և միջօրեականների ցանցով և նրանց միջև տեղադրել այն ժամանակ հայտնի մայր ցամաքները: Բացի գլոբուսից, Պտղոմեոսը ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի գծագրել քարտեզը հարթ մակերեսի վրա, օգտագործելով պրոեկցիայի զանազան մեթոդները:

Պտղոմեոսը մայր ցամաքները բաժանում է

¹ Այս աշխատության իսկական վերնագիրն է՝ Μεγάλη σφαιρική (բառացի՝ «Ենթադրյալ երկ»), որը առաջին անգամ միջին դարերում թարգմանեցին արաբները և կոչեցին «Almagest»:

² Լավագուշին է Ֆիշերի հրատարակությունը՝ Clavdii Ptolemaei Geographiae, edit. J. Fischer, I—IV, Leyden, 1932.

³ Տե՛ս՝ Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 327—328, 463—477.

բազմաթիվ երկրամասերի և, դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին վերցնելով, նշում է նրա սահմանները, ավրող ցեղերն ու ժողովուրդները, լեռները, գետերը, քաղաքները և կղզիները (եթև ալգախիսները գոյություն ունեն):

Յուրաքանչյուր երկրի նկարագրությունը իրենից ներկայացնում է անունների երկար ցանկ, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 8000 անուն) ունի նրա երկայնության ու լայնության համապատասխան թվական նշում: Այս ձևով նա հերթականորեն տալիս է Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի ընդհանուր, ապա նրանց մասերը կազմող առանձին երկրների նկարագրությունը:

Այդ թվարկումների հիման վրա ընթերցողը ինքը կարող է ոչ միայն առանձին մի երկրի, այլև աշխարհի ընդհանուր քարտեզ կազմել:

Այդ մեթոդով նրա բնագրի հիման վրա կարելի է կազմել եվրոպական երկրների 10 քարտեզ, Աֆրիկայի՝ 4 և ասիական երկրների՝ 12 քարտեզ: Կարելի է ավելի մանրացնել երկրամասերի թիվը, որը և տալիս է քարտեզների մի ամբողջ կոմպլեքս՝ բաղկացած 63 քարտեզից: Այդ են վկայում Պտղոմեոսի տվյալ աշխատության մի քանի ձեռագրերը, ընայած այն բանին, որ հեղինակը ոչ մի տեղ չի նշում, որ նա մտադիր էր քարտեզ կազմել:

Այս է պատճառը, որ գիտության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, թե Պտղոմեոսը իր աշխատությունը քարտեզներ չի կցել, որ մեզ հասած նրա անունով հայտնի քարտեզները կազմվել են ուրիշների կողմից նրա աշխատության բնագրի հիման վրա: Յ. Ֆիշերը առաջինը գիտության մեջ ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ը առաջին երկն է, որը պահպանել է հնագույն վկայությունը, թե Պտղոմեոսը իր աշխարհագրության ձեռնարկին կցել է քարտեզներ⁴:

Դժբախտաբար, Պտղոմեոսը երկրի շրջանակի երկարությունը նշելու համար, հետևելով հոդոսյան զուգահեռականին, ընդունել է անհաջող մի թիվ՝ 40.000 ստադիա, որի հետևանքով նա ստացել է ոչ ճիշտ մեծություն: Այս սխալ ելակետը պատճառ է դարձել ամբողջ կառուցվածքի սխալին: Նա բերում է մոտ 8000 աշխարհագրական կետերի անուններ, որոնց կոորդինատները մտացածին են և պարզապես սարտագրված են նրա կողմից կազմված քարտեզներից: Այլ կերպ ասած՝ բոլոր այդ քարտեզները կազմված են մղոնաչափերի (պերիպլունների և ինտիներարիանների) տարա-

⁴ Տե՛ս J. Fischer. Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr. d. Gesel. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336 և հետ:

ծովթյունների թվական նշումների հիման վրա, որոնց ճշգրտությունը սովորաբար կասկածելի էր: Այն ժամանակ դեռևս գոյություն չունեին կողմնացույց և կատարյալ ժամացույց, ուստի, աստիճանները որոշելու համար դիմում էին պարզունակ ձևերի: Այս սխալ հաշվումների հետևանքով հաճախ միևնույն կետը հիշվում է երկու անգամ, այն էլ իրարից բավական հեռու:

Պտղոմեոսի յուրաքանչյուր քարտեզ ունի իր մասշտաբը, ուստի միացնել այդ քարտեզները միմյանց հետ հնարավոր չէ:

Պտղոմեոսի բերած առանձին երկրամասերի բնակավայրերի ցուցակները իրենց արժեքը ստանում են այն ժամանակ, երբ նրանց տեղադրում ենք քարտեզի վրա, իսկ առանձին վերցրած՝ նրանք ոչինչ չեն ասում:

Եթե այդպես է, ապա ինչու՞ Պտղոմեոսը իր նյութը շարադրում է այդ ձևով և ոչ թե քարտեզի ձևով: Սովորաբար այս բացատրվում է նրանով, որ եթե նյութը տրվեր քարտեզի ձևով, ապա հետագա պատճենահանությունները անընդհատ աղավաղումների հետևանքով քարտեզը կհասցնեին անճանաչելիության աստիճանին: Ահա այս հանգամանքն է համարվում հիմնական պատճառը, որ Պտղոմեոսը գերադասել է քարտեզի ամբողջ նյութը շարադրել նկարագրության ձևով, որը հնարավորություն է տալիս ընթերցողին կազմելու քարտեզ: Ենթադրվում է, որ Պտղոմեոսը կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու՝ Ատլաս, բայց միևնույն նյութը նա շարադրել է իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ¹: Դժվար է պատասխան տալ նաև այն հարցին, թե մեզ հասած մի քանի ձեռագրերին կից գոյություն ունեցող քարտեզները բխում են Պտղոմեոսի կողմից կազմված քարտեզներից, թե կազմված են նրանց բացատրական նկարագրությունների հիման վրա: Ինքը՝ Պտղոմեոսը առաջարկում է կազմել 26 տերիտորիաների քարտեզ, սակայն այդ տերիտորիաները նա նկարագրում է նրանց առանձին մարզերով, ուստի այդ շարադրությունից կարելի է կազմել 63 քարտեզ²:

Ինչևիցե, բոլոր դեպքերում, մեզ հասած քարտեզները մեծ արժեք են ներկայացնում, անկախ նրանց կից բնագրից: Քարտեզները կարող են ավելի հին նյութ պարունակել, քան թե նրանցից արտագրված բնագրի չոր ու ցամաք շարադրությունը: Առհասարակ, Պտղոմեոսի Աշխարհագրությունը տարբեր ժամանակաշրջաններին պատկա-

նող փաստերն ամփոփող մի ձեռնարկ է համարվում:

Պտղոմեոսի քարտեզագրական ժառանգության վերլուծությունը ևս ցույց է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

Առաջին աշխարհագրագետը, որը ուշագրություն դարձրեց Պտղոմեոսի աշխարհագրական քարտեզագրական ժառանգության վրա, ըստ X դարում ապրող բյուզանդական գրող Սվիդասի վկայության, Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) ժամանակակից Պապյոս Աղեքսանդրացին էր: Վերջինս ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, նկարագրեց երկիրը՝ «ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղադեայ Պրտոմէի տիեզերագրութեանց չափուց»³:

Պապյոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրությունը» (ըստ Սվիդասի կոչվել է Χωρογραφία οἰκοῦ μὲνιχῆ)² հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյցի» մեջ և նրա միջոցով է, որ գաղափար ենք կազմում այդ աշխարհագրագետի և նրա երկի մասին: «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան վկայությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Պապյոսը տալիս է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» համառոտ շարադրությունը: Միևնույն ժամանակ «Աշխարհացոյց»-ը մի շարք տեղերում բառացի կրկնում է Պտղոմեոսի հայտնի երկր: Այս հիմք է տվել Ա. Սուքրյանին ենթադրելու, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի գործերի հետ ծանոթացել է ոչ միայն Պապյոսի միջոցով, այլև անմիջականորեն³: Այս վերին աստիճանի ուշագրավ ենթադրությունը, որը անուշադրության են մատնել Ք. Պատկանյանը և Հ. Մանանդյանը, մանրազնին քննարկման է ենթարկել Յիշերը և հանգել է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր եզրակացության: Նա ապացուցեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր ձեռքի տակ է ունեցել ոչ միայն Պտղոմեոսի բնագիրը, այլև նրա կողմից կազմված քարտեզները, որոնց հիման վրա պիտի գրված լինեին մեզ հասած Պապյոս Աղեքսանդրացու աշխարհագրական երկը: Յիշերը նույնիսկ փորձում է ապացուցել, որ ինչպես Պապյոս Աղեքսանդրացին, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ի

¹ Дж. О. Томсон, *История географических знаний в древности*, т. 2, 327—328:

² Նույն տեղում, էջ 477:

¹ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 5 (К. П. Патканов, *Армянская География VII века*, СПб, 1877), տես և «Աշխարհացոյց Մովսեսի Պորենացու յաւելուածովը նախնեաց», Վենետիկ, 1881, (տես 3-րդ ծան.), էջ 9:

² Պապյոսի մասին տես՝ J. Fischer, *Pappus und die Ptolemäuskarten*, Ztschr. d. Gesell. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336—358.

³ A. Soukry, *Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée*. Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881, p. III և հետ:

հեղինակը, իրենց ձեռքի տակ են ունեցել նաև III դարի քարտեզագետ Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզը: «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի այդ մասերը ստուգվում են հիշյալ քարտեզով և Պտղոմեոսին վերագրվող այլ քարտեզներով¹:

Այժմ մենք հիմք ունենք ասելու, որ համաշխարհային աշխարհագրական և քարտեզագրական գրականության մեջ «Աշխարհացոյց»-ը առաջին երկն է, որ շարունակում է անտիկ ժամանակաշրջանի աշխարհագրական գիտության տրագիգիաները, այն էլ սկսված վաղ միջնադարի աննպաստ պայմաններում:

Ինչպես գիտենք, Արեմտյան եվրոպան Պրտղոմեոսին վերհիշեց միայն Ռենեսանսի ժամանակաշրջանում, այն է՝ XV դ., իսկ Հայաստանում, «Աշխարհացոյց»-ի և նրան շարունակող Անանիա Շիրակացու երկերի շնորհիվ, Պտղոմեոսի սխտեմը և նրա տիեզերագիտական հայացքները գերիշխում էին ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Այս երևույթը ուներ իր խոր պատճառները, որոնք պայմանավորված էին մեր երկրի պատմական դարգացման յուրահատկություններով:

Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի դարգացումը հետևանք չէր «բարբարոսների» ներխուժումների, ինչպես այդ եղավ Արեմուտքում, այլ հետևանք էր երկրի ներքին դարգացման: Այս երևույթը իր կնիքն է դնում հայկական վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի մշակույթի դարգացման վրա: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում մենք չենք տեսնում ընդհատում կամ հետադիմություն երկրի մշակութային երևույթների բնագավառում: Ընդհակառակն, ձևավորվող վաղ ֆեոդալական հայկական մշակույթը հանդիսանում է նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի՝ հայկական ուշ-հելլենիստական մշակույթի անմիջական օրինալի շարունակությունը: Սրանով է բացատրվում այն երևույթը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթն իր բոլոր դրսևորումներով հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջականություն, իբրև ներդաշնակ միահյուսումն հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական և հոգևոր մշակույթի դարգացման:

Այս ժամանակում էր, որ Հայաստանում իր ծաղկման շրջանն է ապրում «յունաբան դարոցը»: Այս դարոցի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրություն են դարձնում անտիկ հույների գիտական ու գրական ժառանգության վրա:

«Հելլենասեր» հայ «քերդողներն» ու «վարդապետները», պայքարելով քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ, պաշտպանում են իրենց տեղական

մշակույթը, դիմելով անտիկ շրջանի հունական մշակույթին: Այս կապակցությամբ լայն ծավալ է ստանում թարգմանչական գործունեությունը:

Հունաբան դարոցի ներկայացուցիչները, բացի վաղ-քրիստոնեական ժամանակաշրջանի աստվածաբանական երկերից, թարգմանում են Արիստոտելի, Պլատոնի և անտիկ աշխարհի փիլիսոփայության այլ ներկայացուցիչների գործերը:

Հելլենիստական ուղղությունը VI—VII դդ. հայ փիլիսոփայության մեջ մեծ ազդեցություն է թողնում նաև բնագիտական հայացքների կազմավորման վրա: Այս ժամանակաշրջանում հունարենից հայերենի է թարգմանվում «Արիստոտելի իմաստասիրի թուղթ առ Աղեքսանդրոս թագաւոր՝ Պատմութիւն յաղագս աշխարհի»՝ երկը: Գիտական քննադատությունը վաղուց պարզել է, որ հիշյալ երկը Արիստոտելին չի պատկանում: Նրա անվան տակ թաքնված է մի անձնավորություն, որն ապրել է մոտավորապես մ. թ. I դ. և որին ընդունված է անվանել «Կեղծ-Արիստոտել»: Վերջինիս «Յաղագս աշխարհի» երկը մի ծաղկաքաղ է, որտեղ միմյանց են հարմարեցվում Արիստոտելի, Պոսիդոնիոսի, Փիլոն Եբրայեցու և այլոց աշխատությունների դրույթները²:

Հիշյալ երկը, անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի և ապա Անանիա Շիրակացու երկերի աղբյուրներից մեկն է. սակայն չի կարելի համաձայնվել այն մտքի հետ, թե իբր այն հանդիսացել է «գլխավոր և մեծ աղբյուր»³: Այս ժամանակաշրջանի բնագետ-գիտնականների միջև իր ամբողջ հասակով բարձրանում է դարիս մեծագույն մտածող և առաջադեմ գործիչ Անանիա Շիրակացին (610—685), որի գիտական ժառանգությունը անմահ մնաց հայկական միջնադարի ամբողջ ժամանակաշրջանում: Մեր նպատակից դուրս է տալ Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության բնութագիրը⁴. մենք կանգ կառնենք միայն «Աշխարհացոյց»-ի վրա, որը դժվար թե պատկանի Անանիա Շիրակացու գրչին: Մեր նոր եզրակացությունները գալիս են ժխտելու այդ ընդհանրացած կարծիքը:

Հունաբան դարոցի ծաղկման ժամանակաշրջանում շատ բնական է հետաքրքրությունը

¹ «Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերժանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 603—628:

² Дж. О. Томсон, նշված աշխատությունը, էջ 458:

³ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, «Արարատ», 1896, փետրվար և ապրիլ:

⁴ Տես Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, և В. К Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, стр. 129—157.

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 340 և հետ.

Կղավղիոս Պտղոմեոսի գիտական ժառանգության հանդեպ: Սակայն, բոլոր բանասերները, որոնք խոսում են «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրների մասին, ընկնում են մի ծայրահեղության մեջ: Նրանք ուշադրություն են դարձնում «Աշխարհացոյց»-ի միայն այն մասերի վրա, որոնք առնչություն ունեն Պտղոմեոսի երկերի, կամ նրան ընդօրինակող Պապոս Աղեքսանդրացու հետ, և գալիս են այն եզրակացության, որ այն Պտղոմեոսի երկի մի ընդօրինակություն է: Ա. Սուքրյանը նույնիսկ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը վերնագրում է՝ «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée», որ անընդունելի է. ընթերցողն այն տպավորություն է ստանում, որ այդ երկը լոկ մի ընդօրինակություն է, զուրկ ինքնուրույնությունից: Այլ ծայրահեղության մեջ է ընկել Յ. Ֆիշերը: Նրա կարծիքով ավելի ճիշտ կլիներ «Աշխարհացոյց»-ը վերնագրել «Géographie de Moïse de Corène d'après Pape d'Alexandrie»¹:

Հարցիս ուսումնասիրողներն անտեսել են այն հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասն է կազմում Հայաստանի, Կովկասի և Սասանյան Իրանի աշխարհագրական նկարագրությունը, որը բոլորովին ինքնուրույն և ինքնատիպ երկ է և բոլորովին նոր խոսք է համաշխարհային աշխարհագրության ու քարտեզագրության պատմության մեջ: Մենք տվյալ աշխատության մեջ նպատակ ենք դրել մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այս հանգամանքի վրա և նոր լույսի տակ զննելով «Աշխարհացոյցը», ճիշտ գնահատական տալ նրան:

Շարունակելով մեր խոսքը «Աշխարհացոյց»-ի մասին, նորից ենք հիշեցնում, որ ներկա աշխատության մեջ մեզ հետաքրքրում է մի հիմնական հարց՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը, ի՞նչ նպատակ է դրել իր առաջ հեղինակը՝ հրապարակելով իր աշխատությունը: Գիտության մեջ արմատացած է այն կարծիքը, թե «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրության ձեռնարկ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: Այդ ճիշտ պետք է լինի զարգացած միջնադարի համար, սակայն արդյո՞ք այդպես էր սկզբնական շրջանում, VII դ. սկզբում:

Այս հարցերին պատասխան տալու համար նախ և առաջ հարկավոր է համեմատել Պտղոմեոսի երկի և նրա քարտեզների ու Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզի հետ և «Աշխարհացոյց»-ի բնա-

գիրը իր կառուցվածքի տեսակետից: Երկու բնագրերի համեմատությունը շատ բան է ասում մեզ: Ընդհանուր առմամբ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հետևում է Պտղոմեոսի երկի շարադրության հաջորդականության, սակայն հայ քարտեզագետ-աշխարհագրագետը նախ և առաջ իր ժամանակաշրջանի ծնունդ էր և Պտղոմեոսից իր երկի մեջ թողնում էր միայն այն տվյալները, որոնք համապատասխանում էին նաև իր ապրած ժամանակաշրջանին, հակառակ դեպքում նա աշխատում էր նոր նյութերով համապատասխան դարձնել իր ժամանակվա վիճակին: Արևմտյան Եվրոպան և Աֆրիկան—Լիբիան, ավելի ճիշտ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիաները, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հետաքրքրության տեսադաշտից հեռու էին. այստեղ ուժեղ էին անտիկ գրականության տրագիկոսները, ուստի և այս մասում նա բավական հարազատ է Պտղոմեոսի և նրա վրա հենվող Պապոս Աղեքսանդրացու շարադրություններին: Սակայն ավելի է հեռանում նրանցից, երբ անդրադառնում է հարավարևելյան Եվրոպային, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայի եվրոպական մասին և հատկապես Հունաստանին: Այստեղ նա աշխատում է որոշ պատմական փաստերով կապ գտնել հայ ժողովրդի և հույների պատմական անցյալի միջև: Բնորոշ է այս տեսակետից հետևյալ բաժինը՝ Փոքր Ասիայի նկարագրությունը, որը նա անվանում է «Միջերկրեայք»: Այստեղ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը տալիս է Փոքր Ասիայի վարչական-քաղաքական բաժանման այն պատկերը, որը գոյություն ուներ իր ժամանակ, այսինքն՝ VI—VII դդ.: Պտղոմեոսի երկից մնացել են միայն այն փաստերը, որոնք շարունակում էին գոյություն ունենալ Փոքր Ասիայի բյուզանդական իրականության պայմաններում: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խոսում է այնպիսի վարչական բաժանումների մասին, ինչպիսիք են՝ Ուորիան, Էլինոպոնտոսը, Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և այլն, որոնք Պտղոմեոսի և Պապոս Աղեքսանդրացու ժամանակները գոյություն չունեին: Պտղոմեոսի բնագրից շատ քիչ բան է մնացել Ասիական Սարմատիայի և Կովքիսի նկարագրության մեջ. իսկ Մեծ Հայքը, Վիրքը և Աղվանքը բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա են շարադրվում: Միևնույն ժամանակ շատ հետաքրքիր է, որ Մեծ Հայքին հաջորդող «Յաղագս Ասորոց» վերնագիրը կրող հատվածը համարյա ամբողջովին հարազատ է մնացել Պտղոմեոսին: Այս բացատրվում է նրանով, որ նախարաբական ժամանակաշրջանի հիլենականացված Ասորիքը, Եգիպտոսի հետ միասին, մնում էր իբրև անտիկ հասարակարգի և մշակույթի ավանդությունների ամենամեծ պաշտո-

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 337:

պան: Հռոմեական ժամանակաշրջանի Ասորիքից շատ քիչ բան էր փոխվել նրա քաղաքական-վարչական բաժանման տեսակետից նաև բյուզանդական ժամանակաշրջանում:

Ասորիքից հետո, երբ խոսվում է Միջագետքի մասին, համոզվում ենք, որ Պտղոմեոսի տվյալները չէին համապատասխանում «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանի իրականության և վերջինս փաստորեն տալիս է բոլորովին նոր շարադրություն:

Մեծ Հայքից, Վիրքից, Աղվանքից և «Սարմատիայից» հետո «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և ամենից ինքնատիպ բաժինն է «Յաղագս Պարսից» հատվածը, որտեղ հեղինակը մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսին և տալիս է բոլորովին ինքնուրույն մի բաժին՝ Սասանյան իրանի քաղաքական-վարչական բաժանումը: Այստեղ հարկավոր է նշել, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի համար տալիս է մինչև 387 թվականի քաղաքական-վարչական բաժանման պատկերը, մինչդեռ Սասանյան իրանի պետության քաղաքական-վարչական բաժանումը արդեն վերաբերում է «Աշխարհացոյց»-ի հորինման ժամանակաշրջանին:

Սասանյան իրանի՝ «Երանշահ»-ի կազմի մեջ են ցույց տրված 387 թ. հետո Հայաստանում և Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական բաժանումները՝ Մեծ Հայքի փոխարեն ցույց է տրված՝ «Արմն, որ է Հայք», այսինքն՝ մարզպանական Հայաստանը, որը «Վարջան, որ է Վիրք» և «Ռան, որ է Աղոտանք» մարզպանությունների հետ մտնում է Քուստի Կապիոհ երկրամասի մեջ: Ինչպես մյուս բաժինները, «Յաղագս Պարսից» հատվածը ևս պիտի իրենից ներկայացնեի մի առանձին քարտեզ: «Յաղագս Պարսից» հատվածը նյութ դարձավ Մարկվարտի «Երանշահ» կապիտալ մենագրության¹:

Հետագա շարադրության մեջ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից վերադառնում է Պտղոմեոսի մոտ ընդունված հաջորդականությանը: Հետևյալ բաժինը համապատասխանում է Պտղոմեոսի մոտ եղած՝ Ասիայի 5-րդ քարտեզի բովանդակությանը.

Asiae tabula V

Assyriae

(«Աշխարհացոյց», էջ 42):

Արուստամ, որ կոչի
Ասորեստան այսինքն
Մուծղ²

¹ J. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenci, Berlin, 1901.

² Այս մասը պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ և Արուստամը չի կարելի նույնպես Ասորեստանի հետ:

Mediae
Susianae

Persidis
Parthiae

Karmaniae Desertae

Մարք

Աշխարհ Ասիոյ Եփմացոց է, որ է Խուժաստան, որում Յոյնք, Շաւշանիկ կոչեն

Պարսք

Արիք, որ կոչին Բուստի Խորասան

Հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը բաց է թողնում Անապատային Կարմանիան և վերջացնում է հատվածը ասելով՝ «Եկեալք յարևելս՝ դարձցուք առ հիւսիս»: Ինչպես այլ տեղերում, այստեղ ևս այս շեղումը պիտի նշանակի, որ սրանով վերջանում է այս քարտեզի նկարագրությունը և սկսվում է հետևյալը: Ասիայի հինգերորդ քարտեզի նյութը շարադրելիս «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնքան է շեղվում Պտղոմեոսից, որ փաստորեն մտնում է միայն հաջորդականության սիստեմը: Այդպես է նաև Ասիայի վերջին քարտեզների նկարագրությունը:

Հարազատ պահպանելով Պտղոմեոսի մոտ ընդունված երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, այն դեպքում, երբ տալիս է համառոտ շարադրություն, դուրս է գալիս իր մեծ նախորդի մոտ մատնանշված քարտեզների շրջանակներից և տալիս է ընդհանրացնող քարտեզներ: Այս պատճառով քարտեզների թիվը «Աշխարհացոյց»-ում ավելի քիչ է, քան Պտղոմեոսի մոտ:

Քաղաքատվությունը Պտղոմեոսի շարադրության սիստեմի հետ, մեզ բերում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր նյութը շարադրում է հետևյալ քարտեզների սահմաններում:

Առաջին քարտեզը, որը բոլոր քարտեզների համառոտ հանրագումարը պիտի լինեի, «Աշխարհացոյց տիեզերաց»-ն է, որի պատկերացման հաջող փորձը կատարել է Ք. Պատկանյանը¹ և որը բխում է հայ հեղինակի և Պտղոմեոսի տիեզերագիտական հայացքների ընդհանրությունից: Այս քարտեզը արտաքուստ նման լինելով Պտղոմեոսի քարտեզին, իր մանրամասնություններով, սակայն, տարբերվում է նրանից: Ֆիշերին հետևելով, պիտի կարծել, թե այդ տարբերությունը առաջացել է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ղեկավարվել է Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզով:

¹ Տես՝ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 6, «Քարտեզ Պտղոմեոսի»: К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877.

Ինչպես Պաղոմեոսը, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը Եվրոպայի երկրները բաժանում է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Պաղոմեոսի մոտ այդ սահմանազատումը արևելյան մասում է թուլնում Խաղիան՝ իր Սարգիսիա, Կորսիկա և Սիկիլիա կղզիներով, այնինչ նրանցից արևելք գտնվող Դալմատիան ընկնում է արևմտյան մասում: «Աշխարհացոյց»-ի մոտ այդ սահմանագիծը անցնում է մոտավորապես միջօրեականի 18-րդ աստիճանով, որը համապատասխանում է Արևմտյան և Արևելյան Հռոմեական կայսրությունների 395 թվականի բաժանման գծին:

Այդպիսով, «Աշխարհացոյց»-ում երկրորդ քարտեզը ընդգրկում էր Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը: «Սիկիլիա մեծ կղզի»-ն նկարագրելուց հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նշում է՝ «Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիստիի, ի մնացեալ մասնէն Ովկիանոսի և Անծանօթ երկրի, այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև ցՅունաց ծովն»¹:

«Աշխարհացոյց»-ի երրորդ քարտեզն ընդգրկել է Արևելյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը, ներառյալ Եվրոպական Սարմատիան՝ «Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոյց աշխարհին», «Տաւական ցամաքակղզին, այսինքն զՔնոսոն», «Թրակացոյց աշխարհին», Մակեդոնիան և Ելլադան: Սրանով վերջանում է «Առաջին հատածն», այսինքն Եվրոպայի մայր ցամաքը և ապա սկսվում է «Երկրորդ հատածն աշխարհին», այսինքն՝ Աֆրիկան՝ «Արիա»-ն, որը կազմում էր առանձին՝ չորրորդ քարտեզ և հանդիսանում է Պաղոմեոսի Աֆրիկայի 4 քարտեզների համառոտությունը:

Եթե Հայաստանից հեռու գտնվող Եվրոպայի և Հիբիայի համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը բավարարվում էր երեք համառոտ քարտեզներով, ապա իր հայրենիքի և նրան շրջապատող երկրների համար նա օգտագործում է Պաղոմեոսի մոտ գոյություն ունեցող քարտեզների տախտակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ Պաղոմեոսի Asiae tabula prima-ն ճշտիվ համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Միջերկրեայք» կոչված հատվածին: Մեղ հասած՝ XV դարում տպագրված այդ քարտեզը² լրիվ գաղափար է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում նրա հայրենի փոփոխված ընդօրինակությունը: Բնորոշ է, որ հայ քարտեզագիրը օգտագործել է Պաղոմեոսի քարտեզի

սխեման, ներդրելով Փոքր Ասիայի բյուզանդական ժամանակաշրջանի քաղաքական-վարչական բաժանումը, կցելով նրան նաև Կիպրոս կղզու նկարագրությունը: Փոքր Ասիայի նկարագրությունը «Աշխարհացոյց»-ում վերջանում է հետևյալ բառերով. «Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք»: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ի հինգերորդ քարտեզը պիտի լինի: Վեցերորդ քարտեզը պիտի համապատասխաներ Պաղոմեոսի Asiae tabula secunda-ին և բովանդակելու էր «Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոյց» բաժինը:

Յոթերորդ քարտեզն է Պաղոմեոսի Asiae tabula tertia-ն, որի XV—XVII դդ. եվրոպական տպագիր ընդօրինակությունները մեզ հասել են մի քանի հատ: Բավական է նայել այդ քարտեզների վրա, որպեսզի համոզվենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ճշտիվ պահպանել է Պաղոմեոսի քարտեզի շրջանակները և այդ քարտեզը պարունակող երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը:

Colchidis
Iberiae
Albaniae
Armeniae Maioris

Կողքիս
Վիրք
Աղուանք
Մեծ Հայք²

Վերջացնելով այս բաժինը՝ «Աշխարհացոյց»-ը ստում է՝ «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»³ («Աշխարհացոյց», էջ 38), որ պիտի նշանակի. թե սրանով վերջանում է այս քարտեզը և սկսվում է հետևյալը: Մեր ենթադրությունը ավելի ակնհայտ կդառնա, եթե բերենք Պաղոմեոսի տեղեկությունները Asiae tabula tertia-ի մասին: Իր «Աշխարհագրության» վերջին՝ ութերորդ գրքի 19-րդ գլխում Պաղոմեոսը նկարագրում է Ասիայի երրորդ քարտեզը հետևյալ շրջանակներում:

«1. Ասիայի երրորդ քարտեզը պարունակում է՝ Կողքիսը, Վիրքը, Աղուանքը և Մեծ Հայքը: Նրա մեջտեղով անցնող զուգահեռականը այնպես է հարաբերվում միջօրեականին, ինչպես 14-ը 15-ին:

2. Այդ քարտեզը արևելքից սահմանափակված է Վրկանից ծովով և Մեդիայի մասով, հարավում՝ Միջագետքով և Ասորեստանով, արևմուտ-

¹ Ibid. pp. 64 (Tertia Asiae tabula), 65 (Tabula Asiae III).

² Պաղոմեոսի ժամանակ Մեծ Հայքին սահմանակից Փոքր Հայքը վարչականորեն մտնում էր Կապադովկիայի կազմում:

³ Դատելով այս մեջբերումից, կարելի է կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ում այս քարտեզը պիտի կոչվեր «Հայք», կամ «Աշխարհացոյց Հայոց»:

¹ «Աշխարհացոյց», էջ 16:

² Z. Khanzadian, Atlas, de cartographie historique de l'Arménie, Courbevoie (Seine), 1960, pp. 86 (Prima Asie tabula), 66 (Tabula Asiae I).

բից՝ Կապադովկիայով և Եվքսինյան Պոնտոսի մասով, հյուսիսից՝ Ասիական Սարմատիայով»¹։

Օգտագործելով Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այն հագեցրել է բոլորովին նոր բովանդակությամբ։ Այդ տրված լինների տեղադրումը այժմյան քարտեզի վրա ցույց է տալիս, որ հայ «Աշխարհացոյց»-ի մեղհասած Հայաստանի ու Անդրկովկասի քարտեզը իր ճշգրտությամբ բավականին մոտ պիտի լիներ այժմյան քարտեզներին։

Հետևյալ՝ ութերորդ քարտեզը համապատասխանում է Պտղոմեոսի Asiae tabula IV-ին և իր ժամանակին արդեն այնքան ճշգրիտ է եղել, որ այժմյան քարտեզին շատ է մոտենում։ Բավական է ցույց տալ 1572 թ. հրատարակված ընդօրինակությունը², որպեսզի համոզվենք դրանում։

Այստեղ ևս «Աշխարհացոյց»-ը ճշտվել պահանջ է Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման և տալիս է երկրամասերի նկարագրության նույն հաջորդականությունը։

Cypri insulae³
Syriae
Palestinae
Arabiae Petraeae
Mesopotamiae
Arabiae Desertae

...
Ասորիք
Հրեաստան
Ապառաժն Արաբիա
Միջագետք
Անապատ Արաբիա
Արաբիա Եւգեմոն⁴, որ
է Երջանիկ
Աշխարհ Բարիլացոց

Իններորդ քարտեզը, ինչպես նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից կազմված Սասանյան Իրանի՝ «Երանշահ»-ի քարտեզն էր, որը պիտի կոչվեր «Աշխարհացոյց Պարսից»։ Հետևյալ տասներորդ քարտեզը նորից վերադասարկում է Պտղոմեոսի սխեման՝ Asiae tabula V կոչվող քարտեզը, որի մասին խոսեցինք վերև։ Այս քար-

տեզից արևելք և հյուսիս գտնվող երկրների համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից պիտի դիմեր ընդհանրացնող քարտեզներին։ Ըստ երեվոյթին գոյություն ունեին՝ Սկիթիայի, Հեղկաստանի, Տապարաքիա (Ցելլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստան) և Սինէացոց (Հնդկաստանի) աշխարհի քարտեզները։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ «Աշխարհացոյց»-ը, իբրև առանձին ատլաս, բաղկացած էր մոտավորապես 15 փառեղից։

Մենք վերևում մանրամասն կանգ առանք Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռնարկի բրնձի վրա, որպեսզի բացահայտենք «Աշխարհացոյց»-ի բնույթը նրա հրապարակման ժամանակաշրջանում։ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի մանրադրենի ուսումնասիրությունը, այլպիսով, ցույց է տալիս, որ վերջինիս հեղինակը նույն նպատակներն էր հետապնդում, ինչ որ Պտղոմեոսը, այն է՝ տալ քարտեզագրական բնույթի աշխատություն, ինչպես Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» սովորաբար անվանվում է «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ», այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը կարելի է դիտել իբրև մի խումբ քարտեզներ նկարագրող ձեռնարկ։ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանում արդեն պարզ էր, որ Պտղոմեոսի բնակավայրերի տեղադրման հիմնական եղանակը, հիմնված աստղագիտական հաշիվների վրա, ժխտվում էր իրական տվյալներով և պարզ էր, որ նրա տված բնակավայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են, իսկ այդ տեղադրումները ճշտորոշելու համար իրապես Պտղոմեոսը դիմել է մղոնաչափերի ցուցմունքներին։ Եվ, հիրավի, մենք տեսնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնտեղ, որտեղ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկի» համառոտ շարադրությունն է ներկայացնում, բերում է որոշ տրված լինների Պտղոմեոսի քարտեզագրական հաշվառումներից, իսկ այն մասում, որտեղ նա ինքնուրույն է մանավանդ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և Սասանյան Իրանին վերաբերող գլուխներում, նա բուլորովին անտեսում է Պտղոմեոսի աստիճանական ցանցը, ղեկավարվում է իր կողմից հալածված իրական փաստերով և հասնում է փայլուն արդյունքների։ Ինչպես ցույց է տալիս Ֆիշերը «Աշխարհացոյց»-ը մեծ մասամբ ղեկավարվել է քարտեզագրական նյութերով, որոնց մեջ զգալի տեղ էր զբաղում Ագաթոգեմոսի աշխարհի քարտեզը, հիմնված մեղհասած Պտղոմեոսի աշխարհի քարտեզի վրա։ Այս և նման նյութերի օգտագործումը ինքնին բացասում էր Պտղոմեոսի մոտ բերվող բնակավայրերի ու աշխարհագրական կետերի

¹ 'Asiae Πινὰξ γ. § 1. 'Ο τρίτος πινὰξ τῆς 'Ασίας περιέχει Κολχίδα, καὶ 'Ιβηρίαν καὶ 'Αλβανίαν καὶ τὴν Μεγάλην 'Αρμενίαν. 'Ο δὲ διὰ μέσου αὐτοῦ παράλληλος λόγος ἔχει πρὸς τὸν μεσημβρινόν, δὴ τὰ ἰθὺς πρὸς τὴν ἰστίαν.

§ 2. Περιορίζεται δὲ ὁ πινὰξ ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν μέρει τῆς 'Υρκανίας θαλάσσης καὶ ὁμοίως μέρει τῆς Μηδίας, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας Μεσοποταμία καὶ 'Ασσυρία, ἀπὸ δὲ δύσεως Καππαδοκία καὶ μέρει τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἀπὸ δὲ ἄρκτων Σαρματία τῇ ἐν 'Ασίᾳ (Cl. Ptol. Geographiae, lib. VIII, cap. 19, Asiae tabula III).

² Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Gourbevoie (Seine), 1960, p. 107 (Asiae III tab.).

³ Ինչպես տեսանք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Կիւրոս ցույց է տալիս «Միջերկրեայք» քարտեզի վրա։

⁴ Պտղոմեոսի մոտ 'Αραβία Εὐδαίμων երկիրը բոլորովին այլ տեղ է ցույց տրվում՝ Իրանի խորքեր գտնվող Կարմանիայի կողքին։ «Աշխարհացոյց»-ի այս մոտեցումը կարիք ունի պարզաբանման։

լայնության ու երկայնության թվական տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն ինքը ցույց է տալիս, որ իր համար ամենից ծանոթ երկրի՝ իր հայրենիք Մեծ Հայքի նկարագրման համար, Պտղոմեոսի տվյալները չէին բավարարում, ուստի նա հարկադրված է դիմել այլ աղբյուրների: Խոսելով Մեծ Հայքը կազմող 15 նահանգների մասին, նա ասում է՝ «Արդ կամիմ զոչոս մանրամասնաբար պատմել, թե և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս»¹: Սակայն համեմատությունը Պտղոմեոսի աշխատության հետ ցույց է տալիս, որ նա նոր նյութերով է ղեկավարվել ոչ միայն Հայաստանի մասը գրելիս, այլև նրան հարևան երկրները նկարագրելու ժամանակ: «Սարմատիայի» և Կոլքիսի նկարագրության համար նա դեռևս որոշ չափով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, սակայն, հիմնականում ղեկավարվում է նոր տվյալներով, որոնք ցույց են տալիս հիշյալ երկրների մասին Պտղոմեոսի տեղեկությունների ոչ բոլոր դեպքերում հավաստի բնույթը: Իսկ Վերքին ու Աղվանքին նվիրված գլուխները ոչ մի առնչություն չունեն Պտղոմեոսի տվյալների հետ, զբղված են բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա և իրենց մանրամասնություններով ետ չեն մնում Հայաստանին նվիրված բաժնից: Վերջապես, հիշատակենք Սասանյան Իրանին նվիրված բաժինը, որը վերարտադրում է այդ պետության VI—VII դդ. գոյություն ունեցող քաղաքական ու վարչական բաժանումը և իր մանրամասնությամբ չունի նախորդը համաշխարհային գրականության մեջ:

Վերևում մենք տեսանք, որ Պտղոմեոսը ոչ մի տեղ չի նշում, թե մտադիր էր կազմելու քարտեզներ, այնինչ հետազոտողները միաբան հանգել են այն եզրակացության, որ նա կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու, այսինքն՝ առլաս. սակայն քարտեզների վրա եղած նյութը նա շարադրել է նաև առանձին և, այդպիսով, միևնույն ժամանակ տվել է աշխարհագրության ձեռնարկ: «Աշխարհացոյց»-ի մանրագին քննությունը բերում է նույն եզրակացության, որ նրա հեղինակը ճիշտ և ճիշտ նույն նպատակն է հետապնդել, ինչ որ Պտղոմեոսը—տալ քարտեզների ժողովածու-առլաս, և միևնույն ժամանակ այդ քարտեզների տվյալները շարադրել առանձին, տալով աշխարհագրական ձեռնարկ՝ որը հասել է մեզ, իսկ քարտեզները բաժանել են Պտղոմեոսի քարտեզների բախտը՝ նրանք կորել են: Ոմանք նույնիսկ տարակուսում են, թե արդյոք այդ քարտեզ-

ները հիմք են ծառայել Եվրոպայի վերածննդի ժամանակաշրջանի քարտեզների համար, թե վերջինները կազմված են Պտղոմեոսի տեքստի ցուցմունքների հիման վրա:

Վերոհիշյալ մեր կոահումը «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին ապացուցվում է նաև «աշխարհացոյց» բառի քննությամբ: Այս ժամանակաշրջանի համար «աշխարհագրութիւն» տերմինի կողքին հայերենում ավելի հաճախ գործ էին ածվում՝ «աշխարհագիր» և «երկրագրութիւն» բառերը, որոնք հոմանիշ են հունարեն *χωρογραφία* և *κοσμογραφία* տերմիններին²: «Աշխարհացոյց» բառը, պարզապես, նշանակել է՝ «Ցույց և ցուցակ աշխարհի, տեսարան տիեզերաց ծրագրեալ իւր օրինակաւ»³, կամ «Աշխարհը ցույց տուող քարտէս, որի վրայ նկարուած է աշխարհը, կամ նրա մի մասը»⁴: Ուրեմն, հին հայերենում, բացի «Բարտեզ» բառից գործ են ածել նրան հոմանիշ և ավելի հասկանալի «աշխարհացոյց» բառը: Այս բառը գործ է ածվել դեռևս XVII—XVIII դդ., Ամասերյամում և Վենետիկում հրատարակված մի շարք հայերեն քարտեզներում: Օրինակ, 1695 թ. Ամբաստերգամում հայերեն լեզվով հրատարակված կիսագնդերի քարտեզը կոչվում է՝ «Համատարած աշխարհացոյց»⁵:

Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը «աշխարհացոյց» ասելով հասկացել է «Բարտեզ» կամ «Բարտեզների ժողովածու»՝ «առլաս», սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ քարտեզների կորել են և մնացել են միայն նրանց նկարագրող տեքստերը, նույն վերնագիրը ստացել է «աշխարհագրության ձեռնարկի» իմաստ:

Այդպիսով, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը կարելի է համեմատել հին ռուսական «Книга Большому Чертежу» աշխատության հետ: XV դ. Ռուսաստանը դարձել էր լայնածավալ և հզոր բաղմաղդ պետություն, որի մասին ճիշտ պատկերացում ունենալու համար հարկավոր էր կազմել մանրամասն քարտեզ: Ահա այդպիսի մի քարտեզ կազմվեց XVI դ. երկրորդ կեսին, որը հայտնի էր «Большой Чертеж» անունով: Այս

¹ Տես՝ Նոր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի, Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 260, «Աշխարհագիր» բառի տակ: Այս բառը ունեցել է նաև այլ իմաստ՝ պետական մարզահամար և ցուցակագրություն, վիճակագրություն:

² Ն.Ն. Նոր Հայկազեան բառարան, Ա., էջ 264, «Աշխարհացոյց» բառի տակ:

³ Ս. Մ. Մալխասեան, Հայերեն լեզուի բացատրական բառարան, Ա., էջ 197, «Աշխարհացոյց» բառի տակ, իբրև օրինակ բառակազմության բերվում են՝ «Աշխարհացոյց քարտէս», «Մանրամասն բազմագույնեան աշխարհացոյցներ»:

⁴ Տես՝ Z. K h a n z a d i a n, Atlas de géographie historique de l'Arménie, Paris, 1920, planche XI, carte № 17.

⁵ «Աշխարհացոյց է դարու»: Տես՝ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877 էջ 17:

քարտեզը այնուհետև մի քանի անգամ վերակազմվել է նոր ուղղումներով ու հավելումներով, սակայն, ցավոք սրտի, ոչ մի օրինակ այդ քարտեզից մեզ չի հասել, կորստից փրկվել է միայն նրա հավելումը կազմող «Книга Большому Чертежу» գիրքը, որը քարտեզից արտագրված բնագիր է¹։ Ուշագրավ է, որ XVII—XVIII դդ. շեմքին «Книга Большому Чертежу» գիրքը դիտվում է իբրև ոչ միայն որպես տեղեկատու ձեռնարկ, այլև իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ և այն մտնում է հանրակրթական գրականության շարքը։ Այս ժամանակվանից «Книга Большому Чертежу» գիրքը մտնում է պատմա-աշխարհագրական բնույթ ունեցող ժողովածուների մեջ։ Հենց այդ ձևով են մեզ հասել այդ աշխատության բազմաթիվ գրչագիր օրինակները։ Հետաքրքիր է նաև այն, որ «Книга Большому Чертежу» գիրքը անընդհատ փոփոխվում էր նոր ընդմիջարկումներով ու հավելումներով, որոնք գրի էին առնվում «Большой Чертеж» քարտեզի գոյություն ունեցած տարբեր վարիանտներից²։

Ինչպես տեսնում ենք, քարտեզագրության սկիզբը Ռուսաստանում նույն ձևով է ընթացել, ինչ որ հին աշխարհում՝ կազմվել է երկրի քարտեզ, ապա նրա սովալների արտագրությամբ կազմվել է առանձին գիրք, որը նրա բացատրական բնագիրն էր։ Հետագայում քարտեզները կորել են, իսկ բնագիրը մնացել է և գործ էածվել իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ։

Վերադառնալով «Աշխարհացոյց»-ի խնդրին, մենք տեսնում ենք, որ վերջինս հանդիսանում է հայկական քարտեզագրության անդրանիկ գործը։ Հեղինակը, հետևելով Պտղոմեոսին և մասամբ նրա աշխատության համառոտ շարադրության բնագրին, որ III դ. վերջին կատարել էր Պապպոս Աղեքսանդրացին, համառոտ տալիս է նրա տիեզերագիտական տեսությունը, ապա, նրա քարտեզների հիման վրա, կազմում է մի քանի «աշխարհացոյց»-ֆաբլեզ և միևնույն ժամանակ գրի առնում այդ քարտեզների բովանդակությունը, բաժանելով այն առանձին գլուխների ըստ այն հաջորդականության, որ ուներ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» (հիշենք, որ վերջինս կոչվում էր նաև «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ»)։

Այստեղ հարկավոր է նշել նաև մի վերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթ։ XV—XVI դդ. տպագրված՝ Պտղոմեոսի քարտեզները հաճախ իրենց վրա կրում են քարտեզի սովալների բովանդակու-

թյունը, որ, Պտղոմեոսին համապատասխան, երկրի նկարագրության համառոտ բովանդակությունն է։ Այս հանգամանքը թերևս մեզ բացատրում է, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում Պապպոս Աղեքսանդրացու բնագիրը՝ արդյոք իր կողմից պատրաստած քարտեզների համառոտ բացատրագիրը չէ՞ր, որ ինքնին Պտղոմեոսի երկի համառոտությունն էր հանդիսանալու և վերջո հարկավոր է նշել, որ XV դարից սկսած, երբ Արևմտյան Եվրոպան սկսեց զբաղվել քարտեզագրությամբ և սկսեց քարտեզների տպագրության գործը, Արևելքի երկրներից ամենից մեծ ուշադրության թերևս արժանանում է, Պաղեստինից և Ասորիքից հետո, Հայաստանի քարտեզը, հատկապես այն ձևով, որ Պտղոմեոսի մոտ հայտնի է իբրև Asiae tabula III: Բացի նրանից, որ այդ երևույթը գալիս էր հնից, երբ Հայաստանը դիտվում էր իբրև անտիկ աշխարհի հյուսիս-արևելյան ծայրամաս, ուներ նաև մի այլ պատճառ։ Միջնադարյան Եվրոպայի եկեղեցական միջավայրում տակավին վառ էր մնում հիշողությունը բիրլիական Արարատ լեռան մասին, իսկ Հայաստանը դիտվում էր այն երկիրը, որտեղ գտնվելիս է եղել, ըստ ավանդության, «դրախտը»։ Մեզ հասել են Հայաստանի մի շարք տպագիր քարտեզներ, սովորաբար Պտղոմեոսի քարտեզի հիմքի վրա, որտեղ նշված է Արարատ գագաթը՝ Նոյի տապանը վրան, իսկ Կասպից ծովում նկարված է մի տուն, որի վրա սովորաբար լատիներեն գրված է arca Noe³։ Կան նաև Հայաստանի քարտեզներ, որտեղ հատկապես ցույց է տրված «դրախտը»²։

Ինչպես տեսնում ենք, այս հանգամանքը ևս նպաստել է այն բանին, որ ուշ միջնադարյան Եվրոպայում բավական շատ են լույս տեսել Հայաստանը նկարագրող քարտեզները։

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գոյություն է ունեցել մոտավորապես 15 քարտեզ, հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. «Աշխարհացոյց Տիեզերաց»³,
2. «Աշխարհատող Եւրոպիայ» (Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը),
3. Արևելյան Հռոմեական կայսրության ֆաբլեզ,
4. Լիբիայի (Աֆրիկայի) ֆաբլեզ,
5. «Աշխարհացոյց Միջերկրաց»,
6. Ասիական Սարմատիայի ֆաբլեզ,

¹ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960, p. 65.

² Նույն տեղում ենք, որ էջ 43:

³ Մենք գտնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ը պետք է սկսվեր աշխարհի ընդհանուր մի նման քարտեզով:

¹ Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950, стр. 3.

² Там же.

7. «Աշխարհացոյց Հայոց» — Մեծ Հայքի, Կողբիսի, Վիրքի և Աղուանքի քարտեզ,

8. Ասորիքի, Միջագետքի, Բաբելոնի և Արարիայի քարտեզ,

9. «Աշխարհացոյց Պարսից» — Սասանյան Իրանի պետության («Երանշահ»-ի) քարտեզ,

10. Արեւմտյան Իրանի քարտեզ:

Պետք է լինեին նաև այլ քարտեզներ, մոտավորապես 5 հատ — Սկիւքիայի, Հնդկաստանի, Տապարանի (Յելլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստան) և Սինէացոց աշխարհի (Հնդկաշին): Նշված քարտեզներից առաջինը և վերջին հինգը պիտի կազմված լինեին համաձայն Պտղոմեոսի քարտեզների հիման վրա կազմված Ագաթոգեմոսի քարտեզի: Դեռևս Մարկվարտը (տե՛ս Franšahr, էջ 140 և 150, ծան. 49), անդրադառնալով Սկյութիայի նկարագրությանը «Աշխարհացոյց»-ում, նշում է, որ վերջինիս հեղինակը այդ երկրի մասին խոսելիս դեկավարվել է Պտղոմեոսի քարտեզներով: Ֆիշերը ցույց է տալիս, որ տվյալ դեպքում սգտագործվել է Պտղոմեոսի Ասիայի VII քարտեզը: Մնացյալ քարտեզները մեծ մասամբ կազմվել են նորնյութերի հիման վրա, որոնք տալիս էին VI—VII դարերի քաղաքական-վարչական բաժանման պատկերը: Ուշագրավ է, որ մեզ հասած բնագրի հիման վրա կարելի է կոհակել, թե այս քարտեզներն ունեցել են տարբեր մասշտաբներ: Տիեզերքի կամ աշխարհի քարտեզը ունեցել է ավելի փոքր մասշտաբ: Ավելի ընդարձակ է եղել «Երանշահ»-ի (Սասանյան Իրանի պետության) քարտեզը, իսկ Կողբիսը, Վիրքը, Աղվանքը, Մեծ Հայքը և «Սարմատիան» (հարավային մասը) պատկերացնող քարտեզը եղել է մեծագիր և մանրամասն, ինչպես ցույց է տալիս մեր կողմից հրատարակված քարտեզը:

Վիրքի և Աղվանքի այդչափ մանրամասն նկարագրությունը պայմանավորված է ոչ միայն այն բանով, որ նրանք ընկնում էին Հայաստանի քարտեզի շրջանակներում: Կար նաև մի շատ ավելի կարևոր հանգամանք: Հեղինակի համար պարզ է, որ Հայաստանը շրջապատող երկրներից՝ բոլորից հարազատ և մոտ էին Վիրքը և Աղվանքը: Այդ մերձավորությունը դրսևորվում էր կյանքի բոլոր երեւոյթներով և առաջին հերթին մշակութային և կրոնա-դավանաբանական ընդհանրությամբ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, լինելով հոգևորական և միաբնակ եկեղեցու ջատագով, չէր տարբերում վրացիներին ու աղվաններին հայերից: Նա նույնպիսի մանրամասնությամբ է նկարագրում Վրաց աշխարհն ու Աղվանքը, ինչպես իր հայրենի եր-

կիրը՝ Մեծ Հայքը: Այս ժամանակ ընդհանրացած կարծիք էր, որ այդ երեք երկրները մեկ միասնություն են կազմում: VI դարի հեղինակ ասորի Զաքարիա Հոհտորը Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Սիսականը (Սյունիք) և Բազգունը (Բազկան), մշակութային-դավանաբանական տեսակետից համարում էր մեկ աշխարհ և անվանում էր Հայաստան, իսկ արաբական գերիշխանության ժամանակաշրջանում պաշտոնապես էլ այս երկրները կազմում էին մեկ վարչական միավոր և հայտնի էին «Արմենիա» անվան տակ:

Քարտեզների «աշխարհացոյցների» հետ միաժամանակ կազմվել են նրանց «աշխարհագիր»-ները, այսինքն գրի է առնվել այդ քարտեզների վրա եղած ամբողջ բնագիրը և ստացվել է մի րավականին ընդարձակ բնագիր, որը դարձել է այնուհետև աշխարհագրության ձեռնարկ: Կարելի է կոհակել, որ քարտեզների ընդօրինակության ընթացքում ներմուծվել են նոր տվյալներ, որի հետևանքով առաջացել են նրանց մի քանի վարիանտներ: «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գոյություն ունեցող վանագան գրչագիր օրինակներում ներմուծվում էին տվյալներ քարտեզների տարբեր վարիանտներից, որի հետևանքով առաջացել են բնագրի տարբեր վարիանտներ: Լավագույն օրինակների ընտրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ընդմիջարկումները VII դ. վերջից և VIII դ. սկզբից այս կողմը չեն անցնում, ինչ որ ենթադրել է տալիս, թե VIII դ. «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզները այլևս գոյություն չունեին:

Հետագայում, երբ քարտեզների գոյությունը մոռացության էր արվել և մնացել էր միայն «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրն իր դանազան վարիանտներով, այն դիտվում էր իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ ու տեղեկատու և դասավանդվում էր դպրոցներում: Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը մեծ մասամբ մեզ հասել է ձեռագիր այն ժողովածուներում, որտեղ գտնվում էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», կամ Անանիա Շիրակացու երկերը, ուստի այն վերագրվեց Մովսես Խորենացուն, կամ (ավելի նվազ) Անանիա Շիրակացուն²:

Մեր այս մտորումներն ու կոհակումները «Աշխարհացոյց»-ի մասին պիտի հիմնավորել մեզ հասած բոլոր դրչագրերի մանրազնին ուսումնա-

¹ Հետագայում՝ միջնադարի ընթացքում եղած ընդմիջարկումները համեմատաբար քիչ են և հեշտ է նրանց գտել մայր բնագրից:

² Տե՛ս Ա. Ն. Աբրահամյան, Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940, մանվանդ էջ 25—34:

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 355:

սիրութեան ու քննական բնագրի հրատարակման միջոցով:

Անդրադառնալով վերստին «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզներին, անհրաժեշտ է տալ նրանց ավելի հանգամանալից բնութագիրը: Մենք սույն հրատարակութեամբ լրիվ վերարտադրում ենք Պտղոմեոսի տեքմինով ասած՝ Ἀσία πίναξ γ' քարտեզը, որտեղ ներկայացված են՝ Կողքիս, Վիրք, Աղուանք և Մեծ Հայք երկրները, ընդգրկելով նաև Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը: Սույն քարտեզից հետո մենք մտադիր ենք մոտ ժամանակներս հրատարակ հանել մնացյալ նշված քարտեզներից հատկապես «Երանշահր», «Միջերկրեայքը», Ասորիքը և այլն, կազմված այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, որոնք նույնպես գալու են ապացուցելու մեր նոր եղբակցությունները «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Առաջին քարտեզը, որը պատկերում էր այն ժամանակվա հայտնի աշխարհը, ամբողջովին վերարտադրում էր Պտղոմեոսի քարտեզը, սակայն ավելի համառոտ տրվյալներով: Ինչպես վերը նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ը ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել է այդ հուշարձանի միայն այս մասը, որը զուրկ է ինքնուրույնությունից և համարյա ամբողջովին վերարտադրություն է հույն հեղինակի, ուստի հայ հեղինակը լավագույն դեպքում համարվել է իբրև սոսկ Պտղոմեոսի և Պապյոս Աղեքսանդրացու բարեխիղճ ընդօրինակողը¹: Հետադուրդների ուշադրությունից, սովորաբար վրիպում են «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասը կազմող՝ Հայաստանին, Անդրկովկասին և Սասանյան Իրանին նվիրված գլուխները, որոնք բոլորովին նոր խոսք են հին աշխարհի աշխարհագրական գիտություն մեջ: Քարտեզի այդ բնագիրը համաշխարհային գրականության մեջ Սասանյան Իրանի ամենահին մանրամասն նկարագրությունն է: Անտիկ ժամանակաշրջանի հույն և հռոմեացի հեղինակների տվյալները այդ երկրի մասին, սովորաբար, շատ ավելի համառոտ են ու աղքատիկ, և լի են հատուկ անունների աղավաղումներով:

Հայերենը, հագեցված լինելով պահլավերեն լեզվի բառապաշարով, ավելի հարազատ ձևով էր վերարտադրում հարևան Իրանի տեղանուններն ու ցեղանունները: Սակայն իր մանրամասնությամբ

Իրանի նկարագրությունը զիջում է սույն քարտեզում ներկայացված Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի ու «Սարմատիայի» նկարագրության: Ստորև կտեսնենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի համար հավասարապես հարազատ էին Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները, հատկապես՝ հայերը, վրացիները և աղվանները: Երեք եղբայրակից ժողովուրդներն այն ժամանակ ևս իրենց հզորությունը տեսնում էին սերտ կապի և փոխօգնության մեջ: Այդ միասնությունն էր, որ օտար նվաճողներին՝ Սասանյան Իրանին և Բյուզանդիային, հարկադրեց ճանաչել VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Անդրկովկասի երկրների քաղաքական ինքնուրույնությունը:

Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» նկարագրությանը նվիրված գլուխների մեր բազմամյա ուսումնասիրությունը և նրանց համագրումը հայ մատենագիրների, հույն-հռոմեական հեղինակների, բյուզանդական, վրացական, արաբական, պարսկական և այլ աղբյուրների տվյալների հետ, հնարավորություն են տալիս տեղադրել «Աշխարհացոյց»-ի հիշյալ գլուխներում պատահող երկրների, ժողովուրդների, «ազգագաւառ»-ների (ցեղերի և նրանց տերիտորիաների), «փոքր աշխարհներ»-նահանգների, «գաւառներ»-ի, լեռների ու լեռնազագագթների, ծովերի, լճերի, գետերի ու բնակավայրերի անունները: Այս բազմաթիվ տվյալների գրանցումը քարտեզի վրա ակնհայտ է դարձնում, թե որքան մանրամասն ուսումնասիրություն է կատարել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, որպեսզի կարողանա կազմել իր հայրենիքի քարտեզը:

Մի անձնավորություն, որը այդքան մանրամասն ուսումնասիրել էր Հայաստանը, պարզ է, չէր կարող ղեկավարվել Պտղոմեոսի կողմից պատրաստված՝ Հայաստանի քարտեզով:

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գրանցումը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա ակնհայտ է դարձնում, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» քարտեզն ավելի էր մոտենում աշխարհի քարտեզին, քան թե Ամստերդամում կամ Վենետիկում XVII—XVIII դդ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզներին:

Հեղինակը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է Մեծ Հայքի քաղաքական ու վարչական բաժանման վրա, որն արդյունք էր երկրի պատմական զարգացման, դալիս էր դարերի խորքից և զգալի չափով պայմանավորված էր երկրի լեռնագրական ու ջրագրական պայմաններով:

Քարտեզի հեղինակը Մեծ Հայքի տերիտորիան բաժանում է 15 «փոքր աշխարհներ» կամ նահանգների, որոնք, իրենց հերթին, բաժանվում են

¹ Այդ տեսակետից բնորոշ է «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի առաջին հրատարակիչ Արսեն Սուքրյանը, որն այն գիտում է սոսկ իբրև Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության համառոտ շարադրություն»: Նա անտեսել է այն փաստը, որ բնագրի մեծագույն մասը հանդիսանում է հայ հեղինակի օրիգինալ աշխատությունը: Sba՝ Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Venise, 1881, Préface, p. III.

առանձին գաւառներ: Մեծ Հայքի 15 նահանգները պարունակում են 198 գաւառ: Մեծ Հայքի սահմաններում հեղինակը հիշատակում է՝ 6 լեռնաշղթա, 10 լեռնագագաթ, 3 լեռնադաշտ, 4 դաշտավայր, 6 լիճ, 8 կղզի (Վանա և Մովսէս լճերի), 25 մեծ գետ և 8 փոքր գետ: Հիշատակվում են ապա՝ 49 բնակելի կետեր, որոնցից՝ 22 փաղափ, 11 ավան, 3 գյուղ, 13 ամրոց ու բերդ: Ընդամենը՝ 361 աշխարհագրական անուն:

Այդքան մեծ թվով անունների տեղադրումը ցույց է տալիս, որ հեղինակը քարտեզի վրա չի թողել «սպիտակ բիծ»: Նրան քաջ հայտնի են եղել ամենափոքր գետային ավազանները, հովիտներն ու կիրճերը:

Մեծ Հայքի նկարագրության տվյալների տեղադրումը քարտեզի վրա հնարավորություն է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ վերականգնել Մեծ Հայքի պետության քաղաքական սահմանները մինչև 387 թ. նրա բաժանումը: Այս հարցի պարզաբանումը, իր հերթին, հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Մեծ Հայքի պետության տերիտորիայի մակերեսի ընդհանուր տարածությունը:

Մեծ Հայքի քարտեզի վրա անդրադարձել են Հայկական պետության քաղաքական սահմանների այն բոլոր փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 298—387 թթ. միջև: Քարտեզի վրա նշված են քաղաքական սահմանները Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի (298—338 թթ.) և նրան հետևող 338—363 և 363—387 թթ. տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունները: Ինչպես տեսնում ենք, VII դ. սկզբում, այսինքն՝ 200 տարի հետո, կազմվել է Հայաստանի IV դ. քարտեզը, երբ այն դեռևս անկախ պետություն էր:

Քարտեզի վրա վերջին Արշակունիների ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական ու վարչական բաժանման սխեմանը այնպիսի մանրամասնությամբ է տրված, որ ակամայից հարց է ծագում՝ արդյո՞ք հեղինակը չի ունեցել իր ձեռքի տակ IV դ. առաջին քառորդի նյութեր: Եթե այո՝, ապա ի՞նչ կարգի նյութեր էին դրանք: Դրանք կարող էին լինել տվյալներ հերթական աշխարհագրի, որ պետությունը պարբերաբար անց էր կացնում, երկրի հարկային հնարավորությունները պարզելու համար¹:

Արևելյան բռնապետությունների, նրանց թվում նաև Արշակունյաց Հայաստանի ու Սասանյան Իրա-

նի համար բնորոշ էր, որ պետության ամբողջ տե-րիտորիան համարվում էր «արժունի երկիր» (χώρα βασιλική) և գտնվում էր արքունիքի ներկայացուցչի՝ հազարապետի տնօրինության ներքո: Հարկային քաղաքականության հիմնական մասն էր կազմում երկրի վարչական բաժանումն ըստ առանձին հարկային միավորների՝ գավառների: Արշակունյաց Հայաստանը՝ Մեծ Հայքը, համաձայն Պլինիոսի (23—79), բաժանված էր 120 ալդպիսի միավորների, որ նա կոչում է ստրատեգիա կամ պրեֆեկտուրա¹: Գրականության մեջ վաղուց է հայտնվել այն միտքը, թե Պլինիոսի այդ ստրատեգիաները կամ պրեֆեկտուրաները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հայկական աղբյուրների «գաւառ»-ները: Հետագայում, երբ առաջացան նախարարական «տէրութիւն»-ները, որոնք ընդգրկում էին մեկ կամ մի քանի գավառ, անկախ տվյալ նախարարական տոհմի ժառանգական իրավունքներից, արքունի դիվանում գրանցված էին նախկինի պես առանձին գավառները, իբրև հարկատվության առանձին միավորներ: Նույնիսկ Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո, երբ Սասանյան Իրանը և Բյուզանդական կայսրությունը պաշտոնապես ճանաչեցին նախարարների ժառանգական իրավունքները Արշակունիների կողմից նրանց տրված «տէրութիւն»-ների վրա, այնուամենայնիվ գավառների բաժանումը մնաց, և նրանք, օրինակ, Մարգպանական Հայաստանում, հարկատվության տեսակետից ենթարկվում էին արքունի հազարապետին: Այս հանգամանքը բացատրում է, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ում բոլորովին հաշվի չի առնված Մեծ Հայքի բաժանումը ըստ առանձին նախարարական տերիտորիաների: Մեծ Հայքի բաժանումից հետո էլ իբրև հարկատվության հիմնական միավոր մնում էր գավառը: Ժամանակի ընթացքում տվյալ երկիրը, որը հանդես էր գալիս իբրև գավառների հանրագումար, տնտեսապես աճում էր. նրա հետ աճում էր և փոփոխություններ էր առաջացնում աղգարնակչության աճը, ինչպես և անասունների գլխաքանակի աճը և մրգատու պարտեզների և խաղողի այգիների աճը. իսկ նոր փոփոխությունները պարզելու համար պետությունը անց էր կացնում հերթական «աշխարհագիր»:

Հայաստանի, Իրանի և այլ երկրների համար, սովորական էին պարբերաբար անցկացվող աշխարհագիրները, այսինքն՝ հողային կադաստրը, հարկատու ազգաբնակչության ու անասունների վիճակագրությունը: Պետական այդ մեծ ձեռնարկումն ի կատար էր ածվում արքունի հազարապետի միջոցով:

¹ Ք. Պատկանյանն անդրադառնալով Մեծ Հայքի վարչական բաժանման խնդրին, նշում է, որ հեղինակն այդ տվյալները հավանորեն քաղել է պաշտոնական աղբյուրից, որ հիշատակում է լինի: Տես՝ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877, стр. 42, прим. 150.

¹ Plinius, Nat. hist., VI, 10.

Սովորաբար, նման աշխարհագիրը անց էր կացվում այն դեպքերում, երբ իշխանությունը գլուխ գալիս էր նոր հարստություն, կամ երկրում հաստատվում էր օտար տիրակալություն: Յուրաքանչյուր նոր աշխարհագրի ժամանակ որոշվում էր տվյալ գավառի հողային սեփականությունը և փոփոխվում էին սահմանաքարերը, որոնք սովորաբար կոչվում էին նրանց կանգնեցնող հարստության տոհմական անունով: Այսպես, օրինակ, մեզ հայտնի են սահմանաքարեր Սեանա լճի ավազանից, որոնք իրենց վրա կրում են արամեատառ արձանագրություններ և կոչվում են «Ռաւանդական», այսինքն՝ «Տրուանդական» և ցույց են տալիս Երուանդունի դինաստիայի պետական գործունեությունը III դ. մ. թ. ա.¹:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, երբ Երվանդունիներից հետո հայկական դահը դարձել է Արտաշիսյանների ժառանգական սեփականություն, անց է կացվել նոր աշխարհագիր, տեղի է ունեցել նոր սահմանազատում կալվածների, որոնց բաժանող սահմանաքարերը նոր հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի (189—161) անունով կոչվել են «Արտաշիսական»²: III դ. երբ Սասանյանները համառ պայքար էին մղում Հայաստանին տիրանալու և վերացնելու հայ Արշակունիների դինաստիան, մի առ ժամանակ (253—272 թթ.) նրանց հաջողվում է տիրել երկրին: Նոր տվյալների համաձայն, Սասանյան արքայից արքա Շապուհ Ա-ն (241—272) Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակում իր որդիներից մեկին՝ Որմիզդ-Արտաշիրին (261—272)³, ուր Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ հայտնի է «Արտաշիր» անունով: Խորենացին տեղեկացնում է, որ այս Արտաշիրը «զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական⁴ անուանեաց»⁵: Ինչպես տեսնում ենք այս մեջբերումից, Որմիզդ-Արտաշիրն իր պետական գործունեության ընթացքում Հայաստանում, երկրի հարկային ունակությունը պարզելու համար, անց է կացրել նոր աշխարհագիր և վերանայել է երկրի կալվածների սահմանները, որի ընթացքում Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանից հայտնի սահմանները փոփոխվել են և կանգնեց-

վել են նոր սահմանաքարեր, որոնք Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր Ա Պապականի (224—241) անունով կոչվել են «Արտաշիրական»: Հետագայում, երբ Հայաստանում վերականգնվեց հայ Արշակունիների իշխանությունը, այս սահմանաքարերը պիտի նորից փոփոխվեին, և այդ միջոցառումը, ամենայն հավանականությամբ, պիտի տեղի ունենար 298 թ. 40-ամյա խաղաղության զաշնագրից հետո, երբ Տրդատ Գ. Մեծը (287—332) լայն հնարավորություններ ստացավ զբաղվելու երկրի ներքին շինարարությամբ:

Տրդատ Մեծի ժամանակ տեղի է ունեցել նոր աշխարհագիր և նախարարական իշխանությունների նոր վերաբաժանում: Նախարարական կալվածատիրության տեղաշարժի հարցը¹ ևս հանդիսանում է հողաբաժանման ընդհանուր հարցի մի մասը, որի հետ սերտ կապված էր աշխարհագիրը: Անշուշտ այս աշխարհագրի ժամանակ «Արտաշիրական» սահմանաքարերի փոխարեն նորից հաստատվեցին «Արտաշիսական» անունը կրող սահմանաքարերը: Այս ժամանակ պիտի նորից վերահաստատվեր Գահնամակը և Զորանամակը: Այդ են վկայում Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ պահպանված պատմական տրագիցիայի վերհիշումները²:

Սակայն նախարարական տերիտորիաները որքան էլ փոփոխության ենթարկվեին, գավառը, իբրև առանձին միավոր, շարունակում էր մնալ, անկախ նրանից, թե այն մտնում էր այս կամ այն նախարարական «տէրութեան» սահմանները, անկախ նրանից՝ համընկնում էին նրանք գավառների սահմաններին, թե ոչ: Միայն հետագայում, երբ վերջնականապես ձևավորվեց հայ նախարարների ժառանգական հողատիրությունը, ժամանակի ընթացքում «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տրված գավառների բաժանման սխեման խախտվեց: Առաջ էր եկել տերիտորիալ նոր բաժանում, որտեղ բացակայում էր որոշ սիստեմ, որ բնորոշ է ֆեոդալական ժամանակաշրջանի տերիտորիալ բաժանման համար: Ճիշտ է, այդ գավառների մեծագույն մասը տակավին մնում էր, բայց այնքանով, որքանով սովորաբար յուրաքանչյուր գավառ համապատասխանում էր որոշ օրոգրաֆիկ միավորին—գա մի ինքնամիտի հովիտ, լեռնադաշտ, կամ ձոր էր, սակայն քաղաքական տեսակետից տրոհված էր և մտնում

¹ Տես՝ К. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 162—174.

² Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, II, ԾԶ, Տփղիս, 1913, էջ 186:

³ Տես՝ Ernest Honigmann et André Maricq, Recherches sur le Res Gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, p. 15.

⁴ Հնդգծումը մերն է — Ս. Ե.:

⁵ Մովսես Խորենացի, II, ՀԷ, էջ 216:

¹ Տես՝ Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեղեկություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 122, տես նաև М. И. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911, стр. 28.

² Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, զլ. է, Թիֆլիս, 1910, էջ 25:

էր տարբեր ֆեոդալական իշխանությունների սահմանները: Ժամանակի ընթացքում նման դավառի տարբեր մասերը հաճախ ստանում էին առանձին տնտեսներ, որոնց մասին վկայում են մատենագիրները: Այդ տեսակետից բնորոշ են, օրինակ, Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի Մեծ Հայքին նվիրված գլխի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթ է երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանման հետ, որ հաստատվեց Հայաստանում 298 թ. հետո և որը խախտվեց 338 թ. հետո: Այս վկայում է, անշուշտ, այն բանի մասին, որ հեղինակը իր ձեռքի տակ ունեցել է Տրդատ Մեծի կողմից անցկացված աշխարհագրի նյութերը: Այդ նյութերը կարող էին գրված լինել ասորերեն կամ հունարեն և պահպանված լինել երկրի գիվանում մինչև 591—610 թթ., երբ կազմվել էր «Աշխարհացոյց»-ը: Այս հարցի առնչությամբ պարզվում է, որ բոլորովին պատահական չափեր է համարել այն, որ «աշխարհագիր» տերմինը հին հայերենում, բացի վերը նշված քարտեզ իմաստից, ուներ նաև երկու այլ նշանակություն. ա) «գրութիւն և գրութած համաշխարհական ի դիւան արքունի» կամ՝ «Քննութիւն թիւ համարոյ մարդկան անցեալ ի դիր»¹, այսինքն՝ բոլոր հարկատու աշխատավոր տղամարդկանց թվի վիճակագրություն, *λειτουργία*, *descriptio* և բ) *χοσμογραφία*, *descriptio*, *շուշտ առնէ գմատենագրութիւն դրից երկնի և երկրի, որպէս և γεωγραφός, γεωγραφία, geographus, geographia...* զորոց տես ի բառն «աշխարհագրութիւն»²:

Աշխարհագիր անցկացնելու ժամանակ գրանցվում էին մշակվող հողերը ըստ նրանց տեսակների և նրանց վրա աճող գյուղատնտեսական մշակույթների տեսակների: Մշակվող հողերի գրանցումը տեղի էր ունենում ըստ վարչական բաժանման միավորների—գավառների: Աշխարհագրի այդ տվյալները պահվում էին արքունի գիվանում, որը գտնվում էր երկրի մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, ապա Դվինում, Հայաստանի հազարապետի իրավասության ներքո: Արքունի գիվանումն էին պահպանվում ոչ միայն գավառների ցուցակները, այլև Գահնամակն ու Ջորանամակը: Ահա այս երեք կարգի վարչա-տերիտորիալ և վարչա-ռազմական փաստաթղթերն էին վերարտադրում լիովին երկրի քաղաքական ու վարչական բաժանումը, որոնք հնարավորություն են տվել կազմել Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի պետության և նրան

հարևան կողքիսի, Վիրքի և Աղուանքի «Աշխարհացոյց»-ը, այն է՝ քարտեզը: Տալով այս ժամանակաշրջանի «Աշխարհացոյց»-ը, հեղինակը միևնույն ժամանակ նշում է վարչա-տերիտորիալ բաժանման այն փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 387 թ. Մեծ Հայքի բաժանումից հետո: Այս դեպքում ևս հեղինակը, անշուշտ, իր ձեռքի տակ պիտի ունենար հետագա աշխարհագիրների նյութերը:

Հետագա աշխարհագիրը տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի բաժանումից և հայ Արշակունիների հարստության վերացումից հետո, երբ երկիրն ընկավ օտար տիրապետությունների տակ: Սասանյան Իրանին ենթակա Հայաստանում աշխարհագիր անցկացվեց Հազկերտ Բ-ի (438—457) ժամանակ, 439 թ.¹: Այս աշխարհագրով վերջնականապես վերանում էին «Արտաշխական» անունը կրող սահմանաքարերը և նորից վերականգնվում են «Արտաշխական» սահմանաքարերը: Նոր հողաբաժանումների հետ էր կապված Սասանյանների վարչական քաղաքականությունն իրեն ենթակա երկրամասում, որը, կազմում էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայի $\frac{3}{4}$ մասը: Կազմվում է մարգարանական Հայաստանի գավառների ցուցակը և որոշվում նրանց պատկանելիությունը արժույթին, նախարարական տներին և եկեղեցուն: Մինչ այդ՝ մեծի դատավորության գործակալության պետ՝ կաթողիկոս Սահակ Պարթևի (388—439) ջանքերով, 432 թ. Պարսից արքունիքում՝ Տիգրանում Վուսթ Ե Կրմանի (418—438) ձեռք, հաստատվեց նոր Գահնամակը և նրա վրա հիմնված Ջորանամակը²: Սրանով վերականգնվում էին հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքները և նրա հետ կապված ժառանգական պատիվներն ու գործակալությունները և այլ դասային արտոնությունները: Հարկավ, կաթողիկոս Սահակ Պարթևը շնորհացավ նաև Հայոց եկեղեցու շահերը և վերստին հաստատել տվեց ֆեոդալական Հայաստանի այդ հզոր նեցուկներից մեկի արտոնությունները: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ձեռքին պիտի լինեին նաև նոր աշխարհագրի տվյալները, որ անցկացվեց պարսից արքունիքի կողմից Կավատ Ա-ի (488—531) թագավորության վերջին տարիներին և Խոսրով Ա. Անուշիրվանի (531—578) տիրակալության սկզբին: Բացի Հայաստանին վերաբերվող նյութերից, հեղինակը իր ձեռքի տակ ու-

¹ С. Т. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов в 450—451 гг. „Вестник древней истории“, 1951, № 4, стр. 46.

² Նույն տեղում, էջ 48, Գահնամակի և Ջորանամակի մասին տես Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 242—283.

¹ Նոր Հայկազեան Բառարան, Ա, էջ 260:

² Նույն տեղում:

նեցել է նաև հարևան Վրաց աշխարհը ու Աղվանքը կազմող դավառների ցուցակները, որոնց տվյալները VI դարից ավելի հին չէին կարող լինել:

Նշանակալից է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ազոտ տեղեկություններ ունի Հուստինիանոս Ա-ի (527—586) նոր վարչական վերաբաժանումների մասին: Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի $\frac{1}{5}$ մասի և Փոքր Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման մասին: Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության ներքո գտնվող Մեծ Հայքի մասերը, ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո, բաղկացած էին երկու մասից. հյուսիսային մասը — «Ներքին Հայքը» (Armenia interior), որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Քարձ Հայք», կազմում էր առանձին վարչական միավոր, որտեղ մինչև 389 թ. թագավորում էր Արշակ Գ-ը: Նրա մահից հետո այդ երկրամասում վերացվեց հայ Արշակունիների անվանական իշխանությունը, և այնուհետև այն կառավարվում էր կայսրության արքունիքի կողմից նշանակվող Հայաստանի «կոմէս»-ի¹ (comite Armeniae)² միջոցով: Հարավային մասը կազմում էր հինգ նախարարություններ կամ սատրապություններ՝ Մոփ Մեծ (ընդգրկում էր՝ Անգեղտուն և Նիփոս դավառները), Մոփ Փոքր (Մոփ Շահունի), Անձիտ, Բալանովիտ, Հաշտեանք, որոնց ժառանգական իշխանները վերացվեցին և Հուստինիանոս Ա-ը այն վերածեց մեկ պրովինցիայի, որը կոչվում էր «Չորրորդ Հայք»: Նշված երկրամասը հին ժամանակներում, մինչև 94 թ. մ. թ. ա., կազմում էր առանձին հայկական հելլենիստական թագավորություն «Մոփ» անունով: Երբ նշված թվականին Տիգրան Բ Մեծը (95—56) այն միացրեց Մեծ Հայքին, այնուհետև այդ անունը մնաց իբրև երկրանուն, և այդ անունով է կոչում այս «սատրապական Հայաստանը» նաև «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, չնայած, որ նրան հայտնի է նաև «Չորրորդ Հայք» անունը: Ուրեմն՝ 387 թ. Բյուզանդական կայսրության կազմում մտնող Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր երկու հատվածներից՝ «Քարձ Հայք», այսինքն՝ «Կարնոյ քաղաք» կամ «Կողմն Կարնոյ» և «Չորրորդ Հայք, որ է Մոփաց կողմն» նահանգներից³:

Ինչպես տեսնում ենք, Մեծ Հայքի բյուզանդական մասի համար հեղինակը ղեկավարվում է

նախահուստինիանոսյան ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումով: Եվ այդ հասկանալի է, 387 թ. հետո «Ներքին Հայք» երկրամասի հյուսիսային և արևմտյան սահմանները ճշտվել վերարտադրում էին Մեծ Հայքի սահմանները այս մասում մինչև 387 թվականը: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունները ստեղծեցին բոլորովին նոր վարչա-տերիտորիալ բաժանում: Այժմ «Առաջին Հայք» ընդգրկում էր ոչ միայն նախկին «Ներքին Հայք», այլև Փոքր Հայքի ու Պոնտոսի զգալի մասը: Մարզպանական Հայաստանի համար իբրև հիմք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վերցնում է Մավրիկիոս կայսեր (578—602) ժամանակ 591 թ. նոր տերիտորիալ վերաբաժանման հետևանքով առաջացած նոր վարչական բաժանումները, որոնք ի մի վերցրած Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերն են տալիս — Մեծ Հայքը, իբրև երկիր, բաժանված է 15 նահանգների: Մեր դեռևս չհաստատարակված ուսումնասիրության մեջ՝ Մեծ Հայքի վարչա-տերիտորիալ բաժանման առաջացման մասին մանրամասն կանգ ենք առնում այդ վարչական բաժանումների ծագման խնդրի վրա, իսկ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն, որ Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի բաժանումը 15 նահանգների՝ իրականում գոյություն է ունեցել կարճ ժամանակ, 591 թ. սկսած մինչև 610 թ. մոտերքը, երբ նոր գահ բարձրացած Հերակլ Ա (610—640) կայսրը վերացրեց այն բոլորը, ինչ որ կապված էր Մավրիկիոսի անվան հետ:

Ահա այս հարցի հետ է առնչվում «Աշխարհացոյց»-ի առաջացման ժամանակը: Ինչպես վերոհիշյալ բաժանումը Մեծ Հայքի 15 նահանգների, այնպես էլ «Մաւրիկապոլիս»-ի հիշատակությունը՝ իբրև Շիրակաշատ ավանի (այժմ Մավրակ դյուղ՝ Անիից հյուսիս) նոր անվան հիշատակումը «Աշխարհացոյց»-ում, ցույց են տալիս վերջինիս կազմվելու ժամանակը. այն է՝ 591 և 610 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Այս այն ժամանակն էր, երբ Մավրիկիոս կայսրը, 591 թ. դաշնագրով Սասանյան Իրանի հետ, հանձնիս այդ ժամանակ գահակալած խոսրով Բ Պարվեզի (591—628), տեղադնալով Հայաստանի մեծագույն մասին, նոր ձեռք բերած հայկական հողերում մտցրեց կայսրությանը հատուկ պրովինցիալ բաժանում և պատրաստվում էր այս մասում ևս վերացնել նախարարական կարգերը: Անշուշտ, այս հանգամանքն էր հիմնական պատճառը, որ նախարարներն, առա-

¹ Մովսէսի Ռորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, III, ԽԶ, Տփղիս, 1913, էջ 316:

² Տե՛ս՝ Н. А. ДОНЦ, Նշված աշխատությունը, էջ 116—126:

³ «Բ. աշխարհ Հայոց, Չորրորդ Հայք, որ է Մոփաց կողմն»: Աշխարհացոյց Մովսիսի Ռորենացոյ՝ յաւելումովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 30:

¹ Հ. Զիւրաբյան, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Պիլեզիկեանի, Վիեննա, 1907, էջ 1—51:

ջին իսկ պատեհ առիթից օգտվելով, անմիջապես միացան խոսքով Բ Պարվեզին և վերացրին կայսրության նոր վարչական բաժանումները:

Մավրիկիոսի ժամանակն էր, որ Շիրակաշատ-Մաւրիկապոլիսը կարճ ժամանակով (591—610 թթ.) դարձավ Բյուզանդական Հայաստանի վարչական կենտրոնը: Այստեղ պիտի փոխադրված լինեին Կարին-Թեոդոսուպոլսից (այժմ էրզրում) *magister militum*-ի նստավայրը:

Ի նպաստ նշված ժամանակաշրջանի են խոսում «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի նաև այլ ցուցմունքները: Այս եղրակացության է հանգեցնում հեղինակի աշխարհայացքը՝ նրա քաղաքական ու կրոնա-գաղափարախոսական հայացքների նպատակասլացությունը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը պատկանում է «յուևարան դպրոցի» փայլուն համաստեղության, որի ծաղկման գագաթնակետը ընկնում է VI—VII դդ. շեմքին:

Ինչպես հունարան դպրոցի բոլոր ներկայացուցիչները, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ևս ջերմեռանդ միաբնակ-լուսավորչական է և արեւելյան կողմնորոշման պաշտպան: Իր կրոնա-գաղափարական ուղղվածությամբ՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը պատկանում է նույն սոցիալական միջավայրին, ինչ որ նրա ավագ ժամանակակից՝ ասորի գրող Զաքարիա Հոեւորը. որի «Ժամանակագրությունը» գրված է 555 թ.:

Վերջինիս մոտ կովկասյան ժողովուրդների մասին եղած հատվածը հագեցված է նույն գաղափարախոսությամբ: Զաքարիա Հոեւորը ևս՝ Արմենիան (Հայաստանը), Գուրգանը (Վրկան—Վիրք), Առանը (Աղվանք), Սիսականը (Սյունիք) և Բագգունը (Բագկան) ճանաչում է իբրև մի միացյալ հայկական երկիր, որոնց հոգևոր պետն է համարվում Դվինում նստող հայոց կաթողիկոսը¹: Ինչպես տեսնում ենք, այս միասնության հիմքը հեղինակի համար առաջին հերթին կրոնական ընդհանրությունն է: Նույն այս դավանաբանական սկզբունքը մենք գտնում ենք Մեծ Հայքի «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի մոտ: Այս հանգամանքը պարզում է այն հարցը, թե ինչու Կովկասի երկրները՝ Վիրքը (Արեւիկյան Վրաստան), Աղվանքը և «Սարմատիան» (Գլխավոր Կովկասյան Լեոնաղթայի հյուսիսային փեշերը) իրենց մանրամասնությամբ հետ չեն մնում Մեծ Հայքից:

«Աշխարհացոյց»-ն արտացոլում է Անդրկովկասի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող այն փոխհարաբերությունները, որոնք գտել են իրենց

արտահայտությունը կաթողիկոսի տեղապահ Վերթանես Քերդողի (604—607) և կաթողիկոս Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցու (607—615) վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի հետ ունեցած գրադրությունների մեջ: Ուշագրավ վկայություն է տալիս Կյուրիոն կաթողիկոսն իր պատասխան նամակում առ Աբրահամ կաթողիկոս. «Եւ ազատ մարդիկն որ ի Հայոց ի Վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտանն գային, և ի սուրբ խաչա Մծխիթայի աղաթել և արինաց հաղորդէին: Նոյնպէս և որ աստի աշոր գային ի սուրբ Կաթողիկէ և յայլ եկեղեցիսդ աղաթել, անխիղճ ի միմեանց արինաց հաղորդէին: Եւ միաբանութիւն էր Վրաց և Հայոց ընդ միմեանս, և ամենայն իսկ վիճակիս սրբոյ տեառն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն երուսաղէմի, որով Հոռոմք վարին»²:

Այնուհետև. երբ վրաց եկեղեցին վերջնակա-նապես հարեց երկաթնակ՝ քաղկեդոնական եկեղեցուն, 608/609 թ. հղած իր շրջաբերական թղթում Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցին կարգադրում է. «Վասն որոյ և զյառաջագոյն սահմանն վարդապետաց մերոց, զոր ի վերայ Հոռոմին հատին, և կացցէ մինչև ցրուն՝ թէ ոչ դարձցին ի ճշմարիտն, մեք զնոյն ի վերայ Վրաց հրամայեցաք, ամենեւեմ մի հաղորդել ընդ նոսա մի յազաւթս, մի ի կերակուրս, և մի յըմպելիս, մի ի բարեկամութիւն, մի ի դայեկութիւն, մի աղաւթիք երթալով ի խաչն որ ի Մցխիթայի տեղաւքն համբաւի, մի ի Մանգղեաց խաչն և մի ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել, այլ և ամուսնութեամբ ամենեւեմ հեռանալ, բայց միայն գնել ինչ և կամ գնոյ տալ որպէս Հրէից»³:

Գալով «Աշխարհացոյց»-ին, մենք այնտեղ ևս պատահում ենք նույն սրբավայրերին, ինչ որ տեսանք վերոհիշյալ մեջբերումներում: Խոսելով Արազվի գետի մասին, «Աշխարհացոյց»-ը հաղորդում է, որ այն «գնալով ընդ հարաւ ընդ Ախալցիխէ բերդ, և անցանէ ընդ մէջ Մցխիթայ քաղաքի և Բլրոյ սուրբ խաչին, իջանէ ի Կուր»⁴: Այսպես կարող էր գրել միայն հայ հոգևորական հեղինակը, մինչև 608/609 թ., երբ տեղի ունեցավ հայոց և վրաց եկեղեցիների բաժանումը, որը մեծապես թուլացրեց այն քաղաքական ու գաղափարախոսական կապերը, որ գոյություն ունեին մինչ այդ հայ և վրաց ֆեոդալների միջև⁵:

Ինչպես տեսնում ենք. բոլոր փաստերը՝ և՛ ուղղակի, և՛ անուղղակի, գալիս են ասելու, որ «Աշ-

¹ Տես՝ Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, էջ 165, Զաքարիա Հոեւորի «Ժամանակագրության» այս տվյալները վերաբերում են 532 թ. չնայած ինչ որ հայտնի է:

² Գրքը թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 178—179:

³ Նույն տեղում, էջ 194:

⁴ Աշխարհացոյց, էջ 28:

⁵ Տես՝ Ի. Զ. Զաքարիայի, խորհրդակցության և քաղաքականության մասին, Մոսկով, 1960, էջ 375—387.

խարհացոյց»-ը գրվել է ամենաուշը մինչև 608—610 թթ., և այս կապակցությամբ հարց է առաջանում, թե ո՞րքան ճիշտ են այն բանասերները, որոնք «Աշխարհացոյց»-ը համարում են Անանիա Շիրակացու (610—685) աշխատություններից մեկը¹:

Նոսելով Հայկական «Աշխարհացոյց»-ի և Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» առնչությունների մասին, պիտի նշել, որ շատ հարցերում հայ աշխարհագրագետը ավելի առաջ է գնացել, քան իր հույն մեծ նախորդը: Այսպես, «Սարմատիա» գլխում ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հայ հեղինակը բոլորովին մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսի ոչ ճիշտ պատկերացումը Կասպից ծովի արևմտյան ծովեզերքի մասին և բերում է այնպիսի տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, որ նրա պատկերացումը գիտական տեսակետից հետ չէր մնում XVIII դ. աշխարհագրագետների ու ճանապարհորդների պատկերացումից:

Մեր կողմից հրատարակված քարտեզի շրջանակներում ընկնում է նաև Կողքիսը, որը և քաղաքական և դավանաբանական տեսակետից ընկնում էր Բյուզանդական կայսրության ոլորտում: Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վատ է տեղեկացված Կողքիսի մասին: Վերջինիս մասին խոսելիս հեղինակը մեծ շփերով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, իսկ Լազիկայի թագավորության (անվանում է «Լազիկիկե») մասին շատ աղոտ տեղեկություններ ունի: Նա տեղյակ է այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տերիտորիայի էթնիկական կազմի մասին, բավական ճիշտ թվարկում է այնտեղ ապրող ցեղերը և հիշատակում է այնտեղի քաղաքները—«Էմպոնիոն»-ները, սակայն այս բոլորը իր մանրամասնությամբ զիջում է Արևելյան Վրաստանի՝ Վիրքի նկարագրության:

Համենայն դեպս ինչպես Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը, այնպես էլ Կողքիսը, ընկնում էին Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզի շրջանակներում և հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը, որի համար այդ քարտեզը հիմք էր ծառայել, պիտի ձգտեր այս երկրները ևս ներկայացնել այնպիսի տեղեկություններով, որոնք իրենց մանրամասնությամբ հետ չէին մնալու Վիրքի, Աղվանքի ու Մեծ Հայքի երկրներից: Մեր քարտեզը որոշ չափով ընդլայնված է արևմտյան կողմից, որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ Փոքր

Հայքի ամբողջ տերիտորիան: Եվ տվյալ դեպքում ևս բոլորովին պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը վերադասարկում է Թեոդոս Ա-ի 378—386 թթ. վարչա-տերիտորիալ փոփոխություններից հետո գոյություն ունեցող Փոքր Հայքի սահմանները:

Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզը մեծ աշխատանքություն էր ուսանում VI—VII դդ. Հայաստանի քաղաքական-գաղափարական պայքարի պայմաններում, երբ Հայաստանը առանձին հետաքրքրություն էր հանդես բերում Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումով: Ինչո՞ւ հեղինակը «Երանշահրի», այսինքն՝ Սասանյան Իրանի, քարտեզի վրա ցույց է տալիս այդ պետության քաղաքական բաժանումը, որ գոյություն ուներ իր ժամանակ, ընդգրկելով նրա մեջ նաև անդրկովկասյան երկրները՝ Մարգարանական Հայաստանը («Արմն» [որ է] Հայք»), Վիրքը («Վարջան» որ է Վիրք») և Աղվանքը («Ռան» որ է Աղուանք»), Բաղաուականը և Սիսականը: Վերջին դեպքում հեղինակն, անշուշտ, իր ժամանակաշրջանի քաղաքական քարտեզն էր տալիս, այն պետության, որտեղ ինքը ապրում էր, իսկ առաջին դեպքում նա կատարում էր որոշ քաղաքական պատվեր: Եթե «Աշխարհացոյց»-ը իր քարտեզներով կազմվել է 591—610 թթ. միջև, հասկանալի է դառնում այն հետաքրքրությունը դեպի իր մայրենի երկրի անցյալը, որ հանդես է բերում հեղինակը: Այդ պայմանավորված էր քաղաքական նոր իրադրությամբ: Ինչպես հայտնի է, 589 թ. ապստամբեց Սասանյան Իրանի ավագանու ակառավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վահրամ Չուբին Միհրեմանդակը, որն իրեն հայտարարեց Սասանյան Իրանի գահակալ և պատերազմի ելավ արքայից արքա Որմիզդ Դ-ի (579—590) դեմ, սակայն նրա դեմ դուրս եկավ պարսկական ավագանու մի այլ ներկայացուցիչ՝ Վատամը, որը կարողացավ ձերբակալել Որմիզդ Դ-ին, նրան կուրացնել և սպանել, իսկ նրա փոխարեն 590 թ. թագավորեցրեց գահաժառանգ Նոսրոդ Բ Պարվեզին: Նրիտասարդ թագավորը չկարողանալով հաղթել Վահրամ Չուբինին, փախավ մայրենի երկրից և ապառաջան որոնեց Մավրիկիոս կայսեր մոտ, խոստանալով վերջինիս հանձնել մարգարանական Հայաստանի և Վիրքի մեծագույն մասը, իբրև հատուցում նրա կողմից ցույց տրվող ռազմական օգնության:

Այժմ Վահրամ Չուբինի դեմ կռվում էին ոչ միայն պարսկական արքունի զորքերը, այլև բյու-

¹ Անանիա Շիրակացուն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ համարելու դեմ առաջին անգամ հայագիտության մեջ լուրջ առարկություն արեց ակադ. Ն. Մանանդյանը, չնայած որ ինքը ևս մեծ շփոթությունների մեջ է ընկել Մովսես Պորենացու ժամանակի հարցում: Տե՛ս նրա «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 55—60:

² Աշխարհացոյց, էջ 40: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ բանասերների համար անհասկանալի է մնացել, թե ինչու այս երկրները բնագրում հիշվում են երկու տեղ:

դանդական կայսրի զորամասերը: Ստեղծված պայմաններում Վահրամ Չուբինը դաշնակիցներ էր որոնում հայ նախարարների մեջ: Սերեոսը բերում է այն նամակի բնագիրը, որ, ըստ պատմիչի, Վահրամ Չուբինը գրել էր «առ Մուշեղ [Մամիկոնեան] և առ այլ նախարարս Հայոց»: Նամակում հայ նախարարներից հայցում է ռազմական օգնություն, որովհետև, նրա ասելով՝ «ես և դուք միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն, զտունն Սասանայ»: Վահրամ Չուբինը հայ նախարարներին խոստանում է, որ եթե ինքը հաղթի՝ կվերականգնի հայկական անկախ թագավորությունը իր նախկին սահմաններով: «Եւ թէ ես յաղթեցից՝—ասում է նա,—երդուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի Հուր և ի Զուր, ի Միհր և յամենայն աստուածս, եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասցիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոս և ցղուռն Աղուանից, և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրժուին և զՆոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արեւմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»¹:

Նույնիսկ եթե այս փաստաթուղթը հորինված լինի Սերեոսի կողմից, այնուամենայնիվ մի բան պարզ է. այն ցույց է տալիս քաղաքական այն տրամադրությունները, որոնք գերիշխող են եղել հայ նախարարների ու հոգևորականության մեջ՝ այդ Հայոց երկրի անկախության ու միասնության գաղափարն է, որը վերջին անգամ իր մարմնացումը գտավ Տրդատ Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանում և որին դիմեց իր Մեծ Հայքի քարտեզի վրա ցույց տալու համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Ճիշտ է, ապստամբ Վահրամ Չուբինը հաղթվել էր և Սասանյանների գերիշխանությունը նորից վերականգնվել էր երկրում, սակայն, անդադար պատերազմական գործողությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի միջև, թուլացրել էին երկու կողմերն էլ և, որպեսզի իրենց քաղաքական գերիշխանությունը պահպանեն Անդրկովկասի երկրներում, Սասանյանները հարկադրված էին մի շարք նոր արտոնություններ տալ Հայաստանի, Վրաց աշխարհի ու Աղվանքի ֆեոդալներին, արտոնություններ, որոնք հանգեցին նրանց գրեթե քաղաքական անկախության: Բայց, ավա՞ղ, Անդրկովկասի ժողովուրդներին չէր վիճակված վայելել իրենց երկրների անկախության պտուղները,

VII դ. կեսերից սկսվեցին արաբների ավերիչ արշավանքները, որոնք VIII դ. սկզբին վերջացան նոր նվաճողների լիակատար գերիշխանության հաստատումով: Այդպիսով, այն ազատագրական գաղափարախոսությունը, որ մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, ի վիճակի չէր իրականացնելու իր նպատակները երկար ժամանակով, մինչև որ նոր պայմանները հարկադրեցին նվաճողների տեղի տալ և ճանաչել հայերի, վրացիների ու աղվանների քաղաքական անկախությունը. այդ արդեն IX դարումն էր:

Վերը բերված դրույթները «Աշխարհացոյց»-ի մասին ապացուցվում են այդ երկի հիմնական մասի՝ Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի և «Սարմատիայի» նկարագրության մեջ պատահող անունների տեղագրությամբ այժմյան քարտեզի վրա:

Ինչպես ասացինք, մենք սույն քարտեզում վերցնում ենք Հայաստանի և հարևան երկրների վարչա-տերիտորիալ բաժանումը, որ գոյություն ուներ մինչև 387 թ. պաշտոնական փոփոխությունները, որոնց մասին մատնացույց է անում «Աշխարհացոյց»-ը: Գավառների տեղագրության ճշտումը հնարավորություն է տալիս սպառնչ ճշտությամբ վերականգնելու այժմյան քարտեզի վրա Մեծ Հայքի 298—338 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի քաղաքական սահմանները: Եթե մեզ հայտնի են սահմանները, ապա կարող ենք հաշվել այն ժամանակվա Մեծ Հայքի տերիտորիայի մակերեսի տարածությունը: Որոշելով յուրաքանչյուր գավառի տեղագրությունը, մենք աշխատել ենք որոշել նրանց սահմանները, որոնք իրենց հերթին որոշում են «փոքր աշխարհները»—նահանգների սահմանները, իսկ այդ հնարավորություն է բնօրինակում որոշելու յուրաքանչյուր գավառի ու նահանգի մակերեսի տարածությունը: Հարկավ, մի շարք գավառների տեղագրությունը դեռ կարիք ունի ճշտման, իսկ մի մասի համար էլ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները բավարար չեն նրանց վերջնական տեղագրությունը պարզելու, ուստի գավառների սահմանները զգալի մասով տրվում են մոտավոր ճշտությամբ (տե՛ս հավելված Բ): Այս հարցում մեզ օգնության է գալիս Հայկական լեռնաշխարհի լեռնագրությունն ու ջրագրությունը, սակայն ոչ բոլոր դեպքերում վարչական բաժանումները պայմանավորված են ֆիզիկո-աշխարհագրական առանձնահատկություններով:

Եթե գավառների սահմանների հարցում ոչ բոլոր դեպքերում հաստատ կովաններ ունենք, նահանգների սահմանների հարցում մենք ավելի վրստահ հիմքեր ունենք: Այս հարցում ևս դեռ շատ բան կա անելու, սակայն հետագա ուսումնասիրու-

¹ Սերեոսի եպիսկոպոսի՝ Պատմութիւն, գլ. Թ, Երեւան, 1939, էջ 38—39:

թյունները կարող են մտցնել միայն մասնակի շտկումներ: Հիմնականն արդեն արված է:

Գավառների ու նահանգների տեղադրության ու նրանց սահմանների հարցի լուծումը հնարավորություն է ընձեռում որոշելու ամենայն մանրամասնությամբ Հայաստանի քաղաքական սահմանները 387 թ. հետո մինչև 591 թ., երբ Հայաստանը ենթարկվեց նոր բաժանման, և հաջորդ ժամանակաշրջանների սահմանները՝ ընդհուպ մինչև Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումը երկրում:

Առաջին անգամ հրատարակելով «Աշխարհացոյց»-ի Հայաստանին և հարևան երկրներին վերաբերվող մասը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, մենք խիստ հետևել ենք բնագրին՝ քարտեզի վրա ցույց տրվող երկրների քաղաքական և վարչական բաժանման սխառնմին: Վերջինս այն ատաղձն է, որի վրա խարսխված է «Աշխարհացոյց»-ի և համառոտ, և ընդարձակ բնագիրը:

Հետազայում, եթե գտնվեն «Աշխարհացոյց»-ի նոր՝ ավելի մանրամասն բնագրեր, նրանք հազիվ թե Մեծ Հայքի գավառաբաժանման սխառնմին որևէ նոր բան ավելացնեն: Մնացյալ մասը՝ լեռները, գագաթները, գետերը, լճերը, բնակավայրերը՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, ամրոցներ և բերդեր, մենք նշել ենք ավելին, քան այդ տալիս է մեզ հասած բնագիրը: Այս տեսակետից մենք շեղվել ենք և աշխատել ենք «Աշխարհացոյց»-ին ժամանակակից բոլոր աղբյուրներից մեզ հայտնի այն աշխարհագրական կետերի ու վայրերի անունները, որոնք կարող էին գոյություն ունենալ մինչև 387 թ., հիշատակել քարտեզի վրա, հարկավ, առաջին հերթին, այն տեղանունները, որոնք պարունակում են տվյալ գավառի կամ երկրամասի անունը: Բացի անուններից, մենք՝ քարտեզի վրա տեղադրել ենք բնագրում հիշատակվող բնական հարստությունները՝ հանածոները, կենդանական և բուսական աշխարհը, ղեկավարվելով այժմյան տվյալներով (տե՛ս «Բնական հարստություններ» գլուխը): Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ում հիշվող հանածոների, կենդանական և բուսական աշխարհին վերաբերվող բառերը մեծ մասամբ բանասիրության համար մնում են մուլ և դժվար վերծանելի, ուստի մենք գերադասեցինք քարտեզի վրա նշել այդ բառերը նույնությամբ, որ բոլոր ղեկներում ապահովում է ուսումնասիրողին բնագրում սխալ բացատրություններից ու սխալներից:

Նույն այդ սկզբունքից ելնելով, մենք աշխատել ենք տալ քարտեզի շրջանակներում լուսաբանված երկրների մասին խոսող «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության բնագրի վերականգ-

նրման մի փորձ: Մեզ հասած ընդարձակ բնագրի առաջիմ հայտնի միակ օրինակը լի է աղճատումներով, իսկ տեղ-տեղ պակասում են ամբողջ տողեր ու նախադասություններ: Մենք ձգտել ենք հնարավորության սահմաններում վերականգնել բնագրի նախնական պատկերը, սակայն այդ միայն առաջին մոտեցումն է սկզբնագրին, որը մեզ չի հասել և մեր ձեռքի տակ եղածը այդ սկզբնագրի վատ ընդօրինակությունն է, մի ընդարձակ մասն էլ լրացվել է համառոտ բնագրից: Մեծ Հայքի նկարագրության բաժնում համեմատաբար լավ են պահպանվել Բարձր Հայքը, Մոփաղ կողմը, Տաւրուբերանը, Վասպուրականը (մասամբ), Այրարատը և Տայքը: Մյուս նահանգների նկարագրությունը քիչ է տարբերվում համառոտ բնագրից: Լավ է պահպանվել Վիրքը և մասամբ Աղվանքը:

Ընդարձակ բնագրի վերականգնման փորձը ողբեցնալիս նաև այն, որ համառոտ խմբագրությունը պարզապես «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի համառոտությունն է: Համառոտ խմբագրության Մեծ Հայքը մեծ մասամբ գավառների ցուցակ է, բաժանված 15 նահանգների մեջ. եթե մեր ձեռքի տակ չլինեք ընդարձակ խմբագրությունը, մենք պիտի կարծեինք, որ գավառների հաջորդականության մեջ ոչ բոլոր ղեկներում է պահպանված նրանց աշխարհագրական դիրքի հաջորդականությունը: Ընդարձակ խմբագրությունը ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ամեն մի «փոքր աշխարհ»-նահանգ առանձին է նկարագրում ըստ հովիտների, ձորերի, դաշտավայրերի և լեռնադաշտերի, զուգորդելով դրան գավառների անունների հիշատակությունը: Համառոտ բնագրի շարագրողը, որը պարզապես կաղմել է 15 նահանգների գավառների ցուցակները, ուղղակի վերցրել է ընդարձակ բնագրի գավառների անունները ըստ նրանց հիշատակության հաջորդականության: Գավառների տեղադրության ուսումնասիրությունը պարզ ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր ղեկներում հաջորդականությունը կարող է ցույց տալ տվյալ գավառի հարևանությունը իրեն նախորդող կամ հետևող գավառի հետ:

Անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հետաքրքրող հատվածի բնագրի վերականգնումը միայն մի փորձ է: Բոլոր ղեկներում անհրաժեշտ է ունենալ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գիտական հրատարակություն, հիմնված մատենադարաններում պահվող գրչագրերի համահավաք բնագրի վրա, որ-այնպիսի հնարավոր լինի ճիշտ դադափար կազմել մեզ չհասած սկզբնագրի մասին:

Գրքի վերջում ղեկեղված է աշխարհագրական ու ցեղագրական անունների և անձնանունների

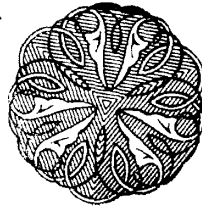
լիակատար ցանկ, որը կոչուրացնի քարտեզից և նրա բացատրագրից օգտվելու խնդիրը:

Սույն քարտեզը հրատարակության համար պատրաստելու գործում մեծ աշխատանք է տարել ինժեներ-կարտոգրաֆ Հայկ Գործակալյանը: Առաջին հերթին նա պատրաստել է քարտեզագրական հիմքը, որի վրա մենք տեղադրել և գրանցել ենք քարտեզի ամբողջ տեքստը և պայմանական նշանները, որի հիման վրա, աշխատելով Հ. Ն. Գործակալյանը պատրաստել է հեղինակային մակետը: Վերջինս, թե՛ քարտեզագրական և թե՛ գեղարվեստական ձևավորման տեսակետից, արժանացավ մեծ գնահատականի Սովետական Միության հայտնի և հեղինակավոր մասնագետների կողմից: Հ. Ն. Գործակալյանի աշխատանքը սրանով չի սահմանափակվել: Ինչպես հայտնի է, մինչև վերջերս գոյություն չեն ունեցել հայկական քարտեզագրական տառատեսակներ: Մենք մեր աշխատանքի ընթացքում միշտ զգացել ենք այդ բացը: 1959—1960 թթ. ընթացքում, հատկապես սույն քարտեզի համար, Հ. Ն. Գործակալյանը ստեղծեց հայկական քարտեզագրական տառատեսակները, որոնք շատ բարձր գնահատականի արժանացան համապատասխան մասնագետ-

ների կողմից: Բացի նշված աշխատանքներից, Հ. Ն. Գործակալյանը սույն քարտեզի համար նկարեց գեղարվեստական շրջանակ, որի մոտիվները վերցված են VI—VII դդ. հայկական ճարտարապետական կլասիկ հուշարձանների օրնամենտներից: Հ. Ն. Գործակալյանը կատարել է նաև սույն գրքի գեղարվեստական ձևավորումը (սուպերշապիկը, կազմը, անվանաթերթը, գլխազարդերը և վերջնազարդերը): Այս մեծ աշխատանքի համար Հ. Ն. Գործակալյանին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Մեր պարտքն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Մինսկի Քարտեզագրական ֆաբրիկայի դիրեկտոր Վ. Վ. Ուռուսովին և նրա տեղակալ Ա. Օ. Լեշինովին, գլխավոր ինժեներ Վ. Ա. Մորոզովին, ապա Քարտեզագրական ցեխի աշխատակիցներին, մանավանդ, Մ. Ս. Ռուտկովսկայային, Ա. Ս. Սվիրսկուն և Վ. Գ. Բոգդանովիչին: Մեր պարտքն ենք համարում շնորհակալություն հայտնել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչությանը, մանավանդ Մանվել Կավլանյանին, որը օգտակար խորհուրդներ է տվել տառատեսակների ստեղծման հարցում:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԲԱՑԱՏՐԱԳԻՐ

Ա.

Արաոնէ (Վաղարշակուպալիս) քաղաք—ԳՅ¹—այժմ Զերմուկ (թուրք. Զերմիկ): Հնուց ի վեր հայտնի էր իր տաք բուժիչ ջրերով: Բյուզանդական կայսր Թեոդոս Մեծը (389—395) այս վայրը հանձնել էր «յուտեստ» Պապի որդուն՝ թագաժառանգ Վաղարշակին, ուստի նրա անունով այս վայրը կոչվեց «Վաղարշակուպալիս»:

Աբեղեանք գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 3-րդ գավառը. հնագույն հիշատակությունը պահպանվել է ուրարտական արձանագրություններում Abilianihl ձևով: Աբեղեանք գավառը գտնվում էր Նրասի գետի ձախ ափին և Մեծրաց լեռների (Սողանլու-դաղ) միջև, Մրժընկերտ գյուղի շրջանում: Աբեղեանք գավառի ժառանգական կառավարիչների տոհմը կոչվեց «Աբեղեանք», իբրև առանձին նախարարական տուն: Այս գավառի մոտավոր տարածությունն էր՝ 1000 կմ²:

Աբխազ ավան—Բ8—այսպես էր կոչվում արաբական աղբյուրներում. ըստ երևույթին, գտնվում էր այժմյան Ղուբաջի մոտ, կամ նրա տեղում:

Ագարակ (Ճահուկ) ամրոց—Դ5—Կորճայք նահանգի Ճահուկ գավառում: Գավառի անունով կոչվել է նաև Ճահուկ և գտնվում էր այժմ էլ Ագարակ կոչվող լեռներում, Զուլամներից հյուսիս-արևմուտք:

¹ Հայերեն տառանշանը և արաբական թվանիշը այստեղ և տեղանունների ցանկում ցույց են տալիս տվյալ աշխարհագրական կետի կոորդինատները քարտեզի վրա:

Ադ-Արաս կայան—Գ3—Ad Aras (Tab. Peut.)¹ Եփրատի ափին, այժմյան Իզմլուի գետանցքի մոտ:

Ադ-Պրետորիում կայան—Գ2—Ad Praetorium (Itin. Ant.)² այժմյան Հասան-Չելեբի գյուղը:

Ազա կայան—Բ3—Aza (Itin. Ant.), այժմ Ազիլ գյուղ:

Ազադ քաղաք—Դ2—այժմ նույնանուն գյուղաքաղաք:

Ազատ գետ (կոչվել է նաև Գաոնի)—Բ6—ակունքները գտնվում են Գեղ լեռան արևմտյան փեշերին գտնվող Սախուրակ (այժմ Աժդահա-յուրտ) կոչվող տեղում, որտեղ գտնվում են վիշապանման կոթողները:

Ազատ Մասիս լեռան (5165)—Գ6—այժմ Մեծ Մասիս կամ Արարատ.—Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը, որն իրենից ներկայացնում է վիթխարի հրաբխային մի զանգված:

Ազնուաց ձոր գաւառ—Գ5—Աղձնյաց բղջիտության 6-րդ գավառն էր՝ 202 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը տեղադրվում է այժմյան Գյուզել-դերե վիճակում:

Ազոդ գետ—Բ4—այժմ Թորթում-չայ:

Ազուդ գյուղ—Բ4—այժմ էլ նույն անունով Թորթում լճի մոտ:

¹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սույն բացատրություն մենք նշում ենք աղբյուրները և ուսումնասիրությունները միայն անհրաժեշտության դեպքում, թողնելով այն մեր կողմից հրատարակության պատրաստվող հատուկ ուսումնասիրության:

Այստեղ և ստորև Tab. Peut.=Tabula Peutingeriana; Տես՝ Konrad Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916:

² Այստեղ և ստորև Itin. Ant.=Itineraria Antonini. Տես՝ Itinerarium Imp. Antonini Augusti, Recueil des itinéraires anciens, publiés par De Fortia D'Urban, Paris, 1845.

Ազորդաց փոր գաւառ—Բ4—Տայքի 7-րդ գավառը, այժմ էլ Ազորդ անունով հայտնի գյուղի շրջակայքում և Ազորդ գետի (այժմ Թորթում) ստորին հոսանքում Թորթում լճի շրջակայքում: Ազորդաց փոր գավառի տարածությունն էր շուրջ 500 կմ²:

Աքինա քաղաք—Բ4—Խաղտիքում, այժմ էլ նույն անունով բնակավայր: Վերջերս անվանվել է Բազար:

Աքշի-Բագաւան գաւառ—Գ8—կոչվել է նաև Բագաւան և Բագուան: Փայտակարանի 6-րդ գավառը, շուրջ 2480 կմ² տարածությամբ: Այս գավառն հիշյալ անունով հիշատակվում է նաև Ղևոնդի մոտ: Արաբական և պարսկական աղբյուրներում՝ Բաշարվան, Օլեարիուսի (1600—1671) մոտ՝ Betziuran. Տե՛ս Բագաւան կամ Աքշի-Բագուան աւան:

Ալադարարիգա (Աղանդարադին)—Բ3— Aladara-riza (մեղ հասել է աղճատված ձևով՝ Olo-toedariza (Itin. Ant.) ձևով, պիտի գտնվեր Բուրգից հյուսիս:

Ալանաց դուռն—Ա6—պարսկ. Դար-ի-Ալան, վրաց. ღარიბაძის Դարիալանի: Այսպես էր կոչվում այժմյան Դարիալի անցքը, որտեղով անցնում է ռազմավիրական ճանապարհը:

Ալանք—Ա5—ցեղային միություն: Ալանները այժմյան օսերի նախնիներն են: Ալանների բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Կուբան գետի ակունքների շրջանից դեպի արևելք՝ մինչև Թերեք գետի միջև գտնվող երկրամասը:

Ալգեա—Բ6—վրաց. ალგეთი Ալգեթի, այժմ էլ նույն անունով գետ, Կուր գետի աջափնյա վտակներից մեկը:

Ալեւան գաւառ—Գ7—Փայտակարանի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 1300 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Դարասու գետի և Հաշտասար քաղաքի լեռների միջև: Համդալլահ Դազլինին այս տեղերում է գետեղում «Ալվան ռաբարը», դեպի Ահար քաղաք տանող ճանապարհին:

Ալիս (Ալիս) գետ—Գ2—Halys այժմ Քրզըլ-Էրմաք գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում:

Ալկի ամրոց—Դ5—Տմորյաց աշխարհում, ասուրաբաբելական արձանագրությունների «Խալուշ», այժմ էլ: Այս վայրը Ստրաբոնի մոտ (XVI, 1, 24) հիշվում է Σόταλα ձևով, որ առաջացած պիտի լինի հայերեն Շատ-Ալկի ձևից (հմմտ. Շատբերդ): Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Ալկեֆար»:

Ալվինոն մար—Բ8—այսպես էր կոչվում այժմյան Աղ-գիբիր լիմանը:

Ախալցխիս ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույնանուն գյուղ Արագվի գետի աջ ափին, Մցխեթայից հյուսիս, Միծամուրի գյուղի դիմաց:

Ախուրեան գետ—Բ5—այժմ Կարս-Նայր և նրա շարունակությունը կազմող՝ Ախուրյան գետը: Այս գետի ակունքների շրջանում, այժմյան Սարիզամիշի մոտ, գտնվել է ըստ ուրարտական արձանագրությունների, «Ախուրիանի» «քաղաքը»:

Ակամսիս, որ է Վոն(Յոն) կամ Ճորոխ—Բ4—հուն. Βόαχ, լատ. Acampsis գետ, միջին դարերում, և այժմ կոչվում է Ճորոխ: Այս գետի ստորին հոսանքը վրացիների մոտ կոչվել է ვარის წყაღი Էգրիս-ձղալի (Էգրոյ ջուր): Ակամսիս էր կոչվում նաև Սև ծովը, տե՛ս «Պոնտոս ծով»:

Ականիս բերդ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով վայր Ակէ գավառում, որի անունը աղերսակցվում է Ականիս անվան հետ:

Ականիս լեռն (3350)—Դ5—կոչվել է նաև Ա. Բաղայու կատար, այժմ՝ Մերքեզ-դաղ:

Ակէ գաւառ—Դ5—Վասպուրականի 16-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ: Ակէացի նախարարական տան ժառանգական տիրակալությունն էր:

Աղանէն գաւառ—Գ7—գտնվում էր Աղուան գետի (այժմ Հագարու) վերին հոսանքում: Սյունիքի 6-րդ գավառը՝ 1402 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Լաչինի շրջանին: Միջին դարերում կոչվում էր Քաշաբաղ և Խոժոռաբերդ:

Աղանդարադին, տես Ալադարարիգա:

Աղանդոն (Աւմն) գետ—Ա6—այսպես պիտի կոչվեր Թերեք գետի առնվազն վերին հոսանքը, որը անցնում էր Ալանաց երկրի սահմաններով: Վերին աստիճանի ուղադրավ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի (V, 8, 6)՝ Ἀλόντα, Alontae գետի անունը դարձրել է իրեն համար հասկանալի՝ Աղանդոն, որ բառացի նշանակում է՝ «Ալանաց գետ»:

Աղանդ-ոռտ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 25-րդ գավառը՝ 850 կմ² տարածությամբ. գրավում էր համանուն՝ Աղանդ-ոռտ գետի հովիտը մինչև Նուարսակ գյուղը:

Աղանդ-ոռտ գետ—Գ6—այժմ՝ Ալանդ-ոռտ:

Աղան-ոռ—Գ8. այսպես պիտի կոչվեր ճյ-
ժրմյան Ալանիա-չայ գետը:
Աղանոյ գետ, տե՛ս Աղուան գետ:
Աղբակ գետ—Դ6. ուրարտական ժամանակաշր-
շանում կոչվում էր «էլամունիա», այժմ՝ Ալ-
բակ-սու, որ Մեծ Զար գետի վերին հոսան-
քնն է:
Աղբակ գետ—Դ6, այժմ կոչվում է Ալբակ-սու Այս
գետի հովիտն էր գրավում Փոքր Աղբակ գա-
վառը:
Աղբակ Մեծ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 17-րդ
գավառը, 1655 կմ² տարածությամբ, գրա-
վում էր Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքը,
որը կոչվում էր Աղբակ գետ, այժմ Ալբակ-սու.
գավառիս կենտրոնն էր Հաղամակերտ ավա-
նը (այժմ Բաշ-կալէ): Նրանից ոչ հեռու գտ-
նւում էր Սուրբ Խաչ կամ Բարգուղիմեոսի
վանքը: Աղբակ Մեծը Արծրունի տոհմի ժա-
ռանգական հայրենիքն էր:
Աղբակ Փոքր գաւառ—Դ6—Կորձեից նահանգի
11-րդ գավառը՝ շուրջ 405 կմ² տարածու-
թյամբ:
Աղբեւի Մեծամար գետոյ—Բ6: Քարտեզի վրա չի
նշված: Ըստ երևույթին այժմյան Այդր-լճի
մոտ էր:
Աղբեւի Տիգրիս գետոյ—Գ4—այստեղ էին գտնւ-
ւում Արեւմտյան Տիգրիսի արեւելյան աղբյուր-
ները, որոնք հայտնի էին դեռևս ասորա-բաբե-
լական արձանագրութիւններում: Տիգրիսի
ակունքներից սկսվում էր հռչակավոր լեռ-
նանցքը դեպի Արածանիի հովիտը:
Աղեֆսանդրեակ քաղաք—Դ2—կոչվում է նաև
Աղեֆսանդրետա, որ նշանակում է Փոքր
Աղեֆսանդրիա: Այսպես պիտի կոչվեր ի տա-
րբրութիւն Նեղոսի գետաբերանին գտնվող
Մեծ Աղեքսանդրիայի:
Աղբամար ամրոց—Քարտեզի վրա չի նշված. տես՝
Աղթամար կղզի:
Աղբամար կղզի և ամրոց—Գ5—Վանա լճի կղզի-
ներից մեկը. VII դ. Ռշտունյաց նախարարա-
կան տան կենտրոններից մեկն էր, իսկ X դ.
Արծրունյաց թագավորութեան, իր հռչակավոր
Սուրբ Խաչ տաճարով: Աղթամար կղզին հա-
մարվում էր Ռշտունիք գավառում:
Աղի գետ—Գ5—այժմ Դալի-չայ՝ Վասպուրականի
Աղիովիտ գավառում:
Աղի գյուղ—Գ5—Վասպուրականի Աղիովիտ գա-
վառում, այժմ Աղի կամ Աղասավ գյուղ:
Աղի լեռան (3519)—Գ5—այժմ Ալա-դաղ գագաթ:
Աղի լեռնանցք (1973)—Գ5—այժմ՝ Աղի-գլադուկ:
Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—Գ5—Վաս-
պուրական նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ

600 կմ² տարածությամբ: Ըստ երևույթին,
սկզբում գոյութիւն ուներ մեկ Աղիովիտ գա-
վառ, սակայն հետագայում, երբ բարձրանում
է վաճառաշահ Զարիշատ քաղաքը, վերջինս, ի
պատիվ Արտաշես Ա-ի հոր Զարեհի, ստանում
է «արժուէի փաղափ» իրավունք և նրա հետ
միասին հողային տարածութիւն՝ Աղիովիտ
գավառի արեւմտյան մասը, իբրև Զարիշատ
Աղիովիտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա:
Վերջինս հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում
իբրև Տավրուբերան «աշխարհի» գավառ:
Վասպուրականի Աղիովիտ գավառը Առբերանի
գավառի հետ միասին իբրև Արշակունյաց
տան սեպուհների բնակավայր, կոչվում էր
«Սեպուհիական» կամ «Վասպուրական», «Յե-
կիրն սեպիական գեղին»: 591 թ. հետո Վաս-
պուրական անունը տարածվեց այն տերիտո-
րիայի վրա, որը «Աշխարհացոյց»-ում հայտ-
նի է այդ անունով:

Աղիովիտ գաւառ (Տաւրուբերանի)—Գ5—Տավրու-
բերան նահանգի գավառը 1575 կմ² տա-
րածությամբ: Այս գավառը գրավում էր Վանա
լճի հյուսիսային եզերքը, որի անունով էլ լի-
ճը կոչվել է նաև «Աղի» (այդ անունը գիտե
Մովսէս Խորենացին, գիրք Ա, գլ. ԺԲ): Այս
գավառը Զարիշատ Աղիովիտ քաղաքի քաղա-
քային տերիտորիան էր:

Աղին (Աղիւծ) գաւառ—Գ3—Բարձր Հայք նահան-
գի 2-րդ գավառը, ուշ միջնադարում ժողո-
վուրդը կոչում էր Աղնցի¹: Գրավում էր Մա-
դեն-դերեսի գետի հովիտը, որտեղ այժմյան
Ղուռու-չայ գյուղի մոտ գտնվում էր բյուզան-
դական աղբյուրների 'Αναλιβδῶνα — «Անա-
լինաձոր» ամրոցը, որ անտիկ շրջանի 'Αναλι-
βᾶ-ն է: Այս գավառի Աղիւծ անունը, ըստ երե-
վույթին, սխալ ընթերցման հետևանք է: Աղին
գավառի տարածութիւնն էր շուրջ 950 կմ².
'Αναλιβῶνα = Analibna վայրը (այժմ Ղուռու-
չայ) նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհի կա-
յաններից մեկն էր: Ըստ երևույթին, այս
գավառի կենտրոնի անունը՝ հույն-հռոմեա-
կան աղբյուրներում Analibna առաջացել է
հայերեն Անի-Աղին ձևից: Ըստ իս Անի Աղի-
նոյ պիտի կոչվեր այս Անին ի տարբերու-
թիւն Անի Դաւանաղեաց-ի:

Աղծն (Արզն) գաւառ—Դ4—Աղնձեաց բղեշխութեան
1-ին գավառը, 3575 կմ² տարածությամբ:

¹ Հակոբ Կաբեցին այս Աղնցիքի մասին գրում է,
որ այն Կամախ երկրի երեք գավառներից մեկն էր՝ «Ղու-
ռուչան, երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի դրոց Աղնցիք ա-
սեն»: Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ,
XIII—XVIII դդ. հատ. II: Երևան, 1936, էջ 53:

Անտիկ աղբյուրներում հայտնի է իբրև Arz-nenae և մեկ անգամ հիշատակվում է Եղիշեի մոտ՝ Արգեարգին ձևով։ Այս գավառը սկզբ-բում կոչվել է *Արգիեի՝ համանուն Արգան կենտրոնով, այժմ հարգան կամ Զոխ վայրը։ Մի ալլ տեղ («Աշխարհացոյց», էջ 37) Աղծն գավառը կոչվում է «Աղծնի Հայոց, որ է Արծն»։ Այս գավառը հսկում էր հարավից դեպի Միջնաշխարհը տանող ճանապարհը Զորա-պահակով (կամ Տարոյ-բերան, այժմ Բիթ-լիսի լեռնանցք)։ Աղծն գավառը Աղծնյաց բղեշխության կենտրոնն էր։

Աղծնի նահանգ—Գ4—առաջացել է ասորա-բա-բելական և ուրարտական արձանագրություն-ներում հայտնի Ալգիեի անունից։ Աղծնիքը հանդիսանում էր Արշակունյաց Մեծ Հայքի չորս բղեշխություններից մեկը և ուներ 17,532 կմ² տարածություն։

Աղուան ամրոց—Բ7—Մեծ Իրանը գավառում։ Ըստ երևույթին այսպես էր կոչվում միջին դարե-րում հայտնի Գանձասար վանքի տեղը։ Այս վայրը եղել է Աղվանից թագավորների ամա-ռանոց՝ «նովոց տեղիք» IV—V դդ.։

Աղուան գետ—Բ7—այսպես էր կոչվում Ալազան գետը (համեմատյան դեպս ստորին հոսանքում), որը հոսում էր Աղվանքի միջով։ Հույն հեղի-նակները երկու անունով էլ կոչում են՝ Ἀλβάνα և Ἀλαζόνιος։ Ալազանը կոչվել է նաև Ղանուխ գետ։

Աղուան գետ (Աղամոյ գ.)—Գ7—այժմ Հագարու գետ։ Արարական աղբյուրներում այս գետը կոչվում է «Առան»։

Աղուան գետ—Բ8—այսպես պիտի կոչվեր այ-ժմյան Աղ-սու գետը, որը Աղվանից թագա-վորության արևելյան սահմանն էր հանդիսա-նում։ Ըստ երևույթին, անտիկ աղբյուրների Albana անունով գետերից մեկը պիտի լինի։

Աղուան գետ—Բ6—Բ8—այն է՝ «բուն աշ-խարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է գետոյն Կու-րայ և Կովկաս լեռինն» («Աշխարհացոյց», էջ 29), որ նկատի ունի Աղվանից թագավորու-թյան տերիտորիան մինչև 387 թվականը և որի մայրաքաղաքն էր Կապադակը։ Այս տե-րիտորիայի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 23.002 կմ²։ 387 թվականից պաշտոնա-պես ճանաչվեց Ուտիք և Արցախ նահանգների միացումը Աղվանքին 22.843 կմ² տարածու-թյամբ, որից հետո Աղվանքը պարունակում էր 45.845 կմ² տարածություն։ 510 թ. վերջնականապես վերացվեց Աղվանից թա-գավորության իշխանությունը և երկիրը սկսեց կառավարվել մարզպաններով, որոնց կենտրոնը դարձավ նոր հիմնված Պարսա

քաղաքը։ Այնուհետև Աղվանից մարզպանու-թյանը հետզհետե միացվեցին՝ Ռոմբսաակ գավառը (Փայտակարանի Հռաֆոս-Պերոմ գավառը), Բազկանը, Խարուանը, Երուանը, Զողան, Ղեկաց և Թավասպարանի ազգագա-վառները և վերջապես Դարբանդ քաղաքը իր ամրություններով։ Այս տերիտորիալ աճից հետո Աղվանից մարզպանությունը ընդգրկում էր 72.204 կմ² տարածություն։

Աղուե ամրոց—Բ7—համանուն գավառի կենտրո-նը պիտի լիներ։ Այս ամրոցի տեղը պիտի փնտրել հետագա Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղի տեղը։

Աղուե գաւառ—Բ7—պիտի գտնվեր այժմյան Գյու-լիստան գավառի տեղում։ Աղուեն Ուտիք նա-հանգի 4-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր շուրջ 590 կմ² տարածություն։

Աղուտակաւն ազգագաւառ—Բ7—Սամուր գետի վերին հոսանքում, այնտեղ, որտեղ միախառ-նելում է Ախտի-չայ գետը։ Այժմ էլ այստեղ ապրող ախտի ժողովրդի (АХТИЦЫ) հնագույն հիշատակությունն է։

Աղստե գետ—տես՝ Լուփնաս։

Աղտոյ ձոր լեռնանցք (2250)—Գ5—գտնվում էր Սուկավյան լեռներում (Հայկական պար) և կապում էր Այրարատն ու Նրասիտաձորը Բագ-րևանգի և առհասարակ Հարավային Հայաս-տանի հետ։ Հիշում է Ասողիկը (III, ԽԱ)։ Ռու-սական քարտեզների վրա այս լեռնանցքը կոչվում է АХТИНСКИЙ пер., որից հարավ գտնվում է АХТЫ գյուղը, որ հայերեն պիտի կոչվեր Աղտ կամ Աղտոձոր։ Այսպես պիտի կոչվեր նաև նրա մոտով անցնող վտակը, որը թափվում է Արածանի գետը։

Անարա գավառ—Բ5—բյուզ. Ἀναρᾶ, վրաց աշ-խարհում, ընդգրկում էր Նոստե գետի (այժմ Աճարիս-ծղալի) հովիտը, որը կազմում է այ-ժմյան Աճարական ԱՍՍԹ-ի հիմնական մասը։ Աճարա գավառի տարածությունն էր 1450 կմ²։

Ամաղիա աւան—Գ5—այժմ էլ նույն անունով։

Ամանոս լեռան—Գ2—միջին դարերում հայերը կոչում էին Սեա լեռան, այժմյան Գյավուր-դաղ լեռնաշղթան։

Ամասիա քաղաք—Բ1—Ելիսուպոնտոսի կենտրոնը, այժմ էլ գոյություն ունի նույն անունով։

Ամարաս վանք—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ լեռնային Ղարաբաղում։ Այս վայրի հետ է կապում ավանդական պատմությունը քրիս-տոնեությունից մուսուլմանությանը Աղվանից երկրում։

Ամարդոս գետ—Գ7—այժմ Սեֆիդ-ոուղ կամ Ղը-ղըլ-ուզէն գետը։

Ամիդ քաղաք—Գ4—Միջագետքի հնագույն կենտ-րոններից մեկը՝ ասորա-բաբելական աղ-բյուրների Ամեդու քաղաքը. այժմ կոչվում է Դիարբեքիր։

Ամիսոս քաղաք—Բ2—Պոնտոսի մայրաքաղաքը. այժմ էլ գոյություն ունի Սամսուն անունով։

Ամիւկ ամրոց, տես՝ Ամիւկ ցամաքակղզի։

Ամիւկ ցամաքակղզի—Գ5—Լիմ կղզուց հարավ գտնվող անմատչելի հրվանդանը, որտեղ մի-ջին դարերում հայտնի էր Ամիւկ ամրոցը, այժմ Համոկ կամ Ամիկ գյուղը։ Քարտեզի վրա ցույց է տրված միայն Ամիւկ ամրոցը։

Այգաո գաւառ—Գ5—Կորճեից նահանգի 6-րդ գա-վառը՝ 302 կմ² տարածությամբ, այժմյան Զուլամերկից հարավ։

Այլի, որ է Կուլիճան գաւառ—Գ6—Պարսկահայք նահանգի 1-ին գավառը՝ 1380 կմ² տարածու-թյամբ. ընդգրկում էր Նազու-չայ գետի հո-վիտը՝ Բարադոստ մահալը։ Միջին դարերում այս գավառը հայտնի էր էլի կամ էլոյ գաւառ անունով և ընդգրկում էր միայն Այլի գավառի արևմտյան բարձր լեռնային մասը։ Այս գա-վառումն էին՝ էլի, Սուրէնապատ (այժմ՝ Սու-րաբան), Կարենիս և Դաստակերտ (այժմ Դաստագիր) վայրերը։

Այլի վանք, տես՝ էլի։

Այծպտկունք լեռան (3124)—Գ4—այժմ Փալան-թոքեն-դաղ։

Այպալիս—Գ1—բյուզ. Ἀπαλία, այժմ Պա-լաս գյուղ։

Այրարատ նահանգ—Բ5—Գ6—Մեծ Հայքի կենտ-րոնական նահանգը, որի տարածությունն էր՝ 40.105 կմ²։ Վերջին Արշակունիների ժամա-նակ Այրարատ նեղ իմաստով հասկացվում էր Արքունի ոստանը՝ Արարատյան դաշ-տավայրը շրջակա գավառներով, որը Մեծ Հայքի տնտեսական, քաղաքական և մշակու-թային կենտրոնն էր։

Այրարատն գաւառ—Գ5—աղձատված ձևն է՝ Ատ-րուանք, Կորճեից նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 325 կմ² տարածությամբ։ Այս գավառի անվան մեջ պահպանվել է Ուրուատրի երկրի անունը, ինչպես և Ստրաբոնի մոտ՝ Ἐρετ-ριεῖς ձևով հայտնի երկիրը։ Գտնվում էր Մեծ Զար գետի միջին հոսանքում, այժմ՝ Տիարի։

Անալիւն (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—Գ3—բյուզ. Ἀνα-λιβόζωρα (Անալիւնաձոր), այժմ Դուռու-չայ գյուղ համանուն գետակով։

Անարգաքա քաղաք—Գ1—Կիլիկիայի մայրաքա-ղաքներից մեկը, բյուզ. Ἀναργαζα, այժմ Անավարգա գյուղ։

Անգեղ-տուն գաւառ—Գ3—Գ4—հուն. Ἰγγιλιγγή, ասորա-բաբելական աղբյուրների Purulumzi երկիրը և ուրարտական Arme երկրի կենտրո-նական մասը՝ Ingalawa, հայերեն Անգղ գավառը համանուն քաղաքով։ 160 թ. մոտերքը Մոփքի Արկաթիաս թագավորը խլեց այս գավառը Մեծ Հայքից և միացնելով Մոփ-քին՝ դարձրեց իր թագավորության կենտրոնը։ Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակերտ (Ἀρχα-θιόκερτα) և հռչակվեց իբրև մայրաքաղաք։ Իսկ գավառը կոչվեց նաև Մեծ Մոփք։ Մոփ-քի թագավորության վերացումից հետո 93 թվին, երբ այն վերամիացվեց Մեծ Հայքին, Անգեղ-տունը մտավ Աղծնյաց բղեշխության կազմում։ Այնուամենայնիվ հայերը Անգեղ-տունը շարունակում էին կոչել նաև Մեծ Մոփք, հուն. Σοφανηνή, լատ. Sophanenae։ «Աշխար-հացոյց»-ում Անգեղ-տունը չի հիշատակվում իբրև առանձին գավառ։ Ինչպես ճիշտ դիտում է Հյուբշմանը (էջ 157)՝ VI դարում նփոփեա կամ Մեծ Մոփքի հետ էր ձուլված։ Մենք վերա-կանգնում ենք նախկին դրությունը, երբ գո-յություն ուներ Անգեղ-տուն անունով գավառ գավառի տարածությունն է 2430 կմ²։ Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ, էջ 309) մոտ հիշվող Ան-գեղ-տունը Ծաղկոտն գավառի Անգղ ավանն է և չպետք է շփոթել Անգեղ-տուն գավառի հետ։

Անգղ աւան—Գ4—Անգեղ-տուն գավառի կենտրո-նը՝ հիշվում է դեռևս խեթական արձանագրու-թյուններում՝ Ingalawa ձևով։ Մ. թ. ա. 160 թ., երբ Անգեղ-տունը միացվեց Մոփքին և կոչվեց Մոփք Մեծ, Անգղը վերանվանվեց Ար-կաթիակերտ Ἀρχαθιόκερτα (սխալ ընթերցումն է՝ Καραθιόκερτα) և դարձավ Մոփաց թագա-վորության մայրաքաղաք։ Հետագայում կոր-ցրնում է իր վաղեմի նշանակությունը և հիշ-վում է իբրև ավան Անգղ, Ἰγγίλα անունով, այժմ էգիլ գյուղը։

Անգղ գիւղաքաղաք—Գ5—Ծաղկոտն գավառում, առաջին անգամ հիշատակում է Եղիշեն (III, 1957, էջ 58)։ Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ) մոտ հիշատակվում է Անգեղտուն ձևով։

Անի քաղաք—Գ3—կամ Անի Դարաճաղեաց։ Հին Հայաստանի հնագույն կենտրոններից մեկը, որը կոչվում էր նաև Կումախա։ Վերջինս հա-յասա երկրի կենտրոններից մեկն էր։ Այս Անին մ. թ. ա. IV—I դարերում Փոքր Հայքի քաղաքական կենտրոնն էր։ 66 թ. մ. թ. ա., երբ Փոքր Հայքի թագավորության հիմնական մա-սը կազմող Բարձր Հայք նահանգի տերիտո-րիան միացվեց Մեծ Հայքին, Անին մնաց իբրև

սրբավայր և արքայական դամբարան: Անիի մոտ գտնվող Կալախումն էին թաղվում Արտաշեսյան և Արշակունի զինաստիանների հայ թագավորները: Անիումն էր գտնվում գերագույն աստված Արամազդի գլխավոր մեհ-յանը:

Անթեմուսիա քաղաք—73—Anthemusia քաղաք Ոսրոյենեի, այժմ էսկի-հարաբե գյուղ:

Անծախի ձոր գաւառ—96—Վասպուրականի 18-րդ գավառը՝ 825 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Կոտոր (այժմ Կոտուր-չայ) գետի հովտում, հայտնի էր Կոտորոց ամրոցը: Կոչվել է նաև **Ձոր Ընծայից**:

Անձեացիք գաւառ—75—Վասպուրականի 11-րդ գավառը՝ 2525 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Արևելյան Տիգրիս (Ջերմ, Բոհտան-սու) գետի ակունքների բարձր, դժվարամատչելի լեռնային շրջանը: Գավառս եղել է Անձեացեաց նախարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքը:

Անձեացիք գավառը հնագույն ժամանակ-ներում կոչվել է Աղգի, որի մասին վկայում է այժմ գոյություն ունեցող Ախսի (կամ Հուսե-յին) գյուղը: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում այս գավառը կոչվում է Alzi (որից «Աղգի») և Anzi կամ Enzi (որից՝ Անձ-աւ-ացիք-f, Անձ-եւ-ացիք-f):

Այս գավառումն էին՝ Կանգաւար ամրոցը (այժմ՝ Կենգեվար գյուղ), Ալաման (ասուրա-բաբելական Alamu) և Լէկ գյուղերը: Այս գավառի հյուսիսային ծայրամասումն էր Պաշատ լեռը (ասուրա-բաբել. Պաժատու): Ուրարտական Արուբանա աստվածուհու և հայկական Անահիտի պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր Դարբնացքար կամ Ագուավաքար վայրը, որտեղ հետագայում հիմնվեց Հոգվոց վանքը (այժմ Դիր-Մարիամ-Քիլիսասի, տե՛ս Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը):

Անձիտ բերդ—93—միջին դարերում և այժմ Թիլ-էնգիտ գյուղ Խարբերդից հարավ-արևելք:

Անձիտ գաւառ—93—ասուրա-բաբելական Enzitu հուն. 'Ανζιτηγή, բյուզ. Χανζιτ, լատ. Anzete-nae, **Չորրորդ Հայքի Թ-րդ գավառը՝ 3,825 կմ²** տարածությամբ: Գրավում էր Խարբերդի դաշտի հիմնական մասը: Այս գավառումն էին գտնվում Անձիտ, Հոռեբերդ, Մովք և այլ ամրությունները:

Անտիոք քաղաք, տե՛ս Աւագն Անտիոք:

Անտիտաւոռս լեռն—92—այժմ էլ նույն անունով:

Աշ-Դիգոր ազգագաւառ—Ա5—ըստ երևույթին, Դի-

գորից հյուսիս Ուրուկս գետահովտի միջին և ստորին մասերում: Ալան(օվս) ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Աշխմուն լեռն (1919)—73—«Աշխարհացոյցի» մեզ հասած բնագրում աղճատված «Ագիսուն» ձևով է, բյուզ. 'Αἰσσυμῆς ὄρος, ասոր. Tūra Ašuma, այժմ Ղարաջա-գուլ:

Աշոց ասան—85—այժմ Ղազանչի կամ Ղալդուկի գյուղ: Աշոցք գավառի կենտրոնն էր:

Աշոց գաւառ—85—Այրարատ նահանգի 14-րդ գավառն է շուրջ 900 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Ղուկասյանի շրջանին: Հետագայում կոչվում էր ցօցյշլո Ղալդուկի: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է lškigulu:

Աշոցքը կոչվել է նաև Աշոցան, որի արխայիկ ձևն է *Աշոցան, որ չի վկայված: Վրացական աղբյուրներում Աշոցք գավառը կոչվում է ձծռլո Աբոցի, որ սկզբնական ձծռլո Աշոցի ձևի հետագա աղճատումն է հանդիսանում: Այս գավառը մինչև 387 թ. պիտի մըտնէր Գուգարաց բղեշխության կազմում, ապա՝ Մարզպանական Հայաստանում:

Աշոցք գավառի կենտրոնը պիտի լինէր համանուն Աշոց գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Ղազանչի: Այս գավառը Աշոց նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Աշտիշատ ասան—94—Հնագույն ձևը պիտի լինէր Յաշտիշատ, այժմ Դերիկ գյուղ: IV դ. Մեծ Հայքի խոշորագույն կրոնական կենտրոն էր:

Աշաբէթի գյուղ, տե՛ս՝ Աշէւէտիս-Խեւ:

Աշէւէտիս-Խեւ—(աղճատված ձևերն են՝ Խաշաւ, Աշայի) գաւառ—Ա5—Վրաց. აზავეთის ხევი Աշաբէթիս-Խեվի, այժմ էլ գոյություն ունի Աշաբէթի գյուղը, Հարավ-Օսեթիայի Ա. Մ. կենտրոն Յիսինվալից հյուսիս: Այս գավառի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 175 կմ²:

Ապահունիք գաւառ—95—Տաւրուբերան նահանգի 14-րդ գավառը՝ 2375 կմ² տարածությամբ: Ապահունիք անվան նախնական ձևը պիտի լինէր *Ապահունիք և կապվում է ապահ ցեղանվան հետ, որը V դարում բնակվում էր կատիշներին հարևան այժմյան Թալիշի հյուսիսային մասում: Ապահունիքը ընդգրկում էր այժմյան Մանազկերտի (Մելազգերդի) սանջակը: Արաբները կոչում էին «Քաշունէայիս»: Այս գավառի կենտրոնն էր Մանազկերտ քաղաքը:

Ապամիա քաղաք—72—Apameia, գտնվում է Եփրատի գետանցքի աջ կողմում, նշանավոր Զեւզմայից հարավ:

Ապգուտ-կաւառ պարիսպ—88—այն պարիսպն է, որը գտնվում էր Վելվելի-չայ և Շաբրան-չայ գետերի միջև: Այս պարիսպը սկսվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից և անցնում էր Շապորան քաղաքից հյուսիս՝ մինչև Կասպից ծովը: Տես՝ Բազկանք:

Առանգա կայան—93—Arangas (Tab. Peut.)՝ Զիմարայից Մելիտինն տանող ճանապարհի կայաններից մեկը, գտնվում էր Կիակկաս-Ջերմուկից հյուսիս, Սոգյուկլու գետի գետաբերանի մոտերքը:

Առանիս ասան—92—բյուզ. 'Αρῆς, այժմ Ալաջա-խան գյուղը:

Առան-ռոտ գաւառ—87—Ուտիք նահանգի առաջին գավառը Առան-ռոտ: Այժմ Գերան-չայի գետի հովտում, շուրջ 2225 կմ² տարածությամբ:

Առան-ռոտ գետ—87—այժմ Գերան-չայի:

Առաջին Հայք—92—Armenia Prima պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև: Կենտրոնն էր Սեբաստիա քաղաքը: Առաջին Հայքի տարածությունն էր 34200 կմ²: Հուստինիանոս Ա-ին 536 թ. նովեմբրայից հետո Առաջին Հայք էր անվանվում բոլորովին այլ տերիտորիա: Տես՝ Բարձր Հայք:

Արբերանի գաւառ—95—Վասպուրականի 7-րդ գավառը՝ 1025 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Վանա լճի հյուսիս-արևելյան եզերքը ներառյալ Առեստ (Բանդիմահի) գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Այս գավառում հայտնի էին Քերկրի քաղաքը, Առեստ ասանը և Ամիկ ամրոցը:

Առեստաւան կամ Առեստ ասան—95—Վանա լճի տառեխը այս վայրումն էր որսվում, ուստի Փալստոս Բուզանդի մոտ կոչվում է «Զկնատեան արբունիք»: Առեստ ասանը գտնվում էր Առբերանի գավառում, Վանա լճի ափին, այժմյան Առնիստ գյուղից դեպի արևելք, Բանդիմահիի գետաբերանին: Առեստի ձկնորսարանը ամենայն հավանականությամբ մեծ հռչակ է վայելել նաև անտիկ ժամանակաշրջանում, սակայն շփոթության մեջ է գցել Առեստ անունը: Վերջինս անտիկ աշխարհագիրներն ու քարտեզագետները շփոթել են Ասորիքի՝ 'Αρσένια կամ Arist[o]n քաղաքի հետ, որը կոչվել է նաև 'Αρέθουσα և գտնվել է Որոնտես գետի վերին հոսանքում՝ Համա և Հոմս քաղաքների միջև, այժմյան Ռաստան գյուղի տեղում: Առեստ անունը նույնացրել են Aristia (Ariston) անվան հետ, իսկ որովհետև վերջինս կոչվել է նաև 'Αρέθουσα, հայկական Առեստի երկրորդ անունը համարել են Arethusa:

Այս նույնացումը, իր հերթին, բերել է այն եզրակացության, որ Վանա լճի հյուսիսային մասը, որտեղ գտնվում էր Առեստ ավանը, կոչվում է **Արեթուզայի լիճ**—Lacus Arethusa (Տե՛ս Plinius, Nat. hist. VI, 31): Այս անգամ ևս նրանք ղեկավարվել են նրանով, որ **Ասորիքի** Aristia-Arethusa քաղաքից վերև, Հոմս քաղաքից հարավ գտնվող այժմյան Հոմս-Բահրեթ լճակը ևս կոչվել է Lacus Arethusa: Այս եզրակացությունը բացատրում է, թե ինչու, օրինակ, 1653 թ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզի վրա գտնվող Palus Thospitis (Տոսպալ լիճ, այժմ՝ Վանա լիճ) լճից հյուսիս նշված է Palus Arethusa¹, որ անշուշտ առաջ է եկել Առեստ, Aristia, Arethusa անունների նույնացման հետևանքով: Վերջինս իր հերթին առաջ է եկել հին հունական ավանդությունից Արեթուզա դիցուհու մասին:

Առեստ գետ—95—այժմ Բանդիմահի գետ:

Առիւծ գաւառ, տե՛ս՝ Աղիւն (Առիւծ) գաւառ:

Առնա գաւառ, տե՛ս՝ Ըննայ գաւառ:

Առնա վանք—96—Ըննայ կամ Առնա գավառի կենտրոնը, այժմ Դերիկ գյուղ, հռչակված իր նշանավոր ուխտատեղիով:

Առնոյ-ռոն գաւառ—95—Վասպուրականի նահանգի 10-րդ գավառը 275 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Առնոս լեռան արևելյան փեշերը մինչև Շատախ (Թաղ) ավանը: Դեռևս XVIII դարում գոյություն ունէր «Առ-նոյ-ռոն» սխալ ստուգաբանությունը, որի հետևանքով այն տեղադրվում էր Մասիս լեռան հարավային փեշերին, որ կոպիտ սխալ է: Կոչվել է նաև Ռոն-Առնոյ:

Առնոս լեռն (3550)—95—այժմ Առնոս-դաղ, Շատախի (Թաղի) շրջանում:

Առոս գյուղ—98—այժմ Առոս գյուղ, Թալիշում:

Առոս-Պիժան գաւառ—98—կոչվել է նաև Առոս, Առոս-Բիճան, Առոս-Պիճան. Փայտակարան նահանգի 4-րդ գավառն էր և գտնվում էր այժմյան Առոս գյուղի շրջակայքում՝ Վիլաշչայ գետի հովտում, շուրջ՝ 675 կմ² տարածությամբ:

Առուեից Ձոր գաւառ—95—Մոկաց նահանգի 4-րդ գավառը շուրջ 200 կմ² տարածությամբ, գրտնւրվում էր Երեվարք և Ռշտունիք գավառների արանքում, ուստի Մոկաց աշխարհի ամենահյուսիսային գավառն էր: Առուեից ձոր կամ Առուանից ձոր գավառը գտնվում էր նախա-

¹ Տես՝ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960. 103-րդ քարտեզը, տես նաև E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res Gestae Divi Saporis, Bruxelles, 1953, p. 153.

ռեուլյուցիոն շրջանի ռուսական քարտեզների Оранс-дараси կոչվող հովտում: Կենտրոնն էր այժմ Ուրանց կոչվող գյուղը, որ Թովմա Արծրունու (IV, Գ) մոտ հիշվող Առուանից ձորամրոցը (Թերևս կոչվում էր նաև Առուանց) պիտի լիներ: Քարտեզի վրա սխալ է նշված: Շփոթությունը առաջացել է այն պատճառով, որ Հյուբշմանը (էջ 307) այս գավառի տեղը ենթադրում է Մոկս ավանից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող Աովանց գյուղի շրջակայքում:

Առուն գետ—Գ5—այժմ Չուխուր գետ. հոսում էր Գալլատու լճից, ապա միանում Տղմուտին (այժմ Զանգիմար-չայ) և թափվում Երասխ:

Ասորեստան երկիր—Դ5—Դ6—հայերը այսպես էին կոչում Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Միջագետքը, հատկապես նրա միջին և ստորին մասերը: Ասորեստանը Պարթևական, ապա Սասանյան, պետության տրևած սահման, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր: Այս երկիրը ասորական և պահլավական գրականության մեջ կոչվում է «Ասորեստան» կամ «Աուրիստան»:

Ասորիք երկիր—Դ2—Դ3—Դասական հեղինակների Syria-ն, այժմ էլ նույն անունով՝ Սիրիա:

Ասպական գետ—Գ4—այժմ Շատախ գետի խորածորը, Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի ձախ վտակներից մեկը Սասունում:

Ասպականք գյուղ—Գ4—այժմ Սպականք գյուղ Տավրոսիկի ձորում: Ասպակունեաց գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Ասպակունեաց ձոր գաւառ—Գ4—գրվում է նաև Ասպակունեաց ձոր, Տավրուբերան նահանգի 2-րդ գավառն էր՝ 655 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Քաղիրթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վտակ Շատախ գետի ձորահովտում և Սիմսարի լեռնանցքով ամենակարճ ճանապարհն էր Տիգրանակերտից դեպի Արտաշատ զնացող «արքունի պողոտայի» համար: Գավառիս անունը պահպանել է այժմյան Սպականք (Ասպականք) գյուղը Տավրոսիկի ձորում: Ըստ մի աղբյուրի՝ վկայության, այս գավառը կոչվել է նաև Գոգովիտ—«յԱգրազընունեաց գաւառին որ կոչի Գոգովիտ, ի գեղն որ Բգրայրի Գոմ անուն կոչի» (տես՝ Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 297), կամ մի այլ տեղ՝ «ի գաւառն Ասպագունեաց, ի Կոգովիտ, ...ի գեղն որ կոչի Գոմ Բգրայրի» (անդ, էջ 299):

Ասպանե գետ, որ է Խազմար—Բ6—ակունքները գտնվում էին Վաղարշապատի մոտ, որտեղից այս գետը հոսում էր հարավ և թափվում Մեծամոր գետի մեջ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Ատրպատական երկիր—Դ6—Դ8—կոչվում էր նաև՝ Ատրպայական: Հուն. Ἀτροπατηνῆ, լատ. Atropatene, արաբ. պարսկ. Ադրբեյդաբան, Ազերբայջան, Ազրբեջան. այժմյան Իրանական Ադրբեջանը:

Արաբիսու (Եփեսոս) քաղաք—Գ2—այժմ Յարփուզ:

Արագած լեռն (4095)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հրաբխային զանգված:

Արագածոտն գաւառ—Բ6—կոչվել է նաև Ուն Արագածու: Այրարատ նահանգի 10-րդ գավառը, այժմյան Թալինի, Աշտարակի, Էջմիածնի և Հոկոտեմբերյանի շրջանները, 3050 կմ² տարածությամբ:

Հայաստանի սիրտը, Արարատյան դաշտի կենտրոնական գավառը՝ Արագածոտնը հայկական պետականության կենտրոնական մասն էր: Այստեղ էին գտնվում միացյալ Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, ապա Վաղարշապատը: Երուանդունիների ժամանակաշրջանում Արագածոտնը Այրարատյան թագավորության կենտրոնական գավառն էր և Արմավիր մայրաքաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ: Այս գավառում հիմնվեց Վարդգեսաւանք, որը ապա վերանվանվեց Վաղարշապատ:

Արագ գետ—Ա6—Վրաց. არავგო, არავგო Արագի այժմ էլ նույն անունով:

Արած գաւառ—Գ6—կոչվում էր նաև Արածոյ կողմը, Այրարատ նահանգի 22-րդ գավառը, շուրջ 250 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Գալլե-դրունքի և Եղեգնաձորի շրջանի միջև ընկած այժմյան Սողարակ գյուղի շրջակայքի տերիտորիան:

Արածանի գետ—Գ5—Արեւիյան Եփրատ (Մուրադ-սու) ասուրա-բաբելական արձանագրություններում հայտնի է Արսանիա անունով:

Արայի լեռն (2614)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Արասխ որ է Ովէա գաւառ (բնագրում աղճատված՝ Արխիս)—Դ6—Պարսկահայքի 4-րդ գավառը՝ 1120 կմ² տարածությամբ, միջին դարերում կոչվում էր Շնաւ համանուն քաղաքով (այժմ Ուշնուն): Այս գավառի և ամբողջ նահանգի հարավային սահմանն էր Արասխ (այժմ Գետար-սու) գետը:

Արասխ գետ—Դ6—այժմ Գետար-սու, հուն. Ἀράξης, լատ. Araxes, ակունքները գտնվում են Զարասպ լեռան արևելյան լանջին: Արասխ գետը թափվում է Կապուտան (Ուրմիա) լիճը, նրա հարավ-արևմտյան ծալքին: Թերևս այս գետը կոչվել է նաև *Գետ-Արասխ, որից առաջացել է այժմյան թուրքացած ձևը՝ Գետար-սու:

Արասխ գետը Մեծ Հայքի սահմանն էր Գանձակ Շահաստան քաղաքի քաղաքային տերիտորիայի կողմից, որը մտնում էր Ատրպատականի կազմում: Որոշ անտիկ հեղինակներ այս Արասխ-Արաքսը շփոթում էին Երասխ-Արաքսի հետ:

Արասախ կայան—Գ1—Arasaxe այժմ Զերեզեկ գյուղ, Կեսարիայից դեպի արևելք:

Արաւակ բերդ—Գ3—հայ. Արաւակ, որ չի վկայված, անտիկ հեղինակների Arauraka, բյուզ. Ἀράρακα, ավելի ուշ կոչվում էր Արգնցիք, գտնվում էր Քյոմուր-չայի գետակի ակունքների շրջանում:

Արարաղ լեռն (2089)—Դ5—ուրարտերեն Arartu, ասուրա-բաբելական՝ Nibur, հուն. Νίβαρος, արաբ. Gabal Ġaūdī, այժմ՝ Զուդի-դաղ: Ըստ տեղական ավանդության՝ այդ լեռան վրա ջրհեղեղից հետո կանգ է առել Նոյի տապանը:

Արարատ լեռն, տե՛ս Ագառ—Մասիս լեռն: Արգառու քաղաք—Գ2—Ἀργαῶς, հայ. Արգաւան, որ անունն էլ պահպանել է այժմյան բնակավայրը:

*Արգաստ գետ—Դ5—այսպես պիտի կոչվեր այժմյան Կերկանդիլ-սու վտակը, որը թափվում էր Արևելյան Տիգրիս՝ ձախ կողմից: Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ գավառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 7-րդ գավառը, ենթադրաբար տեղագրում ենք Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սու) գետի ձախ վտակ՝ Կերկանդիլ-սու գետի հովտում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ Արգաստովիտ գավառի ընդհանուր տարածությունը պիտի լիներ շուրջ 500 կմ²:

Արգնս լեռն (3916)—Գ1—այժմյան Էրջիաս-դաղ գագաթը: Արգիրոկաստրոն ամրոց—Բ3—այժմյան Գյումուշ-խանե ավանը: Հայտնի էր իր արծաթի հանքերով: Արգունյ[ֆ], որ է Մարգոյ[ֆ] ազգագաւառ—Ա5—Վրաց. არგუნეთი, არგუნეთი Արգունքի, Արգւէքի կամ Յարգունքի Մարգունքի: Այս «ազգագաւառը» գտնվում էր Ղվիրիլա գետի և Արգվեթի կամ Լիխի լեռնաշղթայի միջև: V—VI դդ. իբրև առանձին Արգունք գաւառ, մտնում էր Վիրքի (Վրաց աշխարհի) կազմում: Տարածությունն էր՝ 1450 կմ²:

Արգունք գաւառ, տե՛ս Արգունյ[ֆ], որ է Մարգոյ[ֆ]: Արգւէքու լեռն—Ա5—այսպես էր կոչվում Սուրամի կամ Լիխի լեռնաշղթան:

Արդոգ ազգագաւառ—Ա6—Արդոն գետի միջին և ստորին հովտում: Ալան(ովս) ժողովրդի կազմում մտնող ցեղերից մեկն էր:

Ար-դոն գետ—Ա6—Թերեք գետի վտակներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով:

Արեբանոս վայր—Գ6—ուրարտական Arubana սրբավայրի տեղում, ուր հետագայում գտնվում էր Բարդուղիմեոսի վանքը: Առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին (II, ԼԴ) Արեբանոս քաղաք անունով: Տե՛ս նաև Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը: Թերևս Արուբանոս աստվածուհուն փոխարինել է Անահիտը, որի անունով այս քաղաքը հելլենիստական ժամանակաշրջանում կոչվել է Ἀρεῦνα, որը հիշատակում է Պտղոմեոսը (V, 12, § 10):

Արեւելեան Խաբուր գետ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Արեւիք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 11-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Մեղրիի շրջանին:

Արեւելեան Տիգրիս, տե՛ս Զեւս գետ:

Արեւմտեան Տիգրիս գետ—Դ4—Տիգրիսի վերին հոսանքը:

Արգան գետ—Դ4—այժմ Խարզան-սու:

Արգան քաղաք, տե՛ս Շուկառաք:

Արիարաթիա քաղաք—Գ2—Ἀριαραθία, այժմ Ազիզիե գյուղ Մամիզավ գետի ակունքների շրջանում:

Արծկէ աւան—Գ5—ուրարտական արձանագրություններում Ziukuni «քաղաք», բյուզ. Ἀρτζιχέ, արաբները կոչել են՝ Dat. al-Ġauz. որտեղից առաջացել է այժմյան Ալջավազ կամ Ադիլքեվազ անունը: Արծկէ ավանը գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արծկէ կղզի—Գ5—այժմ գոյություն չունի, պիտի գտնվեր Արծկէ (Ադիլքեվազ) ավանի լճափից ոչ հեռու. հետագայում, երբ լճի մակերեսը բարձրացել է, հիշյալ կղզին մնացել է ջրի տակ: Արծկէ կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արեւք քաղաք—Գ5—Տավրուբերանի Ադիովիտ գավառում. ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ հայտնի էր Argistiuna քաղաքը, այժմ այս քաղաքի ավերակները մեծ մասամբ արդեն ջրի տակն են և ցամաքում մնացած ժայռը կոչվում է Էրջիլ-կալա: Արեւք քաղաքի անունով Վանա լիճը երբեմն կոչվել է Արեւիլի ձով, որի մասին վկայում է հիշյալ լճի հունարեն անունը՝ Ἀρσησά λιμνη կամ՝ Ἀρση[ση]νή, որ գործ էրածվում Θω[σ]πίτις անվան հետ միասին:

Արեւիշակ գետ—Գ5—այժմ Մահմեդիկ-չայ:

Արեւիշակ լիճ—Գ5—այժմ Արեւակ լիճ, ծովի մակերեսից բարձր է 1890 մ: Լճից ոչ հեռու դե-

պի արեւելք գտնվում էր Արեիշակ գյուղը. այժմյան Արճակը:

Արեիշակովիտ գավառ—Գ5—Վասպուրականի 4-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Արճակ (կամ Արճիշակ) լճի ավազանը:

Արմաիր քաղաք—Բ5—ուրարտական ժամանակաշրջանի Արգիշտիխի քաղաքի հայկական անունը, հուն. Ἀρμαύρα (Ptol., V, 12, § 5), որը Երուանդունիների ժամանակ Այրարատյան թագավորության մայրաքաղաքն էր, այժմ ավերակներ Արմավիր գյուղի մոտ: Հստ երևույթին Արագածոտն գավառը հնագույն ժամանակներում Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան էր:

Արմատան գիւղ—Գ3—այժմ Արմտաններ կոչված գավառակ՝ Մեծ Արմտան և Փոքր Արմտան գյուղերով. համապատասխանում է մ. թ. ա. XV—XIV դդ. խեթական արձանագրութիւնների Armatana տեղանվան հետ: Այս վայրը մտնում էր Հայաստ ցեղային միության կազմում (տես՝ Նշան Մարտիրոսյան, Պապտումներ փոքրասիական անուններու մասին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961, գիրք 3, էջ 92—93): Հակոբ Կարնեցին հիշատակում է՝ «Արմտաններն, որ գնացեալ հասան է մինչև ի Տիրիկէ» (Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII—XVIII դդ. հատ. II, Երևան, 1956, էջ 552): Արմատան անվան մեջ պիտի պահպանված լինի Արմն ցեղանվան նախնական ձևերից մեկը:

Արշամաշատ գաւառ—տե՛ս Բալախովիտ գաւառ:

Արշամաշատ քաղաք—Գ3 այժմ Խարաբա-Նաջարան ավերակների գյուղ: Արշամաշատը (Ἀρσαμῶσατα—(Ptol., V, 12) Ծովից թագավորության մայրաքաղաքներից մեկն էր, սակայն մ. թ. առաջին դարերում ավերվել է և միջին դարերում հայտնի էր իբրև ավան Աշմուշատ (բյուզ. Ἀσμούσατον, արաբ. Šimšat) անունով: Մինչև վերջին կոտորածները տեղացիները այս քաղաքի շրջակայքը անվանում էին Աշմուշատ: Իբրև այդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա, մինչև 387 թ.՝ ամբողջ Բալախովիտ գավառը պիտի կոչվեր Արշամաշատ: Տե՛ս Բալախովիտ գաւառ:

Արշամունիք գաւառ—Գ4—Տավրոսբերան նահանգի 4-րդ գավառը՝ 2180 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Բյուրակն (Բինգյուլ-սու) գետի հովիտը, ներառյալ Գինեկ գետի ակունքների շրջանը: Այս գավառը Մանդակունի նախարարական տոհմի հայրենիքն էր:

Արշարունիք գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 5-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր

Աշուրնէք (վրաց. აშურნდო Աշուրնիա), գտնվում էր Երասխ գետի ձախ ափին, Կաղզվանից հյուսիս:

Արշարունիք գավառը Գաբեղեանք գավառի հետ կազմում էր Երասխի խորածոր կիրճը, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Երասխածոր: Արշարունիք գավառի տարածութիւնն էր 1225 կմ²: Արշարունիք անունը կապվում է Կամսարականների, իսկ նրանցից առաջ՝ Երուանդունիների տոհմական անուն Արշաիր-ի հետ: Այս գավառը ըստ երևույթին զատվել է Շիրակից իբրև Երուանդաշատի քաղաքային տերիտորիան: IV դ. և հետո Կամսարականներին պատկանում էր Շիրակի հետ նաև Արշարունիքը:

Արշարունիքումն էր գտնվում Արտագեսու հռչակավոր ամրոցը (այժմ Քերս):

Արշոյ-Առիճ լեռն (2695)—Բ5—այժմ Ալաշաղաղ լեռը Անիի ավերակների մոտ:

Արուաստան երկիր—Դ4—հուն. Ἀρουαῖνα, ասոր. Bēih ‘Arabāyē, բյուզ. Βεαρραῖες: Մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ 5850 կմ² տարածութեամբ: Կենտրոնն էր Մըծբին քաղաքը, որի քաղաքային տերիտորիան էր հանդիսանում Արուաստան երկիրը:

Արսեաց փոք կամ Ասեաց փոք—Բ4—վրաց. არსე-გორა Ասիս-Փորա, Տայքի 8-րդ գավառը և պարունակում էր հետագայի Կիսկիմ, Խոտրշուր և Բերդագրակ վիճակները:

Այս գավառումն էր գտնվում հռչակավոր Ոսկեհանքը Փարպիւս-ը, ըստ երևույթին, այժմյան Քարվանք գյուղի մոտերքը: Արսեաց փոքի տարածութիւնն էր 2250 կմ²:

Արսիս գյուղ—Բ4—այժմ Էրսիս, Ճորոխ գետի աջ ափին, Արսեաց փոք գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Արտագեսու ամրոց—Բ5—հուն. Ἀρτάγεσος, այժմյան Քերս գյուղը:

Արտագ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 15-րդ գավառը՝ 2225 կմ² տարածութեամբ. ուրարտական արձանագրութիւններում կոչվում էր Ultuza: Արտագի կենտրոնն էր Մակու բերդաքաղաքը: Արտագ գավառը Ամատունի նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր:

Արտալեսուն ամրոց—Գ4—բյուզ. Ἀρταλέων ամրոցը, պիտի գտնվեր այժմյան Քըղիից հարավ՝ Հանգստուն գյուղի մոտ:

Արտանան գաւառ—Բ5—վրաց. არტანანდო, არტანანდო Արտանանի, Արտանանի, 7-րդ գավառ Գուգարաց բզեշխութեան: 387 թ. ամբողջ Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում:

Գրավում էր համանուն—այժմ Արդահան,—քաղաքի շրջանը, Կուր գետի ակունքներից հյուսիս: Արտահան գավառի տարածութիւնն էր 2025 կմ²:

Արտահան քաղաք—Բ5—այժմ էլ նույն անունով՝ Արդահան քաղաք, սակայն հնում այս քաղաքը պիտի գտնվեր այժմյան Ուր գյուղի տեղում: Վրաց. არტანდო, ქალაქი არტანდოსა Արտանի, Քալաֆի Արտունիս: Տե՛ս Քաջաց քաղաք (Հուր): Պտղոմեոսի մոտ (V, 10, § 2) հիշվող Ἀρτάνωσσα քաղաքի անունը կապ չունի Արտահանի հետ, պիտի ուղղել Ἀρβάνωσσα, որ վրացական Ուրբնիսի քաղաքի անունն է, այժմ գյուղ նույն անունով:

Արտաշատ քաղաք—Գ6—հուն. Ἀρτάτα, Ἀρταξί-δα-α. լատ. Artaxata. այժմյան Արտաշատ շրջանային կենտրոնից հարավ. Խոք Վիրապ վանքի և Գինոյ գետի (այժմ Կարաս-սու) ու Գինոյ բլուրի (այժմ Кырмызы тапа) միջև: Արտաշատը հիմնվել է Արտաշես Ա-ի (189—160) կողմից և այնուհետև Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր մինչև Արշակունիների հարստության անկումը 428 թ. և նույնիսկ մինչև V դ. երկրորդ կեսը: Արտաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Ոստան Հայոց:

Արտաշիսեան որ է Արտաանեան աւան—Գ5—ուրարտական արձանագրութիւնների Taririahini, այժմ Արտամետ:

Արտաշիսեան, որ է Արտաանեան գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 27-րդ գավառը՝ 150 կմ² տարածութեամբ, հանդիսանում էր Արտաշիսեան կամ Արտավանեան ավանի տաճարական տերիտորիան, այժմ Արտամետի շրջակայքը: Այս գավառը դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում պիտի լիներ Taririahirili (այժմ Արտամետ) վայրի տաճարական երկիրը:

Արտաւազդական աւան—Բ6—կամ Արտաւազդայ ապարանք, այժմյան Արզական գյուղը:

Արտաանեան գաւառ, տե՛ս Արտաշիսեան գաւառ: Արտաւէտ քաղաք—Գ8—այժմ Արդաբիլ քաղաք: Սասանյանների ժամանակ կոչվել է նաև Ռամ-Պերոզ:

Արտի կղզի—Գ5—այժմ Արտե: Վանա լճի կղզիներից մեկը: Արտի կղզին Ռշտունիք գավառումն էր համարվում:

Արտին լեռն (2047)—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (Արտենի):

Արտոս լեռն (3475)—Գ5—այժմյան Արտոս դաղը, Ոստանից հարավ:

Արփանեալ գետ («Աշխարհացոյց»-ում՝, որի Ար-

տօնկն, հիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ *Արփօնկն, այսինքն՝ Արփաւանալան) — Գ6 — այժմ Արփա գետ: Եղիշեի մոտ (III, 1957, էջ 69) պահպանվել է հիշտ ձևը՝ Արփանեալ, իբրև ավանի անուն (այժմ Առենի):

Արցախ նահանգ—Բ6—Գ7—Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգը, 11,528 կմ² տարածութեամբ: Գրավում էր այժմյան Լեռնային Ղարաբաղը՝ Արաքս գետից սկսած մինչև Իջևանի շրջանը: 387 թ. միացվեց Աղվանքին, սակայն, արդեն հայացած երկիր էր և հետագայում, երբ վերականգնվեց հայկական անկախ պետականությունը, Արցախը մտնում էր Հայաստանի կազմում: Տեղական լեզուն համարվում էր հայերեն լեզվի բարբառներից մեկը՝ Արցախի բարբառը (այժմյան Ղարաբաղի բարբառը): Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիունեցւոյ (VIII դ. սկիզբ)՝ Մեկնութիւն Քերականին՝:

Արփաղ քաղաք—Դ2—Ազազ քաղաքից հարավ, այժմյան Թել-Ռիփադ գյուղը:

Արփայից գաւառ, տ. Մոկք Առանձնակ գավառ:

Արֆեուպալիս քաղաք—Ա5—Ἀρφαίοπολις, եգեթացիները (մեգրել-գաները) կոչել են Ջօծօ յօջօ Ջիխան-Քվիջա, իսկ վրացիները՝ Օծօ ճօջօ Յիխէ-Գոշի, այժմ Նաբալաքեվի գյուղ: Այս քաղաքը եգրեվիկէ երկրի (Առանձնակ եգրեւյ, որ Եգերաց աշխարհի կենտրոնական գավառն էր) կամ Լազիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր:

Աագն Անտիոք քաղաք—Դ2 Ἀντιόχεια, Antiocheia primoris, Երբեմնի Սեւեկյան հզոր պետության մայրաքաղաքը, որը հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր (Աղեքսանդրիա՝ Նեղոսի վրա, Սեւեկիա՝ Տիգրիսի վրա և Անտիոքը Որոնտեսի վրա. այժմ Անտաքիա) և Անտիոք անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների միջև ամենախոշորը—Աագը: Այս քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, իբրև Սեւեկյան պետության կենտրոն, կոչվում էր Սելեւկիա:

Աագով աշխարհ—Ա5—Բ6, հմմտ. Աբազ. Абазини ցեղը, այլ ձևն է հուն. Ἀβαζγοί, Ἀβασχοί, Abasges. Աագ՝ տեղական -ով (հմմտ. «Фог-խով») վերջավորութեամբ: Աագով Ափիսազիայի անվան հնագույն ձևն է:

1 «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ զիտելն զըովանդակ զբառն զեղերականս, որպէս զԿորճայն եւ զՏայեցին եւ զՊոնթայինն եւ զՉորրորդ-Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՍիւնինն եւ զԱրցախայինն, այլ մի միայն զՄիջերկրեայն եւ զՈստանիկսդ, վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան, այլեւ ազտակառք ի պատմութիւնսն...», Н. Адонц, Дионасий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 187,

Անիկ ամրոց—Գ4—բյուզ. ՝ Αβνικον, տաճիկ. Ջի-վան-կալե, այժմ Ավնիկ գյուղ:

Աստուբ ազգագաւառ—Ա5—վրաց. მასტაბი დვალ-ეთი Մադրան Դվալէթի, Լիախվի գետի ա-կունքների շրջանում, շուրջ 780 կմ² տարա-ծովյամբ, ըստ երևույթին ալան-օվս ցեղե-րից մեկը, որի անունով էլ վրացիները բոլոր ալանաց ցեղերին կոչում են օվս:

Ափխազբ աղգագաւառ—Ա5—Ա—6—վրաց. აფხაზბი Ափխազնի: Այժմ էլ նույն անունով ժո-ղովուրդը ապրում է նույն տեղում, գլխավո-րապես Բզիբի և Կոդոր գետերի միջև:

Ափշիլ (կա և Ափշեղճ ձևը), ազգագաւառ—Ա4—վրաց. აფშოლბი Ափշիլնի ցեղ և აფშოლეთი Ափշիլէթի երկիր, հուն. Ἀψύλοι, ապրում էին Ափխազիայում, հետագայում Սամուր-զաղսնո կոչված գավառում: Ենթադրվում է, որ Ափխազիայի անունը ափխազերեն լեզ-վով՝ Ափսնը ΑΠΣΗΥ առաջ է եկել ափշիլ ցե-ղանունից:

Բ

Բաբերդ տե՛ս Սմբատաւան:

Բագաւին կամ Բագայաւին գյուղ—Գ4—Ստրա-բոնի մոտ աղճատված ձևով է՝ Βαριζα, որի ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի Βα[γα]ριζα: Այստեղ էր Միհրի հռչակավոր տաճարը, Կա-րինի և Արտաշատի վրայով դեպի Եկբատան (Համադան) տանող կարավանային ճանա-պարհին:

Բագաւան կամ Բագուան—Գ5—անվան ավելի հին ձևը պիտի լինի *Բագաւաւան, որը պահպան-վել է Բագաւաւանդ կամ Բագրեւանդ գավառի անվան մեջ: Բագաւանը գտնվում էր Նպատ լեռան ստորոտում և նախաքրիստոնեական և վաղ քրիստոնեական Հայաստանի խոշորա-գույն կրոնական կենտրոնն էր: Մինչև այժմ էլ գոյություն ունի Բագաւանի IV դ. բազի-լիկ տաճարի մոնումենտալ շէնքը, այժմ Ուշ-Քիլիսե կոչվող գյուղում: Անտիկ հեղինակ-ների մոտ Baguana անունը պահպանվել է Sacavana աղճատված ձևով:

Բագաւան կամ Աքշի-Բագուան, Աքշի-Բագաւան աւան—Գ8—արաբա-պարսկական աղբյուրնե-րում՝ Բագաւվան կամ Բաջաւվան, կենտրոնն էր համանուն գավառի: Այժմ էլ նույնանուն Բաջաւվան գյուղ՝ Պրիշիբ շրջանային կենտ-րոնից հարավ: Բագաւան անվան ավելի հին ձևը պիտի լինի Բագաւաւան, որից էլ առա-ջացել է Բագաւան անունը: Անվան առաջին՝ Աքշի մասնիկը ցույց է տալիս, որ այս վայրը

եղել է զրադաշտական պաշտամունքի կենտ-րոններից մեկը:

Բագաւվանը գտնվել է Բագաւվան գետի մոտ, որ այժմյան Բագար-չայ գետակը պիտի լինի: Հայերը և տեղի բնիկները՝ Թալիշները, պիտի այդ գետը կոչեն՝ Բագառու:

Բագաւան աւան—Բ5—այժմ Բաքրան գյուղ: Եր-վանդունիների թագավորության կրոնական կենտրոն: Ըստ պատմական ավանդության, երբ Երվանդատը հայտարարվեց Այրա-րատյան թագավորության մայրաքաղաք, Բա-գարան փոխադրվեցին Արմավիրի տաճարում գտնվող կուռքերը:

Բագրեւանդ գաւառ—կամ Բագաւանդ—Գ5—առա-ջացել է սկզբնական Բագաւա-վանդ (որից՝ Բագաւ-վան, Բագաւան), Այրարատ նահան-գի 6-րդ գավառը՝ 5275 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում էր այժմյան Ալաշ-կերտի հովտին:

Բագրեւանդ գետ—Գ5—այժմ Շարիան-սու, Արա-ծանի գետի վտակը:

Բագալէթ գաւառ—Բ6—վրաց. ბაგალეთი Բագա-լէթի: Այժմ էլ նույնանուն գյուղ և լիճ Դուշե-թի քաղաքի շրջանում:

Բագալէթ գավառի ընդհանուր տարածու-թյունն էր 525 կմ² և մտնում էր Վերին աշ-խարհ Վրաց երկրամասի կազմում:

Բագկանճ կամ Բագկան աղգագաւառ: Մեզ հասած գրչագրերում հիշատակվում է՝ Բաֆանճ, Բա-գանճ, Բայգանճ, Դաշտ ի Բագկան ձևերով և ճիշտը վերջինն է: Բագկան-ը համապատաս-խանում է Զաքարիա Հոեհորի Bazgun երկ-րին, որը բանասիրության մեջ համարվում է անբացատրելի: Այս անունը սովորաբար նույ-նացնում են Balasagun — Բաղասական ան-վան հետ, իբրև վերջինիս աղճատված ձևը: Մեր հարցի համար կարևոր է նշել, որ Բագկան երկրի արևմտյան մասը, իբրև առանձին գավառ՝ «Դաշտ-ի-Բագկան» անունով, հիշա-տակվում է բուն Աղվանքի գավառների շար-քում: Սակայն անվան այս ճիշտ ձևը պահ-պանվել է միայն վերջերս հրատարակված «Աշխարհացոյց»-ի գրչագրում (տես Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատե-նագրությունը: Երևան, 1944, էջ 348), մնաց-յալ հրատարակված օրինակներում տեղի է ունեցել շփոթություն «Բաղասական» անվան հետ, ուստի գոյություն ունեն՝ Դաշտ-ի-Բաղա-սական, Դաշտ-ի-Բաղական, Իրաղական, Իրագական: Վերջինս էլ առաջ է եկել նրա-նից, որ Դաշտ-ի-Բագկան գավառին նախոր-դում է Բաղադաշտը: Հետագա արտագրոգ-

ների մոտ Բաղադաշտ, Դաշտ-ի-Բագկան շարքը աղավաղվելով դարձել է՝ Բաղադաշա, ի Բագկան, կամ՝ Բաղա, Դաշտ ի Բաղկան, ապա՝ Դաշտ ի Բաղական և Դաշտ ի Բալա-սական: Այս սխալ ընթերցումները մեզ ևս գցեցին շփոթության մեջ և առաջ բերեցին ենթադրություն, որ Բաղական-Բալական ձևը համապատասխանում է պարսկական աղ-բյուրների Baylakan-ին, որ Փայտակաւան քա-ղաքի անունն է, ուստի քարտեզի վրա սխալ-մամբ նշված է՝ Բաղասական դաշտ (Դաշտ-ի Բաղական)՝ իբրև այժմյան Միլի դաշտի ա-նուն: Սակայն բացառված չէ, որ անկախ մեր խնդրից, Միլի դաշտը հիբալի կոչվում էր Բաղասական դաշտ. այդ են ապացուցում արաբական աղբյուրները, որոնք ևս գիտեն Balasakan դաշտը, որը պահլավերեն պիտի հնչեր Dašt-i-Balasakan, ուստի մեր քարտե-զի վրա նշված Բաղասական դաշտը (տես) պիտի թողնել, միայն փակագծերում Դաշտ ի Բագական-ը պիտի դարձնել՝ Դաշտ ի Բաղա-սական:

Բագկան երկիրը համապատասխանում է արաբա-պարսկական աղբյուրների El-Iran (կարդացվում է նաև՝ Liran) երկրին, որը տե-ղադրվում է այժմյան Ափշերոնի թերակղզուց մինչև Շամախի քաղաքը և Աղ-սու գետը ըն-կած դաշտավայրում, մոտավորապես 9980 կմ² տարածությամբ: Զաքարիա Հոեհորի մոտ հայտնի է Bazgun անունով և VI դարից հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշ-խանություն, որի կառավարիչը, ըստ վաղ շրջանի արաբական աղբյուրների, կրում էր «Խրան-շան» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազքթագ թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Շամախի քաղա-քում: Այս երկրանունը, ըստ երևույթին եղի-շեի մոտ պահպանվել է «Հէրան» ձևով, իբրև անձնանուն (եղիշեի՝ Վասն Վարդանայ և Հա-յոց պատերազմին, Զ-երորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 134), ուստի քարտեզի վրա նշված է [Հէրան] (Բ—Տ), սակայն ավելի ճիշտ կլի-ներ փոխել և դնել Բագկան անունը: Բագկան երկիրը հյուսիսից եզերվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով, որտեղից (այժմյան Վել-վելի-չայ գետի ակունքների շրջանից) սկսվում էր Ապգուտ-Կաւատ պարիսպը (տես) («Բագ-կանք, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապգուտ-Կաւատ, մինչև ցԱղմինոն մօրս և ցծով», «Աշխարհացոյց», էջ 27): Տե՛ս В. В. Бартольд, Место прикаспийских

степей в истории мусульманского мира, Баку, стр. 37, 1925. Տե՛ս և Հերան կամ Իրան:

Բասիլիկէ-Թերմէ (Βασιλικὸ θέρετρο) աւան—Գ1—այժմ Թերշիլի Համամ գյուղ:

Բալաւնովիտ գաւառ—Գ3—հուն. Βελαβιτηνή, լատ. Balabitenae: Զորրորդ Հայքի 4-րդ գավառը 1750 կմ² տարածությամբ: Բալաւնովիտ էր կոչվում իր կենտրոնը հանդիսացող Բալու քաղաքի անունից: Այսպես պիտի կոչվեր գա-վառը 387 թվականից հետո, երբ բյուզանդա-կան գերիշխանության ներքո անցնելով, կա-ռավարվում էր Բալուում նստող հայ սատրա-պի՝ նախարարի կողմից:

387 թ. առաջ այս գավառը պիտի կոչ-վեր Արշամաշատ և հանդիսանալու էր Արշա-մաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան:

Այս գավառը հիշվում է դեռևս Պոլիբիո-սի մոտ իբրև «Գեղեցիկ դաշտ» (Καλῶπεδίω), իսկ բյուզ. պատմիչ Միքայել Ատտալիատը կոչում է այն Ἀνθιάς, որի անվան Ἀνθιστηνή-ի աղճատված ձևն է Ստրաբոնի մոտ պահպան-ված Ἀνιστηνή ընթերցումը:

Բալու բերդ—Գ3—այժմ էլ նույն անունով ավան: Բալուրակերտ աւան—Գ6—կամ Բաֆրան, գտնվում էր Մարանդ քաղաքի արվարձաններում՝ այ-ժմյան Բաֆրան գյուղի տեղը: Բալուրակերտ (Մով. Խոր. II, 4) պիտի կոչվեր ավանը ի հիշատակ Տրդատ Ա Արշակունու (62—80) եղբոր՝ Մարաստանի թագավոր Բակուրի, որի գերեզմանը պիտի գտնվեր այս վայրում: Տրդատ «եղբայրասերը» (φιλαδέλφος) իր եղ-րայր Բակուրի հիշատակին կառուցել է տա-ճար, որին սպասարկելու համար կցվել է մի ամբողջ գավառ, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչ-վում է Բաֆրան: Tab. Peut.-ում կոչվում է Fi-ladelfia: Հետադալում (II—III դդ.), երբ բարձ-րացել է Մաւրանդ քաղաքը, գավառը ստացել է նրա անունը՝ Մաւրանդ:

Բաղաբերդ ամրոց—Գ7—Գեղի և Ողջի գետերի միախառնման տեղում:

Բաղան-ռոտ աւան—Գ8—պարսկ. Բալհաբ, այժմ՝ Բուլարու-քենդ գյուղ, որ թալիշերեն Բոլհա-ռու կոչվող գետի անունից է առաջացել, իսկ վերջինս հոմանիշ է պահլավերեն Բաղան-ռոտին:

Բաղան-ռոտ, որ է Ռոտ ի Բաղա գաւառ—Գ8—Փայտակարան նահանգի 3-րդ գավառը՝ այ-ժմյան Մուղանի դաշտում. գրավում էր Բա-ղան-ռոտ (այժմ Բուղարու-չայ) գետի ներ-քին հոսանքի դաշտավայրը: Այս գավառի

անվան նոր պարսկերեն ձևը պիտի լինի՝ Բալի-աբ:

Բաղան-ռոտ գետ (Ռոտ ի Բաղա)—Գ8—Նոր պարսկ. Բալի-աբ, թալիշերեն՝ Բոլի-առու, այժմ Բոլդարու-չայ:

Բաղասական դաշտ—Բ7—այժմյան Միլի դաշտը, ավելի վաղ շրջանում կոչվում էր «Գարգարացոց դաշտ»: Բաղասական դաշտի այն մասը, որը գտնվում էր Կուր և Նրասխ գետերի միախառնման եռանկյունում, կոչվում էր Բեղամէջ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԺԱ, Նրեան, 1961, էջ 203):

Բաղաղէշ բերդ—Գ5—Բաղէշ անվան հին ձևն է (հուն. Βαλαλέσιον), որ՝ աղճատված ձևը պահպանվել է Փալստոս Բուզանդի մոտ՝ «Բառաէջ»: Այս ամրությունը հսկում էր հարավից Տաւրոյերան կամ Ջորապահակ լեռնանցքին, որը ամենակարճ ճանապարհն էր Միջագետքից դեպի Հայաստանի Միջնաշխարհը: Բաղէշ բերդի տեղում միջին դարերում աճեց մեծ քաղաք, որը արաբները կոչում էին Բիրլիս, այժմ էլ նույն անունով է կոչվում օտարների մոտ, իսկ հայերը շարունակում են անվանել Բաղէշ:

Բաղաղէշ գետ—Գ4—այժմ Բիթլիս-սու:

Բաղ՝ գաւառ—Գ7—Սյունիքի 9-րդ գավառը՝ 925 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում էր այժմյան Ղափանի շրջանի հիմնական մասին:

Բայտբերդ—Բ4—կամ՝ Սմբատաւան, Սմբատայ բերդ, այժմ Բաբերդ, կամ Բայբուրք, Ճորոխ գետի ձախ ափին: Ըստ երևույթին՝ այստեղ է գտնվել Բագրատունիների սկզբնական կենտրոնը:

Բասեն աւան—Գ4—կոչվել է նաև Վաղարշաւան, այժմ Քյոփրի-քյոյի:

Բասեան գաւառ—Բ4—Այրարատ նահանգի 1-ին գավառը՝ 2525 կմ² տարածությամբ, այժմ էլ նույն անունով՝ Բասեն կամ Փասին, Փասին-լեր ձևերով:

Բարբալիսոս քաղաք—Դ3—հուն. Βαρβαλίσσος Բարբալիսոս երկրամասի (տե՛ս ստորև) կենտրոն, այժմ Քալաաթ Բալի գյուղը: Պատմության մեջ այս քաղաքը նշանավոր է 249 թ. ճակատամարտով, որ տեղի ունեցավ հռոմեացիների և պարսիկների միջև:

Բարբալիսոս «փոքր աշխարհ Ասորիքի»—Դ2—«Աշխարհացոց-ում (էջ 36) վկայված է աղճատված «Բալբալիսոս» ձևով: Վերոհիշյալ Բարբալիսոս քաղաքի քաղաքային տերիտորիան էր:

Բարդոզ լեան (2562)—Բ5—այժմ Թաթալթու:

Բարդուղիմէոսի վանք, տե՛ս Արեբանոս:

Բառիգակովիտ գաւառ—Վասպուրականի գավառներից մեկը, որը հիշատակվում է միայն որոշ ցուցակներում: Ենթադրաբար գետեղում ենք Ճուարշ-ռոտ գետի վերին հոսանքում: Քարտեզում չի նշված:

Բարձր Հայք (Կողմն Կարնոյ)—Գ3—Գ4—Մեծ Հայքի 1-ին նահանգը, ընդգրկում էր 11 գավառ 23.760 կմ² տարածությամբ: «Բարձր Հայք» անունը գիտե միայն «Աշխարհացոյցը», որը այսպես է անվանում 387 թվից հետո Բյուզանդիային անցած «Նեբրին Հայք» (Armenia interior) կոչված տերիտորիան, որը Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրից հետո Փոքր Հայքի և Պոնտոսի առանձին մասերից կազմեց Առաջին Հայք (Armenia Prima) պրովինցիան:

Բարսալա ամրոց—Դ3—Βαρζαλώ, Barzalo (Ptol. V, 6, 25), Եփրատի աջ ափին, ըստ երևույթին, այժմյան Բերենիլան գյուղի մոտերքը:

Բաբ[ր]ան (Մարանդ) գաւառ—Գ6—«Աշխարհացոյց»-ում «Բաբան» աղճատված ձևով, ընդհանուր տարածությունն էր 4105 կմ²: Սկզբում Բաբան կամ Բակուրակերտ ավանի տերիտորիան էր, հետագայում դարձավ Մարանդ քաղաքին ամրացված տերիտորիա: Տե՛ս Բակուրակերտ աւան:

Բաբան աւան, տե՛ս Բակուրակերտ:

Բեղ կամ Բեխ գաւառ—Բ7—Մուրղալ և Կարա-չայ գետերի միջև, այժմյան Կախի շրջանում: Բեղ գավառի տարածությունն էր շուրջ 1600 կմ²: Գավառի անունը պիտի առնչություն ունենա «բեղ» բառի հետ:

Բեմաղա լեան (1520)—Դ3—ըստ երևույթին, այս գագաթն է, որ հնագույն ժամանակներում կոչվել է Իզալա, Իշալլա: Քարտեզների վրա նշված է միայն բարձրությունը, իսկ գագաթի այժմյան անունը չկա:

Բեռիա (Խալիբոն) քաղաք—Դ2, այժմ Հալեպ քաղաք:

Բերան Երասխայ—Գ8—այսպես էր կոչվում Երասխի հին հունի գետաբերանը, այժմյան Արմյանկա գետի գետաբերանի մոտ՝ Ղըզըլ-աղաջ ծովախորշում:

Բերդանոք կամ Բերձոք գաւառ—Բ7—Արցախի 3-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր Վերին Խաչեն, այժմյան Քելբաջարի շրջանը: Ընդգրկում էր 625 կմ² տարածություն:

Բերդաց փոք—Բ5—Տայքի 2-րդ գավառը, հետագա Բանակի (այժմ Փենեֆ) շրջանը: Այստեղ էր գտնվում X դ. հայտնի Բանակի (վրաց.

ბანა) վրացական տաճարը, կառուցված Զվարթնոցի ձևով: Բերդաց-փոք գավառի տարածությունն էր 990 կմ²:

Բերդկունք ամրոց—Բ7—գտնվում էր Բերդանոք գավառում, Սոդքի լեռնանցքի մոտ:

Բերդիկ ամրոց—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հայտնի գյուղ Բերդաց փոք (այժմ Փենեֆ) գավառում և վերջինիս կենտրոնը, որի անունով էլ կոչվում էր գավառը:

Բզարդէ քաղաք—Դ5—հուն. Βηζαβδη, գտնվում էր Տիգրիս գետի աջ ափին, Ջեզիրե-Իբն Օմար քաղաքի դիմաց:

Բզնունեաց ծով—Գ5—հուն. Θῶ[σ]πιτις և Ἀρση[ση]νη կամ Ἀρσησσα λιμνη: Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ խոշորագույն լիճը՝ կոչվում էր նաև Ռշտունեաց ծով, Տոսպայ լիճ, Ադի ծով, Արնէշի ծով, և այժմ՝ Վանա լիճ: Վանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1662 մետր, լճի մակերեսը հավասար է 3733 կմ², միջին խորությունն է 16 մ, ամենախոր տեղը, հասնում է 25 մ: Լճի ամենամեծ լայնությունն է 63 կմ: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի Վանա լիճը ունեցել է յոթ կղզի՝ Լիմ, Չփառան (այժմ Կոուց), Ադրամար, Արտի (այժմ Արտեր), Արծկէ, Միպան և Տոֆեան: Զուրը աղի է և պարունակում է բուրակ: Վանա լճում հայտնի է տառեխ ձուկը:

Բզնունի գաւառ—Գ5—Տարուբերան գավառի 11-րդ գավառը՝ 925 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անունով Վանա լիճը կոչվում էր Բզնունեաց ծով: Այս գավառը համապատասխանում է ուրարտական և ասորա-բաբելական արձանագրությունների Aiadu կամ Aiduni երկրին:

Բզնունի գավառը համանուն՝ Բզնունեաց նախաբարձրյան հայրենիքն էր: Այս տոհմի պարտականությունն էր հսկել հարավից Տարուբերան կամ Չորա-պահակ անցքին:

Բլանդոս գիւղ—Գ2—պիտի գտնվեր Գանդոս (այժմ Ուլաշ-դերեսի) գետակի ակունքների շրջանում, այժմյան էսկի-Քյոյ գյուղի տեղում):

Բլուր գիւղ—Բ3—այժմ էլ նույն անունով:

Բղաք (Թուֆ) քաղաքիկ—Դ5—արաբ. Բալաք, այժմյան էսկի-Մոսուլ գյուղը:

Բնաբեղ ամրոց—Դ4, այժմ Բենաբիլ գյուղ:

Բոզունի գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 3-րդ գավառը՝ 275 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Մարմետ գետի ստորին հոսանքի ձորահովտում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր Անրստան գյուղը, որը ուրարտական ժամանակաշրջանի Aniaštania քաղաքն էր, այժմյան Աննավանք գյուղը:

Բոդխա գավառ—Բ4—հետագայում Բոխա ձևով է հայտնի. գտնվում էր համանուն Բոխա գետի (այժմյան Օլթի-չայ) հովտում: Բոխան Տայքի 5-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր 2080 կմ² տարածություն:

Բոդխա գետ—Բ4 այժմյան Օլթի-չայը:

Բոդբերդ ամրոց—Բ4—այժմ Բուդա-կալա, Բոխա գետի ակունքներում: Բոդբերդը բյուզ. Βολών և միջնադարյան վրաց. ბუდათა ყუბო Բուդաքա-ղուրի ամրոցն է: Անվան վրացերեն ձևը առաջ է եկել հայերեն հետագա արտասանությունից՝ Բուդա ձևից:

Բոլնիս, Բոլնիս աւան—Բ6—այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ. այստեղ է գտնվում Բոլնիսի հուշակավոր բազիլիկ տաճարը V դ. վրացերեն արձանագրությամբ:

Բոլնիս, Բոլնիս գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Բոլնիսի գետ, վրաց. ბოლნისის წყალო Բոլնիսիս-ժղալի, Գաջենագետի (այժմյան Մաշավերա) վտակն է:

Բոլնոփոք գաւառ—Բ6—վրաց. ბოლნისის ხევო Բոլնիսիս-խեփ: Գուգարաց բրեշխության 13-րդ գավառը, Գաջենագետի վտակ Բոլնիս գետի ձորահովտում. ընդգրկում էր 555 կմ² տարածություն: Հավանաբար 363 թ. հետո անջատվել է Գուգարքից և միացվել է Վրաց աշխարհին: Այս գավառի կենտրոնն էր Բոլնիս ավանը (այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ): Բոլնոփոքը, ըստ երևույթին, Գուգարաց բրեշխության կենտրոնական գավառն էր, որտեղ պիտի գտնվեր բրեշխների նստոց Յուրտալ քաղաքը: Յուրտալը կոչվել է նաև Գաջենի, վրաց. ვახენის ვახუანის, և գտնվում էր Գաջենագետի (Մաշավերայի) և Յուրտագետի (վրաց. ზეჩხა) միախառնման կետում, այժմյան Արոփալ գյուղի մոտ:

Բուծունի գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 9-րդ գավառը շուրջ 400 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Սուրբ Տիկին կամ Սև Տիկին գետակի ձորահովտը՝ Շատախից հյուսիս: Գավառիս տեղադրությունը պարզվում է Մ. Խորենացուն վերագրվող «Ճառ պատմութեան բանից ի սուրբն Հռիփսիմէ և յընկերսն» գրքովածքով:

Բուն Մարդաստան գաւառ—Գ5—«Աշխարհացոյց»-ի մեզ հասած օրինակներում բացակայում է, որովհետև նրանից հետո գալիս է այլ գավառ Մարդաստան անունով. մենք վերականգնում ենք շնորհիվ Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, 1887, էջ 252):

Բուն Մարդաստանը Վասպուրականի 13-րդ գավառն էր, շուրջ 1100 կմ² տարածու-

թյամբ, և ընդգրկում էր Հայոց ձոր գետի վերին հոսանքը: Այս գավառը, ըստ երևույթին, մառդ ցեղի գլխավոր բնակատեղին էր, որը V—VI դդ. արդեն հայացած պիտի լիներ: Բռնակապան լեռնանցք—Բ4—այժմ էլ նույն անունով (Փիռնեկապան): Այս լեռնանցքի մոտ պիտի գտնվեր Ստրաբոնի մոտ հիշվող Si-nora սահմանամերձ ամրոցը: Մինչև 66 թ. մ. թ.ա. այստեղով էր անցնում սահմանագիծը Մեծ Հայքի և Պոնտոսի թագավորությունների միջև: Բռնակապան գիւղ—Գ4—այժմյան Փիռնեկապան գյուղը:

Գ

Գաբառու բազիմֆ մեհեան—Գ3—Պտղոմեոսը հիշում է Γάβαροι βωμοί (աղծատված ընթերցումն է՝ Σαβαοὶ βωμοί) անունով մեհեան: Այս անունը պահպանել է սովետա-իրանական սահմանագծի մոտ գտնվող Кабурры կուրգանը: Տե՛ս Ելթն փոքակեան բազիմֆ: Գաբառու դաշտ—Գ8—այսպես պիտի կոչվեր Մուղանի դաշտի այն մասը, որը Համդալլահ Ղազվինին կոչում է Գավրայան դաշտավայր: Գաբեղեանֆ գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 2-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Ընդգրկում էր այժմյան Կաղզվանի շրջանը: Հայտնի էր Գաբեղեանֆ նախարարական տոհմը: Գաբիթեան գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 29-րդ գավառը՝ 2270 կմ² տարածությամբ. տեղադրում ենք Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիսային եզերքին՝ մինչև Սոֆիան վայրը: Գաբիթեան անունը Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի: Գաբուլա գիւղ—Գ2—Gabula, արաբ. Gabbul. Դագիուրա աւան—Բ2—գտնվում էր Զելա քաղաքի մոտ: Դագրիկ ամրոց—Գ6—Այստեղ պիտի գտնվեր Վասպուրականի Դագրիկեան գավառի կենտրոնը: Ըստ երևույթին, այժմյան Կասրիկ գյուղն է: Դագրիկեան կամ Դագրիկան գաւառ—Դ6—Վասպուրականի 30-րդ գավառը՝ 600 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Տարոնոյ գետի (այժմ Զուլա-չայ) ափունքների շրջանում, որտեղ գտնվում է Կասրիկ գյուղը: Դամիւրֆ գիւղ—Գ2—այժմ Կեմերեկ գյուղ: Դայլախագուտ լեան, տե՛ս Պախ: Դայլ գետ—Գ3—Եղի-դերեկար լեռնանցքի մոտից բխող վտակը, որը թափվում է Եփրատի մեջ, Երզնկա քաղաքի մոտ:

Գայլ գետ—Բ2—հուն. Λύκος, այժմյան Գեղգիտ-չայ. անտիկ աղբյուրների Թերմոդոն գետը պիտի լինի: Տե՛ս Թերմոդոն գետ: Դայլատու լիճ—Գ5—այժմ Բալըխ-գյուղ, 2247 մ բարձր ծովի մակերեսից: Լճից բխում է Առոն գետը (այժմ կոչվում է Չոկսուր), որը միանում է Տղմուտ գետին (Ջանգիմար-չայ) և թափվում Երասխ գետի մեջ: Դանձակ գաւառ—Դ6—Դանձակ Շահաստանի քաղաքային տերիտորիան, որը Արասխ գետով Մեծ Հայքին անմիջական սահմանակից էր, ուստի Փավստոսը Մեծ Հայքի սահմանը համարում է Դանձակ քաղաքը, որ պիտի հասկանալ նրա քաղաքային տերիտորիայի իմաստով: Դանձակ Շահաստան քաղաք—Դ7—հուն. Γάλαα, Γαλά, Ատրպատականի մայրաքաղաքը՝ արաբ. Ջանգա, գտնվելիս է եղել այժմյան Լեյլյան գյուղի տեղը, Մարաղայից հարավ: Դաշենագետ—Բ6—այժմ Մաշավերա գետ: Դառան գետ—Դ7—տե՛ս Կամբիանա գետ: Դառնի բերդ—Բ6—հուլիսավոր ամրոց, որ առաջին անգամ հիշում է Տակիտոսը Gorneae ձևով. այժմ էլ նույն անունով ավան: Դառնի գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 8-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Դրավում էր Առեստ (Բանդիմահի) գետի վերին հոսանքում և Թոնդրակ հրաբխային զանգվածի հարավային լանջերին փռված Աբաղա դաշտը: Ըստ երևույթին, արդեն V դ., Դառնի գավառը Առբերանի գավառի հետ միասին կազմում էր մի գավառ՝ Քաջբերունիֆ կամ Քաջբերունեաց երկիր անունով: Դառնի գիւղ—Գ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Դառնիձոր լեռնանցք—Դ6—այժմ հայտնի է Գիրեսուր անվամբ: Դարգար գետ—Դ7—այժմ Կարկար-չայ. Միլի դաշտում. սկիզբ է առնում Արցախի Դիզափայտ լեռներում: Դարգարացոց դաշտ—Դ7—այժմ Միլի դաշտ, Դարգար գետի հովտում: Դարդման ամրոց—Բ6—վրաց. ვარდამან Դարդաբանի, հետագայում այս ամրությունը կոչվում էր Աղջա-դալա, Դերեդ գետի ներքին հոսանքի աջ կողմում: Դարդման գաւառ—Բ6—վրաց. ვარდამან Դարդաբանի, Ուտիք նահանգի 6-րդ գավառը շուրջ 800 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Ղազախի շրջանին: Դարդմանը Դարդմանացոց իշխանութեան կենտրոնական գավառն էր և դարձավ

Դարդմանի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունը: Դարսանիս աւան—տե՛ս Կերճանիս: Դարիսա աւան—Բ1—Չորոմից դեպի հարավ-արևելք, Չորոմ-դերեսի գետաբերանի մոտ: Դաւիթնէ աւան—Գ2—Gaurenæ, այժմյան Դյուրուն քաղաք: Դաւիթ գաւառ—Գ3—ուրարտական արձանագրությունների Gaurahi, հուն. Γαυρή, Չորրորդ Հայքի 7-րդ գավառը՝ 1215 կմ² տարածությամբ: Այստեղ Արածանի գետաբերանից հարավ գտնվում էր Լուսաթառիճ քաղաքը: Դեղ լեան (3609)—Բ6—Դեղմաղան (այժմյան Աղմաղան) հրաբխային զանգվածի հիմնական գագաթներից մեկը: Դեղայֆ ցեղ—Դ8—հուն. Γελοί —այժմյան գիլանցիները: Դեղան երկիր—Դ8—այժմյան Դիլանը: Դեղաֆունեաց ծով—Բ6—այժմ Սևանա լիճ, Λαχνητις, Lychnitis (Ptol. V, 12, 3), վրաց. ზღვა ველაქუნისა Զուլայ Դելաքունիսայ: Սևանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1916 մ, իսկ լճի մակերեսը հավասար է 1416 կմ², որից Փոքր Սևանը՝ 384 կմ²: Մեծ Սևանը՝ 1032 կմ²: Փոքր Սևանի խորությունն է՝ 45 մ և մաքսիմալ 95 մ. Մեծ Սևանի խորությունն է՝ 36 մ և մաքսիմալ 47 մ: Սևանա լճում թափվում է 21 վտակ: Սևանա լճի ջուրը անուշահամ է, որովհետև այնտեղից բխում է Հրազդան գետը: Սևանա լճի ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխան, գեղաբունիֆ, բաղդակ և կողակ: Ունի մեկ կղզի Սևան անունով: Դեղաֆունի աւան—Բ6—Այսպես էր կոչվում այժմյան Կամո քաղաքը: Դեղաֆունի անունը Welikuni կամ Welikuni անունից է առաջացել. այսպես պիտի կոչվեր ոչ միայն գավառը, այլև նրա կենտրոնը, որը ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց հետո կոչված է «Խալդի աստուծո քաղաք»: Միջին դարերում Դեղաֆունի ավանը կոչվել է Գաւառ կամ Գաւառնի, տեղական բարբառով՝ Քեավառ: Դեղաֆունի գաւառ—Բ6—վրաց. ველაქუნ Դելաֆունի, Սյունյաց նահանգի 4-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր այժմյան Կամոյի և Մարտունու շրջանները 1735 կմ² տարածությամբ: Միջին դարերում իմաստավորվելով Դեղաֆունի անունը դարձել է Դեղաբունի: Դեղաու գաւառ—Բ8—տեղը որոշվում է այժմյան Քյավլա կամ Դելաքու գյուղի անունով, որը գտնվում է այժմյան Աղ-սուի շրջանում: Անունը առաջացել է Դեղ կամ Դել ցեղից, որ հիշատակում են հույն հեղինակները Γελοί Կե-

րավնյան լեռների հարավային փեշերին, որոնցից հյուսիս բնակվում էր Աղγοί այսինքն՝ Լեկֆ—Լեզգի ցեղը: Դեղաու գավառի տարածությունն էր՝ 975 կմ²: Դեղաու գետ—Բ8—այժմյան Դերդման-չայ (Դարդման) գետի վերին հոսանքը: Այս Դարդման գետը չպետք է շփոթել Դարդման գավառի տեղադրության հետ, որ բոլորովին այլ տեղ է որոշվում: Դեղմանց լեռինք—Գ8—այժմ՝ Դիլանի լեռներ: Դեղաբերդ ամրոց—Բ5—այժմ՝ Գյուլարբերդ գյուղ: Դերմանիկէ (Մարաշ) քաղաք—Դ2 հուն. Γερμανικέα, այժմյան Մարաշ քաղաքից դեպի արևելք 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող խեթական ժամանակաշրջանի Մարբասու քաղաքի ավերակները: Դէտառու գաւառ—Բ7—այժմյան Աջինուրի—Էլ-դարի տափարակ տերիտորիան՝ Ագրի-չայ, Ալազան, Ալջիգան-չայ և Կուր գետերի միջև 1575 կմ² տարածությամբ: Մեզ հասել է աղծատված ձևով՝ «Դեղառու»: Դէտառու անվան հնագույն վկայությունն է Պտղոմեոսի Γαιτάρρα (V, 11, 2), իբրև գետի և բնակավայրի անուն: Դէտառու գետ—Բ7—Պտղոմեոսի մոտ հիշվում է՝ Γαιτάρρα անունով, այժմ՝ Ագրի-չայ: Դգեղխ գաւառ—Գ4—Աղձնյաց բեկնությունից 8-րդ գավառը, 375 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Բաղէշ գետի (այժմ Բիթլիս-սու) վերին հոսանքը: Այժմ էլ այդտեղ գտնվում է Դգեխ գյուղը: Այս գավառի հյուսիսային սահմանում էր գտնվում Տաւրոյբերան լեռնանցքը (Չորապահակ, այժմ Բիթլիսի կամ Ռահվա լեռնանցքը): Դեռևս ասորա-բաբելական աղբյուրներում այս գավառը հիշվում է Gilzanu անունով և ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն: Դգեղխ գիւղ—Գ4—այժմ՝ Դգեխ անունով: Դրգա քաղաք—Բ7—ըստ երևույթին, Ալազան գետի գետաբերանի մոտ («...և վայրքն անապատ մինչև ցկուր գետ, յորոյ յելից կողմանէ Դրգա քաղաք, առ Աղուան գետով...», տե՛ս «Աշխարհացոյց», էջ 29): Դինեկ գետ—Գ4—այժմ՝ Դինեկ-սու գետ: Դինոյ բլուր, այժմ Զըրմզի-թափա (ռուսական քարտեզների վրա՝ Кырмызы-тапа): Այստեղ էին հասնում Արտաշատ քաղաքի արևմտյան մատուցները, որտեղ բնական սահման էր Դինոյ կամ Դինեգոյն գետը (այժմ Կարա-սու): Այստեղ պիտի գտնվեր արաբական աղբյուրների al-Khirmiz քաղաքը (Արտաշատ քաղաքի մնացորդը), որը համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարա-

րության կենտրոն, Khirmiz բառացի թարգմանությամբ է հայերեն «գինեգոյն» բառի (տես ՆՃԲ, I, էջ 552)։

Գիշ գյուղ—Բ7—այժմ՝ Քիշ, նույնից հյուսիս։

Գիշ գյուղ—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ։

ԳոուարՖ ազգագրաբան—Բ6—վրաց. გუარგუაშვილი, այժմյան Ղվարեթի գյուղի շրջակայքում։

Գոդերձական լեռնանցք—Բ5—այժմ՝ Գոդերձի լեռնանցք։

Գոդքն գաւառ—Գ6—հուն. Γολδογνή. Վասպուրականի 33-րդ գավառը՝ 1375 կմ² տարածությամբ, ընդգրկում էր այժմյան Ապրակունիսի և Օրդուբադի շրջանները։ Այս գավառի կենտրոնն էր Գոդքն ավանը (այժմ Քիլիք)։

Գոռաթի գետ—Ա5—այժմ Գոռաթիս—Մղալի վտակը։

Գոռաթիս-խել—(մեզ հասել են Գոռաթիս-խել, Գոռգովաթիսի, Թոռգովաթիսի, ...Վաթիսի աղճատված ընթերցումներով)—Ա5—վրաց. გორათის-ბევთ Գոռաթիս-խելի, տեղադրվում է այժմյան Գոռաթի գյուղի և նույնանուն վտակի հովտում, այժմյան Խաշուրի շրջանում։ Վերին աշխարհ Վրաց նահանգի գավառներից մեկն էր և ընդգրկում էր շուրջ 400 կմ²։

ԳուգարՖ—Բ5—Բ6—հուն. Γωγαργή—Մեծ Հայքի նահանգներից և Արշակունյաց Հայաստանի շուրս բղեշխութուններից մեկը։ Մինչև 338 թվականը Գուգարաց բղեշխությունը իր մեջ պարունակում էր 16 գավառ և նրա տերիտորիան ընդգրկում էր 16-765 կմ² տարածություն¹։ 338—363 թթ. ընթացքում Գուգարքից անջատվեցին և մտան Վրաց աշխարհի կազմում՝ Շաւշթ, Զաւաթ ներքին, Մանգլեացիո, Բուխլափո, Բողնոփո, Խանցիխէ և Պարուար գավառները 5070 կմ² տարածությամբ։ Գուգարաց բղեշխության տերիտորիան այնուհետև (363—387 թթ.) ընդգրկում էր այն տերիտորիան, որ ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը։ 387 թվից Վրաց աշխարհին միացվեց Գուգարքի մնացյալ մասը, 11-695 կմ² տարածությամբ, բացի Աշոց՝ գավառից, որը մնաց Հայաստանի կազմում և «Աշխարհացոյց»-ում նշված է իբրև Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը։

ԳուդամակարՖ ազգագրաբան—Ա6—վրաց. გუდამაყარბი Գուդամաղարնի, բնակվում էին Գուդամակարիս Արագվի վտակի կիրճում։

¹ Աշոցը գավառի և վերին Տաշիրի հետ Գուգարաց բղեշխության տերիտորիան հասնում էր 18.740 կմ²։

Գուլէրդիս-ձիրի (Քուրդիքի, Քուդիդ, Քոդիք աղճատված ձևերի ճիշտ ընթերցումն է)—Ա6—վրաց. გულერის-ძირი. Գուլերդիս-ձիրի, գրտնվում էր Մեջուդա վտակի վերին հոսանքի խորածորում։

Այս գավառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմումն էր մտնում։ Գուլերդիս-ձիրի գավառի ընդհանուր տարածությունն է շուրջ 225 կմ²։

Գուկանց աւան—Գ5—այժմ Գյուգանց գյուղ Հայոց ձորի ստորին մասում։ Գուկանք աւանը համանուն գավառի կենտրոնն էր լինելու։

ԳուկանՖ գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 24-րդ գավառը՝ 225 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Հայոց ձորի այժմյան Գյուգանց գյուղի շրջակայքում։

Գուլգուլա գեւղ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով։

Գունդուսա գյուղ—Գ2—Gundusa (Itin. Ant.) կամ Պտղոմ. Godasa, այժմ Գյունդուլ գյուղը։

Գունիսա ավան—Բ3—Gunissa (Tab. Peut.) կայան, այժմյան Սուսուլ գյուղի մոտ։

Դ

Դագոնա ավան—Գ2 Պտղոմ. Dagona, այժմ Դեվեյոսե գյուղ։

Դալառ գաւառ—Գ5—Տավրուբերանի 8-րդ գավառը՝ 1850 կմ² տարածությամբ այժմյան էլմալի-դերե հովիտը։

Դանդաքսենէ գյուղ—Գ2—Dandaxena կայան, Արկայի և Օսդարայի միջև։

«Դաշտ ի Բաղական»—Գ7—տե՛ս Բաղասական դաշտ և Բագկան։

Դաշուն Դուան—Ա5—վրաց. დუანის ველო Դուանիս-վելի, այժմ էլ գոյություն ունի համանուն Դվանի գյուղը Գորի քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Դաշուն Դուանը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և ընդգրկում էր շուրջ 820 կմ² տարածություն։

Դասկուսա ավան—Գ3—Dascusa (Itia. Ant.) կայան՝ Արաբկիր-չայ գետաբերանից արևմուտք, Կողբենիք գյուղից հյուսիս։

Դասաէյրա (Դաստարակ) բերդ—Գ3—այժմ Դասալի գյուղ։ Այս բերդը, ըստ Ստրաբոնի (XI 12) գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի Ակիլիսենե (եկեղեց) գավառի սահմանի մոտ։

Դարանդաշտ—Գ8—արաբ. Darnik, Վարդանյան դաշտից դեպի արևելք, այնտեղ, որտեղ մինչև օրս պահպանվել է Даранский անունով

մոստը, սովետա-պարսկական սահմանագծին։

Դարանաղի գաւառ—Գ3—Բարձր Հայքի 1-ին գավառը, 3400 կմ² տարածությամբ։ Գավառի կենտրոնն էր Անին՝ Եփրատ գետի աջ ափին և նրան կցված Կամախը՝ նույն գետի ձախ ափին, որտեղ գտնվում էին Արշակունի թագավորների տոհմական դամբարանները։ Անին նախաքրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնն էր. այնտեղ էր գտնվում Արամազդի մեհյանը։

Այս գավառումն էին գտնվում Թորգան, Մանեայ այլք վայրերը և Սեպուհ լեռը։

Դարբանդ գաւառ—Բ8—Դարբանդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, մոտավորապես 650 կմ²։

Դարբանդ քաղաք—Ա8—այժմյան Դերբենդ քաղաքն է, տե՛ս և Պահակն Ճոռայ։

Դարենից բերդ (ԴարոյնՖ) ամրոց—Գ6—այժմ Հին Բայազեթ կամ Դողու-Բայազդիդի։

ԴարոյնՖ աւան—Գ4—այժմյան Հասան-ղալան։

ԴասնաուրՖ գաւառ—Գ4—Տավրուբերանի 6-րդ գավառը՝ 725 կմ² տարածությամբ։ Ըստ երևույթին այժմյան Շուշարի շրջանն է՝ Թեքմանից արևելք։

Դասն-գաւառ—Դ5—այժմյան Ամադիեի շրջանը՝ 1075 կմ² տարածությամբ։ Դասնը հիշվում է ասորա-բարելթական արձանագրություններում Tas ձևով իբրև լեռների անուն, որոնք սահման էին կազմում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև։ Ասոր. Beṯ Dāsen, իբրև Արբե-լայի եպարքիայի թեմերից մեկը։ Արար. Dāsin։

Դասն գավառը, որը մտնում էր Նոր-Շիրական բղեշխության կազմում, 363 թ. հետո անջատվում է Մեծ Հայքից և միացվում Սասանյան Պարսկաստանի Հեղապար (Ադիաբենե) նահանգին։

Դափնոս Անտիոքացոց աւան—Դ2—Daphnae նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի սրբավայր։

ԴելումՖ ցեղ—Դ8—Հետագա դելլեմիտները։

Դեկից[ի]սէ ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հայտնի բերդի ավերակներ՝ Թեձամի գետի ափունքների շրջանում։

Դերջան աւան—Գ4—այժմյան Թերջան կամ Մամախթուն։

Դերջան գաւառ—Գ4—Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը, հուն. Δερζήνη. այժմյան Թերջանը՝ Եփրատ գետի հովտում, որտեղ այն լայնանում է կազմելով դաշտավայր (այժմ կոչվում է Թերջան օվասի)։ Այս գավառի տարածությունն է

շուրջ՝ 2575 կմ²։ Այս գավառում հայտնի էր Բագադին ավանը Միհրի տաճարով։

ԴեկիՖ գաւառ—Գ3—բյուզ. Τεκής, Διγιστήνη—Չորրորդ Հայքի 8-րդ գավառը՝ 700 կմ² տարածությամբ, Եփրատ գետի և Չմշկածագի միջև։ «Աշխարհացոյց»-ը այս գավառում հիշատակում է երեք բերդ՝ Կոնի, Քուիկ և Սոկ։

Դիգոր ազգագրաբան—Ա5—Ուրուխ գետի ափունքների շրջանում։ Ալան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը։

ԴիդոյՖ ազգագրաբան—Ա6—հուն. Διδόριος, վրաց. დიდორი Դիդոնի, և երկիրը՝ დიდორეთი Դիդոնի։ Այժմ էլ նույն տեղում՝ Անդիական Կույսու գետի ափունքների շրջանում գոյություն ունի դիդոյեցիների ժողովուրդը։

Դիգափայտ լեան (2480)—Գ7—այժմյան Զիարաթ լեռը։ Այս լեռան վրա էր կառուցված Կատարոյ վանքը, որը մինչև վերջերս սրբավայր՝ «պիարաթ» էր։ Տե՛ս Դ. Ալիշան. Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 187։

Դկլաք գետ, տես՝ Տիգրիս գետ։

Դոլիխէ աւան—Դ2—հայ մատենագիրների Տլուքը, այժմյան Թել-Դյուլյուկը։

Դուան դաշտ, տես՝ Դաշուն Դուան գաւառ։

Դուին քաղաք—Գ6—հուն. Δούριος, այժմ էլ նույն անունով պեղվող ավերակներ։ Դվինը հիմնվել է Խոսրով Գ Կոստակի (332—338) օրոք և դարձել է Հայաստանի մայրաքաղաք՝ 460-ական թվականներին։ V դ. ավերված Արտաշատը դարձավ Դվինի արվարձաններից մեկը, իսկ Ոստան Հայոց գավառը դարձավ Դվինի քաղաքային տերիտորիան և իբրև այդպիսին, այնուհետև կոչվում էր Ոստան Դրնոյ։

Դուոն Փառխասի լեռնանցք—Բ6—Սևանի կամ Քաշաթաղի (Շահ-դաղի) լեռնաշղթայում, այժմ հայտնի Սատանի խաչ անունով, վկայված է միայն վրացական տարեգրություններում՝ չորս ցարոսոսնա Կարի Փառխասիա։

Դուրձովկի-ազգագրաբան—Ա6—վրաց. დურძუკი Դուրձուկնի ցեղ և լեռնաշղթայի Դուրձուկնի երկիր. այժմյան ինգուլների նախորդներն են և ապրում էին Ասսա գետի վերին հոսանքում։

Դուկոն որ է Վիշապ գետ—Ա4—վրաց. ვიშაპი Էփուրի, կամ յեջլուր Էփուրի գետը, հուն. ვეშაპის წყალი Էփուրիս-ձղալի, Էփուրյոյ չուր։

Դրակոնիս կայան—Բ3—Draconis (Tab. Peut.), գտնվում էր Դալ գետի վերին հոսանքում։

ԴրունՖ Ասորոց (Պլատանա)—Դ2—Πλάτωνος, լեռնանցք Ամանոս լեռներում. այստեղ էր միջնադարյան Բագրատ բերդը։

Դրունք Կասպից, տե՛ս Կասպիական դրունք:

Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս) — Դ2 — այժմյան Արսլան-բողազ լեռնանցքը՝ Ֆեվզի-փաշա կայարանի մոտ, որտեղ գտնվում են խեթական ժամանակաշրջանի Սամալ քաղաքի ավերակները (այժմ Զինջիրլի): Ըստ Միսաք Ճեվահիրճյանի այս լեռնանցքը նշանավոր Մառի անցքն է:

Դրունք Հայոց — Դ7 — Ἀρμενίον πύλον (Strabo, II, 1, 25—26) լեռնանցք այժմյան Ղարադաղի լեռնե-րում, որոնք Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում են Հայկական լեռներ (Ἀρμενίω «Ὀρη»): Այստեղ, այժմյան Ահարից հյուսիս գտնվող լեռնանցքը, որը տանում էր Երասխի հովիտը, կոչվում էր Դրունք Հայոց: Այդ լեռնանցքը ուշ շրջանում (XIII դ.) ապրող պարսից աշխարհագետ Զաքարիա Ղազվինին կոչում է «Արմինիյան անցք» (Arminian):

Այս լեռնանցքից ճանապարհը գնում էր դեպի այժմյան Խոյափեռի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Երասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակորգան քաղաքը:

Լ:

Նաթնփորակեան բազիւնք գաւառ, տե՛ս Նթնփորակեան բազիւնք:

Նգրեփիկէ, որ է Առանձնակ Նգերայ — Ա4 — հուն. Ἐκρηγεῖσιν χόρον, այսպես էր կոչվում Կողքիսի կամ Նգերաց աշխարհի կենտրոնական մասը, որ վրացիների մոտ մինչև այժմ էլ կոչվում է Նեմցոթլո Սա-մ-Նգրեյ-ն, այսինքն Նգերաց կամ մեգրեկների երկիր: Նգրե-ի-իկէ կազմված է Ղազիփիկէ-ի նամակությամբ: Իբրև ցեղանուն՝ Ερερυκοί ձևով պահպանվել է դեռևս XIX դարում, որպես չերքեզական ցեղերից մեկի անունը:

Նգր աշխարհ — Բ4 — Ճորոխ գետի ներքին հոսանքի հովիտում, վրաց. ეგრის եգրի. այստեղով հոսող Ճորոխ գետը կոչվում էր էգրոյ ջուր, ეგრის წყალი եգրիս ծղալի: Այս Նգրը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Kuliha երկրին: Մ. թ. ա. VII—VI դդ. շեմքին, սակայն հուն. Κολχίς, վրաց. եգրիսի, հայ. Նգեւ է կոչվում այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տերիտորիան, հատկապես Փասիս (Ռիոն) գետի հովիտը:

Նգրը մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում: Նգր աշխարհի տարածությունն էր՝ 1976 կմ²: Այս Նգրը կազմում էր Ստրաբոնի

(XI, 1, 18) Μοσχική երկրի կողքիսյան (եգե-րական) մասը:

Նդեսիա (Ուոհա) քաղաք, տե՛ս Ուոհա:

Նլեգարսինա, տե՛ս Նդեգադին:

Նկեղեաց գաւառ — Գ3 — Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, այժմյան Երզնկայի շրջանը, հուն. Ἀκίσις-σῆν, լատ. Acilisenae: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահտական՝ (հուն. ἡ Ἀναίτις Χώρα) Երիզա կամ Երեզ (այժմ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հուշակավոր տաճարի անունով: Անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն ընդգրկում էր նաև Դարանաղի գավառը:

Այս գավառումն էին, քաջի Երիզայից, Մումինա (Չումլա, Ճիմին) քաղաքը և Թիլն ավանը: Նկեղեաց գավառի տարածությունն է շուրջ 2250 կմ²:

Նդեգադին (Նլեգարսինա) ավան — Գ3 — Elegarsina, այժմյան Կամիշլի-դերև գյուղը:

Նդիգի լիճ — Գ5 — Երեվանի գավառում: Նդեգիս գյուղի մոտ շամբուտ, որը այժմ կոչվում է Գյուլլու: Այս շամբուտը, որը գտնվում է Վանա լճի հարավային ափից ընդամենը մեկ կիլոմետր տարածության վրա, սկիզբ է տալիս Կեցան (Քեսան-դերեսի) գետին, որը թափվում է Արևելյան Տիգրիս (Զերմ, Բոհտան-սու) գետում: Այս հանգամանքը շփոթության մեջ է գցել անտիկ աշխարհագիրներին, որոնց մոտ այն կարծիքն էր տարածված, թե Տիգրիսը սկսվում է Վանա լճից, օրինակ, ըստ Պլինիոսի (Nat. hist., V, 31)՝ Elegosine տեղից, որ Նդեգիս կամ Նդիգի անվան լատիններեն տառադարձությունն է: Տե՛ս Առեստա-ւան:

Նդնի (Նենի) գաւառ — Բ7 — Բուն Աղուանից երկրի գավառներից մեկը. ընդգրկում էր այժմյան Զաքաթալայի շրջանը՝ 1722 կմ² տարածությամբ:

Նրագգաուրս աւան, տե՛ս Շիրակաւան:

Նրասի գետ — Գ4 — այժմ պաշտոնապես կոչվում է Արաքս:

Նրեգուան կամ Երիզայ քաղաք — Գ3 — Պտղոմեոսի մոտ (V, 12, 5) հիշատակվում է Βρεσσος (աղ-ճատված՝ Βρεσός): Մի այլ տեղ (V, 6, 19) Պտղոմեոսը հիշատակում է Ἀρζίς (աղճատված՝ Ἀζρίς). այժմյան Երզնկա քաղաքը Նկեղեաց գավառում, որտեղ գտնվում էր Անահիտի հուշակավոր տաճարը:

Նրեան բերդ — Բ6 — հիմնվել է ուրարտական Արդիշտի Ա (786—764) թագավորի ժամանակ, մ. թ. ա. 782 թվին, այժմ՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք:

Նրեւարք գաւառ — Գ5 — Տավրոսերան նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 400 կմ² տարածությամբ, այժմ հայտնի է Կարճկան անունով՝ Վանա լճի հարավային ափին:

Նրխքք գաւառ — Գ5 — Աղձնյաց բղեշխության 5-րդ գավառն էր 175 կմ² տարածությամբ. այժմ՝ Էրուն շրջան, Խիզանից հարավ:

Նրծոյ գաւառ (աղճատված ձևերն են՝ Նրծույ, Նրծայ) — Բ6 — վրաց. ერწო, ერწო երծու, երծոյ. այսպես է կոչվում մինչև այժմ Իորի գետի ձորը Թիանեթից մինչև Գոմբորի՝ 345 կմ² տարածությամբ: Նրծոյ գավառում հայտնի էր Ժալէթի վայրը, որն ըստ Վախուշտու, հոմանիշ է Չելէթի կամ Բերքա վայրին:

Նրկրորդ Հայք — Գ2 — Armenia Secunda պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Ա Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև. կենտրոնն էր Մելիտինե քաղաքը: Նրկրորդ Հայքի տարածությունն էր 34500 կմ²: Հուստինիանոսի 536 թ. նովեմբրյով Նրկրորդ Հայքը վերանվանվում է Նրրորդ Հայք (Armenia Tertia): Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրյից հետո Նրկրորդ Հայք էր անվանվում բոլորովին այլ տե-րիտորիա: Նրկրորդ Հայքը հարավային սահմաններում ունեցել է «Դրունս երկու ելանելոյ յԱսորոց» («Աշխարհացոյց» էջ 25): Այս երկու լեռնանցքները գտնվել են՝ ա) Պյուրամոս (Ջահան) գետի կիճում — բյուզ. Ῥόλινδρος, արաբ. Darb maghārat-alKuhl, այժմ Ալ-Բուսուկ. և բ) հուն. Ἀδαῖθα (Ptol. V, 7, 25), արաբ. Qlīsūrā de-Hadātā կամ Darb as-Salāma, Darb al-Hadat, գտնվում է այժմյան Հաղաթա գյուղից հարավ-արևմուտք, Ինեքլու գյուղից արևմուտք: Տե՛ս Ernst Honigmann. Die Ostgrenze des bizantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935, S. 85—87.

Նրնջակ ամրոց — Գ6 — այժմյան Ալինջա-կալա ամրոցի ավերակները:

Նրնջակ գաւառ — Գ6 — Սյունիքի 1-ին գավառը՝ շուրջ 600 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Նրնջակ (այժմ՝ Ալինջա-չայ) գետի վերին հոսանքի շրջանը:

Նրնջակ գետ — Գ6 — այժմ Ալինջա-չայ:

Նրուանդաշառ քաղաք — Բ5 — կոչվել է նաև Մարմեռ, այժմ՝ ավերակներ Բախալար և Խերբեկլու գյուղերի միջև: Արշարունիք գավառը Երուանդաշատի քաղաքային տերիտորիան էր: Այս քաղաքը երբեմն եղել է Այրարատի Երուանդունի թագավորության մայրաքաղաքը. IV դ. այս քաղաքը Կամսարական նախարարական տոհմի կենտրոնն էր:

Նրուանդունի գաւառ — Գ5 — Վասպուրականի 12-րդ գավառը՝ 675 կմ² տարածությամբ, Հայոց ձոր (Խոշաք) գետի հովիտում և Արտաշեսեան ու Դուկանք գավառների հետ միասին կոչվում էր Հայոց ձոր: Երուանդունիք անունն այս գավառը ստացել է հայկական արքայական հնագույն հարստության Արուանդունիեն-րից, որոնք ուրարտական գահի վրա բարձրացան Տուշպա-Վանում, մոտավորապես 625 թ. մ. թ. ա.: Այս գավառումն էր գտնվում Հայք ամրոցը, որը կապվում էր առասպելական Հայկ նահապետի հետ, որի գործունեությունը, ըստ ավանդության, անցել էր այս հովիտում և որի անունով էլ այն կոչվում էր Հայոց ձոր:

Նդոյիխատա ավան — Գ2 — Εὐδοῖα (Ptol. V, 6, 20) պիտի այժմյան Իզդեփի գյուղի մոտ գտնվեր:

Նումենիս աւան — Գ2 — Սեբաստիայից արևմուտք:

Նրնփորակեան բազիւնք — Գ8 — «Աշխարհացոյց»-ում սխալմամբ ցույց է տված իբրև առանձին գավառ, սակայն պիտի դիտել իբրև կրակապաշտների սրբավայր, որ նույն «Աշխարհացոյց»-ում մի այլ տեղ կոչվում է Գաբառու բազիւնք: Այս վայրը հիշում է Ագաթանգեղոսը (Ա, 22, էջ 18)՝ «Նօթն բազիւն մենեմիցն», որտեղ ուխտագնացություն էր կատարել Հայոց Խոսրով Ա. Մեծ (217—238) թագավորը: Տե՛ս Գաբառու բազիւնք:

Նուպտորիա (Մագնոպալիս) քաղաք — Բ2 — Իոնս և Գալլ գետի միախառնման տեղում:

Նուպոյենէ (Սպունիոն) գյուղ — Գ2 — այժմյան Դելիբու-դաշ գյուղը:

Նուպոս (Կարճեմիշ) քաղաք — Դ3 — այժմ Զերաբլուս քաղաք, նշանավոր Կարթեմիշ քաղաքի ավերակներից արևմուտք:

Նիեսոս քաղաք, տե՛ս Արաբիսոս:

Նիրատ գետ — Բ4 — Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Purattiu գետը:

Չ

Չարգապոն գիւղ — Գ2 — այժմ՝ Սարսապ գյուղ:

Չարա քաղաք — Գ2 — այժմ էլ նույն անունով:

Չարասպ լեռն (3497) — Դ6 — այժմ՝ Սիահ-կուն:

Չապետրա, տե՛ս Սոգոպետրա:

Չարաւանդ գաւառ — Գ6 — Պարսկահայքի 8-րդ գավառը՝ շուրջ 500 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Կարմիր գետի ձախափնյա երկրամասը, այժմյան Զեյրավանդա գյուղի շրջակայքում: Ուրարտական ժամանակաշրջանում՝

Սարգոն Բ-ի արձանագրություններում հիշվող Զարանդա՝ երկիրը պիտի ընդգրկեր, բացի Զարաւանդից, նաև Հեռ և Մարանդ գավառները:

Զարաւանդ քաղաք—Գ6—այժմ՝ Զեյրավանդա գյուղ:

Զարէհաւան գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 7-րդ դարի 1100 կմ² տարածությունը. համապատասխանում է այժմյան Սալմաստի մահալին: Այս գավառը պիտի լիներ Նոր-Շիրական բղեշխության կենտրոնը հանդիսացող Զարեհաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Ըստ երևույթին, այս գավառը Զարէհաւանեան նահարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքն էր: Այս տոհմից պիտի նշանակվեին Նոր-Շիրական երկրի բղեշխները:

Զարէհաւան քաղաք՝ Պարսկահայք—Գ6—այժմ՝ Քյոհնա-շահար, ավերակներ Սալմաստի մոտ: Զարէհաւան գիւղ—Բ5—այժմ՝ Զարաֆխանե գյուղ: Զարէհաւան քաղաք՝ Մաղկոտնի—Գ5—այժմ՝ Դիահինից հյուսիս:

Զարիշատ քաղաք՝ Աղիովտի—Գ5—գտնվել է վանա լճի հյուսիսային կողմը, այժմյան Երիշատ գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, այս տեղում է գտնվել ուրարտական արձանագրություններում հիշվող Ալի կրոնական կենտրոնը, որի անունով էլ ամբողջ երկրամասը հայերի մոտ կոչվեց Աղիովտ: Ալի անունը դարձավ Զարիշատ, հավանաբար, Արտաշես Ա-ի օրոք (189—161), որը այդպես կոչեց ի պատիվ իր հոր՝ Զարեհի: Ստանալով «արքունի քաղաքի» իրավունք, Զարիշատը պիտի ստանար, իբրև քաղաքային տերիտորիա, Աղիովտ գավառի արևմտյան մասը, որը և «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է իբրև առանձին գավառ Տավրոսբերան «աշխարհի» կազմում:

Զարիշատ վանանդի աւան—Բ5—այժմ Զարուշադ գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Արփաշայ:

Զաւ[դ]է[ֆ] գաւառ—Բ6—մեզ հասած ցուցակներում պահպանվել է Զաւէ ձևով, իբրև Արցախի գավառներից մեկը, տե՛ս Սաւգ գաւառ:

Զաւդէֆ աւան, տե՛ս Սաւգ աւան:

Զաւէ տես՝ Զաւդէֆ գաւառ:

Զելա քաղաք—Բ1—այժմյան Զիլէն:

Զելգմա քաղաք—Դ2—Ζεῦμα, այժմյան Խալփան գյուղի մոտ, նշանավոր գետանցք Եփրատի վրա: Զելգմայի գետանցքը հայտնի էր հնագույն ժամանակներից: Այստեղ էր գրտնրվում Խալպու քաղաքը, որին տիրելու հա-

մար Ուրարտուի պետությունը կատաղի պայքար էր մղում Ասորեստանի դեմ:

[Զ]իգան[էոն] քաղաք—Ա5—մեզ հասել է աղճատված ձևով՝ Իգանի: Այս վայրը եղել է Եգեթաց աշխարհի հայտնի կենտրոններից մեկը, որի հիշատակությունը պահպանվել է շատ աղբյուրներում: Σιγάνειον (Ptol. V, 9, 2), Sicanabis (Tab. Peut.), Siganium (Anon. Rav.), Σιγανέιον (Georg. Cypr.) տեղագրվում է այժմյան Սուջունա գյուղի մոտերքը:

Զիգանա ամրոց—Բ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Զիգանա լեռնանցք (1960)—Բ3—այժմ էլ նույն անունով:

Զիգոն Բասիլիկոն կամ Զիգոն Բասիլեոն լեռան (Ζυγόν Βασίλειον, ὄρος)—Գ2—աղճատված ընթերցումներն են՝ Զիգոն Վասիլեոն, Իգոն Բասիլեոն, բյուզ. Ζυγός, Անտիտավրոս լեռնաշղթայի արևելյան ճյուղավորությունը, որը Արարկիրից հարավ հասնում է մինչև Եփրատ գետը և վերջանում Արածանիի գետաբերանի դիմաց: Ζυγόν Βασίλειον պիտի նշանակի «առաջական գիծ»: Այսպես պիտի կոչվեր այն հնագույն գիծը՝ լեռնաշղթան, որը պատնեշ էր հարավից, և քաղաքական կամ վարչական սահման էր՝ սկսած Ուրարտուի ժամանակներից:

Զիմառա աւան—Գ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Զիմքա ամրոց—Դ6—պիտի գտնվեր Շինակ լեռնանցքի (1785) արևելյան մատուցների, Փոքր Զաբ գետի ակունքների շրջանում: Zintha հայերեն պիտի հնչեր «Շինակ» (ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի *Zinaca?)։ Արշակունյաց Մեծ Հայքի ամենահարավ-արևելյան ծայրամասի սահմանումն էր գտնվում:

Զիքուն—Ա3—Առաջացել է հուն. Ζιχών ձևից (Ζιχών—Ptol. V, 8, 12), ցեղանուն, վրաց. ჯიჭონ Զիքնի և երկիրը՝ ჯიჭონი Զիքեթի, որը հալ մատենագրության մեջ պահպանել է վարդան պատմիչը:

Զոնել (Զոայլ) բերդ—Դ5—այժմ՝ Զոնել-կալասի:

Է

Էգեսա ամրոց—Դ1—Egeas, Ἀιγέα—ամրոց և նավահանգիստ, կոչվել է նաև Ալեքսանդրուպոլիս և Մակրինոպոլիս: XI—XIV դդ. Կիլիկյան Հայաստանի գլխավոր նավահանգիստը. Այսա անունով. այժմ Այսա գյուղաքաղաք:

Էլեգիա (Ջեմնուկ) ավան—Գ4—հուն.-հռոմ. Elegeia: Բոլոր ժամանակներում հայտնի էր իր բուժիչ ջերմուկներով. այժմ Իլիջա գյուղ: Անվան Elegeia ձևը առաջացել է հայերեն «Նղեգրն» բառից և կապվում է Հայկական լեռնաշխարհում հաճախ պատահող եղեգնուների գոյության հետ:

Էլեգիա ամրոց—Գ3—պիտի գտնվեր այժմյան Ենիշե (սկզբնական ընթերցումը, ըստ երևույթին, եղել է «Ելիշե») գյուղի մոտ: Անտիկ աղբյուրներում պատահող այս ամրոցը սովորաբար շփոթում են Կարինի մոտ գրտնրվող Զերմուկ-Էլեգիայի հետ:

Էլի վանք—Դ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Էրախանի բերդ—Բ4—Մամիկոնյանների ոստանը Տալքում, այժմ Իրխան կամ Իրկինա գյուղ Ճորոխ գետի աջ ափին, Թուխարք բերդից հարավ:

Ը

Ըռնայ գաւառ—Դ6—կոչվում էր նաև Առնա. Պարսկահայքի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Պանասորի լեռնանցքից հյուսիս ընկած լեռնային շրջանը, այժմյան Դերիկ վանքի շրջակայքում, Կենտրոնն էր Առնայ վանք, այժմյան Դերիկ գյուղը:

Թ

Թաւասպարան ամրոց—Բ8—այժմ Թաբասարան. այստեղ էին վերջանում Դարբանդի պարիսպները:

Թաւասպարք աղգաղաւառ—Բ7—Եղիշեի մոտ Թաւասպարան, արաբ. Թաբասարան. այսպես էր կոչվում այժմյան Թաբասարանցիների տերիտորիան: Թաբասարանցիների լեզուն պատկանում է կովկասյան լեզվախմբի լեզգիական խմբին:

Թաւր ամրոց—Բ5—վրաց. თაური Թորի, հռչակված նաև միջին դարերում, իբրև Թորեի իշխանական տոհմի կենտրոն:

Թաւ[ւ]ր գաւառ (Թոր, աղճատված ձևն է Թուրգաւ. նաև պահպանվել է Թոր Գովաթիս ձևով)—Բ5—վրաց. თაური Թորի: Գուշարեթիս-ժղալի հովտում: Այս գավառի տերիտորիան ճշտվել համընկնում է այժմյան Բորչոմի շրջանին. տարածությունն էր՝ 732 կմ²:

Թաւրեզ քաղաք—Դ7—այժմ Թավրիզ: Հայ մատենագրության մեջ առաջին հիշատակությունը պահպանվել է Փավստոս Բուզանդի մոտ:

Թեմիսկիւրէ աւան—Բ2—Θεμισκυρί, այժմ՝ Թեմե գյուղաքաղաք:

Թեմսոդոն գետ, տե՛ս Գայլ գետ:

Թեոդուպաւլիս (Կարնոյ քաղաք). տե՛ս Կարին քաղաք:

Թիւանէք ավան—Ա6—այժմ էլ նույն անունով համանուն շրջանի կենտրոն:

Թիւանէք գաւառ—Ա6—վրաց. თიანეთი Թիանեթի համանուն ավանով, այժմ էլ նույն անունով շրջան Իորի գետի ակունքների շրջանում: Գավառի տարածությունն էր 200 կմ²:

Թման գյուղ—Դ5—Հոնիսիմյանց վարքում կոչվում է Թըմնիս, հուն. Κώμη Θμανών, ասոր. Թեմանոն, արաբ. Թամանոն. այժմ՝ Բեքմանիկ կամ Հեշտանե. գտնվում էր այժմյան Զոգի-Դաղ (հին Արարատ, Արարատ, Նիքուր) գագաթի հարավային փեշերին: Ըստ տեղական ավանդության, Նոյի տապանը կանգ է առել այդ գագաթի վրա և Նոյը իր ազգով բնակություն է հաստատել Թմանում: Այս վայրի անունով ամբողջ Կորդուք գավառը կոչվել է Թամոնիսիս (Ταμωνίτις—Ստրաբոն, XI, 14, 5):

Թմնիս (Տոմիսա) բերդ—Դ3—ուրարտական արձանագրությունների Տոմնիշլի, հուն. Τόμισσα, այժմյան Իզոլուն. հին ժամանակները շատ հայտնի էր իբրև հիմնական գետանցք Մեծ Հայքից Փոքր Հայք և արևմուտք անցնելու համար: Այս գետանցքի մոտ հիմնվեց Մելիտինե քաղաքը, որը իր կենտրոնական դիրքը պահպանում էր շնորհիվ հիշյալ գետանցքի: Թոնդրակ լեռան (3548)—Դ5—այժմ Թանդուրկի, մինչև այժմ գործող հրաբուխ:

Թոնոգա գյուղ—Դ2—այժմ Թոնուզ գյուղ, Կարա-Թոնուզ լեռնաշղթայի փեշերին:

Թոռնաւան ավան—Դ6—Թոռնավան գավառի կենտրոն, որը պիտի լինի Տավերնիե ճանապարհորդի մոտ հիշատակվող Darnavin վայրը. հարկավոր է փնտրել Մարմետ գետի վերին հոսանքում՝ Տաշ-Թումի գյուղի մոտերքը:

Թոռնաւան գաւառ—Դ5—Դ6—Վասպուրականի 19-րդ գավառը՝ 1300 կմ² տարածությամբ:

Թորգան գյուղ—Դ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Թուխարք կամ Թուխար[h]ս—Բ4—վրաց. თუხათ-ოი Թուխաթիս, բերդ Կղարջք գավառում, այժմ՝ Ներես գյուղ Տալքի սահմանին մոտ:

Թուշք աղգաղաւառ—Ա6—վրաց. თუშბი և երկիրը՝ თუშეთი Թուշեթի, շուրջ 730 կմ² տարածությամբ: Պողոմեսի մոտ (V, 8, 13) հիշվում է Τοῦσαι ձևով, որ պիտի առաջացած լինի հայերեն Թուշք-ից:

Թռեղք գաւառ—**Բ5**—**Բ6**—«Երկիրն Թռեղեաց կամ Ծաղկայ» (Ջուանչէր, Դ), վրաց. თრიალეთი Թրիալէթի, Պլինիոսի մոտ կոչվում է Regio Thriare, այժմ՝ Թրիալէթի կամ Ծաղկայի շրջանը՝ 2195 կմ² տարածութեամբ։ Թռեղքը Գուգարաց բլեշխութեան 5-րդ գավառն էր և 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում։ Ըստ երևույթին այժմյան Ծաղկա անունը, որը մատենագիրների Ծաղկայ-ն է, Թռեղք գավառի հետագա անունն է և իր ծագումով պիտի նույնը լինի, ինչ որ Ծաղկոտն, Ծաղկունք, Ծաղկի և այլ տեղանունները, որոնք սովորաբար գտնվում են գետերի ակունքների մոտ և կապ պետք է ունենան ջրի պաշտամունքի հետ։

Թրաբի գաւառ—**Դ6**—Պարսկահայքի 3-րդ գավառը՝ 1200 կմ² տարածութեամբ, այժմ Թերգեվեո՝ Բերդեսուր-չայ գետի հովտում։ Այս գավառում հայտնի էին՝ Որմի (այժմյան Ուրմիա) և Նախմուրան (այժմ Նախիջևան-Թեփե) քաղաքները։

Թրաբի գետ—**Դ6**—այժմ Բերդեսուր-չայ։

Ի

Իշայր գաւառ—**Դ6**—Մոկաց նահանգի 1-ին գավառն էր 175 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Շնիձոր՝ Մոկսի և Խիզանի միջև։ Այս գավառում միջին դարերում հայտնի էր Սուրբ կանանց վանքը, որը հետագայում կոչվում էր Սուրբ Խաչ վանք՝ Կեցան գետի ձախ ափին։

Իշխանաց գեղ—**Բ4**—Տայքի ձախ գավառում։ Հիշատակվում է կաթողիկոսական գավառանագրերից մեկում իբրև Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոսի ծննդավայրը (տե՛ս Զ. Ինճիճեան, Ստորագր. հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 373)։ Այժմ կոչվում է Իշխան, հայտնի իր ճարտարապետական կոթողով՝ Իշխանի տաճարով, որ կառուցել է Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ. Շինողը VII դ.։ Այս վայրը Մամիկոնյան տոհմի նստոցն էր, որի պատճառով էլ գյուղը պիտի կոչվեր Իշխանահիստ գեղ, իսկ ամբողջ շրջակայքը՝ Իշխանահիստ ձոր (Յակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 553)։

Իշխան գետ—**Դ7**—Ներքին հոսանքը այժմ կոչվում է Կուրու-չայ։

Իշխանձոր—**Դ3**—Գյուղ՝ Իշխանձոր գետի ակունքների մոտ։

Իշոց գաւառ—**Դ5**—Մոկաց նահանգի 3-րդ գավառն էր՝ շուրջ 302 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Սպարկեբա։

Իսիկեան ծոց—**Դ1**—լատ. Sinus Issicus, միջին դարերում կոչվում էր Հայոց ծոց, Աղեքսանդրեկի ծոց. այժմ՝ Ալեքսանդրեաի ծոց։

Իսոս քաղաք—տե՛ս Սիսոն։

Իոխ գետ—**Բ5**—այժմյան Էշիլ-ըմաղ գետը։

Իւրայ (Կամբեն) գետ («Աշխարհացոյց»-ում, էջ 29, հիշվում է աղճատված ձևով՝ Կուրալ) —**Բ6**—կոչվել է նաև Կամբեն, վրաց. მდინარე კამბენა Մգիմարե Կամբենիս, այժմ Իորա կամ Իորի գետը։

Իփսելե աւան—**Բ2**—բլուզ. Իփղէ, այժմ՝ Իփսիլե գյուղ։

Լ

Լազիլիկե երկիր—**Բ4**—կա նաև Լազիլիկ ձևը, որ համապատասխանում է հուն. Λαζική-ին։ Այս անունով է կոչվում Լազիկա թագավորության հիմնական երկրամասը։ Համապատասխանում է հետագա Գուրիային։

Լարիսա քաղաք—**Դ2**—հուն. Λάρισα, հիթաղըրվում է այժմյան Մանջինըկ գյուղի տեղում։

Լեկք աղգագաւառ—**Բ7**—լատ. Leges, լեզգիների բնակության տերիտորիան։

Լեռնադաշտքն Ջալախաց—**Բ5**—այսպես էր կոչվում Վերին Ջալախքի Աբուլ լեռան հրաբխային գագաթի շուրջը փռված ալպյան լճերով հարուստ լեռնադաշտը։

Լեխ գետ—**Ա5**—վրաց. ლეხვი Լիախվի, Կուր գետի վտակներից մեկը։

Լեքիք Տաւրոսի—**Դ5**—այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արևելյան մասը։ Տե՛ս նաև Տաւրոս լեռն։

Լիւմ կղզի—**Դ5**—Վանա լճի կղզիներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով հայտնի վանքով։ Լիւմ կղզին համարվում էր Առբերանի գավառում։ Լոււաթառիճ քաղաք—**Դ3**—այժմ Կապան-Մաղեն, Եփրատի ափին, Արածանիի գետաբերանից հարավ։ Այժմ պահպանվել է Լոււաթառիճ կամ Լոււավորիչ գյուղ Չարսանջակի Փերին գավառակում (տե՛ս Զ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ., Վենետիկ, 1907, էջ 11)։

Լուփնա գետ—**Բ6**—այժմ Աղսառ գետ։

Լիփիք աղգագաւառ («Աշխարհացոյց»-ում աղճատված՝ Փւիք ձևով—**Ա6**—այսպես պիտի կոչվեր Այնրկույս Կախեթը (Գաղմա Կախեթ)։ Հայտնի էր Լիփնաց քաղաքը (Λούπιον

χώρις, Ptol. V, 10, 2), որը պիտի գտնվեր այժմյան Լափաների գյուղի տեղը, Լոպոտա վտակի գետաբերանի մոտ։

Հաժանաբար, լիփնների անունը պահպանվել է Աղուան—Ալազան գետի երրորդ անվան մեջ՝ Лабань Լաբան (տե՛ս Книга Большому Чертежу, М.—Л., 1950, стр. 89)։

Խ

Խաբուր գետ (Արևելյան Խաբուր)—**Դ5**—այժմ՝ Խաբուր-սու, Մեծ Հայքի սահմանն էր Տիգրիսի հովտում։

Խաբուր գետ—**Դ4**—այժմ էլ նույն անունով Եփրատի ձախ վտակը, Միջագետքի ներսում գտնվող ամենախոշոր ջրային ավազանը։

Խազիրք—**Ա6**—Խոշոր ցեղային միություն՝ «Քագաւորութիւն»։

Խայզան ամրոց—**Բ8**—այժմ Խըղի գյուղ—այսպես էր կոչվում Խարուան կամ Խուրսան երկրի կենտրոնը։

Խաղառ ձոր—**Բ4**—Ճորոխ գետի միջին հոսանքի հովիտը։

Խանցիխե գաւառ կամ Հունաքաղեքա (աղճատված ձևերն են՝ Խանցիխ և Խանցիխ)—**Բ6**—վրաց. ხუნძინი Խունանի, պետք է լիներ նաև ხუნჯინი Խանցիխե, որ չի վկայված։ Խանցիխե կամ Հունաքաղեքա Գուգարաց բլեշխութեան 16-րդ գավառն էր, որը 387 թ. հետո ամբողջ Գուգարաց բլեշխութեան տերիտորիայի հետ անջատվել է Մեծ Հայքից և միացվել Վրաց աշխարհին։ Այս գավառը գրավում էր Կուր և Քցիա գետերի միջև գոյություն ունեցող եռանկյունին, ունենալով 275 կմ² տարածություն։ Գավառի կենտրոնն էր Հունաքաղեքա կամ Խանցիխե սահմանամերձ ամրոցը, որը համարվում էր քաղաք։ Խանցիխե վրացերեն բառացի նշանակում է Խան-բերդ, ուստի այս անվան հնագույն հիշատակությունը պիտի լինի Ստրաբոնի Χάνης-ը, որը այժմյան Խրամի գետի անունը պիտի լինի։

Խանցիխե, տե՛ս Հունաքաղեքա ամրոց։

Խառան քաղաք—**Դ3**—այժմ էլ նույն անունով, աշխարհիս ամենահին քաղաքներից մեկն է։ Խարսիանա (Օրսա) աւան—**Դ2**—այժմյան Խորսանա գյուղը։

Խարսիանոն բերդ—**Դ1**—բլուզ. Χαρσιανόν κάστρον այժմյան Մուշալը գյուղը։

Խեբուրք աղգագաւառ—**Ա7**—ըստ երևույթին Ավարական-Կոյսու (Аварское—Койсу) ակունքների Ջուրմուկ վտակի ձորում։

Խենաւք աղգագաւառ—**Բ7**—այսպես պիտի կոչվեին այժմյան Ախտի-չայ վտակի Խնով առուում

ապրող ընակիչները, որոնք կազմում էին առանձին ցեղ։

Խենի գաւառ, տե՛ս Եղնի (Խենի) գաւառ։

Խերկ գաւառ—**Բ6**—վրաց. ხერკი Խերկի, գտնվում էր Արագվիի ձախափնյա վտակ Թեձամի գետակի ձորում 175 կմ² տարածություն ուներ։ Թեձամի գետաբերանի մոտ էր գտնվում Զանաւի գյուղը։

Խերպա գյուղ—**Դ2**—գտնվում էր Արաբիսոսի (Եփեսոսի) մոտ։

Խիսաք, տե՛ս Փուսաք։

Խիրս ամրոց—**Բ8**—պիտի գտնվեր Գիլգիլ-չայի գետաբերանի մոտ։ Սրա անունով ամբողջ գավառը կոչվում էր Խարուան, Խարվան կամ Խուրսան։

Խնուցիս գետ—**Դ4**—այժմյան Խնուս-չայը։

Խոզան բերդ—**Ե4**—այժմ էլ նույն անունով, բլուզ. Χόζανον՝ Պաղեստոն գավառում. ուրարտացիների ժամանակ կոչվում էր Խուզանա։

Խոզմաւր, տե՛ս Ասպանեն գետ։

Խոլմադարա ամրոց—**Դ3**—Χολμαδάρα, Cholmadara (Ptol. V, 14, 8) կոչվել է նաև Սեբաստիա. գտնվում էր այժմ Կյախտա-չայ կոչվող վտակի գետաբերանի մոտ։

Խողմազ գաւառ—**Բ7**—այժմ՝ Խաչմազ, Վարդաշենի շրջանում։ Ընդհանուր տարածությունն էր մոտավորապես 1330 կմ²։

Խոյք գաւառ—**Ձ6** Տավրուբերան նահանգի 1-ին գավառը՝ շուրջ 1190 կմ² տարածութեամբ։ Այժմ հայտնի է Խուք անունով։ Այստեղ էին ապրում քաշ լեռնցի խութցիները՝ բլուզ. Χοδαίται։

Խոռխորունիք գաւառ—**Դ5**—Տավրուբերան նահանգի 16-րդ գավառը։ Հայ մատենագիրների մոտ հիշվում է միայն Խոռխորունյաց նախարարական տոհմը, իսկ իբրև գավառ չի հիշվում։ Թվում է, թե «Աշխարհացոյց»-ի հետագա խմբագիրներն են ավելացրել, իմանալով, որ Խոռխորունիների տոհմական գավառն է եղել նույն Բզնուցիքը, համեմատելով Կեպս Խոռխորունյաց գավառը պիտի գրանդվեր Բզնուցյաց գավառից հյուսիս, Արծկեից արևելք ընկնող շրջանում, որը մոտավորապես 1000 կմ² տարածություն ունի։

Խորձեան գաւառ—**Դ4**—բլուզ. Χορζαυνη—Չորրորդ Հայքի 1-ին գավառը, այժմյան Քըղի՝ Մեւս Գալլ գետի վերին ու միջին հոսանքի ձորահովիտը շուրջ 3450 կմ² տարածութեամբ։ Կենտրոնն էր Կողբերդ կամ Կեղի (այժմ Քըղի) ավանը։ Այս գավառումն էր նաև Արտախսոն ամրոցը (Հանգստոն գյուղի մոտ)։

Խորհանք լեռան—**Բ5**—**Կուր գետի ակունքներում, այժմ՝** Խորհանք:

Խորավեմ պարիսպ—**Բ8**—**արար.** Խուրսանի պատվար—այսպես էր կոչվում այն պարիսպը, որը կառուցվել էր Գիլգիլ-Նախի ձախ ափին և բաժանում էր Շարուան ազգագաւաւոր Խարուանից:

Խուճը ազգագաւաւոր—**Ա7**—«Աշխարհացոյց»-ում այս անվան աղճատված ձևը պիտի լինի Խուժք ցեղանունը: Խուճը (վրաց. ხუჯი) Խուճնի) բնակվում են մինչև այժմ Խուճ-ձախ անունով հայտնի շրջանում, Ավարական-Կոյսու գետի կիրճում: Նրանց այլ անունն է ավար, որը և ընդհանրացած է այժմ:

Խարուան ազգագաւաւոր—**Բ8**—**արար.** Խուրսան կամ Խայզան. այսպես էր կոչվում Գիլգիլ-Նախի և Սումգայիթ գետերի միջև գտնվող երկրամասը, որի տարածությունն էր մոտավորապես 1750 կմ²: VI դ. հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Խուրսան-շան» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Սազքթաց թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Խայզան ամրոցում:

Ծ

Պաղկաւետ լեռան—**Բ4**—**այժմ Դումլու-դաղ լեռներ,** որտեղ գտնվում են Եփրատ (Արևմտյան Եփրատ կամ Կարասու) գետի ակունքները (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ. հատ. Բ, Երեվան, 1956, էջ 577):

Մաղկուտ գաւաւ—**Գ5**—Այրարատ նահանգի 7-րդ գավառը 675 կմ² տարածությամբ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Luša, որից մնացել է Մաղկուտ գավառի ուշ շրջանի իշխանական տան ներկայացուցիչների «Ալուզ» անունը (թե՛ տիտղոսը):

Մաղկուտ գավառը Արշակունիների ամառանոցն էր («հովոց տեղիք»), այստեղ էին գումարվում (Շահապիվան աւանում), աշխարհաժողովները և կատարվում նավասարդյան տոներ: Մամանգոս (Մամնգաւ) ամրոց—**Գ2**—Մելիք-դաղի գյուղի գլխին գտնվող Չամանտի-կալեսի ամրոցը (ըստ Մ. Ճեվահիրճյանի):

Մամանգաւ գետ—**Գ2**—այժմ Չամանտի-սու:

Մանախոյ ձոր գետ—**Բ3**—այժմյան Խարշոտ գետի վերին հոսանքը (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, նույն աշխատությունը, էջ 552):

Մանարք ազգագաւաւոր—**Ա6**—**վրաց.** მანარქი, მანარქი, Σαναρχοι, Σάναροι (Ptol. V, 8, 13) Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը վրացիները կոչում էին ხევ-მანარქოსა, ხევ, Խեվի Մանարքիսա, Խեվի, այժմյան Ղազրեգի շրջանը, մոտավորապես 945 կմ² տարածությամբ:

Մելքան գուռն—**Ա6**—այսպես էր կոչվում, ըստ երևույթին, այն անցքը, որը գտնվում էր այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի վրա, Փասանաուրի գյուղից վերև, որտեղ միախառնվում են Սպիտակ Արագվին և Սև (կամ Գուրգամակար) Արագվին, կազմելով Արագի գետը:

Մելքան ազգագաւաւոր—**Ա6**—**վրաց.** მელქან, მელქან, მელქან, բնակվում էին Արագվի գետի վերին հոսանքում, որը կոչվում էր Սպիտակ Արագվի: Մրանց տերիտորիան ընդգրկում էր շուրջ 525 կմ²:

Միպան կղզի—**Գ5**—այս կղզին պիտի գտնվեր այժմյան Ադաբաղ հրվանդանի մոտ: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր «Միպանյանապատը»: Միպան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Միրանեաց լեռ (3133)—**Բ4**—**այժմ Կանդիլ, Բասեն և Կարին գավառների սահմանում:**

Մղուկ գաւաւ—**Գ6**—Սիւնիքի 7-րդ գավառը՝ 1950 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Սիսիանի շրջանին: Մղուկ գավառը կոչվել է նաև Սիւնիք կամ Սիսական՝ նեղ իմաստով:

Մոք կամ Մոփ ամրոց—**Բ6**—**վրաց.** მოქა, მოქა, որի ավերակները գտնվում են նույնանուն Մոփա գյուղի մոտ, Սադախլու երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու:

Մորեն գյուղ—**Բ6**—այժմ էլ նույն անունով: Մորենը գաւաւ (աղճատված ձևն է Մափան)—**Բ6**—**վրաց.** მოდენო, մորենորի, համանուն մորեն. գյուղով Արագվի գետի ձախ ափին, ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 400 կմ²:

Մորոփը կամ Մոփոփը գաւաւ—**Բ6**—Գուգարաց բզեշխության 2-րդ գավառը՝ 450 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Շուլավեր գետի հովիտը մինչև Ջորագետը (այժմ՝ Դերեղ): Կենտրոնն էր Մոք ամրոցը, Մոփա վտակի վրա: 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում:

Մովակ Հիւսիսոյ, տե՛ս Ցելի լիճ:

Մովք բերդ և կղզի—**Գ3**—այժմ Գյուլշուկ կղզի համանուն երկաթուղային կայարանի մոտ: Այս Մովք ամրոցը չպետք է շփոթել միջին դարերում հայտնի կաթողիկոսանիստ Մովք դղյակի

հետ, որը գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի և Ասորիքի սահմանում, Այնթապից հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Սոֆ-Քեոյ բնակավայրի տեղում (ըստ Ճեվահիրճյանի):

Մովք լիճ—**Գ3**—այժմ Գյուլշուկ: Այստեղից էր սկսվում Արևմտյան Տիգրիսի արևմտյան բազուկը: Այս լիճը ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Մուա անունով:

Մովք կղզի, տե՛ս Մովք բերդ:

Մոփա գետ—**Բ6**—փոքրիկ վտակ, որի ափին գտնվում էր Մոփա կամ Մոք ամրոցը, այժմյան նույնանուն գյուղի մոտ:

Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—**Գ3**—**Գ4**—Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգը, որը բաժանված էր 8 գավառների և ուներ 15890 կմ² տարածություն: Այս նահանգը ընդգրկում էր հելլենիստական ժամանակաշրջանի Մոփաց թագավորության տերիտորիան, ուստի կոչվում էր Մոփաց կողմն: 387 թ. հետո հիշյալ նահանգի տերիտորիան բաղկացած էր հինգ նախարարական տերություններից—սատրապիաներից, որոնք բյուզանդական օրենսդրական աղբյուրներում անվանվում են gens, այսինքն՝ «ազգեր»: Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելայով Մոփաց կողմը դառնում է առանձին պրովինցիա՝ Չորրորդ Հայք (Armenia Quarta) անունով:

Մոփք Շահունեաց գաւաւ—**Գ3**—կոչվել է նաև Մոփք Շահնի, Մոփք Շահունի, հուս. Σοφηνή, լատ. Sophenae, ուրարտական արձանագրություններում՝ Մուպանի, Չորրորդ Հայքի 5-րդ գավառն է՝ 2460 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը Մոփքի թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր, որտեղ գտնվում էր Մոփքի կենտրոնական սրբավայրը՝ Հեռապալիսը (այժմ Չմշկածագ): Այս գավառը կոչվում էր Շահունի՝ տիրող թագավորական հարստության անունով:

Մումիճա (Չրմա, ձիմիճ) քաղաք.—**Գ3**—այժմ Ջիմին գյուղ:

Մունգա քաղաք, տե՛ս Քաջատուն:

Մուքթ գաւաւ («Աշխարհացոյց»-ում հասել է աղճատված Քեք ձևով, ճիշտ ընթերցումը պահանջվել է Ղևոնդի մոտ)—**Բ6**—**վրաց.** მოქეთი Մուքթի, Իորի գետի հովիտում, Երծուի և Կուխիթի մեջտեղում: Այս գավառում էր Կածարեթի վայրը, որը «Դիրք թղթոց»-ը պահանջել է այս անվան մի այլ՝ Կասր ձևով: Այստեղ էր նստում գավառիս եպիսկոպոսը. այժմ այս գյուղը կոչվում է Սամբբա: Մուքթ գավառի տարածությունն է շուրջ 250 կմ²:

Կ

Կարիրա քաղաք, տե՛ս Նեոկեսարիա:

Կազբ ազգագաւաւոր—**Բ8**—այսպես պիտի կոչվեր Սումգայիթ գետի օժանդակ Կոզլու-Նալ ձորանովիտը, որը Բազկան երկրի մասն էր կազմում: Կազբ կամ Կասպ ցեղը վաղուց գոյություն չուներ, Կասպերի Kaspianae երկիրը վաղուց այլ անուն էր կրում՝ Բաղասկան կամ Փայտակարան, և միայն այս մոռացված կիսաանապատ լերկ ժայռերի շրջանն էր, որ շարունակում էր կոչվել «Կազբ»:

Կակամար, տե՛ս Պոնտոս ծով:

Կանկաքար լեռ—**Դ6**—այժմ Կաչքար գագաթ (3937) Պարիսարյան լեռներում:

Կաղզուան աւան—**Բ5**—այժմ էլ նույն անունով գյուղ, վրաց. კაღვიანი Աղզեվանի, ուս. Кагызман.

Կամախ աւան—**Գ3**—այժմ էլ նույն անունով Բեմախ, տե՛ս Անի:

Կամբեն գետ, տե՛ս Իւրայ գետ:

Կամբենան գաւաւ—**Բ6**—**Բ7**—այժմյան Շիրակի կիսաանապատային անջրդի դաշտավայրը, որի միջով հոսում էր միայն ամառվա շոգին հագիվ գոյությունը պահպանող Կամբեն կամ Իւրայ (այժմ՝ Իորա կամ Իորի) գետը: Կամբենան գավառի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 7510 կմ²:

Կամբիսես գետ ըստ երևույթին, այսպես էր կոչվում այժմյան Ղարա-սու գետը: Արաբական աղբյուրներից կարելի է հետևել, որ Ղարա-սու գետը կոչվել է՝ Ջառան, որ պարթևական Գառան ձևից պիտի առաջացած լինի: Քարտեզի վրա նշված է Գառ-առան ձևով—**Գ7**—:

Կամուլիանա գիւղ—**Գ1**—այժմյան Կեմեր գյուղը: Կամիսա աւան—**Գ2**—այժմյան Կեմիս գյուղը:

Կանգաք գաւաւ—**Բ6**—**վրաց.** კანგაქი, ქვეყანა კანგაქოსა Կանգաքի, Գուեղանայ Կանգաքիսայ: Գուգարաց բզեշխության 6-րդ գավառ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Ոսկեպար գետի ձորանովիտում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, այս գավառի մակերեսի տարածությունը մոտավորապես 305 կմ² էր: Կանգաք գավառը 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ.: Գագայ Սուր Սարգիսը (այժմյան Կորի գյուղի մոտ) համարվում էր Կանգաք գավառում¹: Կան-

¹ Տե՛ս Л. М. Меликсет-беков, Грузинский извод сказания о посто „араджавор“, Христ. Восток, т. V, вып. 2, Петроград, 1917, стр. 73—111.

գարաց կամ Մթին լեռների անունը պահպանվել է այժմյան Մթնաձոր կամ Խավարաձոր անվան մեջ:

Կանգունար կամ Կանգաւար, ամրոց— Գ5—Ան-ձեվացիք գավառի կենտրոնը, այժմ Կենգե-վեր գյուղ:

Կապաղակ քաղաք—Բ7—այժմ Կարալա գյուղը, Նիժ գյուղի մոտերքը: Առաջին անգամ հիշվում է Պլինիոսի մոտ Cabalaca ձևով, ապա Պտղմենոսի մոտ (V, 11, 5) երկու ընթերցմամբ՝ Καβαλάα (մեզ հասել է աղճատված՝ Θαβιάα ձևով) և Χαβάα:

Կապ-կոն լեռն—Ա6—Բ8—այսպես էր կոչվում Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթան:

Կապուտան ծով—Դ6—այժմ Ուրմիա կամ Ռեզա-լե՝ Հայկական լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճը, 5775 կմ² մակերեսով. երկայնությունը՝ 135 կմ, լայնությունը՝ 45 կմ, խորությունը՝ 15 մ, աղիությունը հասնում է 150—230‰: Կապուտան ծովը բարձր է ծովի մակերեսից՝ 1330 մ: Այս լճի ալլ անունն է Գաբիթեան, որ Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի: Ստրաբոնը (XI, 13, 2) այս լիճը հիշում է երկու անունով՝ Μαντιανή և Καπώτα (աղ-ճատված ձևն է՝ Σπᾶντα) և նկատի ունենալով այս վերջին անունը՝ տալիս է նրա ստուգաբանությունը՝ Κουανή ἐρηψιδεῖσα — «հույժ կապույտ», այսինքն՝ Կապուտան, որ լճի հալ-պարթեական անունն է:

Կառամինոն գետ—Գ3—Փոքր Հայքում, Եփրատի աջ օժանդակը, որը թափվում էր Եփրատում Համարա ամրոցի (այժմ՝ Ամբարջիկ գյուղ) մոտ:

Կառոմոսոս գետ—Գ1—Caromosos, Սարոս գետի աջ վտակը, որի վրա գտնվում էին Կոռոմո-զոլ (այժմ Կյուրումզե) և Վահկա (այժմ՝ Փե-կե) ամրոցները:

Կասե գիւղ—Գ1—բլուզ. Κατή. ենթադրաբար տեղագրվում է այժմյան Գեսի գյուղի տեղը:

Կասպի (Ուփիս-ցիլիս) բերդ—Բ6—վրաց. უფ-ლის ციხე յახსიս Ուփիս-ցիլիս Կասպի-սա, այժմ Ուփիս-ցիլիս գյուղը, հռչակված իր վիճափոր հուշարձանով:

Կասպիական գրունք—Գ7—այժմ Սալավաթի լեռնանցք: Կեղծ Կալիսթենեսի «Վարք Աղեք-սանդրի» երկում կարդում ենք. «Ի Կասպիա-կան գրունս մերձ յաշխարհն Թալիշ ի գա-ւառն Գիլանայ»: Կասպիական գրունքի մասին հաղորդում են նաև Ամմիանոս Մարկելիկոսը (XXIII, 6, 13) և Նվսերիոս Կեսարացին (p. 190):

Կասպից ծով, որ է Վրկանաց ծով—Ա8—Գ8:

Կատարա գիւղ—Դ2—Մարաշից դեպի արևմուտք:

Կատարոյ լեռն—Գ4—այժմ Կատարին-թափա լեռ (2950):

Կաաիշք ազգագաւառ—Գ7—հուն. Καδοισιοί ցեղը բնակվում էր Արդարիլից Ահար ձգվող Դա-րասու գետի հովտի վերին մասում:

Կարթունիք գաւառ—Դ6—Կորճեից նահանգի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 550 կմ² տարածությամբ: Այ-ժում այս գավառի անունը հիշեցնում է Շեմ-դինանի Կատունի գյուղը:

Կարին գաւառ—Գ4—Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը՝ այժմյան Էրզնուրումի սանջակը, Ստրաբոնի մոտ (XI, 14, 5) կոչվում է Καρηνίτις: Այսպես էր կոչվում Կարին ավանի, ապա քաղաքի անունով:

Կարին գավառը գրավում էր Կարնոյ դաշտը և մակերեսը հավասար էր 2275 կմ²: Այս գավառումն էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները:

Կարին քաղաք կամ Կարնոյ քաղաք—Գ4—այժմյան Էրզնուր: Թեոֆոս Բ Փոքրը (408—450) կա-ռուցեց մեծ ամրություններ, դարձնելով քա-ղաքը Բյուզանդական Հայաստանի ռազ-մական ու վարչական կենտրոն և կոչեց այն Թեոդոսուպոլիս, կոչվում էր նաև Թեոդո-պոլիս (տես):

Միջին դարերում կոչվում էր Կարնոյ քաղաք, վրաց. კარნი ქალაქი Կարնու քա-լաքի, իսկ արաբները՝ Kali-Kala: XI դ. վերջից, Արծն քաղաքի՝ սելջուկների կողմից կործանումից հետո, Կարինը կոչվում էր նաև Arzan-ar-Rum, որից՝ Արզնում և այժմյան Էրզնուր:

Կարմիր գետ—Դ6—այժմ՝ Ղըզըլ-չայ. վերին հո-սանքը կոչվում է Կոտորոց գետ, այժմ՝ Կոտոր-չայ:

Կարմիր փորակ լեռն—Բ5—այժմ Ղըզըլ-գյա-ղուկ (3022):

Կարնոյ քաղաք, տե՛ս Կարին քաղաք:

Կարուց բերդ—Բ5—Կարս քաղաքի հնագույն ամրությունը, որը թերևս կառուցվել է ու-րարտական ժամանակաշրջանում:

Կարքեմիշ քաղաք, տե՛ս Նւրպուս:

Կեղի, տե՛ս Կողոբերդ:

Կեսիոս գետ—Բ7—պետք է լինի այժմյան Գեոք-չայ (Դերդըման-չայ—Դարդման) գետը:

Կեսարիա Կապադովկիոյ (Մաժակ) քաղաք—21—Կապադովկիայի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որն այժմ կոչվում է Ղալսեթի:

Կերասունտ, տե՛ս Փառնակիա:

Կերմաճիս (Դարսանիս) աւան—Գ3—Gersagis (Itin. Ant.) (հիշտ ընթերցումը պիտի լինի Garsanis), այժմ՝ Գերջանիս գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Ռեֆանիե:

Կեցան գետ—Դ5—այժմ Քեսան գետ:

Կեթիկ գաւառ—Դ5—Աղձնյաց բլեշխության 4-րդ գավառը տեղագրվում է այժմյան Շիրվանի շրջանում, Մադեն-սու գետակի ձորում, 352 կմ² տարածությամբ:

Կիակկա գետակ—Դ3—Փոքր Հայքում՝ Եփրատի աջ օժանդակը, համանուն վայրի մոտ:

Կիակկա կայան—Դ3—«Աշխարհացույց»-ում աղ-ճատված Կալկաս, Փոքր Հայքում, Եփրատի աջ ափին, հայտնի իր ջերմուկներով և այժմ էլ կոչվում է Ջերմուկ (տաճկերեն Չերմիկ): Հռոմեական մզոնաչափերում կոչվում է Ciac-cas, ասորա-բաբելական արձանագրություն-ներում՝ Kia[kka]:

Կիր-ջուր գետ—Դ4—ըստ երևույթին այսպես է կոչվել ուսներեն լեզվով հրատարակված 200000-անոց քարտեզի վրա Гид-су վտակը, որ թափվում է Գինեկ (այժմյան Գինեկ-սու) գետում: Այս գետի ափին պիտի գտնվեր Կիրառին ամրոցը:

Կիրառին ամրոց—Դ4—բլուզ. Кирац'ав. ըստ երևույթին, հետագայում կոչվել է ձապաղջուր:

Կիլիգա աւան—Դ2—արաբ. Killiz, այժմ՝ Քիլիս քաղաք:

Կիւռեսաիկե «փոքր աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Κυρρεσιική (Ptol. V, 14, 10). մի ժամանակ կոչվել է Կիւռու քաղաքի քաղաքային տերի-տորիան, ապա վերջինս ընդարձակվել է և նրա մեջ մտել են Հերապոլիս (Մամբուկ Մաբուկ), Բեռիա (Խալիւրոն) և Ագազ (Խազազ) քաղաքները:

Կիւռու աւան—Դ2—Κύρρος, Κύρρος (Ptol. V, 14, 10), այժմ՝ Գուրուս գյուղ:

Կյոնեք գաւառ (մեզ հասել է Խեթ, Կոնեք ըն-թերցումներով—Բ6—վրաց. კიოეთი Կյոնեքի (որից՝ კიოელნი Կյոնեկի ցեղանուն), յշ-եցո Կոլիեքի համապատասխանում է աշ-ժըմյան Սագարեջոյի շրջանին: Կյոնեթը կամ Կուլեթը Վրաց աշխարհի գավառներից մեկն է: Կուլեթումն էր Բողիսի (այժմ՝ Նի-նո Ծմինդա գյուղ) ավանը և Ուժարմա (այժմ՝ Ուշարմո գյուղ) բերդաքաղաքը: Կու-լեթի գավառի տարածությունն էր 550 կմ²:

Կղաւղիա ամրոց—Դ3—հուն. Κλαυδίας, Claudias, (Ptol. V, 6, 24), բլուզ. Καλούδια, արաբ. Hisn Qalaudia, այժմյան Կեֆերդիս գյուղից հյուսիս, Եփրատի ափին:

Կղարջք—Բ4—վրաց. კლარჯეთი Կղարջեթի, հուն. Καταρζηνή, Calarzene (Ptol. V, 12, 4): Գու-գարաց բլեշխության 9-րդ գավառը: 387 թվականից ամրոցը Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում: Այնուհետև այս գավառը

ժառանգական իշխանություն էր տեղական ֆեոդալական տոհմի, որի ավագը ժառան-գաբար կրում էր «Ճանուտեթ Կղարջեթ» տիտղոսը և Կղարջք գավառն ըստ այդմ կոչ-վում էր «Ճանուտիթուքիլն Կղարջեթ» Ծոնջ-Ծոնձո յլածոջցոտնս—«Ճանուտրոբա Կղարջե-թիսայ»: Գրավում էր Շավշուրի (այժմ՝ Իմեր-լեկի) գետի ներքին հոսանքը: Միջին դարե-րում այստեղ հայտնի էր Արտանուջ քաղաքը (այժմ՝ Ադա-կալե): Կղարջք գավառի տարա-ծությունն էր 1280 կմ²: Կղարջքը Շաւշեթի, Ներքին Ջաւախքի և Արտահան գավառ-ների հետ միասին կազմում էր Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μοσχική երկրի հայկական մասը, որը մի ալլ տեղ Ստրաբոնը (XI, 14, 4 անվանում է Χορζηνή):

Կղեսուրք լեռնանցք—Դ4—Κλεισοῦραι. Տիգրիս (Ջերենե-սու) գետի ակունքների դեպի Արա-ծանի գետի հովիտը տանող լեռնանցքը, որտեղ գտնվում էր համանուն Կղեսուրք ամրոցը:

Կղեսուրք ամրոց, տե՛ս Կղեսուրք լեռնանցք:

Կղեսուր ամրոց—Դ4—բլուզ. Κλεισοῦρα ամրոց և լեռնանցք Քեսունից հյուսիս:

Կոգովիա գաւառ—Դ5—Այրարատ նահանգի 13-րդ գավառը՝ 2460 կմ² տարածությամբ, ու-րարտական ժամանակաշրջանի Katarzae եր-կրին է համապատասխանում: Կենտրոնն էր Դարոյնք ամրոցը (այժմ՝ Հին Բալազեթ կամ Դողու-Բալազիդ):

Կոկիսոն (Կուկուս) քաղաք—Դ2—բլուզ. Κοκκισ-σός, այժմյան Գյոքսուն:

Կոն ի Շնգար լեռներ—Դ4—այժմ՝ Ջեթի Սինգար:

Կոն ի Նիհորական լեռներ—Դ6—Ջադրոս լեռ-նաշղթան՝ Կորդվաց լեռներից մինչև Ջարասպ լեռը: Այս լեռնաշղթան հանդիսանում էր Պարսկահայք կամ Նոր-Շիրական աշխարհի արևմտյան սահմանը:

Կոլ—Բ5—վրաց. კოლა Կոլա, Տալքի առաջին գա-վառը, այժմ Գյոլե, Կուր գետի ակունքների շրջանում: Կոլ գավառի տարածությունն էր 1175 կմ²: Ուրարտական արձանագրություն-ներում հայտնի էր Kulha կամ Kolha ձևով:

Կոլ լեռն—Բ5—այժմ՝ Գյոլե լեռ:

Կողբաքար բերդ կամ Կողբ բերդավան—Բ6—աշ-ժըմյան Կողբ գյուղը Նոյեմբերյանի շրջանում: IX դ. վրացերեն «Սուրբ Գործոնի վարքում» Կողբը հիշատակվում է յոթնամյա Կոլփաքարի ձևով, որ առաջ է եկել հայերեն Կողբաքար ձևից:

Կողբ աւան—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հնուց հայտնի իր աղահանքերով, այժմ վերանվան-վել է Տուգլուչա:

Կողբայ գետ—Բ6—այժմ Ինչա-սու:

Կողբոփոր գաւառ—Բ6—Գուգարաց բզեշխու-
թյան 3-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածութեամբ,
ընդգրկում էր Կողբայ գետի ձորահովիտը և
համապատասխանում էր այժմյան Նոյեմբեր-
յանի շրջանին: Կենտրոնն էր Կողբ կամ Կող-
բաքար բերդավանը: 387 թ. մտավ Վրաց
աշխարհի կազմում մինչև IX դ.:

Կողբ գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 14-րդ գա-
վառը: Այս գավառումն էին մշակվում «քա-
րախունկի» ալսինքն շերի հանքերը, որ
այժմ էլ հայտնի են Զագիկ կամ Փիփ գյու-
ղի մոտ: Այս գավառի տեղը որոշվում է աշ-
տման Դաստափուրի շրջանում և ընդգրկում
է շուրջ 1100 կմ² տարածություն: Մեր տե-
ղադրությունը ճշտվում է Մխիթար Դոշի
ժամանակագրության վկայությամբ. «Ստե-
փաննոս եպիսկոպոս Կողթ գաւառին և քա-
ղաքին Շամքորոյ» (Ղ. Ալիշան, Հայա-
պատում, Վենետիկ, 1901, էջ 385): Կողթ
գավառի և Շամքոր քաղաքի եպիսկոպոսի
նստոցը պիտի գտնվեր այժմյան Խաչակապ
գյուղում գտնվող Թարգմանչաց վանքում:

Կողմն Կարնոյ—տե՛ս Բարձր Հայք:

Կողորեբդ (Կեղի) ամրոց—Գ4—այժմ Քըղի գյուղ:
Կողոնիա քաղաք—Բ2—անտիկ Koloneia, այժմ
Կոյլի-ճիսար գյուղը:

Կոմագենե—«Փոքր աշխարհ»—Դ2—ասուրա-բա-
բելական և ուրարտական աղբյուրների Kum-
maha, հուն. Κομμαγήνη, լատ. Kommagene:
Հելլենիստական ժամանակաշրջանում առանձին
թագավորություն՝ Շամուշատ (Σαμόσατα) մայ-
րաքաղաքով, որտեղ գահակալում էին երուան-
դունի հարստության շառավիղները:

Կոսյս (Կասպի) գաւառ—Ա6—Վերին աշխարհ Վը-
րաց երկրամասի գավառներից մեկը, վրաց.
კასპი Կասպի¹, ընդգրկում էր Ռեխուլա գետի
հովիտը Ուփլիս-ցիխե Կասպիսա կամ Կասպի
ժայռափոր բերդաքաղաք կենտրոնով (այժմ
Ուփլիսցիխե): Ընդհանուր տարածությունն էր
575 կմ²:

Կոռոմոզով բերդ—Դ1—այժմյան Կյուրումզե գյուղը:
Կովկաս կամ Կաւկաս—Ա6—Գլխավոր Կովկասյան
լեռնաշղթան:

Կովկաս լեռինք—Ա6—այսպէս է կոչվում «Աշ-
խարհայոց»-ում Գլխավոր Կովկասյան լեռ-
նաշղթայի ափն մասը, որը Թերեք և Արագ-

վի գետերի ջրբաժանն է հանդիսանում. վրա-
ցիներն անվանում էին «Սադիս մթա»:

Կովսական գաւառ—Գ7—Սյունիքի 12-րդ գավա-
ռը՝ 625 կմ² տարածութեամբ, համապատաս-
խանում է այժմյան Զանգեզանի շրջանին:

Կոտա քաղաք—Ա5—լազերը անվանում են Քոթա-
լիս, վրաց. ქუთაისი Քութաթխի կամ ქუ-
თაისი Քութալիսի քաղաքը: Միջին դարե-
րում Վիրա-աբխազական պետություն մայ-
րաքաղաք:

Կոտայք գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 16-րդ
գաւառը: Կոտայքը միակ գավառն է, որ պահ-
պանել է իր անունը իբրև շրջան: Այժմյան
Կոտայքի շրջանը համարյա նույն տերիտո-
րիան է ընդգրկում, շուրջ 860 կմ²:

Կոտլորա քաղաք—Բ2—այժմյան Օրդու նավա-
հանգիստը:

Կոտոր կամ Կոտորոց ամրոց—այժմ՝ Կոտուր: Կո-
տոր անունը, ինչպես և վերոհիշյալ Kotiora-ն,
առնչություն պիտի ունենան ակիադերեն ku-
durru բառի հետ, որ նշանակում է «սանձանգ»:

Կոտորոյ գետ—Գ6—այժմ՝ Կոտուր-չալ:

Կորգուք գաւառ—Դ5—Կորճայք նահանգի 1-ին
գավառը՝ 5825 կմ² տարածութեամբ, լեռնային
երկիր՝ Զերմ և Փոքր Սաբուր գետերի միջև:
Այս գավառը Քսենոֆոնի մոտ հիշվող Կար-
դուխենի (Καρδοχου) երկիրն է, հուն. Κορ-
δογηή, Γορδινηή, լատ. Corduene. առանձին
թագավորություն էր՝ Փինգկա մայրաքաղա-
քով (այժմ՝ Փինիկ գյուղ), որը նվաճեց Տիգ-
րան Մեծը և ախուհետև դարձավ Մեծ Հայքի
անբաժանելի մասը: Ասուրա-բաբելական աղբ.
Kurti, որ սովորաբար կարդում են Էabbi
կամ Babbi: Կորդիլաց գավառումն էր Արա-
րադ սարը (ասուրա-բաբել. Arartu), որի հա-
րավային ստորոտում գտնվում էր Թման
(Թմնիս) վայրը: Ստրաբոնը վերջինիս անու-
նով Կորդուքը կոչում է նաև Ταμονιτις, որ
ասորա-բաբելական արձանագրությունների
Tumni երկիրն է: Տե՛ս Թման գիւղ:

Կորճայք նահանգ—Դ5—հնագույն ձևն է՝ *Կորտի-
նայք. Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգն էր՝ 14707 կմ²
տարածութեամբ: Այս նահանգը Արշակունիսնե-
րի ժամանակ Մեծ Հայքի չորս բզեշխութուն-
ներից մեկն էր և կոչվում էր Կորգուլաց
(կամ Կորճից) բզեշխութիւն»: Կորգուլաց
բզեշխը համարվում էր՝ «Երկրորդ սահմանա-
կալն յԱսորեստանեայց կողմանէն»:

Կորդրիք Վերին գաւառ—Դ5—Կորճայք նա-
հանգի 2-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածու-
թեամբ, Արևելյան Սաբուր գետի վերին հո-
սանքում, որտեղ հայտնի է Ալկի ամրոցը:

Կորդրիք Միջին գաւառ—Դ5—Կորճայք նահանգի
3-րդ գավառը՝ 1025 կմ² տարածութեամբ.
Արևելյան Սաբուրի միջին հոսանքի շրջանում:
Կորդրիք Ներքին գաւառ—Դ5—Կորճայք նահանգի
4-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածութեամբ.
Արևելյան Սաբուրի ստորին հոսանքի շրջա-
նում:

Կորի գավառ—Դ5—Տուրուբերան նահանգի 15-րդ
գաւառը, 548 կմ² տարածութեամբ. կոչվել է
նաև «Կորոյ ձոր», բյուզ. Κορή ընդգրկում էր
Կորոյ ձոր գետի (այժմ՝ Քյուռ-սու դերեսի) հո-
վիտը՝ Սաչլու լճի շրջանը ներառյալ:

Կորոյ ձոր գետ—Դ5—այժմյան Քյուռ-սու-դերեսի
գետակը, որը բխում է Սաչլու լճից:

Կոռնե ամրոց—Գ3—Κόρυς, Corne (Ptol. V, 6,
24), պիտի գտնվեր Եփրատի աջ ափին, Շի-
րեմոյ գետի (ռուսական քարտեզներում՝
Ширемой) խառնուրդի մոտ:

Կուռու աւան—Գ4—այժմյան Կիրավի գյուղ՝ Մշո
դաշտում:

Կուղրաք գեղաքաղաք—Բ6—այժմյան Կանրեթի
գյուղը Կախեթում:

Կուկուսա, տե՛ս Կոկիսոն քաղաք:

Կուղանովիա գաւառ—Դ5—պետք է ենթադրել,
որ հնագույն ձևն է *Կուլխանովիա, որի հետ
կապվում է Պողոմենոսի մոտ այս տեղերում
հիշվող Κολχίς վայրը: Կուղանովիտը Վասպու-
րականի 6-րդ գավառն է՝ 370 կմ² տարածու-
թեամբ. գրավում էր Կուղան գետակի (այժմ՝
Կելան-դարասի) ձորը:

Կուղան գետ—Դ5—այժմ Կելան-դարասի:

Կուլմայրի ամրոց—Բ5—հետագայում Գյումրի և
Գումբրի, այժմ՝ Լենինական քաղաք:

Կոռաքսի որ է Ագուա գետ—Ա5—առաջացել է
հուն. Κόραξ ποταμός (Ptol. V, 8, 14), որ
թարգմանաբար նշանակում է Ագուա գետ.
պիտի լինի այժմյան Բզիրի գետը:

Կ[ու]ռաքս լեռան—Ա4—Κόραξ ποταμός, Corax
mons (Ptol. V, 8, 8.), այժմ՝ Բզիրի լեռնա-
շղթա:

Կուտեմուան, տե՛ս Քղիմար (Կուտեմուան) քաղաք:
Կուր գետ—Բ5—Դ8—վրաց. მკვდარი Մակուարի,
անտիկ հեղինակների Cyrus-ը:

Կոնի բերդ—Դ5—Դեգիք գավառում, ենթադրա-
բար գետեղում ենք այժմյան Քարասարի
տեղում:

Կսանի գետ—Ա6—այժմ՝ Քսանի գետ:

Կսնիս-խել—(վկայված է աղճատված ձևերով՝
Խառնիս-խել, Կանիսիս)—Ա6—վրաց. კსნის
ხევი, յսնის ხევი Կսնիս խելի, Քսնիս խելի.
գրավում էր Քսանի գետի միջին հոսանքի
ձորահովիտը: Այս գավառը մտնում էր Վերին

աշխարհ Վրաց երկրամասի կաղմում՝ ունենա-
լով շուրջ 300 կմ² տարածություն: Քսանի գե-
տի ստորին հոսանքի շրջանը կազմում էր
առանձին գավառ Մուխնարի (მოხნარი, მუხ-
ნარი) անունով, այժմ՝ Մուխրանի հովիտ:
Բալագորին այս գավառը կոչում է Քսովրիս,
որի անունով այժմ էլ գյուղ գոյություն
ունի: Այս գավառը «Աշխարհայոց»-ը չի հի-
շում և համարվում է Բազալիք գավառի կազ-
մում (տես):

Կրիախուք գյուղ—Բ5—Կող գավառում, Կուր գե-
տի ակունքների շրջանում:

Կրեքեաց լեռնանցք—Դ5—Կալումերիկ-դաղ լեռան
(2250) արևմտյան փեշերին գտնվող լեռ-
նանցքը, որտեղով անցնում է Զուլամերկից
դեպի Նորդուզ (այժմ՝ Մամուրեթյուրեսաթ)
տանող ճանապարհը: Կրեքեաց լեռնանցքը
գտնվել է Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, էջ
260) մոտ հիշվող Կրեքեաց գավառում, որ
համապատասխանում է ասուրա-բաբելական
արձանագրությունների Kurruri երկրին և
համապատասխանում է «Պատմութիւն սրբոց
Հոփսիմեանց» վարքի «Քերկրացւոց գա-
ւառ»-ին (հիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ Բեր-
կըր[եքե]ացւոց գաւառ): Կրեքեաց—Կիրքուրի
գավառը տեղադրվում է Լեվին-սու գետի հով-
տում:

Կրիս-խել (մեզ հասել է Կրիզիս աղճատված ձե-
վով), կարող էր լինել [Մա]կ[ու]րիս խել—Բ6
—վրացերեն պիտի լիներ მკვდარი Մակուարիս-խելի, որ չի վկայված: Այս գա-
վառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազ-
մումն էր մտնում և ընդհանուր տարածու-
թյունն էր 550 կմ²: Այս գավառը պիտի լիներ
Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Սցիսքա-Ար-
մազի քաղաքային տերիտորիան: Քարտեզի
վրա ցույց է տված [Մա]կուրիս խել ձևով:

Կրնունիք գաւառ—Դ6—հնագույն ձևն է՝ *Կորտի-
նունիք, Վասպուրականի 21-րդ գավառը՝ շուրջ
800 կմ² տարածութեամբ. գտնվում էր Կոտոր
գետի ակունքների շրջանում: Այս գավառի
անունը պահպանվել է նախառնուլուցիոն շըր-
ջանի ռուսական քարտեզներում հիշատակվող
Гюрджевик և Курджан գյուղերի անունե-
րում:

2

Հաբանդ գավառ—Գ7—Սյունիքի 8-րդ գավառը՝
1325 կմ՝ տարածութեամբ. համապատասխա-
նում է այժմյան Գորիսի շրջանին:

¹ Տես՝ Н. М а р р, История передвижения яфетиче-
ских народов с юга на север Кавказа, Изв. Акад. наук,
1916, стр. 1392—93; Л. Меликсет-Бек, Введение в
историю государственных образований Юго-Кавказа,
Тифлис, 1924, стр. 91.

Հաբանդ գաւառ—Բ8—պիտի տարբերել Սյունիքի Հաբանդ և Արցախի Մեւս Հաբանդ գավառներէն: Այս գավառը հիշատակում է միայն Վարդան պատմիչը: Պիտի գտնվել Շամախի քաղաքի շրջանում, որտեղ այժմ գտնվում է Մարազի գյուղը, որ հնագույն Ամարաս անունից պիտի առաջ եկած լինի: Այստեղ էր Սաղքաւ կրօնական կենտրոնը, հետագայում՝ Սաղիւանու վանք անունով հայտնի: Ըստ այսմ, Հաբանդ գավառը մտնում էր Բագկան երկրամասում:

Հաբանդ Մեւս, տես Մեւս Հաբանդ:
Հագամակեքաւ աւան—Գ5—այժմ Բաշ-կալէ. Արծրունի նախարարական տոհմի ուստանն էր: Հալիս գետ—Բ1—Դ2—այժմ Զըզըլ-Ըրմաղ գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում: Խեթական ժամանակաշրջանում կոչվում էր Մարասանտիա:

Հայոց ձոր գետ—Գ5—այժմ կոչվում է՝ ըստ ուսերեն հրատարակված տաճկական քարտեզի՝ Хавасур-Нахриясн—այսպես էր կոչվում Խոջաբ գետի միջին և ստորին հոսանքը:

Հայք ամրոց—Գ5—այժմ Խէք գյուղ Հայոց ձորում: Ավանդութունը այս տեղի հետ է կապում հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկի գործունեությունը: Խէք գյուղի մոտ գտնվում է Բել-սար լեռը, որի վրա իբր թե տեղի է ունեցել մենամարտը Հայկի և Բեւի միջև: Տես Հայոց ձոր:

Հայոց ձոր երկրամաս—Գ5—այսպես էր կոչվում Հայոց ձորի հովիտը, որը ընդգրկում էր Երուանդունիք, Արտաշիսեան (կամ Արտաւանեան) և Գուկանք գավառները: Կենտրոնն էր Հայք ամրոցը, որի անունով, ըստ երևույթին, հայերի կողմից կոչվեց ամբողջ Հայաստանը Ուրարտուի պետության անկումից հետո:

Համբաւ ամրոց—Գ3—ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Anmurgu, բյուզ. ’Αμαρα, այժմյան Ամբարշիկ գյուղը:

Համբաւի գաւառ—Բ8—այս գավառը ենթադրաբար տեղադրվում է Գարդման-չալ և Կոկիսոն (Դեռք-չալ) գետերի ակունքների շրջանում: Ընդհանուր տարածությունը պիտի լիներ մոտավորապես 700 կմ²:

Հանի գավառ—Դ8—Փայտակարանի 5-րդ գավառը, 1620 կմ² տարածությամբ, այժմյան Թալիշում՝ Աստարա և Աղան-ձոտ (այժմ՝ Ալանիա-չալ) գետերի միջև:

Հաշտասար լեռան, տե՛ս Յաշտասար:
Հաշտեանք գաւառ—Դ4—հնագույն ձևը պիտի լիներ *Յաշտեանք, հուն. ’Ασθιαγνη, Զորրորդ

Հայքի 2-րդ գավառն էր՝ 3750 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը ընդգրկում էր Արածանիի հովտի այն մասը, որտեղ թափվում էր Գինեկ գետը (այժմ՝ Գինեկ-սու), ներառյալ Հայկական Տավրոսի հարավային սկզբներին գտնվող Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ափունքների շրջանը իր հոչակավոր լեռնանցքով: Այս գավառը ուներ կարևոր ռազմա-տարածքական նշանակություն և մինչև 387 թ. կազմում էր արքունի տան սեփականությունը:

Հաքնվանք գաւառ—Գ7—արաբական աղբյուրներում Խերխիլյան. Արցախի 6-րդ գավառն էր՝ շուրջ 325 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Գյոնդալան-չալ գետի հարավային եզրի տարածությունը:

Հաքք գաւառ—Գ5—բյուզ. Χαρρά, արաբ. Al-Hark, Տաւրուբերան նահանգի 9-րդ գավառը՝ 2245 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Բուլանըլի շրջանին:

Հացիւն գյուղ—Գ6—այժմյան Հայսուն գյուղը Արտաղում:

Հաւաեանք աւան—Գ4—այժմ Ավրան գյուղ Մշո գաշտում:

Հաւնունիք գաւառ—Գ3—Այրարատ նահանգի 4-րդ գավառը, շուրջ 1400 կմ² տարածությամբ, ուներ համանուն Հաւնիկ (*Յաւնիկ կամ Ավնիկ) ավանը և բերդը: Հաւնունիք անունը պիտի կապ ունենա Դիոդորոս Միկելիացու մոտ հիշվող Χαοί ցեղի անվան հետ, որ պիտի նույն «խայ» կամ «հայ» էթնիկական անունը լինի (հմմտ. հայր—հաւ, իբրև «ճախ» և հայ—հայոց—հաւուց): Հայտնի էր Հաւնունի նախարարական տոհմը:

Հացեկ կամ Հացեկաց գիւղ—Գ4—այժմ Հացիկ, Մհարոպ Մաշտոցի (361—440) ծննդավայրը:

Հեմմաւակք ազգագաւառ—Ա7—տեղադրում ենք ենթադրաբար Դերբենդից հյուսիս:

Հեշերի գաւառ—Բ7—անունը պահպանել է այժմ Ուշարի անունով հայտնի երկաթուղային կայարանը: Այս գավառը գրավում էր Շիրվանի տափարակի հիմնական մասը, 4900 կմ² տարածությամբ: Հավանաբար, այս գավառը կոչվել է նաև Դաշա ի Բագկան (տես):

Հերակլայ հրուանդան, տես Հրուանդան Հերակլայ: Հերակլուպալիս աւան—Բ2—’Ηερακλειούπολις, Πη-δαχθού, տեղադրվում է այժմյան Բուդուշտուն գյուղի տեղը:

Հերապալիս աւան—Գ5—Ծոփք Շահունի գավառում. Ծոփաց աշխարհի հնագույն կենտրոնն է, թերևս ուրարտական արձանագրու-

թյուններում իբրև բնակավայր հիշվող «Մուպանի» վայրն է:

Հերապալիս քաղաք (Մամբուկ, Մաբուկ)—Դ2—Ասորիքի խոշորագույն կենտրոններից մեկը, հայտնի իր մեհյանով: Այժմ Մեմբիճ:

Հեր գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 9-րդ գավառը՝ 1125 կմ² տարածությամբ, Հէր քաղաքի (այժմ Խոյ) քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ: Միջին դարերում Հեր և Զարաւանդ գավառները կազմում էին մեկ գաւառ՝ Ռոտկաց գաւառ անունով:

Հեր քաղաք—Դ6—այժմ՝ Խոյ. ուրարտական ժամանակաշրջանում այս քաղաքի տեղում պիտի գտնվեր Սարգոն Բ-ի արձանագրություններում հիշված Սիսա քաղաքը (հայերեն՝ «Ուլիս»): Դարեն Ա-ի Բիսիթունի արձանագրության մեջ հիշվում է էլամական վերսիալում՝ Huweja ձևին է մոտենում: Ըստ Մարկվարտի՝ հայերեն «Հեր» և «Խեր» ձևերը առաջացել են մեդական Hêd կամ Xed ձևվից: Հէր քաղաքի դաշտավայրը կոչվում էր «Խերական դաշտ»:

Հերան կամ Իրան—Բ8—արաբ. Էլ-Իրան և աղճատված Լիրան: Տե՛ս Բագկան:

Հիսպա աւան—Գ3—Hispa (Tab. Peut.) կայարանը Zimara-Melentenis (Melitene) ճանապարհի վրա, այժմյան Մարաշիկ գյուղի տեղում (H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 80).

Հոռերբրդ—Գ3—այժմ Խարրերդ, Խարիւթ քաղաք, անտիկ Ziata, արաբ. Hisn Ziad:

Հունարակեքաւ ամրոց և քաղաք—Բ6—Խունան կամ Քունանակեքաւ, վրաց. ხუნანო სოფლის և թժշკობის ციხე Մակուրիս-ցիլի. կոչվել է նաև ծածցոցե Խանցիլի, որ չի ավանդված: Խանցիլի առաջացել է Խան գետի անունից, որ պահպանել է Սուրբոնը՝ Χάγος, հավանաբար հետագա Քցիա (Խրամ), որի գետաբերանի մոտ, այժմյան Զղդալալի և «Կոտրած կամուրջի» մոտ՝ գտնվում էր հիշյալ ամրոցը: Հունարակերտը գտնվում էր Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի սահմանների հատման կետում:

Հունարակերտը եպիսկոպոսանիստ էր, որի հոգևոր պետը մասնակցել է Դվինի 502 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

Հուր, տե՛ս Քաջաց-քաղաք:

Հրազդան գետ—Բ6—այժմ Էլ նույն անունով: Ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է Ildaruni ձևով:

Հրաքոտ-Պերոժ գաւառ—Բ7—Փայտակարան նահանգի 1-ին գավառը՝ 3650 կմ² տարածությամբ գրավում էր այժմյան Միլի դաշտը, և Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ: Այս գավառը կոչվել է նաև Ռոտըստակ:

Հրուանդան Հերակլայ—Բ4—այժմ Էրեգլի-Բուրուն:

Հրուանդան Յասովնի—Բ2—այժմ Յասուն-Բուրուն:

2

Ձել[ե]թ գաւառ—Բ6—վրաց. ძელეთი Ձելեթի, կոչվել է նաև სელობეთი Սելուրեթի (հայերեն Սակուրեթ, տե՛ս Ասողիկ, III, ԻԸ, այստեղ գտնվող Սակուրեթ բերդը 986 թ. Սմբատ Բ Տիեզերակալի ավատն էր): Այս գավառը ընդգրկում էր Սկվիրեթիս-Վերե (այժմ՝ Վերա) գետի հովիտը, որի գետաբերանում, Թրիլիսիի այժմյան տերիտորիայի վրա, Լուրջ մոնաստերի տեղում գտնվում էր Ձելեթի ամրոցը, որը Պաղմեհոսի մոտ (V, 10, 2) հիշվող Ζάλισσα-ն պիտի լինի¹: Այս գավառի տե-րիտորիան 250 կմ² էր:

Ձիրաճանից սար լեռ—Բ6—ըստ երևույթին, այսպես էր կոչվում ձիթահանքի համար լավագույն քար արտադրելու պատճառով: Պիտի լինի Մեծ Մայմեխը (3032):

Ձիւնկեքաւ քաղաք—Դ4—կոչվում էր նաև Պորպես, այժմ՝ Խարաբա-Բարբաս, Բողլան գետակի հովտում:

Ձորագետ—Բ6—այժմյան Դերեղը: Այժմ սխալմամբ Ձորագետ են կոչում Տաշրայ ջուր գետը:

Ձորապաճակ (Տաւրոյ բերան) լեռնանցք—Դ4—բյուզ. Κλειστόβα Βαλαείων, այժմ Բիթլիսի կամ Ռանվա լեռնանցք, Բաղեշից հյուսիս: Հայկական Տավրոսի զլխավոր անցքերից մեկը, որի անունով, ըստ երևույթին, կոչվել է մի ամբողջ նահանգ՝ Տաւրուրբրան:

Ձոր ընծայից, տե՛ս Անճալի ձոր գաւառ:

Ձորոփոր գաւառ—Բ6—Ձորագետի (այժմ Դերեղ) խորածորի հովիտը 475 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր այժմյան Ալավերդու շրջանի մեծ մասը: 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ.: Ձորափոր գավառը Գուգարաց բղեշխության 1-ին գավառն

¹ Տե՛ս Ս. Н. Какабадзе, К истории названия города Тифлиса, „Исторический сборник“, изд. Централ-хива Грузии, кн. 2, Тифлис. 1928, стр. 60—67.

էր: Այս գավառը միջին դարերում կոչւում էր Ձորագետ, վրաց. ძორაგეთი Ձորակերտի: Ձորք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 10-րդ գավառը՝ 525 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Ողջի գետի ակունքների շրջանը:

Ղ

Ղազիւ, տե՛ս Ղազիւիկէ:
Ղազիւիկէ, տե՛ս Լազիւիկէ:
Ղեկք ազգագաւառ—Բ7, այժմյան լեզգիների բնակութեան հիմնական տեղիտորիան:

Ճ

Ճակառք գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 11-րդ գավառն էր՝ շուրջ 825 կմ² տարածութեամբ: Գտնվում էր Վարդաւառի և Ագարակի միջև: Գտնվում էր Վարդաւառի և Ագարակի միջև: Գտնվում էր Վարդաւառի և Ագարակի միջև:

Ճակք—Բ5—Տալիքի 4-րդ գավառը, վրաց. ჯაკეტი, ჯაკეტი Ճակիքի, Ջաղնի, գտնվում էր Բոխա գետի (այժմ՝ Օլթի-չալ) և Ճորոխ գետի եռանկյունում: Այս գավառում էին գտնվում Մամիկոնյան նախարարական տան կենտրոնները Երախանի, Տալոց-քար ամրոցները և Իշխանաց գյուղը: Ճակք գավառի տարածությունն էր 1172 կմ²: Հետագայում այս գավառը կոչվում էր Իշխանաբերդ:

Ճահուկ ամրոց—Գ6—այժմ Ջահրի գյուղ:
Ճահուկ ամրոց. տե՛ս Ագարակ (Ճահուկ) ամրոցը:

Ճահուկ գաւառ—Դ5—Կորճեից նահանգի 10-րդ գավառը՝ 2450 կմ² տարածութեամբ, գտնվում էր Ջալ գետի վերին հոսանքում, այժմյան Ջուլամերիի շրջանում: Այստեղ հայտնի էր Ջւլար ամրոցը (այժմ Ջուլամերի):

Ճահուկ գաւառ—Գ6—Ճահուկ (այժմ՝ Ջահրի) և Շահապոն (այժմ՝ Շահբուլ) գետերի հովիտների շրջանը: Սյունիքի 2-րդ գավառը՝ 1130 կմ² տարածութեամբ:

Ճահուկ գետ—Գ6—այժմ՝ Ջահրի-չալ:
Ճահիւ (Խաղտիք)—Բ4—կա և Ճահիկ ձևը, Ճահիւկ (*Ճահիւիկէ), որ գալիս է հուն. Σανυχί-ից, վրաց. ჯანგი Ճանգի, այժմ Լազիստան:

Ճիղքք ազգագաւառ—Ա6—հուն. Σίβρις, լատ. Sil-vii: Այս ցեղի տեղիտորիան գտնվում էր Պիրիթի-Ալազանի խորածորում (տե՛ս Записки Ин-та востоковед. АН СССР, вып. VII, М.—Л., 1939, стр. 148—149).

Ճորայ պահակ, տե՛ս Ձորայ քաղաք:
Ճորոխ գետ, տե՛ս Ակամսիս:
Ճուարշ-ռոտ (Ճուաշ-ռոտ) գաւառ—Գ6—Վասպու-

րականի 20-րդ գավառը՝ 3650 կմ², գրավում էր Ճուարշ-ռոտ (այժմ՝ Աղ-չալ) գետի ընդարձակ հովիտը:
Ճուարշ-ռոտ գետ—Գ6—այժմ՝ Աղ-չալ գետ:

Մ

Մարուկ կամ Մամբուկ, տե՛ս Հերապալիս քաղաք:

Մագնուպալիս, տե՛ս Եւպատորիա քաղաք:
Մազազ գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 17-րդ գավառն էր, այժմյան Հրազդանի և Մեանի շրջանների այն մասը, որը պարփակված էր Հրազդան գետի և Գեղմաղան (այժմ՝ Աղմաղան) հարթավայրի զանգվածի միջև: Ընդհանուր տարածությունն էր 680 կմ²:

Մազքուքք ազգագաւառ—Բ8—արաբ. Մաքքաթ, հետագայում՝ Մուսկուր, Մուշկուր. այսպես էր կոչվում Ձողա երկրի ծովեզրյա մասը, որ Մազքքքաց Արշակունիների թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր: Մազքուքքները պատկանում էին սկյութա-սարմատական-իրանական ցեղերի խմբին:

Մազքուքք բնակավայր—Բ8—արաբ. Մաքքաթ, այժմ Մախսուդ-քենդ գյուղը՝ Աղբրեջանական ՍՍՌ Խուզաթի շրջանում:

Մաժակ, տե՛ս Կեսարիա Կապադովկիոյ:
Մաժակեքա թերթ—Բ5—այժմ Մժեկեքա գյուղ:
Մալիւ բերդ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Արտազ գավառի կենտրոնն էր:

Մաճաթ—գետ—Դ6—այժմ՝ Մարջան-սու:
Մաճկեքա-տուն (Մաթիկ) գաւառ—Դ6—այժմ Ռեվանդուզ, Մեծ Հայքի ամենահարավային ծայրամասը, որի արևելյան սահմանին զբաղվում էր Zintha սահմանամերձ պարսկական ամրոցը: Մահկերտ-տունը կոչվում էր նաև Մաթիկ և գտնվում էր այժմյան Ռեվանդուզից հյուսիս, ունենալով 2002 կմ² տարածություն: Մինչև 363 թ. մտնում էր Նոր-Շիրականի բյուզնդյան կազմում:

Մաղխազան աւան—Դ6—այժմ Մաղիա գյուղ Հեր (Խոյ) քաղաքի մոտ: Հեր քաղաքի վերակացու—«Շահապի» մաղխազի իրավասության ներքո գտնվող վայր էր, ուստի կոչվում էր Մաղխազան:

Մանազկեքա, տե՛ս Մանաւազկեքա քաղաք:
Մանակեքա ցամաքակղզի, քարտեզի վրա չի նշված, տե՛ս Քառն Մանակեքաի:

Մանանաղի գաւառ—Գ4—Բարձր Հայքի 5-րդ գավառը: Ուշ շրջանում կոչվել է Լակոյն ձոր ապա Վերին Դերջան, այժմ Տուզլու: Գավառի ընդհանուր տարածությունն է՝ 2775 կմ²: Այս

գավառում հայտնի էր Վժան քաղաքը: Միջին դարերում այս գավառը հայտնի էր իբրև պավլիկյանների կենտրոն:

Մանանաղի գետ—Գ4—այժմ Թուզլու-չալ:
Մանաւազկեքա քաղաք—Գ5—հետագայում կոչվում էր Մանազկեքա: Ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Menizaiani ձևով: Բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է՝ Μαντζικέρτα, այժմ՝ Մելազգեթ:

Մանգլեքա Սուրբ Խաչ—Բ6—այսպես էր հայտնի Հայաստանում Մանգլիս ավանը իր հռչակավոր Սուրբ Խաչ տաճարի պատճառով: Այստեղ էր նստում «Մանգլի» տիտղոսը կրող եպիսկոպոսը («Գիրք Թղթոցը» կոչում է «Մանգլեքա»), որը մասնակցել է 506 թ. Վաղարշապատի հակաքաղիկոնական ժողովին: Մանգլիսը հայերեն Անգլ—Անգղ անվան վրացական ձևն է:

Մանգլեքա փոք գաւառ—Բ6—վրաց. მანგლესი ხეობა Մանգլիսիս-խեվի, Գուգարաց բլեշխությունից 14-րդ գավառը Ալ գետի (Ալգեթի) ձորանովում, 925 կմ² տարածութեամբ: Հավանաբար, 363 թ. հետո, անջատվելով Գուգարից միացվել է Վրաց աշխարհին:

Մանգա գիւղ—Դ1—բյուզ. Μάνδα կամ 'Αραγίνα, այժմ՝ Ագրինոս գյուղը:

Մանդիլք—Ա5—երկրանուն՝ Μανράλι, Manrali (Ptol. V, 9, 4): Թերևս այս անունը պահպանվել է Մաքիլիսի գյուղի անվան մեջ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այս անունը վերցրել է Պաղմեոսից, սակայն իրեն համար պարզ չէ, թե իր ժամանակվա որ երկրամասին է համապատասխանում: Մենք քարտեզի վրա նշում ենք ենթադրաբար:

Մանեքա ռոն գաւառ—Դ6—Այրարատ նահանգի 12-րդ գավառը, գրավում էր Մեծ և Փոքր Մասիս գագաթների հյուսիսային ու արևելյան փեշերը՝ Սուրմալուի դաշտը՝ 2800 կմ² տարածութեամբ. համապատասխանում էր Ուրարտական ժամանակաշրջանի Երիկուալի կամ Իրկուա երկրին:

Մասիս լեռն, տե՛ս Փոքր Մասիս լեռն:
Մասիոն լեռներ—Դ4—հուն. Μάσιος, կամ 'Ιζαλαδρος=Μάσιον όρος, Masius mons (Ptol. V, 17, 2), սուտրա-բարեկական աղբյուրների Kaššia-ri լեռները: Ասորիները կոչում էին tūrā de Sala.

Մարակեքա աւան—Դ6—այժմյան Մարաքենդ գյուղը:

Մարիկապալիս (Շիրակաշատ) աւան—Բ5—այժմ Մավրակ գյուղ: Այսպես է կոչվել Շիրակաշատ ավանն ի պատիվ Մավրիկիոս կալ-

սեր (578—602): Հավանաբար, 591 թվականից հետո Թեոդոսուպոլիս-Կարինից փոխադրվեց այստեղ բյուզանդական ռազմական կենտրոնը, որը հսկում էր Հայաստանին ու Վրաց աշխարհին:

Մարանդ գաւառ—տե՛ս Բաքրան (Մարանդ) գաւառ:
Մարանդ գետ—Դ6—այժմ Ջիլբիր-չալ:
Մարանդ քաղաք—Դ6—այժմ էլ նույն անունով:
Մարաշ քաղաք, տե՛ս Գերմանիկ (Մարաշ):
Մարաւան աւան—Դ6—ըստ երևույթին, պիտի փնտրել այժմյան Նորաշենի տեղում:

Մարաց ամուր աշխարհ—այսպես պիտի կոչվեր Նիսոքական, Մանկեքա-տուն և Դաւան գավառների տեղիտորիան 7327 կմ² ընդհանուր տարածութեամբ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Մարգասաւան գաւառ—Դ6—Սերեոսի մոտ կոչվում է Մարգուցայք, Վասպուրականի 14-րդ գավառն է՝ 1265 կմ² տարածութեամբ: Գտնվում էր Մակու քաղաքից դեպի արևմուտք, Վասպուրականի (Կոտուրի) լեռների արևելյան փեշերին:

Մարգալի գաւառ—Դ4—Տուրուբերան նահանգի 5-րդ գավառը, այժմ՝ Թեքման, շուրջ 2900 կմ² տարածութեամբ: Այստեղից՝ Սերմանց (Բյուրակն) լեռան հյուսիս-արևմտյան փեշերից, սկիզբ էր առնում Եգր (այժմ՝ Էգրի-չալ) գետը, որ Երասխ գետի սկիզբն էր: Ըստ երևույթին՝ Մարգալի անունը առաջացել է «Մարգ» ցեղի անունից, իսկ «աղի» վերջավորությունը պիտի ծագած լինի ուրարտական alhi «աղի» բառից:

Մարգի բերդ—Դ4—այժմ Մարգին քաղաք:
Մարգուցայք, տե՛ս Մարգասաւան գաւառ:
Մարի գաւառ—Դ6—Պարսկահայքի 2-րդ գավառը՝ 1855 կմ² տարածութեամբ, այժմ Մերգվեռ՝ Բարանդուզ-չալ հովտում: Այս գավառումն էր Շիրական գյուղը (տե՛ս):

Մարի գետ—Դ6—այժմ՝ Բարանդուզ-չալ:
Մարմետ գետ—Դ5—այժմ՝ Կարա-սու:
Մարաիբուպալիս քաղաք, տե՛ս Նփոետ կամ Նփրկեքա քաղաք:

Մեգալասոս աւան—Բ2—Megalasso(s) (Tab. Peut.)—տեղադրվում է Իոն գետի ակունքների մոտ:

Մեգալոս պոտամոս գետ—Բ4—հուն. Μεγάλος ποταμός, այժմ՝ Բյույուք-դերե:

Մեգաց աշխարհ (Մաքք)—Դ6—Դ8—ընդարձակ առումով կոչվում էր ամբողջ Ատրպատականը և հին Մարաստանի (Մեդիայի) տեղիտորիան:

Մելաւս գետ—Գ2—Գ3—Ուրարտական արձանա-
գրութիւնների Melia գետը, անտիկ շրջանի
Melas, այժմ Թոխմա-սու:

Մելիտինէ քաղաք—Գ3—ասուրա-բարելական և
ուրարտական աղբյուրների Melidu, Melita
քաղաքը, հուն. Μελιτηνή, Melitenae, այժմ
էսքի-Մալաթիա: Այս քաղաքը միշտ էլ եղել
է խոշոր կենտրոն և այդ նշանակութիւնը
շարունակում էր պահպանել նրանից ոչ հեռու
միջին դարերում հիմնված Մալաթիա քա-
ղաքը:

Մեծամար գետ—Բ6—այժմ Սև ջուր, հնում Մե-
ծամոր գետը հոսում էր երկար տեղ Արաքսին
գոլգընթաց և նրա մեջն էին թափվում Արա-
րատյան դաշտը ոտգող հիմնական գետերը՝
Քասաղը, Հրազդանը, Ագառը և թերևս նաև
Վեդիկ:

Մեծ Առանք, կամ Մեծ Իրանք գաւառ—Բ7—Ար-
ցախ նահանգի 5-րդ գավառը, արարական
աղբյուրներում՝ «Մեսրան», միջին դարերում
կոչվում էր Խաչէն՝ համանուն ամրոցով: Տե-
ղադրվում է Խաչէնագետի վերին հոսանքում
և ընդհանուր տարածութիւնն է շուրջ 550 կմ²:

Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—Դ5—այժմ էլ նույն
անունով:

Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գաւառ—Բ7—Արցախ
նահանգի 4-րդ գավառը, արար. «Մեսկվան»,
վրաց. მეშვიდე უბანი Մեծեկվանի. տեղա-
դրվում է այժմյան Իջևանի շրջանում՝ շուրջ
975 կմ² տարածութեամբ: Այս գավառում
հայտնի էր Լալ ավանը, որը հիշատակում է
Պաղոմեոսը (V, 12, 5) Առն և վրացական աղ-
բյուրները՝ Լուլո (այժմ՝ Լալի գյուղ), և
Տաղձանք վանքը (այժմ՝ Դեղձնուտ վանքի
ավերակներ):

Մեծ Հայք երկիր—սկզբում, ի տարբերութիւն
Եփրատից այն կողմը գտնվող Փոքր Հայքի
թագավորութեան, Մեծ Հայք էր կոչվում բուն
Հայաստանում առաջացած Հայկական թագա-
վորութիւնը: Հետագայում, երբ մ. թ. ա.
112 թ. Փոքր Հայքի թագավորութիւնը վե-
րացվեց, իսկ նրա տերիտորիան միացվեց
Պոնտոսի թագավորութեանը, Մեծ Հայք անու-
նը մնաց իբրև Արտաշէսյանների (189—1 մ.
թ. ա. և խառնակ շրջան 37—62 թթ.) և Ար-
շակունիների (62—387) ժամանակաշրջաննե-
րի Հայկական կենտրոնացված ստրկատիրա-
կան միապետական թագավորութեան պաշտո-
նական անունը: Այս ժամանակաշրջանի հու-
նական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ
Հայքի թագավորութիւնը անվանվում է՝ Με-
γαλή Ἀρμενία և Armenia Maior, իսկ V—VII

դդ. հայկական աղբյուրներում, որոնք խոսում
են Հայոց թագավորութեան մասին մինչև
նրա բաժանումը, միշտ գործ են ածում
Մեծ Հայք անունը: Սրանց հետ նույնանիշ է
մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձա-
նագրութիւններում պատահող Vazurg Arme-
nān հորջորջումը¹: 387 թ. հետո, երբ Հայ-
կական թագավորութիւնը բաժանվեց և Մեծ
Հայքը դադարեց գոյութիւն ունենալ, իբրև
միաձուլլ պետութիւն, այս անվան փոխա-
րեն գործ են ածվում Հայք, Armenia տեր-
մինները, իսկ Եփրատից այն կողմը գտնվող
հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել
Փոքր Հայք Ἀρμενία Μικρά, Armenia Minor:
Սակայն հետագայում ևս տրագիցիայի ուժով
երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք
տերմինը բուն Հայաստանի իմաստով: Հայ-
կական աղբյուրների այդ հորջորջումը պահ-
պանել են միջնադարյան պատմաբանները
արաբերեն և պարսկերեն աղբյուրները՝ Buzurg
Armenia ձևով, վրացական լոգոս Եռնեցոս²
Դիդի Սոմխեթի և նույնիսկ ռուսերեն՝ Ар-
менья Великая³:

Մեծ Հայքի տերիտորիան 66 թ. մ. թ.
ա. 37 թ. մ. թ. սահմաններում պարունա-
կում է 311206 կմ²: Մ. թ. ա. 37 թ. Հռո-
մեական կայսրութեան և Պարթևական թագա-
վորութեան միջև կայացած դաշնագրի համա-
ձայն, Մեծ Հայքի տերիտորիայից անջատվեց
և կցվեց Պարթևական թագավորութեան տե-
րիտորիային «Միջագետք Հայոց»-ը՝ Տուռ-
Արգին (Մաղեք) և Արուստամնի գավառնե-
րի հետ միասին 27600 կմ² տարածութեամբ,
որից հետո Մեծ Հայքի տերիտորիան ընդ-
գրկվում էր 283606 կմ²: Այդ սահմաններում
Մեծ Հայքի տերիտորիան գոյութիւն ուներ
մինչև 387 թ.: Քարտեզի վրա Մեծ Հայքը
ցույց է տրված 37—387 թթ. սահմաններում:

¹ Այսպես՝ Շապուհ Ա-ի որդի Ներսէսը, որը ավագ
եղբոր՝ Որմիզդ-Արտաշէրի Մասանյան Իրանի զահը բարձ-
րանալուց հետո համարվում էր Հայաստանի թագավոր,
Պայկունի արձանագրութեան մեջ կրում է Vazurg Arme-
nān säh, այսինքն՝ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսը:
Տես՝ W. B. Henning, A. Farewell to the Khagan of the
Aq-Aqatārān, Bull. of the Brit. School of Oriental and
African Studies, vol. XIV, p. 3, 1952, էջ 517, ծան. 4:
Այս տեղեկութեան համար պարտական եմ Անահիտ Փերի-
խանյանին:

² Քարթլիս Յխովրեբա (ქართველთა ცხოვრება), հրատ-
ձեռագրերի համեմատութեամբ Սիմոն Դաուիդիշվիլին,
հատ. I, Թբիլիսի, 1955, էջ 337:

³ Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адриа-
новой-Перетц, М.—Л., 1950, стр. 9.

Մեծ Հայքի տերիտորիալ ծավալի մասին
մանրամասն տեղեկութիւններ են պահպան-
վել սկսած մ. թ. ա. 66 թ. դաշնագրից,
երբ պաշտոնապես ճանաչվեցին Մեծ Հայքի
քաղաքական սահմանները, մինչև մ. թ.
387 թ., երբ այս պետութեան տերիտորիան
բաժանվեց Մասանյան Իրանի և Հռոմեական
կայսրութեան (395 թ. Արևելյան Հռոմեական
կամ Բյուզանդական կայսրութեան) միջև
Ստրաբոնը (63 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.),
որ համարյա ժամանակակից է մ. թ. ա. 66
թվականի դաշնագրին, ունի այնպիսի ստույգ
աղբյուր, ինչպիսին է Պոմպեոսի մ. թ. ա.
66—65 թթ. Հայաստանում և Անդրկովկասում
կատարված արշավանքի մասնակից Թեոփա-
նես Միտիլենացու տեղեկութիւնները: Ստրա-
բոնը լավ պատկերացում ունի մ. թ. ա.
66 թ. դաշնագրով վավերացված Մեծ Հայքի
պետութեան սահմանների մասին: Մեծ
Հայքի սահմանները, ըստ Ստրաբոնի, հյուս-
սիսում սկսվում էին արևմտյան ծայրամա-
սում գտնվող Դաստեյրա (Δάστειρα) ամրո-
ցից (XII, 3, 38) (տե՛ս Դաստեյրա, Դաստա-
րակ) դեպի արևելք Սկյուդիսես (Σκυδισης)
լեռներով (այժմ Սուրբ Գրիգոր կամ Սիպկոր-
դադ), որոնք Ալիլիսեն (տե՛ս Եկեղեցաց գա-
վառ) երկիրը բաժանում էին Փոքր Հայքից
(XI, 14, 1): Սահմանը այնուհետև շարունակ-
վում էր Պարիագրես (Պոնտական) լեռներով
և նրա շարունակութիւնը կազմող՝ Մոսխի-
կայի լեռներով (վրաց. Մեսխէթի լեռներ, այժմ՝
Կարչխալի և Անարայի լեռները, XI, 14, 1):
Այնուհետև Մեծ Հայքը սահմանակից է Իրե-
րիային (Վիրք)՝ Խորձեն (Մոսխիկայի այն
մասը, որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահման-
ներում, XI, 11, 18) և Գոգարեն (տե՛ս
Գուգարք) երկրամասերով (XI, 14, 5), նե-
րառյալ Կամբիսենի այն մասը, որը մտնում
էր Մեծ Հայքի կազմում (XI, 4, 1) և պիտի
կոչվեր Կոմիսեն (XI, 14, 4) (նկատի ունի
«Վրաց դաշտի» կամ Քվեմո-Քարթլիի դաշ-
տավայրը): Կամբիսենի հայկական մասը —
Կոմիսեն, Կուր գետով բաժանվում էր Իրե-
րիայի (Վիրքի) և Ալբանիայի (Աղվանքի)
կազմում մտնող այս երկրի մասերից: Ապա
սահմանագիծը անցնում էր Կուր գետով, մին-
չև նրա Կասպից ծովը թափվելը (XI, 3, 2),
թողնելով Մեծ Հայքի կազմում Կուր գետի
ամբողջ աջափնյա տարածութիւնը Սակաե-
ն (Տառաշոյ, II, 11, 14; XI, 8, 4; XI, 14,
4) (տե՛ս Շակաշեն) և Ուխտիա (Օււււււ, XI,

14, 14) (տե՛ս Ուխիք Առանձնակ) երկրամա-
սերով: Կուրի գետաբերանից հարավ ձգվող
Կասպից ծովի ափերը, մինչև այն մասը, որ-
տեղ Պարախոաթրասը (այժմ Թալիշի և Դիլա-
նի լեռնաշղթան) մոտենում է ծովափին (մո-
տավորապես՝ այժմյան Աստարայի մոտ),
Կասպիան երկրի (Κασπιανή—Կազբք, տե՛ս
Փայտակարան նահանգ) արևելյան սահմանն
էր, իսկ Կասպիան Մեծ Հայքի սահման-
ներումն էր: Մի այլ տեղ (XI, 7, 1) Ստրա-
բոնը հաղորդում է, որ Կասպից ծովի ափե-
րին ալբաններից (աղվաններից) հետո ապ-
րում են արմենները (հայերը), որ ասել է
թե ծովափի այդ մասը մտնում է (գոնե քա-
ղաքականապես) Մեծ Հայքի սահմաններում:
Այժմյան Աստարայի մոտերքից սկսվում էին
Մեծ Հայքի հարավային սահմանները: Լինե-
լով միևնույն ժամանակ Կասպիան երկրի
սահմանը, Պարախոաթրաս լեռները այս մա-
սում կոչվում էին Կասպից լեռներ (Κασπίων
ὄρη), իսկ նրա միջով անցնող լեռնանցքը՝
Կասպից դուներ (Κάσπιοι πύλαι, տես Կաս-
պիական դուներ)¹, սրանցից հարավ ապրում
էին կատիշները (Καδούσιοι, XI, 7, 1; XI, 13,
3—4): Այնուհետև սահմանագիծը անցնում էր
Հայկական լեռներով (Ἀρμενίων ὄρη, այժմ
Ղարա-գաղ)², որից հարավ գտնվում էր Ատ-
րոպատյան Մարաստանը (Ἀτροπατίαν Μη-
δίαν, XI, 5, 6) կամ Ատրոպատենեն (Ἀτρο-
πατηνή, XI, 13, 1—3, տես՝ Ատրպատական):

Մեծ Հայքին հարավ-արևելքից սահմա-
նակից էր Կապուտան լիճը (Κ[α]παῦταν կամ
Μαντιανή, XI, 13 2) և նրա մոտ գտնվող
Սիգրիակե (Συγριακή մեզ հասել է Σομβάκη,
աղճատված ձևով, XI, 13, 3), հայ. Նոր-
Շի[զ]րական, Նոր-Շիրական, (տե՛ս Պարսկա-
նայք նահանգ), սահմանակից լինելով Մա-
տիեն (Ματινή, Ματιανή) երկրին (XI, 13, 7;
XI, 14, 13): Այնուհետև սահմանագիծը անց-
նում էր դեպի արևմուտք, թողնելով հարա-
վում Ադիարեն (Ἀδιαβηνή, XI, 14—12;
XVI, 1, 8; XVI, 1, 19), իսկ հյուսիսում՝ Մեծ

¹ Կային մի քանի «Կասպից դուներ», ուստի այս «Կաս-
պից դուներ» հույն և հռոմեական հեղինակները սովորա-
բար շփոթում են, հատկապես Ռազայի (միջնադարյան
Հռու, Ռեյ քաղաքը) մոտ գտնվող «Կասպից դուներ» հետ:
² Ἀρμενιακῶν καὶ Μηδικῶν ὁρῶν (II, 1, 17); Ἀρμενίων
ὄρεσι (XI, 2, 15).

³ Մարկվարտի ուղղումը Ἀλβάνη սխալ է: Տես՝ J.
Marquart, Eransāhr, S. 109. Σομβάκη-ի ճիշտ ընթերցումը
պետք է լինի՝ *Συγριακή.

Հայքի կազմում մտնող Կորգվաց երկիրը (Κορδογνή, XVI, 1, 24—25, տես Կորգուք) և նրա երկրամասերը՝ Տամոնիսիս (Ταμωνίσις, XI, 14, 5, տես Թման) և «Երեսարիացուց» (Ἐρσσειεύς, XVI, 1, 25, տես Այրարուսանք) երկրները: Սահմանագիծը Միջագետքում անցնում էր Միգդոնիայի (Μυγδονία, XI, 142; XVI, 1, 23, տես Արուսատան) և «Միջագետք Հայոց»-ի սահմաններով մինչև Եփրատ, որը Մեծ Հայքը բաժանում էր արևմուտքի կողմից Փոքր Հայքից, Կապադովկիայից և Կոմմագեններից:

Ստրաբոնը տալիս է նաև նշված սահմաններում Մեծ Հայքի տեղիտորիայի մակերեսի տարածությունը: «Երկրի մեծությունը,—ասում է նա,—Թեոփանես [Միտիլինացին] դնում է լաջնքը՝ հարյուր սքոյնոս, իսկ երկարությունը կրկնակի, դնելով մեկ սքոյնոսը 40 ստադիոն»։ Ստրաբոնը այս հաշիվներին թերահավատություն և վերաբերվում. նրա կարծիքով «Սա չափազանցություն և ասված: Ավելի մոտ է ճշմարտության երկարությունը դնել ինչ որ ասել է լաջնության համար, իսկ լաջնությունը նրա կեսը կամ մի քիչ ավելի»։ Ստադիոնը հունական երկարության չափ է և հավասար է 185 մ (ավելի ճիշտ՝ 184, 9 մ), ըստ այսմ մեկ սքոյնոսը տվյալ դեպքում՝ $185 \times 40 = 7400$ մ կամ 74 կմ: Ուրեմն Մեծ Հայքի լաջնությունը, այսինքն՝ նրա երկարությունը հյուսիսից հարավ, հավասար է 740,000 մ կամ 740 կմ, իսկ երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք, կրկնակի, այսինքն՝ 1480000 մ կամ 1480 կմ:

Եթե հետևենք Ստրաբոնին, այդ դեպքում երկրի լաջնքը պիտի հավասար լինի 50 սքոյնոսին կամ 370 կմ, իսկ երկարությունը 100 սքոյնոս, այսինքն՝ 740 կմ: Երբ մենք չափում ենք քարտեզի վրա, տեսնում ենք, որ Թեոփանես Միտիլենացին ավելի ճիշտ է:

Մեր թվարկության 7 թվականի մոտերքը գրած Պոմպեոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում (XLII, 2, 8) կարդում ենք, որ «Զի կարելի լուծվածք անցնել ալնպիսի մեծ թագավորության մասին (ինչպիսին է Հայաստանը), քանի որ նրա սահմանները, Պարթևաստանից հետո, իր մեծությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թագավորությունների սահմաններին, ընդ որում, Հայաստանը Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնևմեկ հարյուր հազար քալ տարածություն ունի, իսկ լաջնքով, նրա երկա-

րությունն է՝ լոթ հարյուր հազար քալ» (XLII, 2, 7—9)¹:

Մեկ քալը համապատասխանում է հունական ծրյսն-ին և հռոմեական passus-ին և հավասար է 1,85 մ: Տվյալ դեպքում գործ էածվում հռոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալը—mille passus, այն է՝ հռոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ: Ուրեմն՝ Մեծ Հայքի երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք՝ Եփրատ գետից, որ սահմանագիծ էր Կապադովկիայի կողմից, մինչև Կասպից ծովը հավասար էր 1100000 քալի կամ 1100 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1650 կմ: Լաջնությունը, այսինքն՝ հարավից դեպի հյուսիս ձգվող տարածությունը, հավասար էր 700000 քալի կամ 700 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1050 կմ:

Մեր թվարկության I դ. ապրող Պլինիոսը (23—79), անդրադառնալով Մեծ Հայքի սահմաններին, հաղորդում է՝ «Ավփիդիոսի (Aufidius) կարծիքով ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5000000 քալ է, Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1300000 քալ, իսկ լաջնությունը՝ (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»²: Ինչպես տեսնում ենք, Պլինիոսը ավելի կոնկրետ տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի սահմանների մասին: Այդ սահմանագիծը արևմուտքում անցնում էր Եփրատ գետով, որից դեպի արևմուտք գտնվում էր Դասկուսա վայրը (տես), իսկ արևելքում սահման էր Կասպից ծովը: Հարավից հյուսիս Մեծ Հայքի տեղիտորիան տարածվում էր սկսած Տիգրանակերտից (նկատի ունի Տիգրանակերտի քաղաքային տեղիտորիան) մինչև Իբերիա (Վիրք): Պլինիոսի այս տեղեկությունը նկատի ունի Մեծ Հայքի նոր սահմանագիծը հարավում մ. թ. 37 թ. հետո, երբ իբրև սահման որոշվեց Տիգրիս գետը, որից հյուսիս սկսվում

¹ Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum praeteriti fas est, cum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem seperent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium undecies centum milia patet, sed in latitudinem milia pasuum septingenta porrigitur. Justini Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2.

² Universae magnitudinem Aufidius quinquagies centena mill. prodidit. Claudis Caesar longitudinem a Dascusa ad confinium Caspii maris, XIII mill. passuum: Latitudinem dimidium ejus, a Tigranocerta ad Iberiam, Plinius, Nat. hi²., VI, 10.

էր Տիգրանակերտ գավառը (ավելի ուշ՝ Նըփ-ռես կամ Նիփրկերա, տես): Պլինիոսի մոտ ցույց տված սահմանները ճշտիվ համապատասխանում են Մեծ Հայքի սահմաններին ըստ «Աշխարհացույց»-ի: Եթե Պլինիոսի մոտ բերված թվականն տվյալները Մեծ Հայքի տարածության մասին վերածենք այժմյան չափերի՝ ստացվում է հետևյալը:

Երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք, այսինքն՝ Դասկուսայից մինչև Կասպից ծով, հավասար էր 1300000 քալ՝ այսինքն 1300 հռոմեական մղոն, որը համապատասխանում է 1950 կիլոմետրին: Լաջնությունը՝ հարավից հյուսիս, այսինքն Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 650000 քալ կամ 650 հռոմեական մղոն, որ հավասար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերի իսկությունը ստուգվում է քարտեզով: Մեծ Հայքի լաջնությունը Դասկուսայից մինչև Կասպից ծով հավասար է 870 կիլոմետրի, իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իբերիա (Վիրք)՝ 550 կիլոմետր:

Ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Մեծ Հայքի սահմանների մասին Պլինիոսից հետո հանդես եկող հույնավոր Կլավդիոս Պտղոմեոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռնարկում», որը հրապարակվել է մ. թ. 150-ական թթ. (V, 12, 1—9), Ասիայի III քարտեզում ցույց է տալիս Մեծ Հայքը 37—387 թթ. սահմաններում:

Ըստ Պտղոմեոսի (Դիրք 5, զլուխ 12, § 1), Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կազմում է Կողքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճոռիսի ներքին հոսանքին գտնվող Եգր քաղաքը աշխարհը), ապա Վիրքը և Արվանքը՝ Կուր գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ Հայքը Կապադովկիայից (այսինքն՝ վերջինիս կազմում մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփրատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսիսիան լեռներով, մինչև Կողքիս: Արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն էր Վրկանից (Կասպից) ծովի մասը՝ Կուր գետի գետաբերանից մինչև 79°45'—43°20' վրա գտնվող կետը (մոտավորապես պիտի համապատասխան լինի այժմյան Աստարայի վայրին): Այնուհետև սահմանը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արևմուտք Կասպիական լեռներով, որոնք բաժանում էին Մեծ Հայքը Մեդիայից: Հարավից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետքին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռներով և Տիգրիս գետով: Ապա սահմանա-

գիծը անցնում էր Նիփատես (Նպատ) լեռներով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում գտնվող Ասորեստանից, մինչև Կասպիական լեռները:

Ինչպես տեսնում ենք, Պտղոմեոսի տեղեկությունները ավելի ևս համընկնում են «Աշխարհացույց»-ի տվյալներին: Պտղոմեոսից հետո Մեծ Հայքի տեղիտորիայի մասին նույն տվյալներն են տալիս V դարում ապրող հայ պատմիչներ՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին, որոնք խոսում են IV դարի Հայաստանի մասին:

Մեծ Հայքը նշված սահմաններում առաջին անգամ պաշտոնապես վավերացվել է մ. թ. ա. 66 թվականին, Տիգրան Բ-ի և հռոմեական զորավար Պոմպեոսի միջև կնքված դաշնագրով: Ըստ այդ դաշնագրի, Մեծ Հայքի պետությունը տեղիտորիան ընդգրկում էր 312.795 կմ² տարածություն: Հետագայում Մեծ Հայքի տեղիտորիան ենթարկվեց մասնակի փոփոխման: Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև մ. թ. 37 թ. կայացած համաձայնագրի համաձայն Մեծ Հայքից անջատվեց և կցվեց Պարթևների պետության «Միջագետք Հայոց» տեղիտորիան (ճերառյալ՝ Տուր-Արգին (Մաղեք) և Արուսատան գավառները) 27.600 կմ² տարածությամբ Մծբին քաղաքով: Այնուհետև Մեծ Հայքի պետության տեղիտորիան ընդգրկում էր 285.195 կմ² տարածություն: Հետագայում ամեն անգամ, երբ հարց էր բարձրանում Մեծ Հայքի թագավորության տեղիտորիայի մասին, իբրև պաշտոնական հիմք հանդիսանում էր 37 թ. համաձայնագիրը: Վերջին անգամ այն պաշտոնապես ընդունվեց 298 թվականի Մծբինի 40-ամյա դաշնագիրը կնքելու ժամանակ:

III դարի երկրորդ կեսին, Սասանյան Իրանի հզորության ժամանակաշրջանում, խախտվել էր 37 թվականի համաձայնագիրը, սակայն, երբ Սասանյանները պարտվեցին Միջագետքում հռոմեա-հայկական միացյալ ուժերից, 298 թ. Մծբինում կնքված 40-ամյա դաշնագրի համաձայն, նորից ճանաչվեցին պաշտոնապես Մեծ Հայքի թագավորության տեղիտորիայի սահմանները ըստ 37 թվականի համաձայնագրի: Այնուհետև այդ սահմանները գոյություն ունեին պաշտոնապես մինչև Մեծ Հայքի տեղիտորիայի բաժանումը հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի թագավորության միջև 387 թվականին: Արդեն Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի պաշտոնական

ավարտից հետո 338 թվականին, Մեծ Հայքից անջատվեցին ծայրամասերը՝ Մաքաց ամուր աշխարհը (Նիստրական, Մանկերտ-տուն և Դասն գավառներով)՝ 7.327 կմ² տարածությամբ։ Մեծ Հայքի տերիտորիան ավելի փոքրացավ 363 թ. Հովհաննոսի «ամոթալի» դաշնագրից հետո, երբ անջատվեցին Արցախը և Ուտիքը (տե՛ս Աղուանք) և Գուգարքի հյուսիսային գավառները (տե՛ս Վիրք)։ Այդ փոփոխությունները պաշտոնապես ճանաչվեցին 387 թվականի համաձայնագրով։ Մեծ Հայքից այդ ժամանակ արդեն անջատվել էին ծայրամաս նահանգները 103.857 կմ² տարածությամբ, մնացել էր Միջնաշխարհը 174.011 կմ² տարածությամբ։ Նշված տերիտորիան իր հերթին բաժանվեց երկու մասի։ Արևմուտյան մասը՝ 39.650 կմ² տարածությամբ հենթարկվեց Հռոմեական (395 թ.) բյուզանդական) կայսրության, հյուսիսային մասը՝ Բարսի Հայքը մինչև 391 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների ձեռքով։ իշխանության ներքո, ապա՝ բյուզանդական պաշտոնյաների՝ «կոմես»-ների կողմից։ Հարավային մասը՝ Մոփաց աշխարհը՝ մնում էր իբրև հինգ նախարարությունների—սատրապությունների միջև բաժանված երկրամաս, մինչև Հուստինիանոս Ա-ի ռեֆորմները VI դարում։ Արևելյան մասը 134.361 կմ² տարածությամբ, որ Հայաստանի հիմնական մասն էր կազմում, մինչև 428 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների կողմից, իսկ այս հարստության վերացումից հետո, կառավարվում էր մարզպանների միջոցով։ Այսպիսով գաղարեց գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը, նրա հետ նաև այդ տերմինի գործածությունը։ Հետագայում «Մեծ Հայք» անունը գործ էր ածվում հազվագյուտ դեպքում բուն Հայաստանի իմաստով։ Չնայած նրան, որ գաղարեց Մեծ Հայքը իբրև քաղաքական հասկացություն, շարունակում էր գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը իբրև եթնիկական հասկացություն։ Մինչև ատաշին իմպերիալիստական պատերազմի տարիները, Մեծ Հայքի տերիտորիայի վրա շարունակում էր իր գոյությունը հայ ժողովուրդը, որը չընայած սխառնամաղիկորեն տարվող հալածանքներին ու կոտորածներին, այնուամենայնիվ գերիշխող ազգություն էր։

Մեծնունիք գավառ—Գ5—Վասպուրականի 22-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Մարմատ գետի միջին հոսանքի ձորահովիտը։

Մեծրաց լեռն—Բ5—այժմ՝ Մազրա-դաղ. (2517)։ Մեծագետ—Բ5—այժմ՝ Չըլդըր գետ։ Մեղգետ—Գ4—հետագայում իմաստավորվել է իբրև Մեղրագետ, այժմ՝ Կարա-սու, Քսենոֆոնի մոտ հիշվում է Τηλεβόας անունով։ Մեղրի առան—Գ4—հիշվում է դեռևս ասուրա-բաբելական արձանագրություններում Melidu, Melidia (?) անվամբ և շատ անգամ շփոթվում նույնանուն այլ վայրի՝ խոշոր կենտրոն Մելիտինե-Մալաթիայի հետ։ Այժմ Մելիթի գյուղ։ Այս վայրի անունով ամբողջ Տարաւնը—Մշոյ դաշտը կոչվել է Melidu։ Մեղեղուղիս լեռինք—Գ4—Փալանթոքյան-դաղից հարավ գտնվող ջրբաժան լեռնաշղթան։ Մեքեթի լեռն—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (2372)։ Մեսորումե առան—Բ2—Mesoromae (Tab. Peut.). գտնվում էր Իոնի գետի ակունքների շրջանում։ Մետիտա ամրոց—Գ3—Μέταιτα, Melita (Ptol. V, 6, 24), եփրատի աջ ափին, այժմյան Միդիե գյուղը։ Մեւս Գայլ գետ—Գ4—կոչվում էր նաև Կեղի, այժմ՝ Քըղի-սու։ Մեւս Իշայր գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 2-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ կոչվում է Խիզան և ընդգրկում է Կեցան գավառակի մեծ մասը։ Մեւս Հաբանդ (Սիսական-ի-Ոստան, Սիսական-ի-Կոտակ) գաւառ—Գ7—Արցախի կենտրոնական գավառը, շուրջ 2550 կմ² տարածությամբ. գրավում էր հետագա Դիզակի և Վարանդայի շրջանների տերիտորիան։ 571 թ., երբ ամբողջ Արցախը միացվեց Սյունիքին և Մեւս Հաբանդը դարձավ Սյունյաց նախարարության կենտրոն, այս գավառը կոչվում էր նաև Սիսական-ի-Ոստան կամ Սիսական-ի-Կոտակ։ Վերջինս հոմանիշ է Փոքր Սիւնիք անվան։ Ավելի ուշ Մեւս Հաբանդ գավառը կոչվում էր Ամարաս։ Մեւս Հաբանդ գավառի կենտրոնն էր Քթիշ ամրոցը, որը հետագայում հայտնի Տող ավանն էր՝ Դիզակի մելիքների կենտրոնը։ Քթիշի մոտ հիմնվեց Գաիչ վանքը։ Քթիշ ամրոցից դեպի արևմուտք գտնվում էր Գոռոզու բերդը, այժմյան Տումի գյուղը։ Այս գավառումն էր նաև հռչակավոր Ամարասի վանքը։ Միգդոն գետ—Դ4—այժմ՝ Նահր-Ջադ-Ջադ։ Միջա գաւառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ՝ Մամուտանք շրջանը, որտեղ այժմ էլ գտնվում է Միջա անունով գյուղը։

Միջա գյուղ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով գյուղ՝ Մամուտանք շրջանում։ Միջագետք—Դ3—Դ4—Եփրատի և Տիգրիսի միջև պարփակված երկիրը, հուն. Μεσοποταμία, որը և ընդունված է բոլոր եվրոպական լեզուներում՝ Mesopotamia։ Միջագետք Ասորոց—Դ3—Դ4—Միջին Միջագետքի տերիտորիան։ Միջագետք Հայոց—Դ3—Դ4—Վերին Միջագետքի տերիտորիան, մինչև մ. թ. 37 թ. կազմում էր Մեծ Հայքի մասը, ունենալով 17.775 կմ² տարածություն։ Այս երկրի խոշոր քաղաքն էր Ամիգը (այժմ՝ Դիարբեքիր)։ Հայտնի էին Բնաբեղ (այժմ Բնաբիլ) և Մարդե բերդ (այժմ Մարդին) ամրոցները։ Միջագետք Հայոց ընդարձակ իմաստով պիտի ընդգրկեր նաև Տուր-Աբդին (Մադեք) և Արուստան գավառները Սծբին կենտրոնով և ուներ 27.600 կմ² ընդհանուր տարածություն։ Հիշյալ տերիտորիան մ. թ. 37 թ. ընդմիջող անջատվեց Մեծ Հայքից և հետագայում կրոփախնձոր դարձավ Հռոմի և Իրանի միջև։ Միջնաշխարհ—այսպես էր կոչվում Մեծ Հայքի տերիտորիայի հիմնական մասը, որ ընդգրկում էր՝ Այրարատ, Տաք, Սիւնիք, Վասպուրական, Մոկք, Տարսուրբեքան, Մոփաց կողմն և Բարսի Հայք նահանգները, 174.011 կմ² տարածությամբ։ 377 թվին, երբ Մեծ Հայքի ծայրամաս նահանգները՝ Աղձնիքը, Կորնայքը, Պարսկահայքը, Արցախը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Գուգարքը անջատվեցին, մնաց միայն Միջնաշխարհը, որը իր հերթին բաժանվեց երկու մասի՝ Հռոմեական կայսրությանն անցան Բարսի Հայքը և Մոփաց կողմը՝ 39.650 կմ² տարածությամբ, մնացյալ մասը կազմեց Մարզպանական Հայաստանը 134.361 կմ² տարածությամբ։ Մուզուր (Մընձուր) գաւառ—Դ3—բյուզ. Μουσούρον, այժմ էլ նույն անունով՝ Մընձուր, Բարսի Հայքի 3-րդ գավառը 2775 կմ² տարածությամբ։ Մուզուր (Մընձուր) գետ—Դ3—այժմ՝ Մոնզուր-սու։ Մուզուր (Մընձուր) լեռն (3188)—Դ3—այժմ՝ Մոնզուր-դաղ։ Միջերկրական ծով—Դ1—այժմ էլ նույն անունով։ Մծբին քաղաք—Դ4—հուն. Νίσυρις, այժմ՝ Նուսայրին. Մծբինի քաղաքային տերիտորիան էր Արուստան երկիրը։ Մոքողանք գաւառ—Դ6—Կորճեից նահանգի 7-րդ գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ, այժմյան Օրամարի շրջակայքում։

Մոկս առան—Դ5—այժմ՝ Մոկուս գյուղ։ Մոկք առանձնակ, որ է Արքայից գաւառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 6-րդ գավառը Որբ (այժմ՝ Մոկս-սու) գետի հովտում։ Մոկաց նախարարական տան կենտրոնական գավառն էր, ուստի կոչվում էր Արքայից գաւառ և հետագայում հայտնի էր Արքունական երկիր անվանումով։ Կենտրոնը պիտի գտնվեր համանուն Մոկս ավանում։ Պիտի ենթադրել, որ այս գավառը «արքունական» է եղել դեռևս IX—VIII դդ. մ. թ. ա., երբ այն խուբուշիա փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր։ Մոկք նահանգ—Դ5—Դ5—Մեծ Հայքի 5-րդ նահանգը, իր տարածությամբ շուրջ 2962 կմ², բոլոր նահանգների փոքրագույնն էր և Մոկաց նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր։ Կոչվում էր Մոկաց աշխարհ։ Լատ. Moxoene, բյուզ. Μωξέ, ասոր. Bet Moksaije։ Մովկան դաշա—Դ8—այժմ՝ Մուդան դաշտ։ Մուխանք գաւառ—Դ7—Դարգար գետից հարավ, որոշվում է Մուխուր-ովասի վայրով։ Մուխանք գավառը Արցախի 7-րդ գավառն էր՝ շուրջ 1250 կմ² տարածությամբ։ Մուծլ քաղաք—Դ5—արար. Մոսուլ, այժմ՝ Էսկի-Մոսուլ։ Մուշ քաղաք—Դ4—այժմ էլ նույն անունով քաղաք Մշո դաշտում։ Միջին դարերում Մուշը Տարաւն (Տարոն) գավառի կենտրոնն էր։ Մուրցամար կամ Մուրց գետ—Դ4—այժմ՝ Հասան-Հալա-սու։ Մրեն առան—Բ5—Տեկորի գետաբերանի մոտ, իր IV դ. հռչակավոր տաճարով։ Մրիտ—Բ4—վրաց. მერეთი Մեքեթի, Եգր աշխարհի երեք գավառներից մեկը Մաճախելիս-ժղալի գետակի ձորում, որը հոսում է Մեքեթի սարից։ Մրիտ գավառի տարածությունն էր 476 կմ²։ Ըստ երևույթին՝ Պլինիոսի մոտ հիշվող Ampreutae-ն է։ Մրուլ—Բ4—բյուզ. Μουρϋόλλη, վրաց. მურღული Մուրղուլի, Մուրղուլ-սու գետակի ձորում։ Եգր աշխարհի երեք գավառներից մեկը։ Մրուլ գավառի տարածությունն էր 550 կմ²։ Մրուլ գետ—Բ4—այժմ Մուրղուլ-սու գետ։ [Մա]Կ[ու]րիս-խե գաւառ—տե՛ս Կրիս-խե։ Մցխիթայ քաղաք—Դ9—վրաց. მცხეთა Մցխեթայ, Վրաց աշխարհի հնագույն մայրաքաղաքը, որ հիշատակում է դեռևս Պողոմեսը՝ Μησκλητα, Mescheta (Ptol. V, 10, 2), այժմ փոքրիկ քաղաք, հռչակված իր հնություններով։ Վերջին 25 տարվա ընթացքում տեղի ունեցած Մցխեթա-Արմավի պեղում-

ները հնարավորություն տվեցին պարզելու Վրաց աշխարհի վաղեմի մայրաքաղաքի ներքին կյանքը և ստրկատիրական ժամանակաշրջանի վրացական քաղաքի կառուցվածքը ու քաղաքի դերը երկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքում: Տե՛ս Мцхета. Итоги археологических исследований. I, Тбилиси, 1958.

Յ

*Յաշտասար լեռան (2939)—Գ7—այժմ՝ Հաշտասար:

*Յաշտանք գաւառ, տե՛ս Հաշտանք գաւառ: Յաշտիշատ աւան, տե՛ս Աշտիշատ աւան: Յատովնի հրուանդան, տե՛ս Հրուանդան Յատովնի: Յոն գետ, տե՛ս Վոն գետ: Յուլիոպոլիս ամրոց—Գ3—Ἰουλιόπολις, Iulio-polis (Ptol., V, 6, 25), գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, Բարսալայից հյուսիս, այժմյան Տարաքսու գյուղի մոտ:

Ն

Նախնաւան գաւառ—Գ6—Նախնաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, Վասպուրականի 34-րդ գավառը՝ 1220 կմ² տարածութեամբ, այժմյան Նախիջևանի շրջանը:

Նախնաւան քաղաք—Գ6—Ναξουάνα, Naxuana (Ptol., V, 12, 5), արաբ. Našava, այժմյան Նախիջևան քաղաքը:

Նախնաւան քաղաք—Դ6—այժմ՝ Նախիջևան-թեփե, Ուրմիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք՝ Կապուտան լճի ափին: Հիշատակում է Սեբեոսը:

Նախնամատեանք ազգագաւառ — Ա6 — այսպես պիտի կոչվեին այժմյան չեչենների նախորդները, որոնց ինքնանունն է Նախնուո, Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 12) հիշվում են Ἰαξαματοί ձևով (պիտի ուղղել՝ Ναξαματοί): Պիտի տեղադրել Ասսա և Արդուն գետերի միջև:

Նախորդան քաղաք—Գ7—պիտի գտնվեր Երասխ գետի ձախ ափին Խուզափեռին կամուրջի մոտ: Այս կամուրջի վրայով ճանապարհը տանում էր լեռնային դժվարին տեղանքով (Համդալլահ Հազվինին կոչում է Arminijan), իջնում՝ դեպի Ահար քաղաք, այնտեղից դեպի Թավրիզ և Արդաբիլ:

Նեխ:Մասիք լեռան—Գ5—այժմ Սիփան կամ Սուփհան (4434), Մասիսից հետո Հալիս-կան լեռնաշխարհի բարձրագույն գագաթը, որի հրաբխային զանգվածը փոխած է Վանա լճի հյուսիսային ափին:

Նեոկեսարիա (Կարեյրա) քաղաք—Բ2—այժմ՝ Նիկսար քաղաք:

Նիգ գաւառ կամ Նիգատուն գաւառ—Բ6—Այրա-րատ նահանգի 15-րդ գավառը, համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանի տերիտորիային շուրջ 1000 կմ²: Նիգ գավառը Գնթունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր. կենտրոնն էր Քասաղ ավանը (այժմ Ապարան գյուղ):

Նիգատուն գիւղ—Բ6—այժմ Հալաջուխ կամ Հալաջա գյուղ, որ նորից վերանվանվել է Նիգատուն Մատենադարանի գրչագրի հիման վրա, տե՛ս Մատենադարան, ժողովածու, № 2180, ՌՂ—1641 թ., գրիչ Սահակ. կարդում ենք՝ «Նիգատունն Հալաբջուղ ասի»:

Նիգալ—Բ4—վրաց. ნიგალო, ხევს ნიგალოსა Նիգալի, հեվի Նիգալիա, հետագայում՝ ლიგაბო ლიგანის, այժմ՝ Արդվին քաղաքի շրջանը: Նիգալը Եգր աշխարհի երեք գավառներից մեկն էր: Նիգալ գավառի տարածությունն էր 950 կմ²:

Նիխորական գաւառ—Դ5—Դ6—պիտի գտնվեր Կոն-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերին, Կորճալքի սահմաններից հարավ և Մահկերտ-տունից հյուսիս. տեղադրվում է Շեմգինան-սու գետի հովտում և ընդգրկվում էր 4250 կմ² տարածություն: Նիխորականը մտնում էր Նոր-Շիրական բղեշխության կազմում, սակայն 363 թ. հետո անջատվեց Մեծ Հայքից և միացվեց պարսկական Հեղաթափ (Ադիաբենե) նահանգին:

Նիկոպոլիս աւան—Դ2—այժմ՝ Իսլահիե ավան: Նիկոպոլիս քաղաք—Բ3—այժմ Բուրզ (Պյուրկ): Նիկորիա քաղաք, տե՛ս Քալկիս:

Նինուէ ավերակ քաղաք—Դ5—այժմ՝ Նինվա-խարաբե: Ասորեստանի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որի ավերակները հայտնի էին բոլոր ժամանակները, այդ քաղաքի ավերումից հետո 612 թ. մ. թ. ա.:

Նոսահ գետ—Բ5 այժմ՝ Անարիս-ծղալի գետ: Նոսաիս-թալի լեռան (2506)—Բ5—այժմ՝ Չան-չախի գագաթ, որտեղից հոսում է Նոստե կամ Անարիս-ծղալի գետը:

Նուարսակ գյուղ—Դ6—այժմ՝ Նիսսակ գյուղ, Մարդպանական Հայաստանի սահմանամերձ գյուղը:

Նպատական կամ Նպատ լեռան (2832)—Գ5—հուն. Νιφάτης, լատ. Niphates, այժմ՝ Թափա-Շեյլ: Նպատ լեռան հյուսիս-արևելյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ ափին գտնվում էր Բագաւան ավանը իր հռչակավոր Սուրբ Հովնանենսի գմբեթավոր բազի-

լիկ տաճարով: Անտիկ հեղինակների Νιφάτης ὄρος (Ptol. V, 12, 1) լեռնապարը պիտի լինի այժմյան Ջելու լեռները Ջուլամերիկի շրջանում:

Նփոնա կամ Նփրկերա (Տիգրանակերա) գաւառ—Գ4—համանուն քաղաքի (հնում Տիգրանակերտի) քաղաքային տերիտորիան, Աղձնյաց բղեշխության 2-րդ գավառը՝ 5395 կմ² տարածութեամբ: Տե՛ս Տիգրանակերտ գաւառ:

Նփոնա քաղաք, տե՛ս Նփրկերա (Տիգրանակերտ) քաղաք:

Նփրկերա (Տիգրանակերտ կամ Մարտիրոպոլիս) քաղաք—Գ4—Միշին դարերում կոչվում էր Մարտիրոպոլիս, Մարտիրոսաց քաղաք, Նփոնա, Մայփերկատ, Մայափարիկին, Մուֆարդին և այժմ Փարկին կամ Սիլվան: Շուրջ 77 թ. մ. թ. ա.: Տիգրան Մեծի կողմից հիմնված քաղաք, որը տարբեր անուններով գոյություն ունի մինչև հիմա: Տե՛ս Տիգրանակերտ:

Շ

Շակաշեն գաւառ—Բ6—Բ7—հուն. Σακασηνή, լատ. Sacasene, Ուտիք նահանգի 7-րդ գավառը, որն ընդգրկվում էր 2900 կմ² Ջակամ (Ջեզամ) գետից մինչև Կուրակ (Քյուրակ-չալ) գետը, փոխած Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում:

Շահապուր կամ Շահապուրն ամրոց—Դ6—այժմ Շահբուզ շրջանային կենտրոն: Այս շրջանը, հավանաբար 387 թ. հետո, մինչև վերջերս, կոչվում էր Շահապուրիք:

Շաղագոմք—Բ4—Բարձր Հայքի 8-րդ գավառը, գտնվում էր Սարչամա գետի վերին հոսանքում—այժմյան Օվաճըխ վիճակը: Ըստ երկվյթին, հնագույն անունն է եղել *Շա ա ա լ ա գ ո մ-ք, որից առաջացել են Շաղագոմք և Շաղագոմք ձևերը: Շաղագոմք գավառի տարածությունն էր 500 կմ²:

Շամալի քաղաք—Բ8—հայտնի է VI դ. և զբոսնորմ էր Հին Շամալիի տեղում:

Շամբ Կոգովտի—Դ6—այժմ՝ Շեյխլի-գյուլ՝ Հին-Բայազետից հյուսիս:

Շամբ Կարնոյ—Դ4—Կարին քաղաքից հյուսիս՝ Եփրատ գետի ակունքներից հարավ գտնվող շամբուտները:

Շամուշատ (Սամուսատ) քաղաք—Դ3—Σαμόσατα, Samosata (Ptol. V, 14, 8)—Կոմագենե թագավորության կենտրոնը, այժմ Սոււմեյսատ, իստուրա-բաբելական արձանագրություննե-

րում կոչվում է Kommaha և անտիկ շրջանում պիտի կոչվեր Commagene, որի անունով կոչվել է ամբողջ երկիրը: Շամուշատ անունն այս քաղաքը ստացել է ի պատիվ Շամես Ա. Թագավորի (Σάμος Ι 240 թ. մոտերքը), Երուանդունի դինաստիայից:

Շանթային լեռինք—բառացի թարգմանություն է Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 9) հիշվող Κεραυνίων ὄρεων անվան, որ տրվում էր Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթայի այն մասին, որը հյուսիսից եզերում էր Աղվանքը և «Աշխարհացոյց»-ը կոչում է «Կապ-կոն լեռինք»: Շանթային լեռինք քարտեզի վրա չի նշված, տե՛ս Կապ-կոն լեռինք:

Շաննան երկիր—Դ8—տեղադրվում է այժմյան, Ջենջանի շրջակայքում:

Շաննան քաղաք—Դ8—այժմ՝ Ջենջան քաղաք: Շապորան գետ—Բ8—այժմ՝ Շարբան-չալ:

Շապորան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շարբան գյուղ՝ Շարբան-չալ գետի աջ ափին:

Շատալագոմ գաւառ, տե՛ս Շաղագոմ գաւառ:

Շաութեթ ամրոց—Բ5—հիշվում է միայն վրաց աղբյուրներում Ձաթթեթո Շաութեթի, այժմ՝ Փոթթա գյուղ: Տե՛ս Н. Марр, Георгий Мерчул, житие св. Григория Хандзтийского, грузинский текст и перевод, СПб., 1911:

Շարուր գաշա—Դ6—Այրարատ նահանգի 20-րդ գավառը՝ շուրջ 450 կմ² տարածութեամբ. համապատասխանում էր նախկին Երևանի խանության Շարուր մահալին, իսկ այժմ՝ Նորաշենի շրջանին, Արփանեալ (այժմ Արփա) գետի ստորին հոսանքում:

Շաւշեթ—Բ5—վրաց. შავშეთი Շաւշեթի գավառը և բնակիչները՝ Ձաթթեթ Շաւշեթի—Շաւշեթ. Գուգարաց բղեշխության 10-րդ գավառը. 338 թ. հետո անջատվելով Գուգարքից մտավ Վրաց աշխարհի կազմում: Դրավում էր Շավշուրի (այժմ Իմերիեթի) գետի վերին հոսանքը: Շաւշեթ գավառի տարածությունն էր՝ 1045 կմ²:

Շաւշուրի գետ—Բ5—այժմ՝ Իմերիեթի գետ:

Շաքե գավառ—Բ7—այժմյան Նուխի շրջան՝ 870 կմ² ընդհանուր տարածութեամբ:

Շաքե քաղաք—Բ7—վրաց մատենագրության մեջ հայտնի է ნუხადუ ნოქუყათი անունով, այժմ Նուխի քաղաք:

Շիրքիթա, տե՛ս Քաղիթթ որ է Շիրքիթա գետ: Շիղաք ազգագավառ — Բ6 — այժմյան Շիղա գյուղի շրջակայքը Հայնկույս Կախեթում (Գաղմա Կախեթի):

Շիրակ գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 8-րդ գավառն էր, հուն. Σιρακηγή. գրավում էր

Ախուրյան գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Տարածությունն էր 3730 կմ²: Շիրակ անունը առաջացել է Հյուսիսային Կովկասից այստեղ բնակություն հաստատած Շիրակ կամ Սիրակ (Σιρακοί) ցեղից: Նրանցից առաջ, ըստ ուրարտական արձանագրությունների վկայության, այս տեղիտորիան կոչվել է Eriahi. այսպես էր կոչվում ինչ որ սկյութական ծագում ունեցող ցեղից: Էրիախի ցեղի անունից է առաջացել Արաքս, Արախս կամ Էրախս, Երախս (վրաց. ორხსი, ორხსი) գետի անունը: Շիրակը Կամսարական նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Շիրական գյուղ—Դ6—հիշում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտան (5, 8, 9)՝ Σιραχων ὠμόρῃ՝ հավանաբար, այժմյան Շերեքենդի գյուղն է:

Շիրակաշատ աւան, տե՛ս Մավրիկապալիս:

Շիրակաւան (Երագգաւորս) աւան—Բ5—այժմ Բաշ-Շորագյալ գյուղ: Երագգաւորս անունը պիտի առաջ եկած լինի Երուազ անունից, որ Երուանդունիների տոհմական անունն է և ինչպես ենթադրում են (Գ. Ա. Հատիսյան), կապ ունի ուրարտական Rusa անվան հետ:

Շնաւն քաղաք—Դ6—այժմ՝ Բաշնուէ քաղաք:

Շնգար (Սենգարոս) լեռան—Դ4 - այժմ՝ Սինգար կամ Շելմիրա (1457) գագաթը:

Շնգար (Սինգարա) քաղաք—Դ4—հուն, Σιγγαρά այժմ՝ Բելեդ-Սինգար քաղաքը:

Շուկառաքա (Արգան) քաղաք—Դ4—Արգան քաղաքի ասորերեն անունն է, որ նշանակում է «մեծ շուկա», «գլխավոր շուկա». այժմ՝ Խարզան կամ Զոխ ավան:

Շուշք գավառ—Բ6—«Աշխարհացոյց»-ում մեզ հասել է աղճատված ձևով՝ Շալք, Ղևնդի մոտ հիշվում է Շուշք ձևով, վրաց. სუჯუთი Սուշեթի, որից՝ სუჯნო, სოჯნო Սուշնի, Սոշնի ցեղանունը: Այս գավառը տեղադրվում է Իորի գետի հովտում՝ Նինո-Մինդա գյուղից դեպի արևելք, ընդգրկելով շուրջ 425 կմ² տարածություն:

Շրուան ազգագաւառ—Բ8—այսպես էր կոչվում Շաբրան-չայ և Գիլգիլ-չալի միջև գտնվող երկրամասը (մոտավորապես 1550 կմ² տարածությունը): VI դ. հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Շարվանշահ» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազքթաց քաղաքի տարածության վերացումից հետո մոտավորապես 510 թ.: Հետագայում՝ XI դ. Շիրվանը լայնանում է ի հաշիվ Աղվանքի արևելյան մասերի և մայրաքաղաքը դառ-

նում է Շամախին, որից հետո Շիրվան հասկացողությունը ընդգրկում է Շիրվանշահների պետության ամբողջ տերիտորիան: Շրուան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շարվան գյուղ, Շաբրանի մոտերքը: Այս քաղաքը Շարվանի ֆեոդալական իշխանության կենտրոնն էր:

Ո

Ողական ամրոց—Գ4—Ստրաբոնի (XI, 14, 6) մոտ Օլաոն, որ աղավաղումն է ուղիղ՝ Օլա- [x]ոն ձևի: Մամիկոնյան տան կենտրոնն էր Տարաւն գավառում, այժմ Ախկան գյուղ: Ոսկեանց լեռ—Բ4—այս լեռան հարավ-արևմտյան փեշերին էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները՝ Ծաղկի գյուղի մոտ, որը գտնվում էր Ծաղկաւեա լեռների ստորոտում: Ըստ երեվույթին, Եփրատ գետի ակունքների շրջանը ևս կոչվել է Ոսկիք: «Ոսկեանց» ձևը կարող է առաջացած լինի ուրարտերեն uškiāni տեղանունից, որ սովորաբար տեղադրվում է գետերի ակունքների շրջանում:

Ոսդարա գիւղ—Գ2—Osdara, այժմյան Արսւան-դաշ գյուղը:

Ոսկիոդայ աւան—Գ6—հիշատակվում է Մովսես Խորենացու կողմից (I, 1) իբրև Գողթան գավառի դաստակերտներից մեկը: Ոսկիոդայն տեղադրելու համար հարկավոր է հիշել, որ հայերենի գոկերեն բարբառում Ագուլիսի ձորը կոչվում է «Սսկագուլ», որ նշանակում է «Ոսկե ձոր». մենք կարծում ենք, որ այժմյան «Ագուլիա» անունը պիտի առաջացած լինի Oskiola-ից, ուստի այս վայրը տեղադրում ենք այժմյան Ագուլիսի տեղում:

Ոսկիք տեղ—Գ5—Ծաղկանց լեռների հյուսիսային փեշերին, որտեղից բխում է Արածանի գետակը, որը կոչվել է «Ոսկեանց» գետ. (նախառույլուցիոն շրջանի ռուսական քարտեզների վրա Усканы):

Ոստան Հայոց գաւառ—Բ6—Գ6—Այրարատ նահանգի 19-րդ գավառն էր՝ 750 կմ² տարածությունը: Այս գավառը այսպես էր կոչվում իբրև Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արտաշատի քաղաքային տերիտորիա. հետագայում, երբ Մեծ Հայքը այլևս չկար և մարզպանական Հայաստանի մայրաքաղաքն էր Դվինը, այս գավառը սկսեց կոչվել Ոստան Դրւնոյ: Այս գավառն Արտաշխյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի քաղաքական տնտեսական ու մշակութային կենտրոնն էր:

Ոստան [վրաց] գաւառ—Բ6—վրացերեն, հավանաբար, պիտի կոչվեր *საძალაძე *Սաբաւանո: Պիտի ենթադրել, որ 363 թ. հետո, երբ պարսիկներն ամրացրին իրենց քաղաքական դիրքերը Վրաստանի այս մասում, և երբ դեռ Տիգրիսը աննշան վայր էր, Ռուսթավի բնակավայրը իր ձմեռային արոտավայրերով դառնում է Սասանյան բանակի կենտրոն, որտեղից նրանք հսկում էին ռազմավիրական ճանապարհին և Ալանաց դռանը (Դարիալի կիրճը): Այս գավառը Ռուսթաւի քաղաքային տերիտորիան էր: Տե՛ս Ոստան քաղաք (Ռուսթաւ):

Ոստան ի մարզպան գաւառ—Բ7—այսպես էր կոչվում Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակի քաղաքային տերիտորիան 387 թ. հետո, երբ այս վայրը դարձավ Սասանյան փոխարքայի նստոցը, իսկ Փայտակարան քաղաքում շարունակում էին թագավորել Աղվանքի Արշակունի թագավորները: Ոստան ի մարզպան գավառի ընդհանուր տարածությունն էր մոտավորապես 1550 կմ²:

Ոստան քաղաք (Ռուսթաւ)—Բ6—վրաց. ძალაძის რეზიდენცია Ռուստան-քալաքի, կոչվել է նաև Ռուսթաւի («Գիրք թղթոց»-ում և Ուխտանեսի մոտ՝ Ուսթաւի, Ռուզքաւի), որի հոգևոր պետը կրում էր Ռուսթաւեկի տիտղոսը: Ռուսթավի եպիսկոպոսը մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին: Հիշյալ վայրը այժմ խոշոր արդյունաբերական կենտրոն Ռուսթավի քաղաքն է:

Որբ գետ—Դ5—այժմ Մոկս-սու:

Որդոք գյուղ—Դ5—Հայոց ձորի կամ Երուանդունիք գավառի և Բուն Մարդաստան գավառի սահմանում գտնվող գյուղը, այժմ՝ Օրաուք:

Որկովի գիւղ—Գ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ Հայկական Պարի հյուսիսային փեշերին: Չպետք է շփոթել Արագածոտն գավառի Օրկովի գյուղի հետ:

Որմի քաղաք—Դ6—այժմ՝ Ուրմիա (վերանվանված է՝ Ռեզայե), Կապուտան (Ուրմիա) լճից ոչ հեռու:

Որմիդդ-Պերոժ գաւառ—Դ7—Փայտակարանի 8-րդ գավառը՝ շուրջ 1100 կմ² տարածությամբ: Արաբական աղբյուրներում պահպանվել է Սրմ ձևով, այժմյան Յաֆթ մահալն է:

Որոմանդոն գետ—Գ2—այժմ՝ Հուրման-դերեսի վտակը:

Որոմանդոն լեռան—Գ2—Անտիտավրոսի կենտրոնական մասը, որտեղից բխում է Որոմանդոն գետը:

Որոմաէս գետ—Ե2—այժմ էլ նույն անունով:

Որոտան գետ—Գ7—այժմ էլ նույն անունով:

Որսիրանք գաւառ—Դ6—Կորճեից Նահանգի 8-րդ գավառը՝ 1250 կմ² տարածությամբ, գրավում էր այժմյան Գավառ նահիեն՝ Գավառսու կամ Նեհիլ-չայ հովիտը:

Ուարգանէս գետ—Ա5—«Աշխարհացոյց»-ում սխալ ընթերցմամբ՝ Վալդանիս, վերցրած է Պտղոմեոսից (V, 8, 2)—Οὐαρδάνης, Vardanae, որ այժմյան Կուբան գետի անունն է:

Ուղեոյ բերդ (Օլեոբերդա) ամրոց—Բ2—Oleoberda (Tab. Peut.), Գալլ գետի աջ ափին, Շաբին-Կարա-հիսարից հարավ:

Ուղեոյ գեւղ—Գ6—պիտի փնտրել այժմ Իլան-դարասի կոչվող վտակի հովտում գտնվող Իլան-դարա գյուղի տեղում: Այս փոքրիկ հովիտը պիտի կոչվեր Ուղեոյ գաւառ: Ղևնդ պատմիչը, խոսելով 703 թ. Վարդանակերտի ճակատամարտի մասին, ասում է, որ հայկական զորքը շարժվելով դեպի Այրարատ, «ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայոյ և հասանէին ի մեծ աւանն Ակոռի»:

Ուշարմա քաղաք—Բ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Ուռնա (Եղեսիա) քաղաք—Է3—Ասորիքի՝ Օսրոյե-նե քաղաքության մայրաքաղաքը՝ հուն. Ἐδεσσα, արաբ. ar-Ruhai. Մինչև 1141 թ. այս քաղաքումն էր գտնվում քրիստոնեական աշխարհի մեծագույն սրբությունը՝ «անձնագործ դաստարակը»:

Ուտի Աւանճնակ (Ուտ-ռոստակ) գաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի 8-րդ գավառը՝ 2800 կմ² տարածությամբ: Այստեղ էր ապրում սկզբնական շրջանում ուտիացի ցեղը, որի կենտրոնը Պարտաւ քաղաքն էր (այժմ Բարդա), և որը ուտիերեն լեզվով էր խոսում (արաբական աղբյուրները կոչում են «առանքերեն»): Այս գավառը հիշվում է անտիկ հեղինակների մոտ՝ Ձդդոն, Otenae: Այս գավառի անունով էլ կոչվեց ամբողջ նահանգը Ուտիք: Ուտի Առանձնակ գավառում, բացի Պարտավից, միջին դարերում հայտնի էին Կաղանկատոյք, Բերդակուր և այլ վայրերը:

Ուտիք—Բ6—Բ7—Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն է և ընդգրկում էր 8 գավառ՝ շուրջ 11315 կմ² տարածությամբ: Կենտրոնն էր Պարտաւ քաղաքը: «Աշխարհացոյցի» Ուտիք նահանգը համապատասխանում է Գարգմանաց նախարարական տոհմի՝ «Մինրական»-ների ժառանգական կալվածների տերիտորիային 591 թ. հետո, երբ Աղվանքի առաջին իշխան

ճանաչվեց սասանյան արքունիքի կողմից
Վարազ Գրիգոր Միհրականը (591—636),
Զուանշերի (636—685) հայրը:

Ուառոստակ, տե՛ս Ուաի Առանձնակ գաւառ:
Ուրիմա աւան—Դ2—Օծրա, արաբ. Rüm-Qale,
հայ. Հռոմկլայ, այժմ՝ Ուրում-կալե գյուղ:

Ուրծաձոր գետ—Գ6—այժմ՝ Վեդի գետ:

Ուրծաձոր գյուղ.—Գ6—այժմ՝ Դարաբաղլար գյուղ
Վեդիի շրջանում:

Ուրծ գաւառ—Գ6—Ալրարատ նահանգի 21-րդ
գավառը, համանուն Ուրծաձոր գետի (այժմ՝
Վեդի) հովտում՝ 1175 կմ² տարածութեամբ:

Ոքաղէ բերդ—Բ4—այսպես պիտի կոչվեն Ոքա-
ղէ գավառի Ազորդ (այժմ Թորթում) գետի
վտակի Կազարենս գետակի ակունքնե-
րում և այժմյան Նիխախ գյուղի մոտ գըտ-
նըվող ամրոցի ավերակները:

Ոքաղէ գաւառ—Բ4—Տալքի 6-րդ գավառը, ուրար-
տական արձանագրութիւնների Kali երկիրն
է, ընդգրկում էր Ազորդ (այժմ Թորթում)
գետի վերին և միջին հոսանքը. Ոքաղէ գա-
վառի տարածութիւնն էր 1450 կմ²:

Չ

Չոդա երկիր—Բ8—այսպես էր կոչվում Մազքթաց
թագավորության հիմնական տերիտորիան,
որ համապատասխանում է այժմյան Ադըր-
բեյջանական ՍՍՌ Կուսարի, Խուգաթի, Խաչ-
մազի, Դուբայի և Դոնադ-քենդի շրջաններին:
Չոդա երկրի տարածութիւնն էր 4578 կմ²:

Չոդա (Չոլայ, Չորայ, Ճորայ) քաղաք—Բ8—
Մազքթաց Արշակունիների թագավորության
մայրաքաղաքը. գտնվում էր Սամուր գետի
դելտայի շրջանում, այժմյան Բիլիջի երկա-
թուղային կայարանից ոչ հեռու Թոփրադ-կա-
լեի ավերակների տեղում: Այս քաղաքի
անունով Մազքթաց թագավորության հիմ-
նական տերիտորիան կոչվում էր Չոդա: Ըստ
երևույթին, Չոդա քաղաքը համապատասխա-
նում է արաբական հեղինակների «Ջաւար
Սամուր»-ին:

Չորայ, տե՛ս Չոդա քաղաք:

Չորմայրի գետ—Բ4—Ճորոխ գետի վերին հոսան-
քի՝ Մաստարա գետի (այժմ Մասատ-դարա)
շարունակութիւնը կազմող Չարմալի-սու գե-
տակը, 1911—1912 թթ. 200000-անոց (տան-
կական քարտեզի ուսական հրատարակության
մեջ կոչվում է Կարмак-дарасы), որը թափ-
վում է Մաստարա գետում՝ Կармалу Юнус
գյուղի մոտ: Չարմալի-սու գետակի ակունք-

ները նույն Ճորոխ գետի ակունքներն են,
որոնց մոտ գտնվում է Խորտիկ-դադ գագա-
թը (3183): Վերջինս պիտի լինի Չորմայրի
լեռը: Չորմայրի գետի ձորը միջին դարերում
կազմում էր առանձին գավառ Չորմայրի
անունով (բյուզ. Τῷ ὄρει):

Չորմայրի լեռն—Բ4—այժմ՝ Խորտիկ-դադ (3183):

Չորրորդ Հայք, տե՛ս Ծոփաց կողմն:

Չունդառ—Ա7—Սավիրների քաղաքներից մեկը,
հետագայում կոչվում էր Էնդերի, այժմ՝ Անդ-
րեյ առվ գյուղը:

Չքառան կղզի—Գ5—այժմ կոչվում է Կառուց.
Վանա լճի կղզիներից մեկը, հայտնի իր սըր-
բավայրով՝ Կառուց անապատով: Չքառան
կղզին համարվում էր Առերանի գավառում:

Պ

Պալունիք գաւառ—Գ5—Վասպուրականի 23-րդ
գավառը՝ շուրջ 200 կմ² տարածութեամբ՝
Մարմատ գետի միջին հոսանքի ձորահովտում,
այնտեղ, որտեղ գտնվում է Պոլուանք ավանը
(այժմ Պողանց գյուղ):

Պալունիք գաւառ Տաւրուբերանի—Գ4—այս գա-
վառը Տառաւն գավառի մասն էր կազմում՝
475 կմ² տարածութեամբ և ընդգրկում էր
Բողլան գետակի հովիտը, որտեղ այժմյան
Խարաբա-Բարբաս վայրի տեղում գտնվում էր
Ձիւնկերտ կամ Պորպէս քաղաքը: Այս գավա-
ռը «Աշխարհացոյց»-ում չի հիշվում, բայց
այլ մատենագիրների մոտ հիշատակվում է
իբրեւ Պալունի նախարարական տոհմի գա-
վառը:

Պախր (Գալլախագուտ) լեռն (3238)—Գ4—այժմ
Բաղրը-փաշա-դաղ:

Պառակն Ճորայ—Բ8—այսպես են կոչվում հայ
մատենագիրների մոտ Դերբենդի արձնատա-
կան ամրությունները: Սակայն սկզբում Պա-
հակն Ճորայ պիտի կոչվեր Մազքթաց Արշա-
կունիների թագավորության կենտրոնը հան-
դիսացող Չոդա կամ Ճորայ մայրաքաղաքը
պաշտպանող պարիսպը: Տե՛ս Չոդա:

Պաղին բերդ—Գ3—այժմ Բաղին գյուղ, Չորրորդ
Հայքի Պաղնատուն գավառում:

Պաղին գետ—Գ3—այժմ Փեռի-սու, այս գետի վե-
րին հոսանքը կոչվում էր Մեւս-Գալլ, այժմ
Քըղի-սու:

Պաղնատուն գաւառ—Գ3—բյուզ. Παλιν—Չոր-
րորդ Հայքի 3-րդ գավառն է՝ 1740 կմ² տա-
րածութեամբ. ուներ համանուն Պաղին բեր-
դը, այժմ Բաղին գյուղ: Ուներ նաև Խոզան

բերդ, որի անունով ամբողջ գավառը կոչ-
վել է նաև «Խոզան»—ուրարտական արձա-
նագրութիւններում՝ Xuzana:

Պաշատ լեռն (3250)—Գ5—հիշվում է ասուրա-
բաբելական աղբյուրներում Պաժատու ձևով,
այժմ Բաշք-դաղ: Մովսես Խորենացուն վե-
րագրվող Հոփսիսիմեանց վարքի Պաղատ
ձևը, հետևանք է սխալ գրութեան: Տե՛ս
Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ
76, ծան. 2:

Պառախա գետ—Գ2—բյուզ. Παράδεισος πο-
ταμός: Անունը առաջ է եկել հուն. Παράδεισος
բառից, որ նույն իմաստն ունի ինչ գրաբար
«սիւս» բառը, որ, ըստ Հ. Աճառյանի («Ար-
մատական բառարան», հատ. VI, էջ 259),
նշանակում է՝ «չորս կողմը պատ քաշած
արհեստական մեծ որսատեղ»: Վերոհիշյալ
հունարեն բառը հոմանիշ է հայերեն «պար-
տեզ» բառին և երկուսն էլ փոխառութիւն
են իրանական (մարական? պարսկական?) լե-
զուներից: Հայերենում Պարախը պիտի
լիներ «Պարտեզ», սակայն միջին դարերում
Կիլիկիայում ապրող հայերը այն ըմբռնել են
«բերդ» իմաստով, ուստի այս գետախառնուր-
դի դիմաց գոյութիւն ուներ Բերդուս ամ-
րոցը, որի անունով գետը այժմ կոչվում է
Բերդիկ-չայ: Տե՛ս Սմբատայ սպարապետի
Պատմութիւն, Մոսկուա, 1856, էջ 77:

Պարխար լեռն—Բ4—վրաց. პარხალო Պարխա-
լի, այժմ Բարխալ-դաղ:

Պարխպ Ռարբանդայ—Ա7—Ա8—Դերբենդի հըռ-
չակավոր պարիսպը՝ հիմնված Խոսրով Ա.
Անուշիրվանի ժամանակ: Այս պարիսպ-
ները մեծ մասամբ այժմ էլ կանգուն են:

Պարուար գաւառ—Բ6—վրացական աղբյուրներում
այս գավառը կոչվում է «Տփիլիսի» (և թերե-
ւս՝ ფანავარი Փանաւարի)—Գուգարաց բեշ-
խութեան 15-րդ գավառը՝ Կուր և Ալ-գետ դե-
տերի միջև ընկնող տափարակ տարածու-
թիւնը Կումիսի լճով, մինչև Յաղուշայի
բարձունքները, 375 կմ² մակերեսով: Հավա-
նաբար 363 թ. հետո, այս գավառը, անջատ-
վելով Գուգարքից, միացվել է Վրաց աշ-
խարհին: Միայն սրանից հետո Պարուարի
սահմանամերձ ամրոց Տփիլսը կարող էր
նախադրյալներ ստեղծել աճելու մեծ կենտ-
րոնի և V դ. վերջին դառնալու քաղաք,
որի պատճառով Յուրապը հետզհետե կորց-
նում է իր նախկին նշանակութիւնը:

Պարսկանք գաւառ—Գ7—աղավաղված ընթեր-
ցումն է «Պաժկանք». Արցախի նահանգի
9-րդ գավառը՝ 650 կմ² տարածութեամբ. հա-

մապատասխանում է հետագա Վարանդայի
շրջանին:

Պարսկանք նահանգ—Գ6—Դ6—Մեծ Հայքի
7-րդ նահանգը՝ 11301 կմ² տարածութեամբ:
Սույն նահանգը տվյալ տերիտորիալ առու-
մով տալիս է միայն «Աշխարհացոյց»-ը, հաս-
կանալով Պարսկահայք անվան տակ Նոր-Շի-
րական բեշխութեան տերիտորիան և նրան
միացնում էր և Զարաւանդ գավառները:
Պարսկահայք անվան առաջին մասը «Պարս-
կա» (իմաստավորված՝ պարսիկ բառով), ան-
շուշտ կապ ունի ուրարտական ժամանակա-
շրջանի Parsua, Barsua երկրի անվան հետ,
որը այն ժամանակ գտնվում էր Կապուտան
(Ուրմիա) լճից հարավ: Նոր-Շիրական կամ
Նոշիրական բեշխութեանը համարվում է
«առաջին սահմանակալն ի Նոշիրական կող-
մանէն» (Ագաթանգեղոս, 873, ՃԻԶ, էջ 459)
և պիտի հսկեր Մեծ Հայքի սահմաններին
Ատրպատականի կողմից:

Պարսպառունիք գաւառ—Գ7—Վասպուրականի
26-րդ գավառը՝ 5550 կմ² տարածութեամբ,
ընդգրկում էր այժմյան Դարադաղը:

Պարսք գեղ—Գ7—ըստ Հ. Մանանդյանի Tab.
Peut.-ի: Paresaca կայանն է, որը պիտի գըտ-
նըվեր Մեծ Հայքի սահմանում, Թավրիզի
մոտ:

Պարտա քաղաք—Բ7—վրաց. პარტაო Բարդա-
վի, արաբ. Բարդաա, այժմ Բարդա: Ուտիք
նահանգի և ամբողջ Աղվանքի մայրաքաղա-
քն էր 462 թվից: Սկզբում կոչվում էր Պե-
րոգապատ կամ Պերոգ-Կաւառ:

Պարտեզ գետ—Բ5—այժմ՝ Բարդիկ-չայ:

Պարտեզ աւան—Բ5—այժմ՝ Բարդիկ, Տալքի Պար-
տիզաց փոքր գավառի կենտրոնն էր:

Պարտիզաց փոքր—Բ5—Տալքի 3-րդ գավառի Պար-
տեզ (այժմ Բարդիկ) գետի հովտում: Կենտ-
րոնն էր Պարտեզ գյուղը (այժմ Բարդիկ):
Պարտիզաց փոքր գավառի տարածութիւնն էր
662 կմ²:

Պեմոլիսե աւան—Բ1—այժմ Օսմանջիկ գյուղ:

Պերոգ-Շապուհ քաղաք—Դ8—պարթևական Pē-
rōz-Šāpūr, այժմ՝ Փելշ-Պաբուր գյուղ:

Պիանք գաւառ—Բ7—Արցախի նահանգի 8-րդ գա-
վառն է Սաչենագետի և Գարգար գետերի
միջև, Բայան գյուղի շրջակայքում, շուրջ
148 կմ² տարածութեամբ:

Պիախուն (աղճատված ձևով՝ Պիսիուն)—Ա4—
հուն. Πισυνός. այսպես էին կոչում հույները
վրաց. աղբյուրների ծոցածոս Բինվինթա,
այժմ՝ Պիցունդա վայրը Ափխազիայում:

Պիւռոս աւան—Դ2—այժմ՝ Բիրեջիկ գյուղ:

Պլատոն քաղաք—2—այժմ՝ Ալբիստան քաղաք։
Պոլեմոնիոն քաղաք—Բ2—Polemonion, այժմ՝
Բուլաման։

Պոնաոս ծով (Ակամսիս, Կակամար)—Բ2—Բ4—
«Պոնաոս ծով, զոր եգեթացիք կոչեն Ակամ-
սիս և խաղտիք՝ Կակամար»։ այսպես է կոչ-
վում «Աշխարհացոյց»-ում Սև ծովը։

Պոնաոս Կապադովկիոյ—Բ3—Pontus Cappado-
cus, հռոմեական պրովինցիա, որը հետագա-
յում Պոնաոս Պոլեմոնիակոս (Pontus Pole-
moniacus) պրովինցիայի մասն էր կազմում,
իսկ 536 թ. մարտի 18-ի Հուստինիանոս Ա-ի
նովելլայի համաձայն կազմեց Առաջին Հայք
(Armenia Prima) պրովինցիայի մասը։

Պոնաոս Պոլեմոնիակոս—Բ2—Pontus Pole-
moniacus, հռոմեական պրովինցիա, 536 թ.
հետո միացվեց Առաջին Հայքին։

Պտանդարիս գյուղ—Գ2—Ptandaris կայան, Պտոլե-
մեոսը պահպանել է Tanadaris ձևով, այժմ
Տանիր գյուղը։

Պրետորիում բերդ—Դ2—կոչվել է նաև Cabassos
(Cabissos), այժմյան Թափան գյուղը։

Ձ

Ջաւախք Ներքին—Բ5—6-րդ դարում Գուգարաց
բռնապետության։ 338 թ. հետո անջատվելով
Գուգարքից՝ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում
և այնուհետև կոչվում էր յօրթմեցո, յօրթ-
մեցո էրուշնեքի կամ էրուշեքի։ Գրավում
էր այժմյան Արգանան գավառի հյուսիսային
մասը։ Ջաւախք Ներքին գավառի տարածու-
թյունն էր 1400 կմ²։ Ջաւախք Ներքին գավառը
աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն
պահպանվել է անուղղակի ցուցմունք Մ. Խո-
րենացու մոտ (II, Ը)։ Նրա ասելով, Շարալի
որդի Գուշարը «ժառանգեաց զլեռն Մթին,
որ է Կանգարք, և զկես մասինն Ջաւախաց»։
Ջաւախքի այս «կես մասն» համապատասխա-
նում է «Աշխարհացոյց»-ի Ջաւախք Վերին
գավառը (տե՛ս)։ Բնականաբար, երկրորդ Ջա-
ւախքը պիտի կոչվեր «Ներքին» իր զիրքի
համաձայն և ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին իր
Վրաստանի պատմական քարտեզի վրա նշում
«Քվեմո Ջաւախեթի», այսինքն՝ «Ջաւախք
Ներքին», և հոմանիշ է համարում «էրուշե-
թի» գավառին։

Ջաւախք Վերին(ն) գաւառ—Բ5—վրաց. ჯავახეთი
Ջաւախեթի՝ 2675 կմ² տարածությամբ, այժմ-
յան Ախալքալաքի շրջանը։ 387 թ. գտնվում

էր Վրաց աշխարհի կազմում։ Ջաւախք Վերինը
Գուգարաց բռնապետության 8-րդ դարում էր։

Ջաւախքի հնագույն կենտրոնն էր Քաջա-
տուն քաղաքը, որը կոչվում էր նաև Մունդա։
Միջին դարերում հայտնի էր Թմոզվի բեր-
դաքաղաքը, որ հայերը կոչում էին Թմկա-
բերդ։ Այս վայրի մոտ Կուսուրդոյի վան-
քից դեպի արևելք նախառնուլուցիոն շրջանի
ռուսական քարտեզի վրա նշված է P. D.
Зпец և Ջրես լիճը։ Այստեղ պիտի տեղա-
դրել Ստեփ. Օրբելյանի (ԼԳ) մոտ հիշվող
IX դ. կառուցված «Սուրբ ուխտն Ջրեսկ»։
Ջավախքի ազգաբնաչությունը կոչվում էր
ჯავახურნი Ջաւախուրնի, Ջաւախուրք
(Ստեփ. Օրբ. ԿԶ)։

Ջերմ (Արևել. Տիգրիս) գետ—Է7—այսպես էր
կոչվում հայերի մոտ Արևելյան Տիգրիս
(այժմ Բոնաւան-սու) գետը, Քսենոֆոնի մոտ
կոչվում է՝ Κεντρίτης, Պլինիոսի մոտ՝ Zer-
bis, բյուզ. Ζίρμας, արաբ. Wadi az-Zarm։

Ջերմանոք գաւառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 8-րդ
գավառը՝ 835 կմ² տարածությամբ և այժմ
կոչվում է Բարվարի։ Այս գավառը գտնվում էր
Ջերմ (Արևելյան Տիգրիս, այժմ Բոնաւան-սու)
գետի հովտում Ջոնլ, բերդից սկսած մինչև
Կեծան գետի թափվելը այդ գետում։ Այս գա-
վառի ղիրքը ավելի պարզ է դարձնում
Մեսրոպ երեցի մոտ պահպանված հատվածը,
որտեղ պատմվում է, որ Մուշեղ Մամիկոն-
յանը, հետապնդելով թշնամուն, «ճեպով ըն-
թացեալ ընդ գաւառն Ջերմանոքոյ, առ ոտս
ամրոցացն Տմորից և բերդին Ալկոյ» (տե՛ս
Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վեներտիկ, 1901,
էջ 136)։

Ջերմուկ, տե՛ս Էլեգիա (Ջերմուկ)։

Ջլմար ամրոց—Դ5—այժմյան Ջուլամբերկ ավանը։

Ռ

Ռան գետ—Բ5—Արփա լճից հոսող, նախկինում
Արփա-Հայ կոչվող գետը մինչև Կարս-Հայի
գետաբերանը։ Այժմ գետի այս մասը սխալ-
մամբ կոչվում է Ախուրյան, այնինչ Ախուր-
յան է կոչվել Կարս-Հայը և նրա շարունա-
կությունը կազմող՝ նախկինում Արփա-Հայ
կոչվող և այժմ Կարս-Հայի գետախառնուրդից
սկսած Ախուրյան կոչվող գետը։ Ռան գետի
անունը առնչվում է հին հուն. Ρᾱ անվան,
որը տրվում էր Վոլգա գետին և ցույց է տա-
լիս այդ անվան սկյութական ծագումը։

Ռանանք (բնագրում աղճատված Ռանանք)—Ա5—
վրաց. რანა, რანანბი Ռանա, Ռանանցի՝
Ռիոն գետի վերին հոսանքում։

Ռաշ-Այն քաղաք—Դ4—ասոր. Rēsainā, բյուզ.
Θεοδοσιούπολις, այժմ Ռաս-Էլ-Այն քաղաք Խա-
բուր գետի ձախ ափին։

Ռեխա աւան—Ա6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ։
Տե՛ս Ռեխա կամ Ռեխիս-Խեւ գաւառ։

Ռեխա կամ Ռեխիս-Խեւ գաւառ—Ա6—«Աշխարհա-
ցոյց»-ում տրված է Նրիսխք, Էտիմիս աղճատ-
ված ձևերով։ Այժմ էլ հայտնի է Ռեխա
անունով գյուղ, Դորի քաղաքից դեպի հյու-
սիս-արևելք։ Ռեխան հիշվում է «Աբիբո Նեկ-
բեսկու» վարքում իբրև Վրաց աշխարհի
մարզպանի ու սպասպետի (սպարապետի)
բանակատեղի։ Ռեխա կամ Ռեխիս-Խեւի գա-
վառը գտնվում էր Մեջուդա գետի ստորին
հոսանքում և մտնում էր Վերին աշխարհ
Վրաց երկրամասի կազմում, ընդգրկելով
250 կմ² տարածություն։

Ռիզոն էմպորիոն—Բ4—այժմ Ռիզե նավահան-
գիստ։

Ռշտունեաց ծով, ա. Բզնունեաց ծով։

Ռշտունիք գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի
1-ին գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ։ Դըր-
վում է նաև Ընշտունիք, որ ենթադրել է տա-
լիս, թե այս անունը կապ ունի Ուրարտուի
անվան բաբելական ձևի՝ Uraštu-ի հետ։ Վաղ
միջնադարում Ռշտունիքի հետ միասին Ռըշ-
տունյաց նախարարական տոհմին էր պատ-
կանում նաև Տոսպ (ուրարտական Tušpa)
գավառը իր Վան քաղաքով, ուստի երկուսը
միասին կոչվում էին Տոսպ-Ռշտունիք։ Վեր-
ջինս պիտի լիներ Ուրարտուի կենտրոնական
գավառ Բիաինա երկիրը նեղ առումով, որը
բաբելացիները կարող էին կոչել Ուրաշտու։

Ռուսթաւի, տե՛ս Ոստան քաղաք։

Ռոա-ի-Բաղա, տե՛ս Բաղան-ռոս։

Ռոա-Պարսեան գաւառ—Բ6—Ուտիք նահանգի
3-րդ գավառը, որի անունը վկայված է աղ-
ճատված «Ռոտապցեան» ձևով և ենթադրա-
բար տեղադրում ենք Խաչեն և Թարթար
գետերի միջև 770 կմ² տարածությամբ։

Ռոա-Պարսեան գետ—Բ7—այսպես պիտի կոչվեր
հնագույն շրջանում Խաչենագետի միջին և
ստորին հոսանքը։

Ռոգիւպաւիս քաղաք—Ա5—հուն. Ῥοδόπολις (բա-
ռացի Վարդաքաղաք, Վարդաշեն), Թարգմ.
վրաց. ვარდუპოვ, ვარდუბე Վարդգիլիսե, Վար-
ցիլիս (բառացի՝ Վարդաքերդ)։

Ս

Սաբալան լեռն (4821)—Գ7—Ատրպատականի
բարձրագույն գագաթը։

Սաբուս աւան—Գ3—Sabus (Itin. Ant.),—տեղա-
դրվում է այժմյան Շեփիկ գյուղի տեղը,
Արարկիլից հյուսիս։

Սալնայ լեռինք—Գ4—Սալնոյ ձոր գավառը Սա-
նասուն գավառից բաժանող Հայկական Տավ-
րոսի լեռնաբազուկը։

Սալնայ ջուր գետ—Գ4—այժմ Ռո-սու, Քաղիրթ
(Բաթման-սու) գետի վտակներից մեկը։

Սալնոյ ձոր գաւառ—Գ4—Աղձնյաց բռնաբռնության
9-րդ գավառը՝ շուրջ 930 կմ² տարածությամբ։

Սալքորա գեղ—Բ5—Բառեն գաւառի արևելյան
սահմանում գտնվող այն բնակավայրը, որից
հետո սկսվում էին Հալսունիք և Աբեղեանք
գավառները։ Պիտի գտնվեր այնտեղ, որտեղ
Ջիվին-Հայ վտակը թափվում է Երասխ գետը։
Սախուրակ վայր—Բ6—այժմ Աժդահա-յուրտ,
այստեղ են գտնվում Ազատ գետի ակունք-
ների շրջանում, ջրի պաշտամունքի կոթողներ՝
վիշապները։ Ըստ երևույթին, այս նույն տե-
ղն է, որ Մովսես Խորենացու մոտ կոչվում է
Աժդահական։

Սամուր գետ—Բ8—այժմ էլ նույն անունով։

Սամցխե գավառ—Բ5—վրաց. სამცხე Սամցխե,
այժմ Ախալցխիսի շրջանը։ Սամցխե գավառի
տարածությունն էր 2650 կմ²։ Սամցխեն
մեսիսերի հիմնական երկիրն էր։ Ասողիկը (III,
ԽԱ, էջ 273) պահպանել է Մեսիսեթի վրա-
ցական ազգաբնակչության անունը՝ Մես-
խունիք, որ առաջ է եկել վրաց. მესხურნი
Մեսխուրնի ձևից։ Սամցխե, Թուր և Աճա-
րա գավառները միասին կազմում էին
Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μοσχική երկրի իբե-
րական (վրացական) մասը, որը ձաները
կոչում էին՝ «Մոցխիս» (այստեղից՝ Փոց-
խով, որ այժմ գետի անուն է), իսկ եգեթա-
ցիք (մեգրեղները)՝ «Օձրխէ»։

Սանասուն բերդ—Գ4—այժմ՝ Սասուն գյուղ կամ
Քյաղքիկ գյուղ։

Սանասունք գաւառ—Գ4—բյուզ. Σαναουνιται Աղձ-
նեաց բռնաբռնության 10-րդ գավառը՝ շուրջ
2400 կմ² տարածությամբ. հետագայում և
այժմ կոչվում է Սասուն։

Սանասոյ լեռինք—Գ4—այժմյան Սասունի լեռ-
ները։

Սանասոյ-ջուր գետ—Գ4—այժմ Սասուն-դերե՝
Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի վտակներից
մեկը։

Սադի գետ—ԲՅ—այժմ՝ Ալժիրական-չայ:
Սառաղ քաղաքին—Բ3—հուն. Σάταλα, լատ. Satala, ուրարտական արձանագրություններում՝ Šadaali, այժմ Սաղաղ գյուղ Գալլ-գետի ակունքների շրջանում. գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի սահմանի մոտ:
Սարակն լեռն (2910)—Գ5—այսպես պիտի կոչվեր Նեմրուդ հրաբխային գանդվածի վիթխարի կոթ սկավառակը իր լուսնաձև լճակով: Իբրև «սար» և «ակն» (վերջինս ակն, ակունք, աչք իմաստով):
Սարապանա աւան—Ա5—հուն. Σαραπανά, վրաց. შარაპანა ტოპონიმ, այժմ էլ նույն անունով քաղաք:
Սարոս գետ—Դ1—այժմ Սելխան գետը:
Սացխումեք—Ա6—Փոքր Լիխովի վտակի վերին հոսանքում, այժմ այնտեղ է Սացխենեթի գյուղը, որը Սացխումեք անվան իմաստավորված ձևն է: Ընդհանուր տարածությունն էր՝ 445 կմ²: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում: Սացխում-եք անվան արմատն է «ցխում»-ը, որից Յխոյմք (տես), որ վրացական ձևն է մեգրելա-գանական «չխումի»-ի, Լե-չխում-ի, որի այլ ձևն է «Սկիւմիք» (տես):
Սաղք (Ձաղքեք) աւան—Բ6—կոչվել է նաև Սոգք, Սոքք, և Ձաղքեք կամ Մաղքեք, այժմյան Ձոդ գյուղը: Հնում հայտնի է եղել իր ոսկու հանքերով:
Սաղք կամ Սոգք գաւառ—Բ6—կոչվել է նաև Ձաղ[գ]եք, Մաղքեք, հուն. Σοδοχηγή (Ptol. V, 12, 4) համապատասխանում է այժմյան Բասարգեչարի շրջանին, ընդգրկում էր 2045 կմ²: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը կազմում էր առանձին վարչական միավորի՝ «Մաղեացուց իշխանութեան» կենտրոնը՝ համանուն Սաղք աւանով (այժմ Ձոդ գյուղ): «Մաղեցուց իշխանութեան» մեջ էր մտնում ամբողջ Արցախը:
Սաղից գետ—Բ6—այժմ՝ Մազրա գետ:
Սաղք լեռնանցք—Բ6—այժմ՝ Ձոդի լեռնանցք:
Սալիք (Թագաւորութիւն Հոնաց)—Ա7—խոշոր ցեղային միություն, որը ենթարկվում էր խազիրների: Հայ մատենագիրները հաճախ նախկինի պես կոչում էին «Հոնք», ուստի «Աշխարհացոյց»-ում գոյություն ունի նաև նրանց հոմանիշ «Թագաւորութիւն Հոնաց» անունը:
Սեբաստիա քաղաք—Գ2—այժմ՝ Սելվաք քաղաք:
Սեբաստուպոլիս քաղաք—Ա4—հնում կոչվել է Դիոսկուրիա, իսկ I դարից, երբ հռոմեացիները կառուցեցին նոր ամրություններ, այժմ-

յան Իսկուրիա վայրում, այն կոչվեց Սեբաստուպոլիս, վրաց. ცხუმი Յխումի, որի տաճկերեն ձևն է այժմ քաղաքացիական իրավունք ստացած Սուխումի անունը: Ափսոսանքով կոչում են Աղվա:
Սեբաստուպոլիս քաղաք—Գ2—Σεβαστόπολις ալ-ժմյան Սուրենբաղ գյուղը:
Սեբոշ (Քալանդր)—Բ7—այժմ Դուրիան-չայ: Տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:
Սելեկիա «Փոքր աշխարհ»—Դ2—Աւագն Անտիոք քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, կամ, ինչպես ասում է «Աշխարհացոյց»-ը, «Աւագն Անտիոք իւր գատուցեալ աշխարհաւն, որ կոչի Սելեկիա» («Աշխարհացոյց», էջ 35): Այս տերիտորիան Սելեկյան Ասորիքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր և այդ նշանակությունը պահպանեց նաև հետագայում:
Սելեկիա Պիերեան քաղաք—Դ1—այժմ Սուեզիա քաղաք:
Սեպուն լեռն (3030)—Գ3—Դարանաղի և Եկեղեց գավառների սահմանի վրա գտնվող գագաթ, որը կոչվել է նաև Դոնանամ. այժմ՝ Դարադաղ:
Սեւան կղզի—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:
Սերմանց (Կատար երկրի) լեռն (3189)—Դ4—բլուզ. Σερμάντζου, այժմ՝ Բիւրալին կամ Բինգյուլ գագաթ իր հսկայական հրաբխային զանգվածով:
Սիան-կուն լեռներ—այժմ Դարա-դաղ լեռներ: Ըստ Ստրաբոնի (XI, 7, 1) այս լեռները կոչվել են Հայկական լեռներ—'Αρμενίων ὄρη, որ ապացուցվում է նրանով, որ հետագայում Համալլան Հազվինին Ահարեց գեպի Արաքսի հովիտը տանող լեռնանցքը կոչում է Arminian. տես Դրունք Հայոց:
Սիմաք լեռն (2689)—Գ4—այժմ Կուրտիկ-դաղ:
Սինգարա քաղաք, տե՛ս Շնգար քաղաք:
Սինոս գետ—Բ3—Գալլ գետի (Լիկոսի) ակունքների մոտ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա:
Սիսական գաւառ, տե՛ս Ծղուկ գաւառ:
Սիսոն (Իսոս) քաղաք—Դ2—'Ισσός, Issus (Ptol. V, 7, 4). ավերակները գտնվում են Դերթիոս ավանից հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ 334 թ. մ. թ. ա. ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաղթեց Աքեմենյան Դարեհ Գ-ին:
Սիւնիք աւան—Գ7—այժմ Սիսիան շրջանային կենտրոն: Ըստ երևույթին, այս վայրի անունով ամբողջ գավառը և նահանգը կոչվել է Սիւնիք:

Սիւնիք գաւառ, տե՛ս: Ծղուկ գաւառ:
Սիւնիք նահանգ—Բ6—Գ7—կոչվում էր նաև Սիսական. Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ 15237 կմ² տարածությամբ. Սյունյաց նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր:
Սիրիս գետ—Գ2—Σιριχά, այժմ՝ Դոմեր (Սարըզ) գյուղ:
Սկիւաքս գետ—Բ2—Σκύλαξ, այժմ՝ Չեքերեք գետ:
Սկիւմիք, Սկիւմ[ն]իք (Թալոյր) ազգագաւառ—Ա5—Σκυμνίται (Ptol. V, 8, 13) ցեղը և Σκυμία (Procop. B. G. 4, 2) ազգագավառը, որ համապատասխանում է վրաց. თავჯიბო Թալուրի գավառին, որը հայտնի էր նաև լեռնանցքի անվամբ: Վերջինս («Լե-Չխումի» սփաներին ձևավորմամբ նույն Սկիւմիք (==Չխումի)-ն է հունական տառադարձությունը: Տե՛ս նաև Սացխումեք և Յխոյմք: «Աշխարհացոյց»-ը Սկումիք և Թալոյր անունները միմյանցից առանձին է հիշատակում, սակայն, լինելով միևնույն ցեղի և գավառի տարբեր անունները, մենք երկրորդը դնում ենք փակագծում:
Սմբատաւան, տե՛ս Բայրեքը:
Սմբեղն քաղաք—Ա7—աղավաղված ընթերցումն է՝ Մըբընգըն—Սալիքների նախահանգիստը՝ Կասպից ծովի ափին: Ըստ երևույթին Ղևոնդի կողմից հիշվող Թարգու վայրը նույն Սմբեղնն է, ուստի այն պիտի գտնվեր հետագայում Թարքի կոչվող վայրի տեղում, այժմ էլ նույն անունով գյուղ Մախաչ-կալայի մոտ:
Սոգքի լեռնանցք, տե՛ս Սաղքի լ-ա:
Սոգից գետ, տե՛ս Սաղից գետ:
Սոգուպետրա (Ձապետրա) ամրոց—Գ2—Σωζόπετρα, Zubatrā, այժմ՝ Վիրանշահի գյուղը:
Սոկ բերդ—Գ3—Դեգիք գավառում, այժմյան Սովուկ գյուղի տեղում:
Սոնունգ լեռն (3722)—Դ7—այժմ էլ նույն անունով, կոչվում է նաև Հարամ-դաղ:
Սոնդա գետ—Ա7—Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 13) հիշվող *Τσόνδαլ (մեկ հասել է աղճատված ձևով 'Ισόνδαλ) գետի անունն է, որ առաջ եկած պիտի լինի Մունտա ցեղանունից, որ գիդոյցիների անունն է նրանց հարեան ժողովուրդ անդիացիների մոտ (տե՛ս Н. Марр, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Петроград, 1922, стр. 33), ուստի Սոնդա (ավելի ճիշտ՝ Մունտա) պիտի կոչվեր այժմյան Ավարական-Կոյսու գետը:
Սուանք ցեղ և ազգագաւառ—Ա5—հուն. Σουανοί, վրաց. სუანები, სვანები Սուանցի, Սվանցի

երկիրը՝ სუანეთი, სვანეთი, այժմ էլ Սվանեթ անունով երկրամաս Վրաստանում:
Սուկաւէա լեռն (3424)—Գ5—այժմ Քյոսե-դաղ:
Սուրբ Խաչ լեռն—(2904)—Բ5—այժմ Սուփխան:
Սուրբ Խաչ վանք, կոչվում է նաև Բարդուղիմեոսի վանք, տե՛ս Արեբանոս:
Սուրբ Խաչ (Ջուարի) վանք—Բ6—վրաց. ჯუარის ღვთისთაძის მონასტრის, Մցխեթայի դիմաց՝ Արագվի գետախառնուրդի ձախ ափին բարձրացող բլուրի վրա: Այժմ կանգուն VI դ. վերջին, կամ VII դ. սկզբին կառուցված հուշակավոր Զվարի կենտրոնագմբեթ տաճարը: Ջուարին եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:
Սպանդարան աւան—Դ8—ենթադրաբար գետեղում ենք Բալհ-աք գետի ձախ ափին: Տե՛ս Սպանդարան Պերոժ գաւառ:
Սպանդարան Պերոժ գաւառ—Գ7—Դ8—Ղևոնդի մոտ՝ Սպառաք Փերոզ. Փայտակարանի 7-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Արաբական աղբ. Sadarasp և Satrudan: Միջին դարերում այս գավառում հայտնի էր Բարգանդ քաղաքը, որի անունով էլ այնուհետև կոչվեց գավառը: Բարգանդից ճանապարհը Սալավաթի լեռնանցքով Մեծ Հայքից տանում էր դեպի Կատիշների երկիրը, ուստի այս լեռնանցքը կոչվում էր «Կասպիական դրունք»: Այս մասով անցնող Դարա-դաղի լեռնաշղթան ձուլվում է Թալիշի—Դիլանի լեռնաշղթայի հետ և Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում է 'Αρμενίων ὄρη: Տե՛ս Կասպիական դրունք և Դրունք Հայոց:
Սպեր աւան—Բ4—այժմ՝ Իսպիր ավան, Ճորոխ գետի հովտում. Սպեր գավառի կենտրոնն էր:
Սպեր—Բ4—Բարձր Հայքի 7-րդ գավառը, այժմ կոչվում է Իսպիր. գրավում էր Ճորոխ գետի վերին հոսանքը: Սպեր գավառի տարածությունն էր 6360 կմ²:
Սպունիոն գետ, տե՛ս Նապոյենցի:
Ս[ա]ւոռոնով գետ—Գ7—սուրա-բարեկական արձանագրությունների Ištaraura գետ, այժմ Ջաղաթու կամ Ջեռիներ:
Սարբիլուս լեռն—Ա5—Strobilus, այժմ էլ-բրուս (5633): Հայ մատենագիրներն այս լեռան անունը չեն պահպանել:

Վ

Վաղարշապետ քաղաք—Գ5—Ուրարտական ժամանակաշրջանի Anaše քաղաքը, վրաց. ვა-ლაშვეტო Վալաշկետի, այժմ Ալաշկետ:

Վաղարշապատ քաղաք—Բ6—այժմ էջմիածին քաղաք: Հիմնվել է Վաղարշ Ա-ի (114—146) կողմից հին Վարդգեսաւանի տեղում, ապա դարձել է հռոմեական կայսրի կենտրոն և կոչվել է Καινήπόλις—Նոր քաղաք, կոչվում էր նաև Արտիմեդ: Վաղարշապատը հայ Արշակունիների մայրաքաղաքն էր Տրդատ Գ Մեծի (287—332) ժամանակ, նրա քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Փաղաքուղաշա: Վաղարշապատի հետ է կապվում քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Վաղարշապատումն էր՝ «Մայր եկեղեցեացն Կաթողիկէ, և մարտիրոսեացն մատրուճքն», սրանց տակ հասկանում է Հովսիսի ու Գայանեի հիշատակին կառուցված մատուռները: Այս տեղեկությունը ևս գալիս է ասելու, որ «Աշխարհացոյց»-ը կազմվել է այն ժամանակ, երբ դեռ չէին կառուցվել Հովսիսիմի (կառուցվել է 618 թ.) և Գայանեի (կառուցվել է 630 թ.) կենտրոնագմբեթ տաճարները:

Վաղարշաւան աւան, տե՛ս Բասեան (Վաղարշաւան) աւան:

Վայկունիք գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 2-րդ գավառը, այնտեղ հայտնի էին «Բաղանիք արքունականք», այժմյան Իստի-սուի ջերմուկները Ծար ավանի մոտ՝ Թարթար գետի ակունքներում: Միջին դարերում այս գավառը կոչվում էր «Ծար» կամ «Ծարայ երկիր»։ Ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 1070 կմ²:

Վայկունիք ջերմուկք (Բաղանիք արքունականք)—Գ6—այժմյան Իստի-սուն Քելրաջարի շրջանում:

Վայոց ձոր գաւառ—Գ6—Սիւնիք նահանգի 3-րդ գավառը՝ 2350 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Նոյեմբերյանի և Ադիգրեկովի շրջաններին:

Վանանդ գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 9-րդ գավառն էր, Ախուրյան գետի հովտում: Միջին դարերում այստեղ էր գտնվում հույկավոր Կարս քաղաքը իր անառիկ միջնաբերդով: Վանանդ գավառի տարածությունն էր 4725 կմ²: Կարս քաղաքը դառնալով խոշոր կենտրոն, մոռացնել տվեց Վանանդ անունը, և այնուհետև (XI դ.) գավառը կոչվում էր Կարս: Վան քաղաք—Գ5—Հայաստանի հնագույն քաղաքը, հիմնված մ. թ. ա. XI դ. Tušpa անունով, իբրև Ուրարտու պետության մայրաքաղաք: Իրենք ուրարտացիներն իրենց պետությունը անվանում էին Biaina կամ Biainili, որը մնաց Տուշպա քաղաքի հայկա-

կան անվան մեջ «Վան» (առաջին անգամ վկայված է Պտղոմեոսի կողմից Βουάνα, Buana (Ptol. V, 12, 10), իսկ Տուշպա անունը Տոսպ ձևով հայերը պահպանեցին իբրև Վանի քաղաքային տերիտորիայի՝ գաւառի անուն: Սակայն Պտղոմեոսի մոտ նույն Վանը մի այլ տեղ (V, 12, 8) կոչվում է Θωσπία, Thospia, իսկ Վանա լիճը Thospitis («Տոսպայ ծով»): Այնուհետև Վանը դառնում է Վասպուրական նահանգի կենտրոն:

Վառաշան—Ա7—Խաղիւրներին ենթակա սավիրների թագավորության մայրաքաղաքը, ըստ երկվության այժմյան Կաֆիր-Կումուլս վայրը՝ Բուշակսկ քաղաքի մոտ:

Վասպուրական նահանգ—Գ5—Գ6—Մեծ Հայքի 8-րդ նահանգը, շուրջ 40870 կմ² տարածությամբ: Վասպուրականը, «Աշխարհացոյց»-ի տերիտորիալ ըմբռնումով, առաջ է եկել Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո 591 թ.: Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաընդարձակ նահանգն էր:

Վատնեան գաշա, տե՛ս Վարդանեան գաշա:

Վարագ լեռն (3194)—Գ5—այժմ էլ նույն անունով (վերջերս թուրքերը անվանում են Իրք), որի արևելյան ստորոտին գտնվում է հույկավոր Վարագայ վանքը, այժմ ավերակ:

Վարազմանաւառ բերդ—Բ6—այժմ Մանաւի գյուղը:

Վարաժնունիք գաւառ (Այրարատի)—Բ6—Այրարատ նահանգի 18-րդ գավառը, շուրջ 1900 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր այժմյան Հրազդանի, Սեանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մեծ մասը: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը եղել է արքունի որսատեղի. ժամանակի ընթացքում դարձել է Վարաժնունի նախարարական տան ժառանգական սեփականություն:

Վարաժնունիք գաւառ (Վասպուրականի)—Գ5—Վասպուրականի 32-րդ գավառն էր՝ 130 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Սարիսլան գետակի (Ջուլա-չալի վտակը) ձորում, որտեղից ճանապարհը տանում է դեպի Սանասորի լեռնանցքը և Վասպուրականի ներքին գավառները:

Վարաժնունիք գաւառ (Տաւրուբերանի)—Գ4—Տաւրուբերան նահանգի 10-րդ գավառը՝ շուրջ 2000 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Խնուսիս (այժմ Խնուս) գետի հովիտը:

Վարառաւ գետ—Գ7—այժմ՝ Հաշի-չալ գետ:

Վարդամարգ գետ—Գ5—այժմ՝ նույն անունով, կոչվում է նաև Դըրխ-բուլաղ-չալ, Ճակատք գավառի գլխավոր գետակն էր, որ Կողբի

մոտից անցնելով թափվում է Երասխ:

Վարդանակերտ գաւառ—Գ7—Փայտակարան նահանգի 2-րդ գավառը՝ շուրջ 8900 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր այժմյան Մուղանի դաշտի մեծ մասը: Այս գավառը Վարդանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան էր:

Վարդանակերտ քաղաք—Գ7—արաբ. Vardan, Varsan, այժմ Ալտան բերդի ավերակների տեղը:

Վարդանեան գաշա—Գ7—Վարդանակերտ քաղաքի շրջակա դաշտավայրը. կոչվում էր նաև Վատնեան գաշա:

Վելիս-ցիլիսե ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Վելիսցիլիսե գաւառ (ադհատված Վելիցիլիսե, Ղեվոնդի մոտ Վելիսցիլիսե)—Գ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղի շրջանի տերիտորիան՝ շուրջ 725 կմ²—Վելիսցիլիսե գյուղից մինչև Թուրդուս-խեվի գետակը: Այս գավառումն էր ձերեմի քաղաքը և ամրոցը:

Վերին աշխարհ Վրաց—Բ5—Ա6—վրաց. ზემა სოფელი ქართლისა ზեმა სოფელი Քարթլի-սայ, որի բառացի թարգմանությունն է «Վերին աշխարհ Վրաց»։ Կոչվում է նաև Յոժա խորտոնի Նիգա Քարթլի (Ներքին Քարթլի), բյուզ. Βερσαδία¹, որ առաջացել է հայերեն «Վերին աշխարհ Վրաց»-ից²: Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը, Վրաց պետականության օրորանը, Վիրքի, այժմ Արևելյան Վրաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 6485 կմ²: Մայրաքաղաքն էր Մցխեթա-ն: «Ջեմա սոփելի Քարթլիսա»—«Վերին աշխարհ Վրաց» երկրանունը վրացագետների կողմից հասկացվել է իբրև հակադրություն «Սաորին Քարթլի»։ Սակայն հնում այդպիսի հասկացություն չի եղել: Եվ այդ հասկանալի է, չէ որ աշխարհագրական տեսակետից իր դիրքով «Վերին աշխարհ» էր Մեսխեթը. Տաշխ-Կարիից մինչև Ճորոխ գետի գետաբերանը ձգվող երկրամասը: Մեսխեթից ներքև՝ Քարթլիի հովիտը, բնականաբար կոչվում է «Նիգա Քարթլի», այսինքն՝ «Ներքին Քարթլի»,

«Կենտրոնական Քարթլի»։ Վերջինս ճշտված համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Վերին աշխարհ Վրաց» երկրամասին և ձգվում էր Տաշխ-Կարիից մինչև Թբիլիսի: Քարթլիի երրորդ մասը՝ Ալգեստ և Խրամ գետերի դաշտավայրը, որը տարածվում էր Թբիլիսից հարավ՝ վերջին դարերում կոչվում էր «Քվեմո Քարթլի», այսինքն, «Սաորին Քարթլի»։ Ահա Քարթլիի—Վիրքի այս բաժանման սիստեմին է հետևում ակադ. Ի. Ա. Զավախի-շվիլին իր հրատարակած Վրաստանի պատմական Քարտեզում: Քվեմո քարթլին ստիկան, վրաց տարեգրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ XV դարի սկզբի համար (ქართლის ცხოვრება, ტომი II, თბილისი, 1959, გვ. 469) և միայն Վախուշտին է, որ XVIII դարում, հաճախ է հիշատակում «Քվեմո Քարթլին», իբրև Թբիլիսիից հարավ գտնվող Վրաստանի տերիտորիայի անուն:

Ինչպես տեսնում ենք, Վրաց աշխարհի այս բաժանումը վերին, միջին և սաորին մասերի հնում գոյություն չի ունեցել և այս երկրի կենտրոնական մասն է միայն կոչվել «Վերին աշխարհ Վրաց»։ Եթե այդպես է, ապա այս անունը պիտի նշանակեր Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը ինչպես և անվանվում էր միջին դարերում՝ «Նիգա Քարթլի», բոլորից բարձր դասվող «Վերին» երկրամաս: Միայն այսպես կարելի է բացատրել մեզ հետաքրքրող անունը:

Վերիսա քաղաք—Բ2—հուն. Βηρισα, այժմյան Արտովա գյուղի մոտ:

Վերջնբակ լեռն—Բ4—այժմ Վերջնբեկ կամ Վերջենիկ գագաթ (3711) Պարխարյան լեռներում:

Վժան (Բիգանա) քաղաք—Գ4—բյուզ. Βίζανα, այժմ՝ Միգան գյուղ:

Վիրք երկիր—Բ5—Բ6—կոչվել է նաև Վրկան, պարսկ. Gurgan, ասոր. Gurzan, արաբ. Զուրգան, հուն. Ἰβηρία, լատ. Hiberia, վրաց. ქართველთა ქართლი Քարթլի: Վրացական պետության վաղ շրջանի տերիտորիան՝ 17913 կմ² տարածությամբ: Մայրաքաղաքն էր Մցխեթան: 363 թվից հետո Վրաց աշխարհին անցան Գուգարաց բռնակալության կենտրոնական գավառները՝ Պարուար, Մանգլեթ-փոր, Խանգիլիսե, Բուլիշափոր, Բողնոփոր, Ծորոփոր և Շաւշեթ ու Զաւախք Ներքին գավառները՝ 5070 կմ² տարածությամբ: Այս միացումից հետո Վրաց աշխարհի տարածությունը դարձավ 22987 կմ²: 387 թ. միացվեցին Գուգարաց բռնակալության մնացյալ մասերը, որից հետո Վրաց

¹ Konst. Porph. De adm. imp., P. 197, ed. Bonn. Էե՛ս E. Honigmann. Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, էջ 148, Ժան. 2:

² Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928; E. Honigmann, նույն տեղ:

աշխարհի տերիտորիան ընդարձակվեց, պարունակելով 34682 կմ² տարածություն: Մինչև V դարի վերջերը մայրաքաղաքը մնում էր Մցխեթայում, սակայն Սասանյան Պարսկաստանը իր ռազմական ուժերի կենտրոն էր դուրսբերել այժմյան Ռուսթավի քաղաքի վայրում, որը մեր կարծիքով պիտի կոչվեր «Ոստան քաղաք», ինչպես վկայում է այդ վայրի վրացական պատմագրություն մեջ պահպանված «Ռուստան - քաղաքի» անունը (համապատասխան դրան, նրան շրջապատող տերիտորիան պիտի կոչվեր «Ոստան»): Միայն V դարի վերջերից է, որ Թբիլիսին — Տփղիսը դառնում է Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք: Տե՛ս Ոստան (Վրաց) գաւառ, Ոստան քաղաք և Ռուսթաւ քաղաք: 527 թ. վերացվեց թագավորական իշխանությունը և Վիրքը նշված տերիտորիայի սահմաններում դարձավ առանձին մարզպանություն: Այս փոփոխությունները վավերացվեցին 532 թ. «հավերժական» դաշնագրով: Սասանյանները հատուկ ուշադրություն դարձրին Ալանաց զոհների անցքին, որտեղ հիմնվեց ռազմական կայանների մի ամբողջ սխտեմ: Այդ տերիտորիան ընդգրկում էր՝ Ծանարք, Յխաւաւք, Գուդա-մսկարք, Մելքանք և Փոխք (Փուխք) ազգազավառները՝ 2325 կմ² տարածությամբ: Այս տերիտորիայի հետ միասին Վրաց աշխարհի մարզպանությունը ընդգրկում էր 37007 կմ² տարածություն: Վիրքը ափել է ընդարձակվեց, VII դարի վերջին, երբ նրան միացավ Եգրը իր երեք գավառներով՝ 1976 կմ² տարածությամբ և Վրաց աշխարհը այս ժամանակ արդեն ընդգրկում էր 38.981 կմ²: Վիրքի գավառների լրիվ ցուցակը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, պահպանվել է Սեն-Մարտենի հրատարակած օրինակում: Վիրքի գավառների տեղադրության համար տե՛ս Ս. Կակաբաձեի ուսումնասիրությունը «Վրացական պետականության առաջացման հարցի շուրջը» (Ե. յայածոց, յայածոց Նաեղմթոցոցոցոցոցոց յայածոցոց Նայածոցոց. Bulletin historique, livre I, Թբիլիսի, 1924, էջ 1—120):

Վոն գետ—Բ4—Ճորոխ գետի անուններից մեկը: Տե՛ս Ակամսիս գետ:

Վրկանից ծով, տե՛ս Կասպից ծով:

¹ Տե՛ս՝ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819.

Տ

Տամբառ գյուղ—Գ6—Փոքր Մասիս գագաթի հարավ-արևմտյան փեշերի շարունակությունը հանդիսացող Ալիբեկ-Դոմբատ լեռնաճյուղից սկսվող անանուն գետակի վրա պիտի փնտրել Տամբատ գյուղը, որի անունով այս գետակի հովիտը պիտի կոչվեր Տամբատ, իբրև առանձին գավառակ:

Տամբեր գաւառ—Դ6—Պարսկահայքի 6-րդ գավառը՝ 1870 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Սոմալի և Ազիզելի մահալները: Վերջինիս մեջ այժմ էլ կա Տեմեր, կամ Տամեր գյուղը, որ պիտի «Տամբեր» անվան ալլ ձևը լինի:

Տամբեր գյուղ—Դ6—տե՛ս Տամբեր գաւառ:

Տայգրեան գաւառ—Դ6—գոյություն ունի նաև Տանկրիայն ընթերցումը. Վասպուրականի 31-րդ գավառն էր՝ շուրջ 375 կմ² տարածությամբ: Նախասորի լեռնանցքի և Աղբակ գետի միջև, որտեղ այս գավառի անունը հիշեցնում է Դեյզը վայրը. թվում է, թե Դաբեհ Ա-ի Բիսիթունի արձանագրության Tigre վայրը պիտի գետեղել այժմյան Նախասորի լեռնանցքի մոտերքում և վերջինս պիտի պարունակի իր մեջ Տայգրեան անունը:

Տայոց քար—Բ4—ամբողջ, այժմ՝ Տավուքյար գյուղ, վրաց. ტაოკარი Տաու-կարի: Տայք նահանգի հնագույն կենտրոնը պիտի լիներ:

Տայք—Բ4—Բ5—Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգը, վրաց. ტაო Տաո: Տայքը կոչվել է նաև «ձորաքայն Հայք» (Armenia Profunda) և մինչև VIII դ. Մամիկոնյանների կալվածքն էր: IX դ. Բագրատունիների Տայքի ճյուղին էր պատկանում, իսկ 1001 թվականից քաղաքականապես Վրաց Բագրատունիների պետության կազմումն էր մտնում, սակայն ազգաբնակչությունը միշտ էլ եղել է հայկական՝ ամբողջ միջնադարում, չնայած նրան, որ Տայքի հյուսիսային գավառները XII դ. վրացադավան էին: XV—XVI դդ. Տայքի վրացադավան ազգաբնակչությունը ընդունեց մահմեդականություն և թուրքացավ: Մնաց հայադավան ազգաբնակչությունը, որը իրեն համարում էր հայ և գոյություն ուներ մինչև վերջին 1921 թ. գաղթը:

Տանա գետ—Բ5—այժմ էլ նույն անունով, որի աջ ափին գտնվում է մինչև այժմ կանգուն VII դ. կենտրոնագմբեթ վրացական Ատենի տաճարի հույկապ շինքը:

Տանիս-խե գաւառ—Բ5—Մեզ հասել է՝ Տունիս-խե, Տոնիս-խեի, Տաոնեսի աղճատված ձևերով: Տանիս-խեը Վերին աշ-

խարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և գրավում էր Կուր գետի աջափնյա՝ Տանա, Թեճամի և Ջամա վտակների ձորահովիտները: Թեճամի գետի ափունքների շրջանումն էր գտնվում Դեկիցիլիս ամրոցը: Տանիս-խեի գավառի տարածությունն էր 1420 կմ²: Այս գավառի կենտրոնը պիտի գտնվեր Ատենի տվանում, որտեղ VII դ. կառուցվեց հռչակավոր տաճարը:

Տաշիր գաւառ—Բ6—ընդգրկում էր Տաշրատափ լեռնադաշտը, որի միջով հոսում է Տաշրայ ջուր գետակը (նախկին Կամենկա, այժմ սխալմամբ կոչվում է Ջորագետ, որ Դեբեզ գետի հին անունն է). Տաշիր գավառը ընդգրկում էր 2050 կմ² և համապատասխանում էր այժմյան Ստեփանավանի, Կալինինոյի շրջաններին և Ալավերդու շրջանի հարավային մասին: Տաշիրը Գուգարաց բեկշխության 4-րդ գավառն էր և 387 թ. հետո մտավ Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ. Հավանաբար, այս գավառի մասն էր կազմում Բամբակաձորը՝ Փամբակ գետի հովիտը, որը կոչվում էր Վերին Տաշիր և մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում:

Տաշիր գավառը Գուգարաց բեկշխանների տոհմի կրտսեր ճյուղի՝ սեպուհների ժառանգությունն էր, ուստի կոչվում էր «Սեպուհանությունը Տաշրայ»—საბეჟურა ტაშირის: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Օձուն գյուղում, որտեղ մինչև այժմ էլ կանգուն է VII դ. կենտրոնագմբեթ տաճարը: Հետագայում Տաշիրի կենտրոնն էր Լաւռե կամ Լոռի քաղաքը (այժմյան Ստեփանավանի մոտ), որի անունով էլ ամբողջ գավառը այժմ հետևել է կոչվեց Լոռի:

Տաշիր Վերին գաւառ—Բ6—ընդգրկում էր այժմյան Փամբակ գետի հովիտը՝ Բամբակաձորը, 1075 կմ² տարածությամբ: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Տանձուտ վայրում, այժմյան Կիրովականի մոտ: 387 թ., երբ Գուգարաց բեկշխությունը միացվեց Վրաց աշխարհին, Տաշիր գավառի այս մասը, որը միջնադարյան մատենագիրների մոտ կոչվում է «Տաշիր Վերին», մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում և Ալարատ նահանգի գավառներից մեկը պիտի համարել:

Տաշրատափ դաշտ—Բ6—այժմ Լոռվա դաշտավայրը Ստեփանավանի շրջանում:

Տաշրայուր գետ—Բ6—նախկին Կամենկա. այժմ սխալմամբ անվանվում է Ջորագետ:

Տատեոն աւան—Գ5—այժմ՝ Դիադին. սրա արվարձաններումն էին գտնվում Վաքշակի

չերմուկները: Սրանց մոտ է գտնվել Շահապիվանը և մրտենիների առտառը, որի մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը (IV, ԺԵ), «Իսկ զպատանեակն Գնէլ առնուին գնային մօտ ի Սիւսն արքունի, և անդէն կառափէին ի սարակ լերինն. որում տեղոյն Լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որսոյն էրիոցն, ընդդէմ մուրաստանին աղբերացն բազմոցացն արքունի, յանդիման բանակեալ բնին»:

Տատիկ գաւառ—Գ5—Աղձնյաց բեկշխության 7-րդ գավառն էր՝ 350 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Տատիկ գետի վերին հոսանքի անտառապատ ձորահովիտը և այժմ էլ կոչվում է Տատիկ: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Dadi երկիր:

Տատիկ գետ—Դ4—այժմ Տատիկ-սու:

Տարանոէ աւան—Դ2—այժմ՝ Դարեմդե ավան:

Տարաւն գաւառ—Դ4—Տավրուբերան նահանգի 3-րդ գավառը, 3195 կմ² տարածությամբ, հուն. Τάρων, Ταρανών χλ.μα. գրավում էր Մեղ գետի (Մեղրագետի) բարեբեր հովիտը: Մինչև IX դարը Մամիկոնյան նախարարական տան հայրենիքն էր, որից հետո դառնում է Բագրատունիների Տարոնի ճյուղի ժառանգական կալվածքը:

Տարաւնոյ գետ—Դ6—այժմ՝ Ջուրա-չալ Ջարէհավան գավառում: Այստեղ պիտի գտնվեր ուրարտական արձանագրությունների Tarsuna երկիրը:

Տարւոյ-բերան լեռնանցք, տե՛ս Ջորայ պահակ: Տարոս լեռն—Դ3—այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արևմտյան բազուկը:

Տարոս լեռն—Դ1—Դ3—այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ը Տավրոս լեռնաշղթան՝ Փոքր Հայքի և Կիլիկիայի միջև: Տե՛ս նաև Լերինք Տավրոսի:

Տարուբերան (Կողմն Տարաւնոյ)—Դ4—Դ5—Մեծ Հայքի 4-րդ նահանգն էր, ուներ շուրջ՝ 25000 կմ² տարածություն: Այս նահանգի տերիտորիան առաջացել է 591 թ. բաժանման հետևանքով, սակայն գոյություն է ունեցել շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում և ալլ աղբյուրներում Տարուբերան, կամ ինչպես ընդունված է՝ Տուրուբերան, անունը հայտնի չէ: Այս անունը, ըստ երևույթին, առաջացել է Տարոյ բերան լեռնանցքի անունից, որը մեծ կարևորություն ուներ Միջնաշխարհի համար:

Տեւրիկէ (Տապուրա) աւան—Գ3—Τάπουρα, Tapura (Ptol. V, 6, 20), հետագայում Tephrike, այժմ՝ Դիվրիգի քաղաք:

Տիգրանակերտ գաւառ—Գ4—այսպէս պիտի կոչվեր Տիգրանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքներից հետո 356 թ., երբ Տիգրանակերտը ավերվեց, քաղաքը վերականգնվեց իբրև սահմանամերձ բերդաքաղաք Մարտիրոսյոյի կամ Նիքիերտ անունով՝ միայն Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո: Պլինիոսը (Nat. hist., VI, 25), խոսելով Մեծ Հայքի լայնության մասին հարավից հյուսիս, նշում է, որ այն ձգվում էր Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա: Տվյալ դեպքում նա նկատի ունի ոչ թե Տիգրանակերտ քաղաքը, այլ մեր կողմից նշված Տիգրանակերտ քաղաքային տերիտորիան՝ Տիգրանակերտ գավառը, որը «Աշխարհացույց»-ում հայտնի է Նփոնետ կամ Նփրկերտ անունով:

Տիգրանակերտ, տե՛ս Նփրկերտ (Տիգրանակերտ կամ Մարտիրոսյալիս) քաղաք:

Տիգրիս գետ—Գ4—այսպէս է կոչում «Աշխարհացույց»-ը Տիգրիս գետի արևելյան (այժմ՝ Զեբենե-սու) և արևմտյան (այժմ՝ Արդանասու) վտակները: Քարտեզի վրա վերջինս նշված է այժմյան անունով՝ «Արևմտ. Տիգրիս» (Գ3):

Տիգրիս (Դկլաք)՝ գետ—Դ5—Տիգրիս գետը Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիս (Զերմ) գետերի միացումից հետո:

Տիմուզ գետ—Դ6—այժմ՝ Զանգիմար-չայ:

Տմորիք երկիր—Դ5—ընդգրկում էր Արևելյան Խաբուրի ամրոցը ավազանը իր երեք գավառներով՝ Կորգրիք Վերին, Կորգրիք Միջին և Կորգրիք Ներքին: Ասուրա-բաբելական աղբյուրներում Tumuru: Տմորիք երկրի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 2725 կմ²: Ասուրական աղբյուրներն այստեղ հիշում են Tumurray ցեղը:

Տոսպ գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 2-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ: «Տոսպ» էին անվանում հայերը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա (Վան) քաղաքային տերիտորիան: Այս անունն էր կրում հին հայերի մոտ նաև Վանա լիճը՝ «Տոսպայ ծով». անտիկ հեղինակների՝ Θασπίτις, Thospitis (Ptol. V, 12, 3):

Տուարածատալի գաւառ—Դ4—Դ5—Տավրուբերան նահանգի 7-րդ գավառը 760 կմ² տարածությամբ. այժմ Զարալզի դաշտ՝ Դյուք-սու գետակով: Ուրարտական արձանագրություն-

ներում այս գավառը կոչվում է՝ Տուարածինի-խուրի:

Տուռ-Աբգին (Մադեք) գաւառ—Դ4—Միջագետքի երկրներից, 3975 կմ² տարածությամբ. մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում: Այս նահանգը հայերի մոտ կոչվում էր Մադեք, հռոմեացիների մոտ Zabdicenae, ասուրա-բաբելական աղբյուրներում՝ Կաւմուխի կամ Կադմուխի, Մովսէս Խորենացու մոտ ավանդական ձևով՝ Տուռ Կադմուսի:

Տուռ-Աբգին լեռներ—Դ4—այժմ՝ Միդիադ-դադ:

Տուս գետ—Բ6—այսպէս պիտի կոչվեր այժմյան Տավուշ—Թովուշ-չայ գետի ստորին հոսանքը, որտեղ պիտի գտնվեր Տուս-Քուստակ գավառը:

Տուս-Քուստակ գաւառ—Բ6—մեզ հասել է «Տուշքառակ» աղճատված ընթերցանությամբ: Ենթադրաբար տեղադրում ենք Տաւուշ կամ Տուս (Թովուշ) գետի ստորին հոսանքում: Ուտիք նահանգի 5-րդ գավառն էր, և մոտավորապես 700 կմ² տարածություն ուներ:

Տոքեան կղզի—Գ5—տեղը որոշելը դժվար է, հավանաբար գտնվում էր Ծիպան կղզուց հարավ, Դատվանից ոչ հեռու: Տոքեան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Տոի գաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի 2-րդ գավառը, շուրջ 530 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Տրաու (այժմ Թարթար) գետի միջին հոսանքում, հետագա Զրաբերդ գավառի տեղում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էին Հաթերք և Զարաբերդ կամ Զրաբերդ ամրոցները: Տրապիզոն էմպուրիոն (ἐμπόριον)—Բ7—այժմ էլ նույն անունով համանուն վիլայեթի կենտրոն և Հայկական լեռնաշխարհի նավահանգիստ:

Տրապաունիք—Դ5—Վասպուրականի 12-րդ գավառը, ընդհանուր տարածությամբ 450 կմ², Դրավում էր Զերմ (Արևել. Տիգրիս) գետի վտակ Շահբուր-սուի հովիտը:

Տրաու գետ—Բ7—կոչվում էր նաև Տրաուական, այժմ՝ Թարթար:

Տիդիս քաղաք—Բ6—վրաց, ტფილისი, տֆილისი Տիֆլիսի, Թիֆլիսի, բյուզ. Τίφλις, սկզբում Գուգարաց բղեջիություն սահմանամերձ ամրություն պիտի լիներ, միայն 363 թ. հետո, երբ իր Պարուար գավառը և բղեջիսի ամրոցը ուսանք (վրաց. სავიტიანო Սապիտիաշիս) միացվում է Վրաց աշխարհին, այնուհետև Տիդիսը սահմանամերձ վարից դառնում է Վրաց դաշտի կենտրոն: Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Մցխեթան և Գուգարքի վաղեմի կենտրոն Յուրտավը կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը, զիջելով այն Տիդիսին, որը

V դ. վերջից դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք: Տիդիսը այնուհետև եպիսկոպոսանիստ էր, որի հոգևոր պետը կրում էր Շեղվելո «Տիֆլի» սիստոսը («Գիրք թղթոց» կոչում է «Տիֆլեաց»): Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

Ց

Ցելի լիճ—Բ5—Մովսէս Խորենացու մոտ (II, 2) կոչվում է՝ Մովակ Հիւսիսոյ, իսկ Վրաց աղբյուրներում հայտնի է Շեղվելո Ցելի անունով, այժմ Զըլզըր լիճ (ծովի մակերևույթից 1959 մետր բարձր): Միջին դարերում այս լիճը կոչվում էր Պաղակացիս, թաւաճացի Պաղակացիս անունով: Կարելի է ենթադրել, որ այս անունը առաջացել է «Պաղակացիք» ձևից, որով հայտնի էին պավլիկյան ուսմունքի հետևորդները: Հայաստանում հալածվող պավլիկյանները կարող էին ապաստան գտնել նաև Զըլզըր լճի ափերին:

Ցխաւաք աղգաղաւառ—Ա6—վրաց. ცხავატნი Ցխավատնի ցեղը, որը ապրում էր Արագցի գետի վտակ՝ Սպիտակ Արագցիի ակունքների շրջանում:

Ցխոյմք աղգաղաւառ (աղճատված Մըխոյք), պիտի նույն Սաղխումեք գաւառը լինի (տես): Ցխոյմքը քարտեզի վրա չի նշված:

Ցխրաղմայ գաւառ (աղճատված ձևերն են՝ Ցխրաւմայա, Ցխնաւմայա)—Ա6—վրաց. ცხრაზმა Ցխրաղմա. ընդգրկում էր Քասանի գետի վերին հոսանքը և նրա օժանդակ՝ Ցխրաղմուլա վտակի խորածորը: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում և ընդհանուր տարածությունն էր՝ 550 կմ²:

Յուրտաւ քաղաք—Բ6—կոչվում էր նաև Գաջենք, վրաց. ცურტავე, წორტავე, გაჩიანი Յուրտաւի, Մորտաւի, Գաչիանի: Գտնվում էր Յուրտագետի (այժմ Նրամի) և Մաշակերա գետերի միախառնման կետում¹: Յուրտաւը Գուգարաց բղեջիների կենտրոնն էր և 363 թ. հետո իր բղեջիությամբ ուսանով (վրաց. სავიტიანო «Սապիտիաշիս»), որը ընդգրկում էր Բոդնոփոք, Քուիշափոք, Մանգլեաց փոք, Պարուար և Խանցիխէ գավառները, անջատվում է Գուգարքի մնացյալ մասից

¹ Տես Թեոֆիլ-Բեգի, տրիալետ-Վալկիս մետրոպոլիտի Կլեոֆանի Ե. Մեթոնիս և Կոնստանտինի Մեթոնիստի (Երանգիսի մեթոնիստի գաւառ) մարտիկոսական գնահատմանը: Երանգիստի, Երանգիստի, 1934, թ. 41—43:

և միանում Վրաց աշխարհին: VI—VII դդ. հայտնի էր Յուրտավում գտնվող սուրբ Շուշանիկի մատուռը, որտեղ ժամասացությունը կատարվում էր հայերեն և վրացերեն լեզուներով: Շուշանիկի մատուռը դարձավ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, որի հոգևոր պետը վրացերեն կոչվում էր «Յուրտաւի» («Գիրք թղթոց» և Ուրտանեսը, պահպանել են՝ «Ուրտաւի» և «Սրգաւի» ձևերը, որ «Յուրտաւ»-ի աղճատված ձևերն են) և պետք է տիրապետեր վրացերեն և հայերեն լեզուներին: Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին: Հետագայում, երբ Տիդիսը դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք և Յուրտաւը դադարեց Վրաց դաշտի կենտրոն լինելուց, Շուշանիկի սապանը, իբրև սրբություն, փոխադրվում է Տիդիս, որտեղ և գոյություն ուներ մինչև վերջերս Մետեխի եկեղեցում: Յուրտաւ քաղաքի փոխարեն հետագայում բարձրանում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Սաւալիկե քաղաքի, իբրև Վրաց դաշտի կենտրոն:

Յուրտագետ—Բ6—Վախուշտու մոտ կոչվում է Նյուրտագետ Յուրտակետի, որ հայկական անվան թուրքական արտասանությունից է առաջ եկել: Այժմ այս գետը կոչվում է Զարաբուլա-չայ և թափվում է Նրամ գետում, որը հանդիսանում է Յուրտագետի շարունակությունը և պետք է կրեր այդ անունը: Հետագայում նրա մեջ թափվող Քցիա գետը, որը այս տեղերում հոսում է խորը ձորում, կոչվեց Քցիա խորամի, որ բառացի նշանակում է «Քցիայի խորամոր», այժմ կոչվում է Նրամի: Քարտեզի վրա Յուրտագետ անվան փոխարեն նշված է Քցիա, իսկ Գաջենագետը, ըստ երևույթին, Մաշակերա գետի այլ անունն է:

Յոի քաղաք—Գ7—այժմ Յոի գյուղ:

Յրոլի լեռան (3616)—Ա6—վրաց. მთა ცროლი-სა. Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը, որը ըստ «Միջինայի Քարթլիսայի», Քարթլի-Վրաց աշխարհի, հյուսիսային ծայրագույն սահմանն էր հանդիսանում, իսկ հարավ-արևմուտքում, ալդաի-պիսի սահման էր Եգրիս-ժղախ գետը (այսպէս էին կոչում վրացիները Զորիսի ստորին հոսանքը): Այս գետի անունը՝ Եգրիս-ժղախ, չպետք է շփոթել Եգրիսիս-ժղախի հետ, որ այժմյան Ինգուրի գետն է:

¹ Ուրտանէս, Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հաւաք, Վաղարշապատ, Երկ, 1871, էջ 34:

Փ

Փազեմնոն աւան—Բ1—այժմ՝ Մերզիֆոնն ավան:
Փալակրու Կասարոն ամրոց—Գ1—Φαλακρού κάστρον. ենթադրվում է, որ գտնվել է Fraktin (այժմ Ֆրակտին գյուղ) ավանից դեպի հյուսիս-արևմուտք:
Փայտակարան նահանգ—Գ7—Գ8—Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ շուրջ 21000 կմ² տարածությամբ: Այս նահանգը հույն-հռոմեական աղբյուրներում հայտնի է՝ Κασπianaή, Kaspianae, Patria Caspia անվան տակ: Հայկական աղբյուրներում միայն «Աշխարհացույց»-ն է ու նրան հետևող Ղևոնդը, որ գործ են ածում «Փայտակարան» անունը: Այլ աղբյուրներում այս երկիրը կոչվում է՝ Կասպք, Կազբք, Աշխարհն Կասպից, Աշխարհն Պարսից, Պարսք, ապա՝ Բաղասական: Վերջինս՝ Balasakan, Balasadan ձևերով պահպանվել է արաբական աղբյուրներում:
Մեծ Հայքի այս ծայրամասային երկիրը, որ նվաճվել է Արտաշես Ա-ի (189—161) ժամանակ, համարվում էր Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տեքիտոքիան: Այս գրությունը փոխվում է 338 թ. հետո, երբ պարսիկների սադրանքով մասքութներն իրենց թագավոր Մանատրուկ Արշակունու գլխավորությամբ ներխուժեցին Մեծ Հայք, տիրեցին Փայտակարան նահանգին և սկիզբ դրին Աղվանից երկրի Արշակունյաց հարըստությունը:
Փայտակարան քաղաք—Գ7—համանուն նահանգի կենտրոնը, այժմյան Օրեն-Կալայի մոտ, Միլի դաշտում: Փայտակարան քաղաքը 338 թ. դառնում է Աղվանից թագավորության ժամանակավոր կենտրոնը: 338 թ. սկսած այս քաղաքումն էին նստում մասքթաց Արշակունի թագավորները:
Փանակերտ ամրոց—Բ5—վրաց. ფანაკერტი Փանակերտի, բյուզ. Πανάκερτ, այժմ Փանասկերտ գյուղ: Ենթադրվում է, որ այս անունը առաջացել է *Փանոնուազկերտ ձևից:
Փանոնգիոն ամրոց—Բ4—ըստ երևույթին այժմյան Քարվաքի տեղում, կամ մոտերքում: Փանոնգիոնը հայտնի էր իր ոսկե հանքերով:
Փանիսոս ամրոց—Բ6—այժմ՝ Կալաքենդ գյուղը. միջին դարերում Փանիսոսի թագավորութայան մայրաքաղաքն էր:
Փանոնակիա (Կեքասունա) քաղաք—Բ3—այժմ Գիրեսուն նավահանգիստ:

Փանոնա գավառ—Բ6—Շամքոր գետի ակունքների շրջանում, որտեղ միջին դարերում գտնվում էր Փանիսոս քաղաքը (այժմ Կալաքենդ): Արցախ նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 775 կմ² տարածությամբ:
Փասիս գետ—Ա4—այժմ Ռիոն գետ: Հնում Փասիս էր կոչվում Ղվիրիլա գետը և նրա շարունակությունը կազմող Ռիոն գետի ներքին հոսանքը, սկսած Ղվիրիլայի գետաբերանից:
Փասիս քաղաք—Ա4—այժմ՝ Փոքի (Ղևոնդի մոտ՝ Փոյք). սակայն Փասիսը գտնվում էր Փոթիից արևելք, Ռիոն գետի և Պալեստոսի լճի միջև:
Փասիս ազգագաւառ—Ա6—այսպես էր կոչվում, ըստ երևույթին, Բացր կամ Մովա-Ռուշ ցեղը: Փեռնուակ գյուղ—Ա6—այժմ՝ Փեռն գյուղ. Խոյ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք:
Փիլադելփիա աւան, տե՛ս Բաքրան աւան:
Փոխք (Փուխք) ազգագաւառ—Ա6—վրաց. ფხოკვნი, ფხოვნი Փխովնի, Փխովնի: «Աշխարհացույց»-ում կա նաև այս անվան երկրորդ ձևը՝ Փուխք, որ մենք դնում ենք փակագծում:
Փոսագուռն լեռնանցք—Բ3—ըստ VII դ. «Մղոնաչափք»-ի վկայությամբ, այս վայրը գտնվում է Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհի վրա, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա, Գալլ գետի (Լյուկոս) ակունքների մոտ: Փոսագուռն պիտի լինի Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ հիշվող Γερμανού ποσάδρον ամրությունը, որ հայերը իմաստավորել են, կապելով «Փոս-խրամատ» բառի հետ: Փոսագուռն լեռնանցքը համապատասխանում է այժմյան Վափուկի լեռնանցքին (1660):
Փուխք—տե՛ս Փոխք:
Փոքր Զաւ գետ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Փոքր Զաբ:
Փոքր Հայք երկիր—Գ2—Բ3—հուն. Μικρά Ἀρμενία, լատ. Armenia Minor, Եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած երկրամասը, որը հանդիսանում էր առանձին թագավորություն (321—112 թթ. մ. թ. ա.), ապա միացվեց Պոնտոսին, իսկ 65 թ. մ. թ. ա. Փոքր Հայքի արևմտյան մասը դարձավ հռոմեական պրովինցիա, իսկ արևելյան մասը, որը «Աշխարհացույց»-ում կոչվում է Բարնր Հայք, ընդմիջտ միացվեց Մեծ Հայքին: Թեոդոս Ա. Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև Փոքր Հայքը բաժանվել է երկու պրովինցիաների՝ Առաջին Հայք և Երկրորդ Հայք: Այս ժամանակաշրջանի Փոքր Հայքի տերիտորիան ընդգրկում էր 68700 կմ²: «Աշխարհացույց»-ը տվյալ դեպքում նկատի

ունի Փոքր Հայքի վարչական բաժանումը մինչև Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելլան: Փոքր Մասիս լեռն (3925)—Գ6—ի տարբերություն Մեծ Մասիսի, որը կոչվում էր Ագաւ-Մասիս, Փոքր Մասիսը պիտի կոչվեր սոսկ Մասիս անունով, կամ ավելի ճիշտ՝ Սիս:

Ք

Քալկիս (Նիկոորիա) քաղաք—Դ2—Χαλκίς, Kinnasrin. Հալեպից հարավ, նշանավոր քաղաք:
Քաղ (Քեղ) գաւառ—Գ4—Աղձնյաց բզեշխության 3-րդ գավառը՝ 350 կմ² տարածությամբ: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում է Gal: Քաղ կամ Քեղ անունը, ըստ երևույթին, կապ ունի Քիլմար անվան հետ:
Քաղաքերդ ամրոց—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գաւառ:
Քաղաքերդ դավառ—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գաւառ:
Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գաւառ—Բ7—այսպես է կոչվել Դուրիան-չալ և Ալշիգան-չալ գետերի ստորին հոսանքների տափարակային տերիտորիան, մոտավորապես 1270 կմ² տարածությամբ, այժմյան Աղզաշի և Մինգեչաուրի շրջանները: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Քաղբերդ ամրոցում, որը հետագայում հայտնի էր Աղբերդ անունով, ապա դարձել է Աղզաշ, որ այժմյան անունն է:
Քաղաքերդը վրացական տարեգրություններում կոչվում է յալաձորի Քալաձորի, (ქალაქი ქალაქი, ტაში I, თბილისი, 1955, გვ. 334, 366): Քալաձորը միևնույն ժամանակ Դուրիանչալ գետի անունը պիտի լիներ:
Քաղաձոր գաւառ, տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:
Քաղաձոր գետ. կոչվել է նաև Սեբոշ—Բ7—այժմ Դուրիան-չալ:
Քաղիթք (Շիթիթմա) գետ—Դ4—Դ4—այժմ Բաթման-սու, ըստ երևույթին, այս գետը ուրարտական արձանագրությունների Kallama-ն է:
Քաղկիդիկե «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Χαλκιδίκες, Chalcidices (Ptol. V, 14, 14), Քալկիս (Նիկոորիա) քաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ:
Քաջատուն (Մունդա)—Բ2—վրաց. ქაჯატუნი, ქალაქი მუნდა Քաջատունի, Քալաքի Մունդա, այժմ էլ Մունդա անունով գյուղ, բայց քաղաքատեղին գտնվում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Նաքալաքեվի գյուղի տեղում: Այս քաղաքը հիշվում է միայն վրացական տարե-

գրություններում և նրանց հայկական համառոտ թարգմանության մեջ:
Քաջաց-Քաղաք (Հուր)—Բ5—վրաց. ქაჯაა ქალაქი, Յյուրի Քաջա-Քալաքի, Հուրի, այժմյան Ուրի գյուղը: Հիշվում է միայն վրաց տարեգրություններում, և նրանց հայկական վերսիայում: Ըստ երևույթին, այստեղ է գտնվել Արտահան գավառի հնագույն կենտրոնը և նրա անունով էլ կոչվել է նաև Արտահան:
Քաջբերունիք գաւառ, տե՛ս Գառնի գաւառ:
Քառն Մանակերտ ամրոց և ցամաքակղզին Մանակերտ—Գ5—այսպես էր կոչվում այժմյան Քարա-դաշ հրվանդանը Վանա լճի հարավային ափին՝ Աղթամար կղզու դիմաց: Քառն Մանակերտ ամրոցը կառուցվել է դեռևս Մենուալի (810—786) ժամանակ և կոչվել է Menuahinili, որին հիմանիշ է Մանակերտ անունը: Քառն Մանակերտը գտնվում էր Ռշտունիք գավառում:
Քասաղ աւան—Բ6—այժմ Ապարանի շրջանային կենտրոն: Քասաղը Գնթունի նախարարական տոհմի կենտրոնն էր. այստեղ հայտնի էր V դ. կառուցված բաղիլիկ տաճարի շինքը:
Քաւազինք ազգագաւառ—տե՛ս Դաւազք ազգագաւառ:
Քթիշ ամրոց—Գ7—Մեւս Հաբանդի կամ Սիսական Ոստանի կենտրոնը Իշխանի ձորում, հետագայում կոչվում էր Տող, որն այժմ էլ հայտնի գյուղ է: Վերջինիս մոտ է գտնվում Գաիշ վանքը:
Քիշ քաղաք—Դ4—Ենթադրաբար տեղադրում ենք այժմյան Բամաու-Կուշ գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, Քիշը ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Աշշուրիկիշա-ն է:
Քիլմար (Կուսեմուան) քաղաք—Դ4—այժմյան Մալիգիր գյուղի մոտ: Քիլմարը հիշվում է ասուրա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում՝ Kullimeri, Kalmer, Kutta ձևերով:
Քուդետք—Ա5—ազգագաւառ, վրաց. კუდატო Կուդաթո, Ռիոն գետի ակունքների շրջանում: Սկան-օւս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:
Քուեկ-դաբա աւան—Ա6—վրաց. ქუელ-დაბა Քուեկ-դաբա, այժմ Զվել-դաբա գյուղը Թիանէթ ավանից դեպի արևելք. հանդիսացել է Մեծ Կալիթքի (Ջոջո յոյոյո) կենտրոնը և իր անունով է կոչվել ամբողջ գավառը:
Քուեկ-դաբա գաւառ — Ա6 — Բ6 — «Աշխարհացույց»-ում պահպանվել է Քուշեդա, Քուեկդա աղճատված ձևերով, վրաց. ქუელ-დაბა Քուեկ-դաբա ավան, որի անունով էլ կոչվել է գավառը: Այս գավառը համապատասխանում է

կախեթին նեղ իմաստով, ուստի վրաց աղբյուրներում կոչվում է լոլո յոնեթո Դիգի Կախեթի (Մեծ Կախեթ): Հիշյալ գավառը ըսկըսվում էր Տղետբա կամ Գուլգուլա գյուղից և Թուրքոս-խեի վտակից մինչև Ալագան գետի ակունքների շրջանը, ընդգրկելով 522 կմ² տարածություն:

Քուեշի ամրոց—Բ6—վրաց. քեթեմ Քուեշի, այժմ Զվեխի-Քվեշի անունով համանուն վտակի վրա:

Քուիշա գետ—Բ6—վրաց. քեթեմ Քուիշա, Քուիշա գետի ձախ վտակը:

Քուիշափոր գաւառ—Բ6—վրաց. քեթեմ Քուիշափոր, Քուիշափոր գետի վերին հոսանքում, համանուն Քուեշի ամրոցով: Քուիշափոր գավառը ընդգրկում էր 495 կմ² տարածություն: Այս գավառը, հավանաբար 363 թ. հետո, ան-

շատվելով Գուգարքից՝ միացվել է Վրաց աշխարհին:

Քուստի գաւառ—Բ6—Արցախ նահանգի 11-րդ գավառը, արար. Քուսթանջի, մոտավորապես այժմյան Շամշադինի շրջանը՝ 1505 կմ² տարածությամբ:

Քուսաք (խիսաք) ազգագաւառ—Ա6—այսպես են կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում այժմյան Քիստեքը, որոնք ապրում են Արղուն գետի ակունքների շրջանում: Նույն «Աշխարհացոյց»-ում մի այլ տեղ կոչվում են «խիսաք», որը բերում ենք փակագծում:

Քրվիկ բերդ—Գ3—Դեգիք գավառում, ենթադրաբար տեղադրում ենք այժմյան Ռաբաթ գյուղի տեղում:

Քցիա գետ—Բ6—վրաց. քցիոն Երածո, Քցիա-Խրամի, այժմյան Խրամ գետը:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՍՏԱՆԻ ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ, ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ
ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

Ակն բիւրեղ—Գ3—Βήρυλλος, βήρυλλιον, Beryllus, горный хрусталь, горный кристалл. «Ակն ինչ պատուական, որոյ լաւն առ հնդիկս՝ է կապուտակ ծովագոյն կամ երկնագոյն, և յետ նորա դեղնագոյն՝ խառն ընդ երակս ոսկւոյ, և այլն. վարի և ի պէտս դեղոց» (ՆՀԲ, I, 491): Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ցուցման Եփրատ գետը, Արածանի գետի հետ միախառնվելուց հետո, «զնայ ընդ հարաւ, հատանէ զլեւաւրն Տաւրոս. յորում տեղւոջ գտանի ակն Բիւրեղ» (Soukry, էջ 30): Այս վկայության հիման վրա բյուրեղի հանքերը տեղադրում ենք ալնտեղ, որտեղ Հայկական Տաւրոսը ձգվում է դեպի հարավ-արեւմուտք և հատվում է Եփրատ գետով: Այդ է ապացուցում նաև ուշ շրջանի (XIII դ.) վկայությունը. «Բիւրեղն՝ խաժագոյն է (կամ ծովագոյն) օղանման. և լինի սա ի սպառուած լերին՝ որ կոչի Տաւրոս, և ի յանցս Եփրատ գետոյ», Ոսկեփոր. և Վարդան. Ել. (ՆՀԲ, I, 491): Բյուրեղի հանքերը նշված տեղում հայտնի էին հնագույն ժամանակներից:

Աղառր—Բ4—Կոծոխուր, սմաղ, кожевенное дерево, кожевник, сумах—куст или дерево Rhus cotinus, желтник, желтинник, рай-дерево, шевское дерево, кожевенное дерево—Rhus coriaria (Даль¹, IV, 360).

«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տալքում, որտեղ և տեղադրում ենք: Ըստ Մխիթար արքայի՝ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1749, հատ. Ա, էջ 19) «Աղառր... է պտուղ ինչ կարմիր և մանր, ոսպնած, և համով թթուաշ՝ և զովացուցիչ սրտի, ունի ի մէջ իւր զկորիզ փոքրիկ, որով և կերեալ լինի. զսա յաճախ ի կիր արկանեն ի հանդերձանս կերակրոց. մանաւանդ արկանեն ի վերայ դամակեան պաղակուտի... լինի սա յաճախ ի Հայաստան ի յաշխարհն Տալոց, զոր պարսիկք կոչեն Թառի. և արաբացիք և տաճիկք սումախ, կամ սումախ (ԲՀԼ, I, 19):

Աղառր—Գ4—Αλζός, Salsus, հանք աղի (ՆՀԲ, I, 44), соляные копи. Հիշվում է Բարձր Հայքում: Մենք տեղադրում ենք Մանանաղի գավառում, Մանանաղի (այժմ Թուզլու-չայ) գետի ձախ ափին, վերին հոսանքում, որտեղ նախառեկուցիոն շրջանի ռուսական 10-վերստանոց քարտեզի վրա նշված է «сол. зав.», այսինքն՝ «соляной завод»:

Այծեամն—Բ4 և Դ6—Δόρχας, δόρχων, Caprea, dorcas և Capreolis parva capra, серна—род горной антилопы, дикая коза; серна—антилопа, сугак (от сайга, сайгак), родовое название животного между козы и оленя (более 50-ти видов), с неветвистыми рогами, Antilopa turicarpa на Кавказе, джейран—Antilopa subgutturosa. за Кавказом (Даль, I, 178). «Այծ վայրի՝ արագորէն և սրտեկս, բազմաճղի և տկար եղջեր»

¹ Այստեղ և ստորև՝ Даль—Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, тт. I, II, III, IV, М., 1956:

րօք» (ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում և Պարսկահայքում: Անալուք—Բ5—Հնում այս բառը հասկացել են իբրև *Καμηλοπάρδαλις*, *жираф*: Այսպես է հասկացել նաև ՆՀԲ (I, 102), որը «Աշխարհացոյց»-ի ցուցմունքը այն մասին, թե անալուքը գտնվում է Գուգարքում, ավելացնում է՝ «որպէս և յԵթէովպիա և ի Հնդկիկս»: Առաջին անգամ այս բառը ճիշտ մեկնաբանեց մեծանուն ուսուցիչ Հ. Աճառյանը. «...անալուք նշանակում է ոչ թէ «ընձուղտ», այլ, ինչպես ցույց է տալիս Համշէնի բարբառը, «եղնիկ» (Արմատական բառարան, I, 281): Անալուք—եղն, եղնիկ, 'Ελαφος, *Cervus elaphus*, олень благородный: «Աշխարհացոյց»-ում «անալուք»—հիշատակվում է Գուգարքում, սակայն այս բառով եղջերու պիտի նշանակեր այժմյան Համշէնի բարբառի ոլորտում ընկնող տերիտորիայում, որ Գուգարքի համար կարող էր լինել Ճորոխ գետի ավազանը, մոտավորապես Կլարշք (վրաց. Կլարջէթ) գավառում:

Անիդ—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք: Առեւծ, առիւծ—Դ3—Λέων, *Felis*, *Leo*, лев, «Աշխարհացոյց»-ը առյուծը հիշում է Չորրորդ Հայքում, որ տարակուսելի է, սակայն չի բացառված, որ դեռևս VI—VII դդ. Հյուսիսային Միջագետքում կամ Հայոց Միջագետքում առյուծը պահպանվել էր: Ասուրա-բաբելական աղբյուրներից և ասորեստանյան բարձրաքանդակներից երևում է, որ առյուծը շատ տարածված է եղել Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև ընկած անապատային վայրերում: Մենք առյուծը տեղադրում ենք Հայկական Միջագետքում, որ հավանական է այդ ժամանակաշրջանի համար:

Առն և արտիկ—Բ3—Առն, 'Αρνός, "αρος, αρνος—«ազգ արու ոչխարի. թերևս ոչխար կամ գառն վայրի» (ՆՀԲ, I, 307): Առն—շիկերէ, վայրենի արու ոչխար—дикий баран, каменный баран—самец этого животного, *Ovis argali*: Արտիկ, արտի—վայրի ոչխարի էգը, дикая овца, «Ոչխար արտի, այսինքն վայրի» (ՆՀԲ, I, 382), «Արտիկը բազում անգամ երկաւորեակս ծնանին». Վեցօրեայ, Թ: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է Բարձր Հայքում, մենք տեղադրում ենք մոտավորապես:

Արու—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք: Արտիկ, տե՛ս Առն և արտիկ: Բամբակ—Դ7—Βύλον, βάμβαξ, *Gossypium* L.—«Բերք բուսող ի գոգակէ՝ ելեալ՝ սպիտակ փափուկ, նիւթ հանդերձի ի ջերմ պահել զմար-

մինս» (ՆՀԲ, I, 430): Բամբակի սերմից լուղ են հանում, մնացած քուսպը անասունների ընտիր կեր է: *Eriophorum* (Ստ. Մալխ.,¹ I, 321—2): Մեզ մոտ աճող բամբակը Վրկանի կամ Կովկասյան բամբակն է: «Աշխարհացոյց»-ը բամբակը հիշում է Փայտակարան նահանգում. «Փայտակարան, լինի ի նմա բամբակ անբաւ» (Ստ. Մալխ., էջ 19): Մենք տեղադրում ենք Գարգարացոյց (այժմ Միլի) դաշտում, որտեղ բամբակը կարող էր բուսնել վայրի վիճակում, այսինքն՝ լինել «ինքնաբոյս»: «Բամբակ անբաւ» Աղվանքում հիշատակում է նաև Մովսես Կաղանկատվացին (I, Ե) և, անշուշտ, նկատի ունի նույն Գարգարացոյց դաշտը:

Գազպէ—Դ4—Գազպէն, գազապէն, 'Ρητίνη, *Resina*, Μάννα, άιριμελη, *Manna*, Манна—сахаристый, сгущенный сок ясени итальянской (круглолистной)—*Fraxinus roi undifolia*: Գազպէն արտադրում են ծառերի հացիի տեսակները և կաղնիների շատ տեսակներ: Փավստոս Բուզանդը (III, ԺԴ) Տարօնում, Հացեկաց գյուղի մոտ հիշատակում է «Հացեաց դրախտ» անտառը, որտեղ և տեղադրում ենք «Աշխարհացոյց»-ում Տավրուբերան նահանգում հիշատակվող գազպէն: Ըստ ՆՀԲ (I, 522) գազպէն է՝ «Ռետին քաղցր որպէս զմանանայ թանձրացեալ ի ցօղոյ երկնից ի վերայ տերեւոց տնկոց և բուսոց»: Ավելի պարզ է վկայում Զենոբ Գլակը. «Որպէս մանանայն աստ իջանէ ի վերայ անտառացն, զոր գազապէն կոչեմք»:

Գարի—Դ7—Κρεθή, *Hordeum vulgare*, ячмень—«Ազգ արմտեաց ցորենանման, կուր երիվարաց, և հաց նորա կերակուր աղքատաց» (ՆՀԲ, I, 531): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է «գարի ինքնաբոյս» Փայտակարան նահանգում, որտեղ և տեղադրում ենք մոտավորապես:

Գերբի—Դ7—Գետնասունկ, դոմբալա, *Tuber melanosporum*, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում, որտեղ և տեղադրում ենք, նրա հարավային, բուսականությամբ հարուստ տեղում:

Գիցի—Դ6—Οἶνος, *Vinum*, ღვინო, вино—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է «Գողթն գինեւետ»-ը, որտեղ և տեղադրում ենք:

¹ Այստեղ և ստորև՝ Ստ. Մալխ.—Ստեփաննոս Մալխանեց. Հայերէն բացատրական բառարան:

Պըրք — Դ4—Κηρίς, *Galla*, чернильный, дубовый орешек—«Բերք վայրի կաղնեաց, զոր վարեն խաղախորդք, ներկարարք, և դեղավաճառք» (ՆՀԲ, I, 563), «Գղթորից ստացվում է ընտիր և սև ներկ, որը գործ է ածվում թանաք շինելու համար» (Մալխ. I, 451): «Աշխարհացոյց»-ում գղթորը հիշատակվում է Աղձնիքում, ուստի մենք տեղադրում ենք վայրի կաղնիների (дуб чернильноорешниковый, *Quercus infectoria*) անտառներով հարուստ Սանասունք գավառում:

Դեզնուկ—Դ4—«Հաւ դեզնուկ»—անհայտ թռչուն, որ հիշվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում մեկ անգամ Աղձնիք նահանգում: Այլ տեղեկութուն չունենալով, մենք հնարավորութուն չունենք որոշելու, թե թռչունների որ տեսակին էր պատկանում և քարտեզի վրա նշված է հարցական նշանով:

Եղջերու—Բ4—'Ελαφος, *Cervus*, cervus elaphus—ազնիվ եղջերու: Եղջերու էր կոչվում արուն, որ գլխի վրա կրում էր եղջյուրներ: Եղջերուի էգը կոչվում էր եղնիկ—лань: Եղն կամ եղնիկ նշանակում է նաև եղջերու ընդհանրապես:

Եղն—«էրէ գեղեցիկ՝ թաթահերձ, երազոտն, սատակիչ օձից, բազմաճղի եղջերօք. լորմէ կոչի և եղջերու» (ՆՀԲ, I, 656): Պատմական Հայաստանում եղջերուն գոյություն ուներ բոլոր բարձր լեռնային գոտիներում, որտեղ անտառ կար: Այժմ այս կենդանին Հայաստանում համարյա վերացել է:

«Աշխարհացոյց»-ը եղնիկը հիշատակում է Բարձր Հայքում. մենք գետեղում ենք անտառներով հարուստ Ճորոխ գետի վերին հոսանքի՝ Չորմայրի շրջանում:

Եղեգուկ—Բ7—Եղէգն, Καλαμος, *Arundo*, calamus, камыш. Այս բույսը պատահում է ճանճուտ տեղերում և պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Փայտակարանի նահանգում: Մենք գետեղում ենք Բաղասական (այժմ Միլի) դաշտում՝ Կուր գետի եզերքին:

Երկաթ—Դ3 և Դ5 Σιδηρος, *Ferrum*, ἑρσο, желе-30—Հայաստանում երկաթահանքերը հայտնի էին շատ տեղերում, հատկապես Հայկական Տավրոս լեռներում. «Աշխարհացոյց»-ը տեղեկություն է պահպանել միայն երկու տեղ՝ ա) Աղձնիքում՝ «ուների երկաթ քաջ» կամ «ուների նաւթ և երկաթ առավել», որը մենք գետեղում ենք Անգեղ-տուն գավառում, որտեղ շահագործում էին երկաթահանքերը՝ այժմյան Արղանա-Մադենի հանքերում, բ) Տավրուբե-

րանում: մենք գետեղում ենք Երևարք գետ վառում, որին հարավից եզերող Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի այս մասը հին հայերը կոչում էին «Լեառն երկաթահատացն և կապարահատացն» (Փավստոս, III, Ժ):

Երբե—Բ4, Դ3—Θήριον, θήρα, *Ferus*, fera, βεδοόον, дичь—«Վայրի կենդանի չորքոտանի՝ որսալի և ուտելի» (ՆՀԲ, I, 682): «Աշխարհացոյց»-ը այս հավաքական բառով է նշում որսի կենդանիները Բարձր Հայքում և Ծոփաց Կողմում, որ և ցույց ենք տալիս համապատասխան տեղերում:

Զառիկ—Դ5—ինչպես մեկնաբանում է Հ. Աճառյանը (Արմ. բառ., II, 900—901), «զառիկ» նշանակում է «մկնդեղ, arsenicum». լինելով իրանյան փոխառություն, նշանակում է «ոսկեգույն դեղին»: Նույն իմաստով է բերված նաև Ստ. Մալխասյանի «Հայերէն բացատրական բառարանում» (II, 9): Սակայն ուշադրություն չի դարձված, որ սույն բառի այս բացատրության կողքին գոյություն ունի ավելի բազմիմաստ մեկնություն, որը տալիս է Ա. Խուզարաշյանը. «Զառիկ... Опермент, самородный желтый арсеник, мышьяк, сандарак, можжевеловая смола» (Александр Худобашев, Армяно-русский словарь, Москва, 1838, ч. I, стр. 381): Վերջինիս իմաստը ավելի մանրամասն տալիս է Վ. Դալը. Сандараковая смолка, сандарак, добывается из вида можжевела; писцы противят ей скобляшки, чтобы письмо не растекалось. Сандарак, реальный или красный мышьяк» (Даль, IV, 137). Այս բացատրությունից պարզվում է, որ «զառիկ» բառն ունեցել է նաև այլ իմաստ, այն է «ջնարակ», Σανδαράχη,¹ Sandaracha, gummi. «Բոյս ինչ և հիւթ նորա՝ ախորժեղի մեղուաց, ուստի լինի ներկ կարմիր փայլուն որպես վերնիջ՝ ըստ իտալ. սեմտերուս, սեմտելուս» (ՆՀԲ, II, 674): Զնարակ 1) Մի քանի կոնաբեր ծառերից ծորող ուտինային խեփ, սպիտակ դեղնորակ, անհոտ և անհամ, արտասուքի կաթիլների նման, որ վառում է, պալծառ բուցով և ախորժեղի հոտով:

2) Զնարակից պատրաստված ջրդեղ, վերնիճ, որով ծեփում են կալիե ամանները ներսի կողմից, փայլունություն տալու և ծակոտիները խցելու համար:

¹ Սանդարակը հիշատակում է Վիտրուվիոսը Պոնտոսում:

3) Քիմիական նյութ, կարմիր ծծմբուկ գառիկի (AsS), բյուրեղալին, ասպակենման, դյուրահալ, ցնդական, անհոտ, անհամ և սաստիկ թունավոր, որ գործ էածվում նկարչության մեջ, նաև հրախաղության մեջ՝ սպիտակ բոց ստանալու համար, ջնարեկ» (Ստ. Մալխ., IV, 141):

«Զառիկ» բառի իմաստը տվյալ կոնտեքստում դեռևս կարիք ունի լուսաբանման նոր տվյալների հիման վրա: «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Կորճալք նահանգում, որտեղ և դրել ենք ենթադրաբար:

Թուզ—Բ4—Թզենի ծառի պտուղը. Հայաստանում աճում էր հատկապես անտառապատ տեղերում, բարեխառն կլիմա ունեցող հովիտներում: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է Տալքում: Պայմանականորեն ցույց ենք տալիս Ազոդդ (այժմ Թորթում) գետի ձորում:

Ինճ—Դ5—Leopardus, барс, пантера, леопард. «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է «Ինճ գեղեցկախալտ» Մոկք նահանգում, որտեղ և ցույց ենք տալիս:

Խոզ—Բ4—Sus, Porcus, վարազ, կինճ, свинья, боров, кабан—свиной самец; вепрь—дикий кабан, дикий свиной самец; велприца—дикая свинья самка. «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում. մենք տեղադրում ենք «Շամբ Կարնոյ» կոչված ճահճուտներում:

Կաստանոն (մաշկամիրգ).—Դ4—Fagus castanea, Կաստանայ—«Պտուղ լալտնի. և ծառ նորա, որ և շագանակ... և Շահպալուտ (Իբր արքայական կաղին)» (ՆՀԲ, I, 1060): Կաստանայի (շագանակի) ծառը կոչվել է «կասկենի» (տե՛ս անդ, էջ 1059): Կաստանայ—շագանակը մաշկով պատած լինելու պատճառով կոչվել է նաև «մաշկամիրգ» (Ստ. Մալխ., III, 259): «Մաշմիրգի է կոչվել Շագանակի ծառը և նրա փայտը» (անդ): Մաշկամիրգ էր կոչվում հատկապես վարի շագանակենին—Aesculus hippocastanum, каштан дикий, որ և տարբերվում է ընտանի շագանակենից—Castanea sativa կամ vesca: «Աշխարհացոյց»-ը Տավուրբերան նահանգում հիշատակում է «կաստաննոն որ է մաշկամիրգ». ղետեղում ենք Արածանիի հովտում:

Կատակ—Բ7—այս բառի իսկական իմաստը մնում է անորոշ: ՆՀԲ (I, 1060) բացատրում է իբրև՝ «Ազգ թռչնոյ, թերևս նոյն ընդ Կատար

(պարսկ. Գեսեք, որ է անծեղ, արաբ. ագազ, թուրք. սաղսըղան)»: Կատարը նույնացվում է արաբ. gudaֆ կամ gadaֆ, իբրև «մի տեսակ ագռավ կամ մի ուրիշ թռչուն: Անորոշ տեսակի խոտածարակ թռչուն: Ըստ Քաջ[բերդենու] լորամարգի նման թռչուն, բաժրասրունք, երկայն կտուցով, երկայն մատներով ու կարճ պոչով, որ բնակվում է մացառներում (Rallus)» (Ստ. Մալխ., II, 396—397): Լորամարգին հայտնի է իբրև «հատկապես մարգերի մեջ վազվզող լորի պարարտ ձագ» (անդ, II, 209), իսկ լորը՝ «կաքավների ընտանիքին պատկանող փոքրիկ չվող թռչուն» է (անդ):

Այս ցուցմունքներից հատկապես հետաքրքիր է այն փաստը, որ կատակը նույնացվում է անծեղին: Ըստ ՆՀԲ (I, 166), անծեղ կամ անձեղը է «Թռչուն նման կլուի, կամ կաչաղակի, ի չափ աղաւնոյ, սպիտակափետուր սևախառն, երկայն տոամբ»: Նույն կարգին է պատկանում նաև կապամ թռչունը: Ըստ ՆՀԲ (I, 1059), կասկամ է «Ազգ բուռյ, բուրձակ, պալոուշ, լոր հալի ասելն Մխ. առակ. «Բուրձակ աղաղակ է կաս, և միւսն ասէ կամ. սակայն ոչ կայ, այլ թըռուցեալ այլուր երթալ»: Նշանակալից է, որ այս անծեղ, կապամ և կատակ թռչունները նույնացվում են կաչաղակին: Ըստ ՆՀԲ (I, 1053) «կաչաղակ—Κίττα, Ρίσα, տես և ԱՆԾԵՂ, ԿԱՍԿԱՄ, ԿԱՏԱԿ: Անուն թռչնոյ, որ ի բժշկարանին գրի «կեչեղակ, սաղսըղան, լաղաղ»:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ կատակ է կոչվել կաչաղակի խմբին պատկանող թռչունը: Կարելի է ենթադրել, որ կատակը հեթանոսական Հայաստանում սրբազան թռչուն էր, նվիրված Միհր աստծուն և ընդհանրապես կոչվել է ագռաւ: Օրինակ Միհրի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնները, հռչակված իրենց սրբազան քարայրներով, որտեղ կատարվում էին միհրական ծիսակատարությունները, կոչվում էին Ագռաւաքար: Մեկը սրանցից գտնվում էր Վան քաղաքի արվարձաններում և Ժողովուրդը կոչում էր «Ակրփու քար», մյուսը՝ Անձեաց լաց գավառում, որտեղ հետագայում հայտնի էր Հոգվոց վանքը: Անանիա Շիրակացին բերում է հունական մի ավանդություն, որ որոշ լույս է սփռում մեզ հետաքրքրող հարցին: Նա ասում է՝ «Յառասպելս հեթանոսաց՝ երբեմն սիրելի Ապոդոնի վասն սպիտակն գոլոյ, այլ յետոյ փոխեալ ի սևութիւն. և վասըն յամելոյն ի բերել ջուր՝ փոխադրեալ յաստեղս ի ներքոյ աստեղատան Աուեօնն և Կու-

սին՝ դէպ լճմպանակն, առ տոամբ Վիշապին» (ՆՀԲ, I, էջ 3, «Ագռաւ» բառի տակ):

Մեր խնդիրը պարզաբանելու համար կարևոր է հիշել, որ կատակ բառից են առաջացել կատակ, կատակեբգութիւն, կատակեբգակ, կատակագուսան, կատակութիւն բառերը, ճիշտ այնպես, ինչպես մի այլ թռչունից՝ կաքաւից առաջացել են՝ կաքաւ, կաքաւանք, կաքաւեբգութիւն, կաքաւիչ և այլն: Ըստ Փաւստոսի (Գ, 19) «ըմպէին անդ զինի բոզօք և վարձակօք և գուսանօք և կատակօք»: Մի այլ տեղ՝ «ի կատակացն, ի գուսանացն ձայնս: Կատակաց և կաքաւչաց սնուցիչք» (Ն. Լամբրոնացի, Ժող. և իմ.): Ըստ ՆՀԲ (I, 1060) կատակեբգակ նշանակել է՝ Κομοιδός, Comoedus, «Երգով կատակող ի թատրոնի, քերթող քատակացոյց և ծաղրածու, միմոս, որ և լուսն. ձայնին կոմիկեան», ապա բերում է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր մատենագրական վկայություններ. «Եւրիպիդէս ողբերգակ... Արիստոփանէս կատակերգակ երևէին», Շիր. Քրոն... «ԶՄենանդրոս ասեմ զգլուխ կատակերգակացն: Ըզյոյժ հռչակելոյ կատակերգակիս Մենանդրի», Գիրք Պիտոյից: Ինչպես գոյություն ուներ Ըոխագեբգութիւն, ողբեբգոյյան՝ տրագեդիայի իմաստով, այնպես էլ գոյություն ուներ կատակեբգութիւն՝ կոմիդիայի իմաստով: Ըստ ՆՀԲ (I, 1060), կատակեբգութիւն է՝ Κομοιδία, Comoedia, fabula, satira. նուազ և խաղ ծաղրաշարժ կամ միմոսական. գործ կոմիկեանց ի թատրոնի, ծաղրածութիւն». . .: «Ողբերգութեան արտօսը հետեի, իսկ կատակեբգութեան ծաղր», Նոննոս: Մի այլ տեղ՝ «Հագներգութիւն, փանդեռներգութիւն և կատակերգութիւն: Կատակերգութեանցն գեղեցկագոյնք առանց ծիծաղանաց են», Պղատ. օրին. Բ, է, Ժա, կամ՝ «Երգս կատակերգութեան ջնարահար պոռնի», Նար. Լթ.:

Վերև բերված վկայություններից կարելի է կռահել, որ կատակ թռչունը կաչաղակի կամ ագռավի տեսակին պատկանող թռչուն է եղել և համարվել է սրբազան: Կատակագռաւը կապվում է Միհրի պաշտամունքի արարողությունների հետ, որոնք կատարվում էին այդ աստծուն նվիրված քարանձավներում: Միհրական միստերիաները ունեին օրգիաստիկ բնույթ և «կատակ» կամ (քատակ), «կատականք» նշանակել են Միհրին նվիրված սըրբազան պարերը: Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր է բերել Յակոբ Մծբնացուն վերագրվող կոնտեքստը. «Ապականեսցին բա-

զինք կատակութեամբ» (ՆՀԲ, I, 1060): Ըստ երևույթին, այս սրբազան պարերը կատարվում էին հատուկ զգեստներով և կատակ թռչունի դիմակով: Կատակ կամ քատակ բառի հետ պիտի կապել վրացերեն ჯადოგი քաղագի¹, որ նշանակել է նաև ուխտագնաց, ընկնավոր, որը էքստազի մեջ գուշակություններ էր անում: Պիտի ենթադրել, որ Ստրաբոնը (XI, 4, 7) այս «կատակները» նկատի ունի, երբ խոսում է Աղվանից երկրում ընդունված մարդկային զոհերի մասին, ուստի պատահական չպետք է համարել, որ «Աշխարհացոյց»-ում կատակ թռչունը նշվում է Ուտիք աշխարհում: Մենք կատակ թռչունը տեղադրում ենք Ուտիք Առանձնակ գավառում:

Կաքաւ—Բ4—Դ5—ասոր. qaqqawa, Πέρδιξ, Perdix, վրաց. ჯაჯადო կակաբի՝ рябчик, Tetrao bonasia. Ըստ ՆՀԲ (I, 1080) «թռչուն ոստոստող՝ մոխրագույն ճանճկէն՝ կարմրակտուց, և կարմիր ոտիւք, փափկամիս, ի չափ պարարտ աղաւնոյ, և նման լորամարգի»²: «Աշխարհացոյց»-ում կաքաւ թռչունը հիշվում է Բարձր Հայքում, որտեղ և նշել ենք:

Կրկիթ, տե՛ս Վիթ: Համառածաւ—Բ6—Հաճարի, հաճարիկ, հաճարուկ, աճարի, հաճարենի, աճարենի, бук, Fagus sylvatica կամ Fagus orientalis. «բաժակաբերների կարգին պատկանող մեծ գեղեցիկ ծառ, ողորկ մաքրագույն կեղևով, հավկթածև կաշեկերպ լերկ տերևներով, կակղափուշ չորեքանկյունի փոճուկի մեջ գորշ լուղալի եռանկյունի կաղիններով, կարծր կարմիր փայտով, որ ընտիր վառելիք է, փեկոն: ...Հաճառի պտուղներից ստացվում է համեղ՝ ձեթ, նման նշի ձեթին»: Հաճարի պտուղը կոչվում է նաև Աճառի, Պիստակ աճառի (Ստ. Մալխ., III, 19): Бук белый—Carpinus betulus, граб, грабина, бук черный в южной Европе. У Кавказских арб буковые оси (Даль, I, 139): Ըստ ՆՀԲ (II, 10), «հաճարի, հաճարուկ, անուն ծառոյ. «Զհաճարի և զփիճի, զի ոչ են բաղմոստք, և ոչ ընդդիմանալ հողմոց կարեն՝ ի խոր արմատս ոչ ունելով»: Մխ. առակ. ԻԲ: «Մուրտն և ընկոյզն և նուշն,

¹ Նշանակում է քարոզող, ուսուցիչ, վարդապետ:

² Այս բառից են առաջացել ա) «կ ա ք աւ ք կամ կաքաւ», "Ορχησις, χορός, saltatio, chorea, tripudium, խաղ ոստոստելոյ, կայթ, պար, որ է կաքաւանք, կաքաւումն»: բ) «կ ա ք աւ ա ռ ա ն», 'Ορχήστρα, ὀρχήστριον, Orchestra; pars theatri, in qua chorus saltabat: Տեղի կաքաւելոյ և պարուց և թատրոնի»: գ) «կաքաւիչ», 'Ορχούμενος, ὀρχησ-τερος, Saltater. Այդ կամ կին՝ որ կաքաւէ» (ՆՀԲ, I, 1080) ևն:

և քնարուկն, և հաճարուկն» Ագաթ.: «Աշխարհացոյց»-ը ցույց է տալիս Գուգարքում, որ հատկապես հարուստ էր աճարկուտներով հատկապես այժմյան Լոռիում: «Քեթթուկ Սանահնի» (Մատենադարանի ձեռ. № 3031, էջ 70բ—77բ) մատչանում, իբրև Սանահնի թեմի սահման, հիշատակվում են «Ջանդարածոր» և «Աճարածոր»: Առաջինը կապվում է «Ճանդար» բառի հետ, որ նշանակում է բարտի ծառ և տեղադրվում է Ալգես գետի ներքին հոսանքում, որտեղ այժմ էլ գոյութիւն ունի Ջանդար գյուղը, Մառնուկի շրջանային կենտրոնի մոտ: Ջանդարածորից ոչ հեռու պետք է գտնվեր Աճարածորը: Այս վերջին տեղումն ենք գետեղում «Աշխարհացոյց»-ի «հաճառածառ»-ը:

Հաւք—Գ3—'Ορνέον, ὀρνέιον, Avis, avicula, птица, ընդհանրապես թռչուն և մասնավորապես հավազգիների պատկանող թռչուն. հաւ նեղ իմաստով նշանակում է որձ հաւ՝ աքաղաղ, աքլոր, իսկ հաւի էգը կոչվում էր մարի (Տէգ հավ կամ թռչուն, մայր ձագուց): «Յաղթամարմինք հաւքն՝ փորն և թանձրն և սագն, Ղ, Փարպ.: Այսպիսի «հաւք» անորոշ ձևով «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Ծոփաց կողմը, որտեղ և գետեղում ենք:

Հաւք ցարակաւորք—Բ4—Ճարակող՝ արածող, արոտական թռչուն, «հաւ, որ ճարակին ի դաշտս», «Անբաւութիւն ձկանց, և զանազան հաւուց ճարակաւորաց» Ոսկ. (տես ՆՀԲ, II, 174): «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Բարձր Հայքում՝ «և ի հաւուց ճարակաւորս, զորս կաքաւ, զարաւշ, զանիդ և զայլըս»: Քարտեզի վրա ցույց է տրված Կարին գավառում:

Ձիթենի—Բ7—'Ελαία, ἐλαίον, Olea, oliva, olivum, olivum, олива. Ձիթաբերների կարգին պատկանող ծառ, որի պտուղից՝ ձիթապտուղից լավագույն ձեթն է ստացվում: «Աշխարհացոյց»-ում ձիթենին հիշատակվում է Ուտիք նահանգում, մենք ցույց ենք տալիս Ուտիք Առանձնակ գավառում:

Ձիղկ—Գ4—անորոշ տեսակի հանքային նյութ, որ հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում և, այլ տվյալներ չունենալով, դժվար է որոշել: Հիշատակվում է Տավրոսի բարձր նահանգում Մեղեղուղի և Այծպտկունք լեռներում՝ «գտանի սալակ և ձիղկ և նաւթ սև և սպիտակ»: մենք գետեղում ենք Մեղեղուղի լեռներում հարցական նշանով:

Ձուկն—Ա6, Բ5, Բ3—«Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է չորս տեղ:

Ա6—Վրաց աշխարհում, որի մասին ասված է՝ «ունի գետս լի ձկամբք». մենք ցույց ենք տալիս Արագ գետի մոտ, որտեղ մինչև հիմա էլ որսում են «օրագուլի» կոչված ձուկը:

Բ5—Ջաւախք Վերին գաւառում, որի համար ասված է՝ «լեռնադաշտքն Ջաւախաց բազում լճօք լի դանազան ձկամբք»: Մենք նշել ենք Փարվանա լճում, որը հայտնի է իր կարմրախայտների ցեղին պատկանող ձրկաներով:

Գ8—Ծոփաց աշխարհում. մենք ցույց ենք տալիս Արածանի գետում:

Գ5—ձուկն [տառեխ], տե՛ս [տառեխ] ձուկն:

Մանրագոր—Գ5—Μανδραγόρα, Mandragoras Mandragora officinarum, мандрога. Հստ ՆՀԲ (II, 207). «Բոյս կամ թուփ, որ բերէ պտուղ իբր մանր խնձոր ի չափ սիսաւն կամ ողկուզակս. որոց հասքն են իբրև արքակաղնոյ, և ծաղիկն անուշահոտ. զորմէ բազում են կարծիք առ զանազանս. այլ առավել կարծի բանջար ինչ, որոյ արմատն իցէ որպէս բողկ՝ ուրուական նմանութեամբ մարմնոյ մարդոյ, և լինիցի դեղ թմրեցուցիչ և քնաբեր, վասն որոյ ասացեալ ի լատ. նաև Circaeum, իբր գործի Կիրկեայ դեղատու վճկի, և Semihomo, կիսամարդ, և Vesanum gramen, բոյս՝ որ լայլոյ խելս առնէ զմարդ ի սիրոյ»... «Երբն երբն ծաղկանցն, որպէս մանրագորն, և վարդն, և շուշանն». Ագաթ.: Այս բույսը այժմ էլ ժողովուրդը գիտե և կոչում է լոշտակ կամ մարդ-արմատ: «Աշխարհացոյց»-ում մանրագորը հիշատակվում է Մոկաց աշխարհում, որտեղ և նշում ենք:

Մաշ կորմիր և սպիտակ—Գ4—Մաշ, սանս. maša—լորի, քրդ. maš—ոսպ, բակլա, Pisum sativum: Հստ ՆՀԲ (II, 208): «Ուրուն մանր, կամ ուրունաձև ընդեղէն», «կազմեալ կայր մաշ ի դարմանն հիւանդաց, և սնափառէր, և այլոց սերմանեաց և հընդոց ոչ տարեալ՝ ալպանեն զնովաւ, և դու (աւեն) ծանծաղամիտ գոլով, ըստ որում մաշ կոչիս, փքաս»: Մխ. առակ. ԽԶ: «Մաշ կարմիր և սպիտակ» «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տավրոսի բարձր նահանգում, որտեղ և նշում ենք:

Մուրա—Գ7—Μύρτος, Myrtus communis; мирт, мирсина—растение, кустик, похожий на вереск и на букс или самшит. Հստ ՆՀԲ (II, 301), «Ծառ, որ կոչի նաև մրտենի, մրտի.

և պտուղ նորա. μύρτον, bacca, sive fructus myrti. Տունկ կամ թուփ մանրատերև մշտականաչ անուշահոտ, որոյ պտուղն է իբրև համեմ կծու՝ ախորժելի սաէպ ճաշակողացն, այլ անախորժ անսովորից: «Տերևս մրտոց խնկենեաց: Զտօսախն, զմուրտն, և զնոճն», Նեեմ. Ը, 15: Ես, խա, 19, Ծէ, 13: «Մուրտ և տօսախ, գիք և դաբնիք»: Վեցօր. Ե.»: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Երասխի հովտում, որտեղ (այս մասում) աճում են մերձարեադարձային բույսեր:

Նաւթ—Դ4—Νάφθη, Naphtha, ըստ ՆՀԲ (II, 409), «Ազգ կարոյ՝ լոյծ և դիւրալաւ և դժուարաշէջ, որ և անշէջ սառի առ յոյնս. „Ασφαλτος, Bitumen“. «Աշխարհացոյց»-ը նալթը հիշատակում է Աղձնիքում. քարտեզի վրա նշում ենք մոտավորապես:

Նաւթ սև և սպիտակ—Գ4—հիշատակվում է Տավրոսի բարձր նահանգում՝ Մեղեղուղի և Այծպտկունք լեռներում, որտեղ և գետեղում ենք:

Նաւթ սպիտակ—Գ4—հիշատակվում է Տավրոսի բարձր նահանգում. մենք նշում ենք Տարոն գավառում, այժմյան Նորշեն գյուղի շրջակայքում, որտեղ այժմ էլ հայտնի են նալթի աղբյուրներ:

Նիւանգ—Դ3—'Ιπποπόταμος, Hippopotamus, equus fluvialis, crocodilus, draco acuatis: Հստ ՆՀԲ (II, 430). «Ձիագետի, գազան ջրային, որպէս կոկորդիլոս, վիշապ ձուկն, փոկ, և այլն»: «Աշխարհացոյց»-ը բերում է ավանդութիւն, «Առն թէ նհանգ կայ յԱրածանի, որպէս լեփրատ», որ, անշուշտ, սխալ է: Արածանի գետում կոկորդիլոս չէր կարող ապրել, այն կարող էր բարձրանալ մինչև Եփրատ գետի միջին հոսանքը, որտեղ և նշում ենք:

Նուշ—Բ4—'Αμύγδαλον, Amygdalum: Հստ ՆՀԲ (II, 452), «Ազնիւ և իւղային պտուղ անոյշ՝ մատնաձև կամ կաղնաձև տափարակ երկայն, ընտիր քան դամենայն չոր միրգս փեճեկաւորս: Ծառն ևս կոչի Նշենի կամ Նշի, ևս և Նուշ»: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տայքում, որտեղ և գետեղում ենք:

Նուռն ազնիւ—Գ7—ըստ ՆՀԲ (II, 452), «Նուռն, նուռն, նուռն, կամ նրոնուռն, նուռն: Ροδά, ροδά, Malum punicum. malagranatum... Պտուղ գնդաձև՝ թագ ի գլուխ, կարմրակեղև և կարմրահատ՝ կուռն մարգարտաշար հատիք, անոյշ, կամ թթուաշ, օգտակար որպէս ըզգեղ զովարար»: «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Արեւիք գավա-

ռում, որը այժմ էլ հայտնի է իր ընտիր նուռով:

Նուռն քթու—Բ4—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տայքում, որտեղ և նշում ենք:

Շահդաւսկ—Դ5—կամ շահնդակ, կանեփի սերմ, կանեփի հատիկ (Մալխ., III, 494): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Կորճալք նահանգում աճում են «ի պտղոց շահնդանակ, այսինքն զանգար փշոյ սերմն»: Զետեղում ենք Մեծ Ջար գետի հովտում:

Որգան կարմիր—Բ6—Coccus cacti, кошениль (Որգան կարմիր խոտ—Aeluropus villosus) (Սա. Մալխ., III, 581): Հստ ՆՀԲ (II, 528)«... (առեալ ի սեռական բառիս Որգն) Κόκκινον, Coccinum. Ընտիրն ի մէջ կարմիր ներկոց, այն է փոքրիկ և կարմրիկ որդն գտեալ ի տերևս վայրի կաղնոյ, այսինքն բալամուտի, որպէս և նիւթն ներկեալ նովին, որ պարզապէս կարմիր կոչի յուլովակի. գըրմըզ»: Հայաստանի որգան կարմիրը մեծ համբավ ուներ ամբողջ Հին Աշխարհում: «Աշխարհացոյց»-ում որգան կարմիրը հիշատակվում է Ալարատում. «որդն յարմատոյ սիգոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ»: Որգան կարմիրը մինչև վերջերս հայտնի էր Արարատյան դաշտում Վաղարշապատի և Արտաշատի միջև ընկած դաշտավայրում, որտեղ և նշում ենք: Որգան կարմիր ներկով զբաղվող ներկարարները հատկապես կենտրոնացած էին Արտաշատում: Միջին դարերում Արտաշատը կորցրել էր իր նախկին փայլը և համարվում էր Դվին մայրաքաղաքի արվարձաններից մեկը: Արարական հեղինակները այս ժամանակվա Արտաշատը կոչում են «Ալ-կըրմըզ» — «ներկարարների քաղաք»:

Պիստակ—Գ4—Πιστάκιον, Pistacium. Հստ ՆՀԲ (II, 649) «Կրկին ազգ պտղոյ, մին կոնոնաձև բերք ծառոյ, որ նման է մայրեաց, և միւսն ողկուզաձև, բերք այլոյ տնկոյ»: «Աշխարհացոյց»-ում պիստակը հիշատակվում է Տավրոսի բարձր նահանգում. մենք գետեղում ենք Հայկական Տավրոսի հարավային—արեգունի փեշերին:

Պաղալուցկ—Բ5—Древесный ладан. Հստ ՆՀԲ (II, 664) «Անուռն անուշահոտ պտղոյ և ծառոյ նորա» ըստ Սա. Մալխ. (IV, 124) «Անորոշ տեսակի ծառ, որ տալիս է խնկի նման անուշահոտ պտուղներ(?)»: Այլ վկայութիւններ չունենալով, բառիս իմաստը տակաւին մնում է մութ: «Աշխարհացոյց»-ում

հիշատակվում է Տալքում, որտեղ և նը-
շում ենք քարտեզի վրա:

Ջերմուկ—Գ4—Θερμαί, Thermae, теплые воды.
Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է իր ջեր-
մուկներով, որոնցից մի քանիսը հայտնի էին
իրենց բուժիչ հատկություններով: Հին Հա-
յաստանում առանձնապես մեծ հռչակ էր
վայելում Կարնոյ գավառի ջերմուկը, ան-
տիկ հեղինակների Elegeia վայրում (այժմ
Իլիշա), որը և այժմ առաջ ունի «Աշխարհա-
ցոյց»-ը, երբ հիշատակում է ջերմուկներ
Բարձր Հայքում, որ և ցույց ենք տալիս
քարտեզի վրա:

Սալակ—Գ4—միակ վկայությունը գտնվում է «Աշ-
խարհացոյց»-ում, ուստի մնում է անբացա-
տրելի. անհայտ տեսակի հանքային նյութ:
Վերջերս պարզվեց, որ պահլավերեն դատաս-
տանագրքում՝ «Մատիկան հազարի Դատաս-
տան»-ում «սալակ» նշանակում է ձուլլ արծաթ:
«Աշխարհացոյց»-ում սալակը հիշատակվում է
Տավրոսբերան նահանգում Մեղեղուղի և Այծ-
պըտկունք լեռներում՝ «...Մարդաղի (գաւառ)՝
առ Մեղեղուղի լեռամբ, մինչև ցնոյն Այծ-
պըտկունս որ բաժանէ ընդ Կարին և նա (այլ-
սինքն՝ Մարդաղի գավառը—Ս. Ե), յորում
գտանի սալակ եւ ձիղկ և նաւթ սեւ և սպի-
տակ» (Soukry, էջ 31): Քարտեզի վրա Մե-
ղեղուղի լեռներում նշված է՝ «Սալակ [ար-
ծաթ] ?»:

Սերկելի—Բ5, Բ6—Սերկելի, Κιδώνιον μῆλον,
Cydonium malum, cotoneum, malum sydo-
nia, cotoneus, Cydonia vulgaris, айва. Ըստ
ՆՀԲ (II, 708) «Պտուղ դեղին՝ մեծ քան
զխնձոր, ախորժ թթուախառն, և ծառ աչնր
պըտղոյ... լուն. գիտօնիօն, որպէս բերք Կի-
տոն քաղաքին Կրետայ»: «Աշխարհացոյց»-ում
սերկելին հիշատակվում է Տալքում (Բ5)
և Գուգարքում (Բ6), որ տեղերում և նշված
են քարտեզի վրա:

Վարընկենի—Բ7—померанцевое дерево. Ըստ
Ստ. Մալխ. (IV, 314) «Վարընկենի»—
«Խիար», բառը գործ է ածվում նաև այլ պը-
տուղների համար, ինչպես կիտրոն, խնձոր ևն:
Ըստ ՆՀԲ (II, 797) «Վարունկ. ըստ նմանու-
թեան ձևոյն՝ նոյն է ընդ և կիտրոն, հուն. χι-
τριον, malum citrinum, և ընդ այլ նմանաձև
պտուղս»: Ուրեմն «վարընկենի» բառը պիտի
նշանակե citrus vulgaris, цитрус, և հետա-
քըրքիր է, որ «Աշխարհացոյց»-ը նշում է

Ուտիք նահանգում: Քարտեզի վրա «Վարըն-
կենի (կիտրոն)» նշված է Հարաբաղի դաշտա-
վայրի Կուր գետի ափերի մոտ, որտեղ կա-
րող են աճել մերձարևադարձային կուլտու-
րաներ:

Վիթ և կըկիթ—Գ3—Δόρχα, Caprea, Antilope
dorcas, газель, сайга. Газель—название
родовое: африканское животное из рода
саег или серн; рога козыи, стан олений
(Даль). «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է
բարձր Հայքում «վիթ և կըկիթ»: Վիթը բա-
ցատրվում է, իբրև «այծեամն, յամուր, և
որթ նոցա» (ՆՀԲ, II, 820), իսկ «կըկիթ»-ը
բառարաններում բացատրվում է իբրև «Անո-
րոշ ցեղի կենդանի» (Ստ. Մալխ., II, 446):
Բանասերները ուշադրություն չեն դարձրել,
որ «Աշխարհացոյց»-ում որսի կենդանիները
հիշատակվում են զույգ-զույգ արու և էգ—
«այծ և քաղ», «առն և արտի», «վիթ և կը-
կիթ»: Այս օրինակները մեզ իրավունք են
տալիս ենթադրելու, որ տվյալ դեպքում, եթե
վիթը արուն է, ապա վիթի էգը պիտի նըշ-
վեր մեզ հետաքրքրող «կըկիթ» բառով: Վի-
թը և կըկիթը հիշատակվում են Բարձր Հայ-
քում, որտեղ և զետեղել ենք:

[Տառնիս] ձուկն—Գ5—Ταρχος—աղած ձուկ: Տա-
ռնիս է, ըստ ՆՀԲ (II, 848), «Ազգ ձկան՝
առաւել ի ծովն Վանայ, թըզաչափ, սպիտակա-
գոյն, և ձևով նման Քէֆալի, որ և ապխտեալ
վաճառի»: «Յաւուրս բարեկենդանին եկեալ
կարաւան ի յարեւելից ի քաղաքն Անտիոքայ՝
բարձեալ բերէին տառնիս ձուկն», Մ. Ուռն.:
Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 377), «1) կակղաթե
ձկների մի առանձին ցեղ, մի հատ կոնակի
լողարանով, մեծ և դուրաթափ թևերով,
որոնց թվին պատկանում են ծովային տառե-
խը կամ հարինգը (Clupea Harengus), անձ-
րուկը (Engraulis encrasicolus), աղկերը
(сардин): 2) Մասնավորապես Վանա լճում
մեծ քանակությամբ բռնվող մանր հարինգը,
որ թե թարմ են ուտում և թե աղում են ու
չորացնում՝ իբրև ձմեռվան պաշար և առևտրի
առարկա: Տառնիսը որսում են գարնան վեր-
ջերին, գլխավորապես Բենդիմանի (=ձկնա-
կալանք) գետի բերանում, ուր գիմում են
ձկները ձկնկիթ թափելու»: Բենդիմանի գետը
հնում կոչվում էր Առեստ գետ, որի գետաբե-
րանի մոտ էր գտնվում Առեստավանը: Վեր-
ջինումն էր ըստ Փափստոս Բուզանդի (III,
Ը), արքունի ձկնորսարանը՝ «ձկնատեանք
արքունի»: «Աշխարհացոյց»-ում տառնիս ձուկ-

կը չի հիշատակվում, այլ ասված է «Առես-
տաւան, ուստի ելանէ ձուկն», որ մեզ իրա-
վունք է տալիս հիշել կետի մոտ նշելու փա-
կազծերում՝ «[Տառնիս] ձուկն»:

Տաւալիս կամ Տօւալիս—Բ5—Πύρος, Buxus, Buxus
sempervirens, ծծա Բզա, Taxus baccata, Тис,
красное дерево. «Տունկ մշտադալար մանրա-
տերև ծանրահոտ. և փայտ նորա խիտ և ծանր,
մինչև ընկղմիլ ի ջուր» (ՆՀԲ, II, 902): Ըստ
Ստ. Մալխ. (IV, 452), «Կաղանջանագգինների
կարգին պատկանող թուփ՝ մշտադալար հավ-
կըթաձև՝ պիրկ ու փայլուն տերևներով, մանր՝
դեղնագույն—ձերմակ ծաղկիկներով, սաստիկ
կարծր՝ դեղին փայտով, որ շատ հարգի է
ճախարակագործության, քանդակների և երա-
ժշտության սրինգների շինելու համար, շիմ-
շիր»: Այս ծառի անտառները՝ «տօսախուտ»-
ները այժմ սաստիկ նոսրացել են: «Աշխար-
հացոյց»-ում տոսախը հիշատակվում է Գու-
գարքում, որ պետք է ենթադրել վերջինիս
արևմտյան ծալրամասում, հատկապես բուսա-
կանությունամբ հարուստ ձորոխ գետի ավազա-
նում, որտեղ և նշված է քարտեզի վրա:

Յիւս—Գ6—ὄναγρος, Onager, Equus Asinus fe-
rus, онагр, дикий осел. Ըստ ՆՀԲ (II, 913),
«Իշավայրի, էշ վայրենի ի ձև ջորուղ, գորշա-
խայտ բազմագունի մանուածով. շրջի յանա-
պատս և ի բարձր լեռինս և ի քարաժառս.
և նեղի լոյծ ի ծարաւոյ, խանչէ յորոշեալ
պահուս»: «Աշխարհացոյց»-ում ցիուը հիշա-
տակվում է Պարսկահայքում, որտեղ և ցույց
ենք տալիս՝ Կոհ-ի- Նիհորական լեռների
արևմտյան փեշերի լեռկ ապառաժների վրա:

Քաղ և ալծ—Գ4—Քաղ, Τραγος, Hircus, որձ ալծ,
քօշ, նոխաղ: Ալծ, 'Αἰξ, Capra, «Ազգ խաշին՝
նման ոչխարի, այլ անհանդարտ, յանդուգն,
և ճարտար, մօրուանի, և երկայն գիսովք

կամ մազովք մարմնոյ ողջոյն, արականն կո-
չի Քաղ, իսկ Ալծ՝ է առաւել էգն քան արուն»
(ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակ-
վում են՝ «ալծ և քաղս», որը և ցույց ենք
տալիս՝ «Քաղ, ալծ» Պախր կամ Գալլախա-
զուտ լեռների հյուսիսային փեշերին:

Բարախունկ—Բ7—այս բառը բացատրվում է իբ-
րև՝ Βδέλλιον, Bdelium, «Խունկ պնդացեալ
իբրև քար»... «Քարախունկ, Թեղօշ ծառոյն
խիժ պատուական» (ՆՀԲ, II, 995), «Քարի
նման կարծր ունի, ծառի խեժ, անթափանց,
փայլուն, մթնագույն կարմիր, որ այրվելիս
անուշ հոտ է արձակում և գործ էր ածվում
երբեմն իբրև բժշկական միջոց (Bdelium),
(Ստ. Մալխ., IV, 559):

Այս բույսը, անշուշտ, ճիշտ է, սակայն,
ինչպես երևում է. «Աշխարհացոյց»-ը Քարա-
խունկ բառի տակ հասկանում է շիբը—պաղ-
լեղը (κβασцы, Alumen), պաղլեղաքարը—
«բյուրեղային քարեղեն նյութ սպիտակ կամ
գորշ գույնով, որից ստանում են պաղլեղ»
(Ստ. Մալխ., IV, 42): Բնորոշ է, որ «Աշխար-
հացոյց»-ը «Քարախունկը» հիշատակում է
Արցախ նահանգի Կողթ գավառում՝ «զԿողթ,
յորում լինի քարախունկ»: Քուստի և Փառնես
գավառներից հետո հիշվող Կողթ գավառը
կարող է տեղադրվել միայն այժմյան Դաշ-
քեսանի հանքերով հարուստ շրջանում, որ-
տեղ հերավի գտնվում են պաղլեղի հանքերը,
այժմյան Զազլիկ (Փիփ) գյուղի մոտ, որտեղ
և ցույց է տրված քարտեզի վրա:

Քուռամղիղ—Դ6—այս բառը հալ մատենագրու-
թյան մեջ հիշատակվում է մեկ անգամ միայն
«Աշխարհացոյց»-ում. այլ վկայություններ
չունենալով՝ հնարավոր չէ պարզել բառի
իմաստը: Բառս հիշվում է Պարսկահայքում,
որտեղ և տեղադրում ենք հարցականով, Կա-
պուտան լճի հարավ-արևմտյան մասում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.

«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ (ՓՈՐՁ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ):
ԲՆԱԻԻՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Յաղագս Երկրորդ Հայք

Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Եր-
րորդ Հայք, յեւից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լե-
րամբ յերի Ամանոս լեռին, որ բաժանէ ընդ նա
եւ ընդ Կոմագենի Ասորւոց մինչև ցեփրատ:

Ունի և ալ լեռինս. Զիգոն-Բասիլիկոն և
զՈրոմանդոն. եւ գետ զնոյն[անուն Որոմանդոն
և] զՊի[ւ]ռամիս և զՊառատիս եւ [զՄելաս],
զԿիակկաս եւ զԿառոմոսոս, և դրունս երկու ելանե-
լոյ լԱսորւոց:

Յաղագս Առաջին Հայք¹

[Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին] Երկ-
րորդ Հայք, որ կալ յեւից Կապադովկիոյ. եւ եր-
կայն տարածի մինչև լեփրատ: Եւ ունի [Ալիս
գետ եւ] ալ գետս երկուս՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ],
եւ լեռինս բազումս եւ մեծամեծս:

Յաղագս Պոնտոս Կապադովկիոյ

Աշխարհ Պոնտոս Կապադովկիոյ՝ լեւից կալով
Պոդեմոնական Պոնտոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքա-
կան լեռունս, որ բաժանեն ընդ նա և ընդ Մեծ
Հայս: Ունի լեռինս երեք եւ գետս չորս:

Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք:

Երկրորդ Հայքի մասին

Երկրորդ Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում
է Երրորդ Հայք, սկսվում է Կիլիկիայից արևելք
Տավրոս լեռներով, մինչև Ամանոս լեռները, որոնք
այս աշխարհը բաժանում են Ասորիքի Կոմա-
գենից, և [տարածվում է] մինչև Եփրատ գետը:
[Երկրորդ Հայքը] ունի և ալ լեռներ. Զիգոն-
Բասիլիկոն և Որոմանդոն և գետեր՝ նույն [անուն
Որոմանդոնը և] Պյուռամիսը, Պառատիսը, [Մելա-
սը], Կիակկասը և Կառոմոսոսը, և երկու գետեր,
որոնք պահպանում են հաղորդակցությունը Ասո-
րիքի հետ:

Առաջին Հայքի մասին

[Առաջին Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում
է] Երկրորդ Հայք, որը գտնվում է Կապադովկիա-
յից արևելք և երկայնությամբ տարածվում է մինչև
Եփրատ գետը:

Ունի [Ալիս գետ և] ալ երկու գետ՝ [Իոիս և
Գալլ-գետ], և բազմաթիվ բարձրաբերձ լեռներ:

Կապադովկյան Պոնտոսի մասին

Պոնտոս Կապադովկիո աշխարհը սկսվում է
Պոդեմոնական Պոնտոսի արևելյան սահմաններից,
ծովեզերքի մոտ, մինչև Մոսիական լեռները,
որոնք բաժանում են այս աշխարհը Մեծ Հայքից:
Ունի երեք լեռնազագագ լեռ և չորս գետ:

Վերջացավ Միջերկրեայք կոչված երկրների
նկարագրությունը:

Յաղագս Ասիայ Սարմատացւոց

Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց հասարակն է.
որ բաժանի արեւելեան ծալրիւ Ռիպեայ լեւամբ
եւ Տանայիս գետով եւ Մեոտիս ծովակաւ՝ մտիւքն
լեւքիսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզեր-
քն լիւս կոյս, մինչեւ ցմուտ Կուռաք[ա]ի գետոյ՝
որ կոչի Ագուա, եւ անտի առ Կաւկասին լեռինսն՝
առ Վրօք եւ Աղուանիւք, մինչեւ ցԿասբից ծովն, ի
մուսս Սուանաս գետոյ (Սըւանաս գետ չլսի ուրեք):

Եւ ունի [Սարմատիա] լեռինս զՇանթայինն եւ
զԶիականն, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով.
եւ Կաւկաս [լեռնն ձգի] մինչեւ ցԿ[ո]ռաքս լեռնն:
[Եւ Կաւկաս] արձակէ գետս երկու՝ զՎարդանէս,
որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնու-
թիւն իւր ի մուսս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մէջ
մտանէ ընդ Մէովտիս [եւ] ընդ Պոնտոս ծով. եւ
արձակէ գետ մի Փսեքլոսս անուն, որ մեկնէ ընդ
Փոսփորոնն եւ Զիքուն սահմանն, յորում քաղա-
քիկն Նիկոփս:

Որ[ոց] ըստ հիւսիսոյ են ազգ Թուրքաց եւ
Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ.
Կուփի Բուլղար, Քուչի Բուլկար, Ո[ն]դիսոնտոր
Բ[ու]կար եկն, Զդար Բուլկար. օտար այժմ ի
Պտղոմէականէն են ալս անուանք: Եւ ի Զիական
լեռնէն փախեալ որդին Խուզբաղալ:

Եւ ընդ մէջ Բուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի
բնակեն ազգք Դաշք եւ Քու[ր]թք եւ Ս[ո]ւանք
մինչեւ ցՊիտիւնտ [քաղաք] ծովեզերային Աւա-
զով աշխարհի, որ են Ափշիլք եւ Ափխազք, մին-
չեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային Սեւաստու-
պաւիք, եւ անդր եւս մինչև ցգետն, որ կոչի
Դուսկոն՝ որ է Վիշապ, որ հոսի լԱլանաց, եւ բա-
ժանի ընդ Ափխազս եւ ընդ Եգեր աշխարհ:

Եւ ունի [Ասիա Սարմատացւոց] ազգագաւառս
քառասուն և վեց: Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անծանոթ երկ-
րաւ, բնակեն Թագավորական Սարմատք եւ [Սար-
մատք] Զիսկերք: Իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝
բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի ալ, որ են
Կլարքք. եւ ապա Սիւռակացիք, ապա Միթոիդա-
տէնէ գաւառ², եւ սպա յարեւելից կուտէ Շանթա-
յին լեռանցն բնակեալ են Ամագունք, որք են կա-
նալք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Ռա,
որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անծանոթ երկրի, եւ
միանան, եւ հասեալ մերձ Զիական լեռանցն, ար-
ձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միովիտ
ծովակ իջանէ. եւ ալն դառնալ արեւելս կոյս մին-
չեւ հանդէպ Շանթային լեռանցն. եւ ապա գան

Ասիական Սարմատիայի մասին

Ասիական Սարմատիան բաժանվում է Ռի-
պիս լեռների արևելյան ծալրով և Տանայիս գե-
տով, և արևմուտքում տարածվում է մինչև Մեով-
տիս ծովակը և Եվքսինոս Պոնտոս ծովը: Այնտե-
ղից (Սարմատիան տարածվում է) նույն ծովեզեր-
քի արևելյան կողմից, մինչև Կոռաքսի, որ նշա-
նակում է Ագուավ, գետաբերանը, և այնտեղից Կով-
կասյան լեռներով՝ Վրաց և Աղվանից երկրների
սահմանագծով, մինչև Կասպից ծովը և Սուանա-
սի գետաբերանը (այժմ Սուանաս գետը հայտնի
չի):

Սարմատիա աշխարհը ունի Շանթային և
Զիական կոչվող լեռները, որոնք Մեովտիս ծովն
են արձակում հինգ գետ, և Կովկասյան լեռները,
որոնք ձգվում են մինչև Կոռաքսի լեռները: Իսկ
Կովկաս (լեռնաշղթան) արձակում է երկու գետ՝
Վարդանես՝ որը սկսվում է Կովկասի դիմաց և իր
երկարությամբ ձգվում է դեպի արևմուտք և հյու-
սիս մինչև թափվում է Մեովտիս (ծովակը) և
Պոնտոսի ծովը, ապա արձակում է Փսեքլոսս
անունով գետը, որը հոսում է դեպի Փոսփորոն և
Զիսոն (երկրի) սահմանը, որտեղ գտնվում է Նի-
կոփս քաղաքիկը:

Սրանցից հյուսիս են բնակվում՝ Թուրքերի և
բուլղարների ցեղերը, որոնք ըստ գետերի անուն-
ների կոչվում են՝ Կուփի բուլղար, Քուչի բուլղար,
Ո[ն]դիսոնտոր բուլղար, Զդար բուլղար. սրանք
այժմեական անուններ են և օտար են Պտղոմեոս-
ին: Զիական լեռներից փախավ Խուզբաղի որդին:

Բուլղարների և Պոնտոսի ծովի միջև բնակ-
վում են Դաշք և Քու[ր]թք ցեղերը, ապա Սուանք,
մինչև Ավազով աշխարհի ծովեզրյա Պիտիւնտ
քաղաքը: Այստեղ ապրում են Ափշիլք և Ափ-
խազք, մինչև իրենց ծովեզրյա Սեաստուպոլիս
քաղաքը և այնտեղից մինչև Դուսկոն կոչվող գե-
տը, որ նշանակում է Վիշապ, և, որը հոսում է
Ալանաց աշխարհից, և բաժանում է Ափխազներին
Եգերաց աշխարհից:

Ասիական Սարմատիան ունի քառասունվեց
ազգագավառ: Հյուսիսում, Անծանոթ երկրին հա-
րեան, բնակվում են Թագավորական Սարմատք և
Զիսկեր [Սարմատները]: Իսկ Տանայիս գետի գե-
տաբերանի մոտ բնակվում են Նախճամատեանք,
ապա Կլարքք ցեղը, ապա Սյուռակացիք, ապա
Միթոիդատեն գավառը (կամ՝ Միթոիկացիք):

Շանթային լեռներից դեպի արևելք ապրում

¹ Առաջին Հայքին և Կապադովկիայի Պոնտոսին վերաբերվող գլուխները բացակայում են «Աշխարհացոյց»-ի
ընդարձակ բնագրում, և բերել ենք համառոտ խմբագրությունից: Տես՝ Ա. Գ. Արքայաժան, Անանիա Շիրակացու
մատենագրությունը: Երևան, 1944, էջ 347:

² Նկատի ունի ոնոդիոնտոր բուլղարական ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ *Խուզբաղ=Կուռքատի որդի Ասպա-
րուքին, որը մինչև 660 թ. չգիմանալով իրագրների հարձակումներին, իբր ցեղի հետ միասին փոխադրվեցին և
բնակություն հաստատեցին Դանուբի ափերին: Այս մասը պիտի լինի VII դարի վերջին կատարված ընդմիջարկում:

² «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ բնագրում այս անվան փոխարեն հիշվում է «Միթոիկացիք»:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ (ՓՈՐՁ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ):
ԲՆԱԻԻՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Յաղագս Երկրորդ Հայոց

Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Եր-
րորդ Հայք, լեկից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լե-
րամբ լերի Ամանոս լերին, որ բաժանէ ընդ նա
եւ ընդ Կոմագենի Ասորւոց մինչեւ ցՆփրատ:

Ունի եւ այլ լերինս. Զիգոն-Բասիլիկոն եւ
զՈրոմանդոն. եւ գետ զնոյն[անուն Որոմանդոն
եւ] զՊի[ւ]ռամիս եւ զՊառատիս եւ [զՄելաս],
զԿիակկաս եւ զԿառոմոսոս, եւ դրունս երկու ելանե-
լոյ լԱսորւոց:

Յաղագս Առաջին Հայոց¹

[Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին] Երկ-
րորդ Հայք, որ կալ լեկից Կապադովկիոյ. եւ եր-
կայն տարածի մինչեւ լեւրատ: Եւ ունի [Ալիս
գետ եւ] ալ գետս երկուս՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ],
եւ լերինս բազումս եւ մեծամեծս:

Յաղագս Պոնտոս Կապադովկիոյ

Աշխարհ Պոնտոս Կապադովկիոյ՝ լեկից կալով
Պոդեմոնական Պոնտոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքա-
կան լերունս, որ բաժանեն ընդ նա եւ ընդ Մեծ
Հայս: Ունի լերինս երեք եւ գետս չորս:

Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք:

¹ Առաջին Հայքին եւ Կապադովկիայի Պոնտոսին վերաբերվող գրությունները բացակայում են «Աշխարհացոյց»-ի
ընդարձակ բնագրում, և բերել ենք համառոտ խմբագրությունից: Տես՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու
մատենագրությունը: Երևան, 1944, էջ 347:

Յաղագս Ասիոյ Սարմատացւոց

Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց հասարակն է.
որ բաժանի արեւելեան ծալրիւ Ռիպեայ լերամբ
եւ Տանայիս գետով եւ Մեոտիս ծովակաւ՝ մտիւքն
լեւքիսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզեր-
քն լեւս կոյս, մինչեւ ցմուտ Կուռաք[ա]ի գետոյ՝
որ կոչի Ագուա, եւ անտի առ Կաւկասին լերինսն՝
առ Վրօք եւ Աղուանիւք, մինչեւ ցԿասբից ծովն, ի
մուսս Սուանաս գետոյ (Սըւանաս գետ չլսի ուրեք):

Եւ ունի [Սարմատիա] լերինս զՇանթայինս եւ
զԶիականս, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով.
եւ Կաւկաս [լեւոն ձգի] մինչեւ ցԿ[ո]ռաքս լեւոն:
[Եւ Կաւկաս] արձակէ գետս երկու՝ զՎարդանէս,
որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնու-
թիւն իւր ի մուսս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մէջ
մտանէ ընդ Մէովիտիս [եւ] ընդ Պոնտոս ծով. եւ
արձակէ գետ մի Փսեւքոս անուն, որ մեկնէ ընդ
Փոսփորոնն եւ Զիքուն սահմանն, յորում քաղա-
քիկն Նիկոփս:

Որ[ոց] ըստ հիւսիսոյ են ազգ Թուրքաց եւ
Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ.
Կուփի Բուլղար, Քուչի Բուլկար, Ո[նո]ղիսոնտոր
Բ[ու]լկար եկն, Զդար Բուլկար. օտար այժմ ի
Պտղոմէականէն են այս անուանք: Եւ ի Զիական
լեւոնէն փախեալ որդին Խուզբաղալ:

Եւ ընդ մէջ Բուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի
բնակին ազգք Դաշք եւ Քու[ր]թք եւ Ս[ո]ւանք
մինչեւ ցՊիտիւնտ [քաղաք] ծովեզերային Աւա-
զով աշխարհի, որ են Ափշիւք եւ Ափխազք, մին-
չեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային Սեւաստու-
պաւիք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն, որ կոչի
Դոակոն՝ որ է Վիշապ, որ հոսի լԱլանաց, եւ բա-
ժանի ընդ Ափխազս եւ ընդ Եգեր աշխարհ:

Եւ ունի [Ասիա Սարմատացւոց] ազգագաւառս
քառասուն եւ վեց: Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անժանթ երկ-
րաւ, բնակին Թագավորական Սարմատք եւ [Սար-
մատք] Զիսկերք: Իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝
բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի ալ, որ են
Կլարքք. եւ ապա Սիւռակացիք, ապա Միթոնիդա-
տենէ գաւառ², եւ ապա լարեւելից կուտէ Շանթա-
լին լերանցն բնակեալ են Ամագունք, որք են կա-
նալք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Ռա,
որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անժանթ երկրի, եւ
միանան, եւ հասեալ մերձ Զիական լերանցն, ար-
ձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միովիտ
ծովակ իջանէ. եւ ալլն դառնալ արեւելս կոյս մին-
չեւ հանդէպ Շանթային լերանցն. եւ ապա գան

Ասիական Սարմատիայի Մասին

Ասիական Սարմատիան բաժանվում է Ռի-
պեայ լեռների արեւելյան ծալրով եւ Տանայիս գե-
տով, եւ արեւմուտքում տարածվում է մինչեւ Մեով-
տիս ծովակը եւ Եվքսինոս Պոնտոս ծովը: Այնտե-
ղից (Սարմատիան տարածվում է) նույն ծովեզեր-
քի արեւելյան կողմից, մինչեւ Կոռաքսի, որ նշա-
նակում է Ագուալ, գետաբերանը, եւ այնտեղից Կով-
կասյան լեռներով՝ Վրաց եւ Աղվանից երկրների
սահմանագծով, մինչեւ Կասպից ծովը եւ Սուանա-
սի գետաբերանը (այժմ Սուանաս գետը հայտնի
չի):

Սարմատիա աշխարհը ունի Շանթային եւ
Զիական կոչվող լեռները, որոնք Մեովտիս ծովն
են արձակում հինգ գետ, եւ Կովկասյան լեռները,
որոնք ձգվում են մինչեւ Կոռաքսի լեռները: Իսկ
Կովկաս (լեռնաշղթան) արձակում է երկու գետ՝
Վարդանես՝ որը սկսվում է Կովկասի դիմաց եւ իր
երկարութեամբ ձգվում է դեպի արեւմուտք եւ հյու-
սիս մինչեւ թափվում է Մեովտիս (ծովակը) եւ
Պոնտոսի ծովը, ապա արձակում է Փսեւքոսս
անունով գետը, որը հոսում է դեպի Փոսփորոն եւ
Զիսոն (երկրի) սահմանը, որտեղ գտնվում է Նի-
կոփս քաղաքիկը:

Սրանցից հյուսիս են բնակվում՝ Թուրքերի եւ
բուլղարների ցեղերը, որոնք ըստ գետերի անուն-
ների կոչվում են՝ Կուփի բուլղար, Քուչի բուլղար,
Ո[նո]ղիսոնտոր բուլղար, Զդար բուլղար. սրանք
այժմեական անուններ են եւ օտար են Պտղոմեո-
սին: Զիական լեռներից փախալ Խուզբաղի որդին՝

Բուլղարների եւ Պոնտոսի ծովի միջեւ բնակ-
վում են Դաշք եւ Քու[ր]թք ցեղերը, ապա Սուանք,
մինչեւ Ավազով աշխարհի ծովեզրյա Պիտիւնտ
քաղաքը: Այստեղ ապրում են Ափշիւք եւ Ափ-
խազք, մինչեւ իրենց ծովեզրյա Սեաստուպոլիս
քաղաքը եւ այնտեղից մինչեւ Դոակոն կոչվող գե-
տը, որ նշանակում է Վիշապ, եւ, որը հոսում է
Ալանաց աշխարհից, եւ բաժանում է Ափխազներին
Եգերաց աշխարհից:

Ասիական Սարմատիան ունի քառասունվեց
ազգագավառ: Հյուսիսում, Անժանթ երկրին հա-
րեան, բնակվում են Թագավորական Սարմատք եւ
Զիսկեր [Սարմատները]: Իսկ Տանայիս գետի գե-
տաբերանի մոտ բնակվում են Նախճամատեանք,
ապա Կլարքք ցեղը, ապա Սյուռակացիք, ապա
Միթոնիդատեն գավառը (կամ՝ Միթոնիկացիք):

Շանթային լեռներից դեպի արեւելք ապրում

¹ Նկատի ունի ոնոդոնտոր բուլղարական ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ *Խուզբաղ=Կուրբատի որդի Ասպաւ-
րուքին, որը մինչեւ 660 թ. չգիմանալով իաղարներին հարձակումներին, իր ցեղի հետ միասին փոխադրվեցին եւ
բնակութուն հաստատեցին Դանուբի ափերին: Այս մասը պիտի լինի VII դարի վերջին կատարված ընդմիջարկում:
² «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ բնագրում այս անվան փոխարեն հիշվում է «Միթոնիկացիք»:

այլ երկու գետք յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ, [ի] լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա, եւ ասին զնա Շօթանասանաւտակեան, զոր կոչեն թուրքք Աթլ գետ. որոյ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանայ, Բասլաց ազգն ի հօր ազգէն Խազրաց եւ Բ[ո]ւշխաց, ճարակելոց լելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց, եւ կոչեն Սեւ կղզի. զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի, զոր Պտղոմէոս Գոաւ կղզի կոչէ:

Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ [ընդ] կղզին դարձեալ միանան եւ մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ Սարմատիա եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն:

Որոյ (Կասպից ծովի) ըստ մտից, ասէ Պտղոմէոս, զԱ[ր]դոն եւ զԱղանդոն եւ զՍոնդաս եւ Գեոուա ազգ[ս] հոմանուն գետօք որ ի Կաւկասայ հոսի ի ծով, մինչեւ ցԱղուանից սահմանն:

Եւ են ի Սարմատիոյ համարեալ, այսպէս, սկսեալ ի մտից լելս կոյս. նախ ազգ Ալանաց Աշ-Դիգոր եւ ըստ հարաւոյ՝ համարեալ նոցա Խերուրք եւ Քուդէտք, եւ Արգուէլ, որ է Մարգուէլ, եւ Սկիւմիք [որ են] Թակոյր: Եւ Ալանք են լետ Դիգորին, լԱրդոյ աշխարհին Կաւկասին լերանցն. ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտս անբաւս, խառնի լԱթլ:

Եւ ի նոյն լերինն՝ լետ Արդոգեան ազգին բնակեն՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիսոյք, Աւսուրք, Ծանարք, յորում Ալանաց դուռն. եւ միւս դուռն որ ասի Ծելքան, հոմանուն ազգի, եւ ապա Թուշք եւ Խունձք, եւ Քուստք մարդակերք. ապա Յիսուատք, ապա Գուդամակարք, ապա Դուրծ[ու]կք, ապա Դիդոյք, ապա Լեկք, ապա Տապասարանք¹, ապա Աղուտականք, ապա Խենաւք, ապա Շիդպք, ապա Ճիդքք, ապա [Լ]փնիք, [Խեղալք, Կազքք, Փուխք]:

Եւ ապա Կաւկաս բաժանի լերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիղ կոյս, յորում Շրուան եւ Խարուան ազգ՝ մինչեւ ցԽորսվէմ: Եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ [գնայ] դէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ լԱթլ գետ: Եւ ապա նոյն բազուկն գնայ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են Թաւասպարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փուսխք, Փիւքանակք, Բազկան, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապգուտ-Կաւատ, [եւ ձգի] մինչեւ ցԱղմինոն մաւրս եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասպից ծովն, յոր բազուկն Կաւկասայ հպի, յորմէ ածեալ է պարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ եւ դուռն՝

են Ամաղոնք, որոնք պատերազմող կանայք են: [Սրանք բնակվում են] մինչև Ռա կոչվող գետը, որը զուգորդված հոսում է Անծանոթ երկրի հյուսիսից, և ապա միանում են իրար: Որից հետո հասնելով Ջիական լեռներին, (այս գետը) արձակում է Տանալիս գետի վտակներից մեկը, որը հոսում է դեպի Միովիտ ծովակը:

Եվ մյուս գետը հոսում է դեպի արեւելք, մինչև Շանթային լեռների դիմաց: Ապա մի այլ երկու գետ արեւելյան կողմից հոսում է դեպի հյուսիս, Ռիմիկա կոչվող լեռներից, և անվանում են վերջինիս Յոթանասնավտակյան. այս գետը թուրքերը կոչում են Աթլ: (Այս գետումն) է գտնվում մի կղզի, որտեղ, մտնելով, ամրացել է Բասլաց ազգը, (պաշտպանվելով) ախտեղ Խազիրների հօր ժողովրդից և Բուշխարից արեւելքից և արեւմուտքից ախտեղ ձմեռելու եկող վաչկատուն [բասիլների ցեղից]: Եվ կղզին կոչում են Սեւ կղզի, որովհետեւ սեւ է երևում կղզին ախտեղ մտնող Բասիլների բազմամարդության և նրանց անասունների բազմաքանակության պատճառով: Այս կղզին Պտղոմէոսը կոչում է Գոավ կղզի:

Աթլ գետի վտակները շրջանցելով (հիշյալ) կղզին, դարձյալ միանում են և թափվում են Կասպից ծովը, բաժանելով միմյանցից Սարմատիան և Սկյութիո աշխարհը:

[Կասպից ծովից] արեւմուտք, ըստ Պտղոմէոսի, բնակվում են՝ Ա[ր]դոն, Ալան-դոն, Սոնդաս (Տոնդաս) և Գեոուա ցեղերը համանուն գետերով, որոնք Կովկասից հոսում են ծով, մինչև Աղվանքի սահմանը:

Սարմատիայում բնակվող ցեղերից են համարվում, սկսած արեւմուտքից, մինչև արեւելք, նախ Աշ-Դիգոր Ալանաց ցեղը, որոնցից հարավ են նրանց հետ բնակվող Խերուրք, Քութեք, Արգուելք կամ Մարգուելք, Սկյումիք կամ Թակոյրք ցեղերը: Իսկ Ալանք ապրում են Դիգորից հետո, Կովկասյան լեռների Արդոյ աշխարհում, որտեղից հոսում է Արմն գետը, որը, գնալով դեպի հյուսիս, լայնատարած դաշտերով, թափվում է Աթլ գետը:

Նույն լեռներում Արդոյան ցեղից հետո բնակվում են՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիսոյք, Ավսուրք, Ծանարք, որտեղ գտնվում է Ալանաց դուռն և մյուս դուռը, որը կոչվում է Ծելքան դուռն համանուն [Ծելքանք] ցեղի: Ապա՝ Թուշք, Խունձք և Քուստք մարդակերք: Ապա՝ Յիսավատք, Գուդամակարք, Դուրծուկք, Դիդոյք, Լեկք, Տապասարանք (կամ՝ Կատապատիանք), Աղուտականք, Խենաւք, Շիդքք, Ճիդքք, [Լ]փնիք, [Խեղալք, Կազքք, Փուխք] ցեղերը:

քաղաք պահակին Ճորայ, աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կառուցեալ:

Իսկ ի հիւսիսոյ նորա Թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վառաջան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չուսդարս եւ Սմընդըռ:

Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԱթլ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհ, որ են Ապախթարք, այսինքն Թուրքաստանք: Եւ Խաքանն թագաւոր նոցա [որ է տէր Խազրաց], եւ Խաթունն Դշխոյ՝ նոցա [թագուհի], կին Խաքանայ [ի Բասլաց ազգէն]:

Ապա Կովկաս (լեռնազանգվածը) բաժանվում է երկու բազուկների, մեկը գնում է ալն ուղղությամբ, որտեղ գտնվում են Շրուան և Խարուան (ազգաբաղաները) մինչև Խորսվեմ: Իսկ մյուս բազուկը նախ արձակում է մի վտակ Արմ անունով, որը հոսում է ուղիղ դեպի հյուսիս (և թափվում) Աթլ գետի մեջ: Իսկ վերոհիշյալ (երկրորդ) բազուկը ձգվում է դեպի հյուսիս-արեւելք, որտեղ բնակվում են՝ Թավասպարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փուսխք, Փիւքանակք, Բազկանք, որտեղից սկիզբ է առնում երկար պարիսպը, որը կոչվում է Ապգուտ-Կավատ, (և ձգվում է) մինչև Աղմինոն մոլոր և ծովը: Այս պարսպից հյուսիս, Վարդանյան դաշտում, բնակվում է Մասքութան ազգը, մինչև Կասպից ծովը, որտեղ վերջանում է Կովկասից եկող լեռնաբազուկը և որտեղ կառուցված է Պարիսպն Դարբանդայ, այսինքն Կապ և դուռն քաղաք Պահակին Ճորայ, որ (իրենից ներկայացնում) է ծովի մեջ կառուցված հսկայական աշտարակ:

Նրանից (Դարբանդի պարիսպներից) հյուսիս ծովափին գտնվում է Հոնների թագավորութունը, իսկ նրանից արեւմուտք, Կովկասյան լեռներում, գտնվում է հոնների Վառաջան քաղաքը, և Չուսդար ու Սմընդըռ քաղաքները:

(Այս քաղաքներից) արեւելք մինչև Աթլ գետը բնակվում են Սալիրները: (Աթլ գետը) հոսում է Ասիական Սարմատք (երկրով) և Սկյութիա աշխարհով, որը Ապախթարք է կամ Թուրքաստանք: Եվ հյուսիսի թագավորն է Խաքանը, որը Խազիրների ինքնակալն է, և խաթունը՝ նրանց թագուհին, բասիլների ցեղից, Խաքանի կինն է:

Յաղագս Կողքիսոյ

Աշխարհ Ասիոյ Կողքիս է, որ է Եգ[ի]ւ. լելից կալով Պոնտոս ծովուն առ երի Սարմատիոյ, ի մտիցն Դուսկոն գետոյ մինչեւ ցԿաւկաս լեռն եւ ցնորին բազուկ, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Վիրս: Եւ անտի սահմանի մասամբ ինչ Մեծ Հայոց մինչև ցԿապպադ[ովկի]ական Պոնտոս: Եւ բաժանեալ է լինքեան չորս աշխարհս փոքունս. ի Մանսիւ, ի Եգրեւիկէ, որ է Առանձնակ Եգբրայ, [եւ] ի իսող իւրում Փասիս գետ, առ հոմանուն քաղաքաւ, [եւ Դազիւիկէ] եւ Ճանիւս որ են Խաղտիք, յորում գետ Մեգաղոս-պոտամոս: Ունի եւ այլ գետս՝ զԱկամասիս որ է Յոհ, որ գալ ի Մեծ Հայոց:

Ունի հինգ քաղաքս, [2]ի[գ]ան[էոն], Կոտա, Ռոդիւպալիս, Աթինա, Ռիզոն. եւ այլ բազում եմպոռոնոս այսինքն գեղաքաղաքս ծովեզերիայս, յորոց է Տրապիզոն:

Կողքիսի մասին

Ասիայի աշխարհ Կողքիսը, այսինքն՝ Եգբրը, տարածվում է Պոնտոս ծովից արեւելք մինչև Սարմատիա, և արեւմուտքից՝ Դուսկոն գետից, մինչև Կովկաս լեռը և նրա լեռնաբազուկը, որը բաժանում է Կողքիսը Վիրքից: Ախտեղից Կողքիսը մասամբ սահմանակից է Մեծ Հայքին մինչև Կապադովիական Պոնտոսը:

(Կողքիսը) բաժանվում է չորս փոքր աշխարհների. Մանսիւի, Եգրեւիկի, որ Առանձնակ Եգբրն է, որով ոլորվում է Փասիս գետը համանուն քաղաքի մոտ, (ապա) Դազիւիկի և Ճանիւի, որ Խաղտիքն է, որտեղ Մեգաղոս-Պոտամոս գետն է: Կողքիսը ունի նաև այլ գետ՝ Ակամասիսը կամ Հոհը, որը հոսում է Մեծ Հայքից:

(Կողքիսը) ունի հինգ քաղաք՝ Ջիգանոն, Կոտա, Ռոդիւպոլիս, Աթինա և Ռիզոն և այլ բազում եմպոռոնոսներ, այսինքն՝ ծովեզրյա գլուղաքաղաքներ, որոնցից է Տրապիզոնը:

¹ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ բնագրում հիշվում է «Կատապատիանք» ձևով:

Աշխարհ Վիրք, լեւից կալով Եգերայ, լերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցԱղուանից սահման, եւ մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն:

Եւ գաւառք են այս, սկսեալ ի Վոհ գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տայոց, Կղարջք, զոր ի Հայոց հանեալ է, եւ Շաւշէթ, Արտահան գաւառ, զոր առեալ է ի Հայոց. ընդ որ անցանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տայոց գալով, ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Ջաւախաց, իջանէ ի Սամցխէ [յորմէ մտից կուսէ՝ Աճարա]: Եւ դառնայ [Կուր] յարեւելս՝ անցանելով ընդ Վերին աշխարհ Վրաց, բաժանելով զգաւառսն. զԹոր, զԳոռաթիսիսեւ, զՏանիսիսեւ, որոյ ի գլուխն Դեկից[ի]խէ բերդ, եւ զՄանգլեացիոր, եւ [զՔուիշափոր] եւ զԲողնոփոր՝ մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏիդիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակք ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ ըստ հիւսիսոյ գետովն մեծին Կուրայ, հանդէպ Թաւ[ւ]ր գաւառի՝ Արգուէթու լերինք [հոմանուն գաւառաւ], եւ ի նոյն կողմանէ Դաշտն Դուան, եւ Աչաբէթիս-խեւ եւ [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի, Կոսիս, եւ մինչեւ ցՍացիսումէթ, որ ի ստորոտս Կովկասու. յորմէ հոսի Լէխ գետ, եւ անցեալ ի հարաւ կոյս իջանէ ի Կուր, եւ առ նովաւ՝ Կանիս-խեւ, եւ Յիւրազմայ, [եւ Բազալէթ], [եւ [Մտ] Կուրիս-խեւ], մինչեւ յԱրագ գետ, որ հոսի ի Կաւկասայ, եւ գնալով ընդ հարաւ, ընդ Ախալ-ցիխէ բերդ, եւ անցանէ ընդ մէջ Մցխիթայ քաղաքի եւ բլրոյ Սուրբ Խաչին, իջանէ ի Կուր, եւ բովանդակի Վերին աշխարհ Վրաց, յորմէ յառաջ խաղացեալ Կուր՝ գալ ի Տիդիս մայրաքաղաք Վրաց. զնա թողլով Պարուարաւ, եւ զԾորոփոր եւ զԿողբոփոր եւ զՁորոփոր հոմանուն գետօք¹, մինչեւ ցՀունարակերտ քաղաք² զորս ի Հայոց հանեալ է. որոց ըստ հարաւոյ լեռնադաշտքն Ջաւախաց բազում լճօք, լի զանազան ձկամբք, եւ Թուեղք եւ Տաշիր. որոց ի հարաւ՝ Կանգարք, զամէնք ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ հանդէպ դոցա ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կուրայ՝ գաւառք՝ Կիսուէթ, Խերկ, Էրծոյ, Թիանէթ, Ծորէնոր, Ծուքէթ, Ձեւ[է]թ, Վելիսց[ի]խէ, Քուելգա[բա], Շուշք:

Վրաց աշխարհը սկսվում է Եգերից արևելք մինչև Սարմատիան՝ Կովկասյան լեռներում, մինչև Աղվանքի սահմանը և մինչև Հայաստանի սահմանը Կուր գետով:

Եվ այս են (Վիրքի) գավառները. սկսած Վոհ գետից և Տալքի հյուսիսային սահմաններից՝ Կղարջք, որը վերցված է Հայաստանից, Շավշէթ, Արտահան գավառ, որը վերցված է Հայաստանից: (Արտահանի) միջով անցնում է հզոր Կուր գետը, որը, հոսելով Տալքի Կող գավառից, Ջավախքի ստորոտով իջնում է Սամցխե, [որից արևմուտք. Աճարա]: Ապա [Կուր գետը] դառնում է արևելք, անցնելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասով, բաժանելով (միմյանցից) ներքոհիշյալ (գավառները)՝ Թոր, Գոռաթիս-խե, Տանիս-խե, որի գլուխն է գտնվում Դեկիցիխե բերդը, (ապա) Մանգլեացիոր, [Քուիշափոր] և Բողնոփոր մինչև Պարուար գավառը, որը պատում է Տիդիս քաղաքը, իսկ (վերջին) երեք փորակը՝ հանվել է Հայաստանից:

Իսկ մեծ գետ Կուրի հյուսիսում, Թավր գավառի հանդեպ, (գտնվում են) Արգուեթի լեռները [հոմանուն գավառով]: Նույն կողմերն են գտնվում՝ Դաշտն Դուան, Աչաբէթիս-խե, [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի և Կոսիս (գավառները), մինչև Սացխումեթ գավառը, որ գտնվում է Կովկասի ստորոտում: Այստեղից է հոսում Լեխ գետը, որը, անցնելով հարավ, իջնում է Կուր գետը: Նրա մոտ են գտնվում Կանիսխե, Յիւրազմա, Բազալէթ և [Մտ] Կուրիսխե գավառները, մինչև Արագ գետը. որը, հոսելով Կովկասից, և գնալով հարավ, Ախալցիխե բերդի մոտով անցնելով, Մցխիթա քաղաքի և Սուրբ Խաչ բլրի միջև թափվում է Կուր գետը, բովանդակելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասը:

Այստեղից Կուրը, շարժվելով առաջ, անցնում է Վրաց աշխարհի Տիդիս մայրաքաղաքով, թողնելով այն Պարուար գավառով, ապա Ծորոփոր, Կողբոփոր, Ձորոփոր [և Խանցիխե] գավառները հոմանուն գետերով, մինչև Հունարակերտ քաղաքը, որոնք հանված են Հայաստանից:

Սրանցից հարավ են գտնվում Ջավախքի լեռնադաշտերը, բազմաթիվ լճերով, որոնք լի են զանազան ձկներով, ապա Թուեղք և Տաշիր գավառները, որոնցից հարավ գտնվում է Կանգարք գավառը, բոլորն էլ հանված Հայաստանից: Իսկ այս գավառների հանդեպ Կուր գետի հյուսիսային կողմում, գտնվում են՝ Կիսուէթ, Խերկ, Էրծո, Թիանէթ, Ծորենոր, Ծուքէթ, Ձեւ[է]թ, Վելիսց[ի]խե, Քուելգա[բա] և Շուշք գավառները:

Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, լեւից Վրաց, լերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչև [ի Կասբից ծովն եւ] ցՀայոց սահմանն, առ Կուր գետով, թէպէտ եւ աստի ցԿուր գամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն:

Նախ առ Վրօք՝ Եղնի (Խենի) գավառ առ Աղուան գետովն, եւ Կամբեճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիւսիսոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուրբաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչև ցԿուր գետ. յորոյ լեւից կողմանէ Դըլգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ լեւից նորա՝ Շաքէ եւ Գետառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի լեւից կուսէ՝ Հողմազ, Գեղաւու, Համբասի(= Հաբանդ?), [Ոստան-ի-մարգպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոշ, [եւ] դէպ ի հարաւոյ, [ցԿուր գետ] ըստ [որում]՝ Քաղաղաշտ, Դաշտ ի Բազկան [որ է Հէջէրի], եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է՝ [Շակաշէն, Կարդման, Քուստի-Փառնէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսեան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալկուենք, Փոքր Հաբանդ, [որ է] Սիսական [ի Կոստակ], Ռոտրստակ, Բերդաձոր, Տոի, Առան-ուտ, մինչև ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ]:

Աղբանիան, այսինքն Աղուանից աշխարհը սկսվում է Վրաց աշխարհից արևելք և Սարմատիային սահմանակից Կովկասյան լեռներով, մինչև Կասպից ծովն ու Հայաստանի սահմանը Կուր գետով: Թեպետ և այստեղից մինչև Կուր գետը ընկած ամբողջ տարածությունը Հայաստանից է հանված, բայց մենք խոսելու ենք Աղուանքի բուն աշխարհի մասին, որը գտնվում է մեծ գետ Կուրի և Կովկասյան լեռների միջև:

Նախ (թվենք) Վրաց աշխարհին կից (գավառները)՝ Եղնի (Խենի) գավառ՝ Աղուան գետի վրա, և Կամբեճան (գավառ)՝ Իորա գետի վրա: Իսկ նրանից (Կամբեճանից) հյուսիս (գտնվում է)՝ Վարազմանավառ բերդը Կուրբաթ գյուղաքաղաքով և անապատ վայրերը մինչև Կուր գետը, որից դեպի արևելք գտնվում է Դըլգավ քաղաքը՝ Աղուան գետի վրա: Ապա Բեղ գավառը Կովկասյան լեռների ստորոտում, և նրանից դեպի արևելք՝ Շաքե (գավառը) և Գետառու գետը, որի վրա է հոմանուն գավառը, մինչև Սանի գետը: Այս բոլոր գետերը հոսում են Կովկասից և, խառնվելով Աղուան գետի հետ, թափվում են Կուր գետը:

(Այս գավառներից) դեպի արևելք գտնվում են՝ Հողմազ, Գեղավու, Համբասի (=Հաբանդ?) (գավառները), ապա Ոստան-ի-Մարգպան գավառը և Կովկասյան լեռների մոտ Աղուանից աշխարհի մայրաքաղաք Կապաղակը, որի միջով հոսում է Սեբոշ գետը դեպի հարավ [մինչև Կուր, որտեղ] (գտնվում է)՝ Քաղաղաշտ (գավառը), մինչև Դաշտ-ի-Բազկանը (կամ Հեջերի): (Աղուանքի կազմումն են) նաև այլ քսան գավառներ, որոնք հանված են Հայաստանից՝ Շակաշեն, Կարդման, Քուստի-Փառնէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսյան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալկուենք, Փոքր Հաբանդ (կամ) Սիսական-ի-Կոստակ, Ռոտրստակ, Բերդաձոր, Տոի և Առան-ուտ, մինչև Երասխի խառնվելը Կուր գետում:

Մեծ Հայք են, լեւից կալով [Պոնտոս] Կապաղովիկոյ եւ Փոքր Հայոց, առ Եփրատ գետով, մերձ ի Տաւրոս լեռն, որ բաժանէ զնա ի Միջագետաց, և ի հարաւոյ սահմանի Ասորեստանիւ, և դառնայ առ Ատրապատականաւ ընդ Մարս մինչև ի մուտս Երասխայ ի Կասրից ծով. իսկ ըստ հիւսիսոյ առ երի կալով Աղուանից եւ Վրաց եւ Եգերաց, մինչև ցնոյն դարձուածքն Եփրատայ ի հարաւակոյս:

Մեծ Հայք երկիրը սկսվում է Կապաղովկական [Պոնտոսից] ու Փոքր Հայքից արևելք, Եփրատ գետով մինչև Տավրոս լեռները, որ բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից: Հարավային կողմից [Մեծ Հայքը] սահմանակից է Ասորեստանին, ապա սահմանը ուղղվում է դեպի [արևելք]՝ Ատրապատական և Մարաց աշխարհը, մինչև Երասխի թափվելը Կասպից ծով: Իսկ հյուսիսային կողմից

¹ Նկատի ունի՝ Ծորփայ գետը, Կողբայ գետը և Ձորագետը:

² Աշխարհացոյց-ի համաձուտ խմբագրության մէջ Հունարակերտ քաղաքի փոխարեն հիշատակվում է Խանցիխէ (աղճատված՝ «Խանիցխ»), որ նույն տեղի վրացական անունն է, հետագայում «Խունան» և «Քունանակերտ» ձևերով հայտնի:

Եւ ունի [Մեծ] Հայք լերինս անուանիս, և գետս մեծամեծս և մասունս, և ծովակս վեց¹:

Եւ ունի Մեծ Հայք փոքր աշխարհս հնգետա-սան՝ որք են այսոքիկ:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայք, այսինքն՝ Կարնոյ կողմն, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն [Ծոփաց կողմն], երրորդ՝ Աղձնիք առ Տիգրիս գետով. չորրորդ՝ Տա[ւ]րուբերան որ է Տարաւն. հինգերորդ՝ Մոկք. վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ առ Ասորեստանեաւ. հաւթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ առ Ասորպատականիւք. ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ ըստ մտից հիւսիսոյ նորա է. իններորդ աշխարհ Սիւնիք՝ որ առ Երասխաւ, տասներորդ [աշխարհ]՝ Արցախ, որ յերի նորա կայ. մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [համանուն] քաղաքով, որ առ եղբրն Կասբից ծովուն, ի մուտս Երասխայ, երկտասաներորդ աշխարհ՝ Ուտէացւոց, որ առ Աղուանիւք եւ Կուր գետով. երեքտասաներորդ աշխարհ՝ Գուգարք՝ որ առ Վրօք. չորեքտասանե-րորդ աշխարհ՝ Տայք, որ առ Եգեբր². հնգետա-սաներորդ աշխարհ՝ Այրարատ, ի մէջ նոցա: Արդ կամիմ գրոսս մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս:

Արդ ունի առաջին աշխարհ Բարձր Հայք գաւառս ինն. Դարանաղի, Աղիւն, Մըզուր, Եկեղ-եաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղագոմ, Կարին: Եւ ըստ անուանդ արդարեւ բարձր է ոչ միայն քան [զմնացեալ] Հայք, այլ քան զամե-նայն Երկիր, վասն որոյ Կատար Երկրի կոչեցին գնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ՝ զի բղխէ չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմու-տըս, եւ զԵրասխ՝ յարեւելս, զԳալլ՝ ի հարաւ, զԱկամսիս որ է Վոհ՝ ի հիւսիս: Ունի լերինս մեծս երիս³. ունի երէս, եղջերու, այծ եւ քաղս, առն եւ արտի, վիթ եւ կրկիթ եւ խոզ. եւ ի հա-ւոց ճարակաւորս. յորս կաքաւ, զարաւշ, զանիդ և զայլս, ունի և շերմուկս եւ աղտս եւ զամենայն պա-րարտութիւնս երկրի, եւ քաղաք զԹէոդուպաւլիս:

Երկրորդ աշխարհ [Մեծին] Հայոց. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, յերի կայ Բարձր Հա-յոց Մելիտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, և ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից՝ Տա-րաւնով: Ունի գաւառս ութ. Խորճեան՝ լելից հիւ-

(Մեծ Հայքը) սահմանակից է Աղվանքին և Վիր-քին և Եգեբր աշխարհին, Մինչև Եփրատ գետի դառնալը դեպի հարավ:

Մեծ Հայքը ունի հայտնի լեռներ և մեծ ու փոքր գետեր, և վեց ծովակ:

Մեծ Հայքն ունի տասնհինգ փոքր աշխարհ-ներ, որոնք են.

Առաջին աշխարհ՝ Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ երկիրը, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն Ծոփքի երկիրը, երրորդ աշխարհ՝ Աղձ-նիք, Տիգրիս գետի վրա, չորրորդ աշխարհ՝ Տաւ-րուբերանը կամ Տարոնո երկիրը, հինգերորդ աշ-խարհ՝ Մոկք, վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ սահմանակից է Ասորեստանին, յոթներորդ աշ-խարհ՝ Պարսկահայք, որ սահմանակից է Ասորպա-տականին, ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ նրանից (Պարսկահայքից) հյուսիս-արեւմուտք է (գտնվում), իններորդ անխարհ՝ Սյունիք, որ սահ-մանակից է Երասխին, տասներորդ աշխարհ՝ Ար-ցախ, որ. նրան (Սյունիքի) մոտ է գտնվում, տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համա-նուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եղեր-քին, Երասխի գետաբերանին: Տասներկուերորդը Ուտիացվոց աշխարհն է, որ սահմանակից է Աղ-վանքին Կուր գետով: Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, որ սահմանակից է՝ Տայքը, որ սահմանա-կից է Եգր. աշխարհին: Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, նրանց միջև: Այժմ ուզում եմ այս աշխարհների մասին մանրամասնաբար պատմել, թեև մի քիչ պիտի աշխատեմ գրքերի և քարտեզ-ների վրա:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայքը ունի ինը գավառ. Դարանաղի, Աղիվն, Մըզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղագոմ, Կարին: Հիրավի, ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը արդարեւ բարձր է, ոչ միայն Հայաստանի [մնացյալ] մասերից. այլև ամբողջ Երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի չորս կողմերը ջուր է արձակում և անյոտե-ղից բխում են չորս հզոր գետեր. Եփրատը՝ դեպի արեւմուտք և Երասխը՝ դեպի արեւելք, Գալլը՝ դեպի հարավ և Ակամսիս կամ Վոհ գետը՝ դեպի հյուսիս: Ունի երեք մեծ լեռնագագաթ, ունի որսի կենդա-

սիսոյ, ընդ որ իջանէ Մեւս Գալլ գետ առ Կողոբեր-դովն, զՀաշտեան, յորմէ բղխեն աղբււրք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Խորճէնոյ՝ է Պաղնատուն գա-ւառ հանդերձ հոմանուն բերդով, էւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բաւահովիտ գաւառ. եւ ի մտից. նոցա Ծոփք, եւ Անձիտ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Ծովք [լիճ] եւ Հոռէ բերդ, եւ ի մտից նոցա Դէգիք գա-ւառ, յորում բերդք Կւնի եւ Քրւիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէք գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի յԵփրատ ի քաղաքն Լուսա-թառիճ, եւ երթալով զմօտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փո-քըր Հայոց, յելից Մելիտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կիակկաս [գետ], գալով ի մտից կուսէ, ի լեռնէն որ կոչի Ջիգոն Բասիլիկոն, եւ նախ քան զանգա-նել նորա յԵփրատ՝ խառնի ի նա գետն Կառամի-նոն, որ գալ ի Տաւրոս լեռնէ եւ ընկալեալ յԵփ-րատ գնալ ընդ հարաւ, հատանէ զԼեռն Տաւրոս, յորում տեղւոջ գտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Չոր-րորդ Հայք երէս եւ հաւս, եւ ի գազանաց զառեւծ:

Երրորդ աշխարհ Աղձնիք լելից կալ Միջագե-տաց, եւ հիւսիսեաւ առ Դկղաթով, ունի գաւառս մետասան՝ [զԱնգեղ-տուն], զՆիոեա, զԱղձն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիթթ, զոր Շիթիթմա կոչեն Տաճիկք, այսինքն՝ արիւնաւընու, լետ որոյ Քաղ գաւառ, եւ ի լերինն ունի [գաւառս]՝ զԿէ-թիկ, զՏառիկ, զԱզնուաձոր, զԵրխեթս, զԴեղի[ս], զՍալնաձոր՝ զՍանասուն: Ունի նաւթ, եւ երկաթ քաջ, եւ գղթոր եւ ի հաւուց՝ զեգհուկ:

Չորրորդ աշխարհ՝ Տաւրուբերան [որ է կողմն Տարաւնոյ], յելից Չորրորդ Հայոց. ունի գաւառս վեշտասան. զԽոյթ, Ասպակունեաց ձոր (կամ Աս-պականունեաց ձոր), զՏարաւն, յորում գալ գետն Մեղ եւ անկանի յԵփրատ, որ ըստ հիւսիսոյ՝ Արշա-մունիք՝ առ Սրմանց լերամբ, որ կոչի Կատար Երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբււրք, որոց ըստ հիւ-սիսի՝ Մարդաղի՝ առ Մեղեղու [ղ] ի լերամբ, մինչեւ ցնոյն Այծպտկունս որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա. յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ եւ նաւթ սեւ եւ սպիտակ. յորոց լելից բղխէ Մուրց գետ, գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեն գաւառ, և խառնի յԵրասխ, եւ գետացուցանէ գնա: Յելից Մարդա-ղոյ է Դասնաւորք գաւառ. եւ նորա լելից Տուա-րածատափ. նորա լելից Դալառ, եւ ի հարաւոյ նո-ցա Հարք և Վարաժնունիք, մինչև ցԱրածանի, որ իջանէ յԱպահունեաց, որոց ի հարաւոյ՝ Բզնունե-աց գաւառ, սկըսանելով ի Սարակնէ եւ ի Նեխ Մասեաց՝ պատէ զարեւմտեալ եզր հոմանուն ծո-վուն, մինչև ցբերդն Բաղ[աղ]էշ, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցԵրեկարք գաւառի սահման: Եւ Բըզ-նունիք ունի լիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք. զԱրծկէոյն, զԾիպանին եւ զՏըքեանն, որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լերինն Տաւրոսի եւ ծովու՝ գա-

նինհր՝ եղջերու, այծ և քաղ, առն և արտի, վիթ եւ կրկիթ և խոզ (վալրի), իսկ թռչուններից՝ ճա-րակավորներին, որոնցից են՝ կաքավ, արոս, անիդ և այլք: (Բարձր Հայքը) ունի շերմուկներ և աղա-հանքեր և երկրի բոլոր բարեքները ու Թեոդու-պուլիս քաղաքը:

(Մեծ) Հայքի երկրորդ աշխարհն է Չորրորդ Հայքը, կամ Ծոփաց աշխարհը: Հյուսիսից սահ-մանակից է Բարձր Հայքին, արեւմուտքից սահմա-նակից է Մելիտինե քաղաքին, հարավից՝ Մի-ջագետքին, իսկ արեւելքից՝ Տարոնին: (Չորրորդ Հայքը) ունի ութ գավառ. հյուսիս-արեւելքից՝ Խորճ-յան, որի միջով, Կողոբերդի մոտով, հոսում է Մյուս Գալլ գետը, Հաշտյանք, որտեղից բխում են Տիգրիս գետի սկունքի աղբյուրները: Խորճյա-նից դեպի արեւմուտք գտնվում է Պաղնատուն գա-վառը համանուն բերդով, իսկ նրա դիմաց, դեպի հարավ (գտնվում է)՝ Բաւահովիտ գավառը: Նրան-ցից (այսինքն՝ Պաղնատուն և Բաւահովիտ գա-վառներից) արեւմուտք (գտնվում է)՝ Ծոփք (գա-վառը) և սրանից հարավ՝ Անձիտ գավառը, որտեղ (գտնվում են) Ծովք (լիճը) և Հոռե բերդը: Եվ նրանցից (այսինքն՝ Ծոփք և Անձիտ գավառնե-րից) արեւմուտք, (գտնվում է)՝ Դեգիք գավառը՝ Կւնի, Քրվիկ և Սոկ բերդերով, որոնց դիմաց հա-րավում (գտնվում է) Գավրեք գավառը, որոնց միջև հոսող Արածանին խառնվում է Եփրատ գե-տը Լուսաթառիճ քաղաքի մոտ, և գնալով դեպի արեւմուտք, անցնում է Մելիտինեից արեւելք գտնվող Փոքր Հայքի սահմաններով: Ապա Եփրա-տումն է թափվում Կիակկաս գետը, որ հոսում է արեւմուտքից, Ջիգոն-Բասիլիկոն կոչվող լեռնե-րից: Եվ նախքան նրա (Կիակկաս գետի) թափվե-լը Եփրատ գետում, նրա մեջ է խառնվում Կառա-մինոն գետը, որը գալիս է Տավրոս լեռներից, և ընդունելով (այս գետերը), Եփրատը հոսում է դեպի հարավ, ճեղքում է Տավրոսյան լեռները, որտեղ գտնվում են բյուրեղի ակների [հանքերը]: Չորրորդ Հայքը ունի որսի կենդանիներ և թռչուն-ներ, իսկ գազաններից՝ առյուծ (sic!):

Երրորդ աշխարհն է Աղձնիքը, Միջագետքից արեւելք և Դկղաթ (գետից) հյուսիս, ունի տասնե-մեկ գավառ՝ [Անգեղ-տուն], Նիոեա (կամ Նիւր-կերտ), Աղձն, որոնց միջև հոսում է Քաղիթթ գե-տը, որին արաբները կոչում են Շիթիթմա, որ նը-շանակում է «արյունաբերու», որից հետո՝ Քաղ գավառն է: Իսկ լեռներում (Աղձնիքը) ունի՝ Կե-թիկ, Տառիկ, Ազնուաձոր, Երխեթք, Դեղիլս, Սալ-նաձոր և Սանասուն գավառները:

(Աղձնիքը) ունի նալթ և երկաթ ընտիր, և գղթոր, իսկ թռչուններից՝ զեգհուկ:

Չորրորդ աշխարհն է Տավրուբերանը [կամ

¹ Բոլոր այս ծովակները—լճերը հիշատակվում են համապատասխան տեղերում՝ Կապուտան ծով. Բզնունեաց ծով. Գեղարունեաց ծով. Ծովք լիճ, Գայլատու լիճ, բացի վեցերորդից, որ պետք է Մովսես Խորենացու «Մովակ հիւսիսոյ»-ն լինի և վրաց աղբյուրների «Ցելի լիճ»-ն է, այժմյան Չըլդըր լիճը: «Աշխարհացոյց»-ում այս լճի մասին հիշատակութուն պիտի լիներ Այրարատը նկարագրող հատվածում, սակայն այդ մասը մեղ հասել է ոչ լրիվ ձևով և բացակայում են ամբողջ նախադասութուններ, որոնց վերականգնման փորձը մենք տալիս ենք, որ դեռ հեռու աղբը-սակցություն պիտի ունենա մեզ չհասած ընդարձակ սկզբնաղբին:

² Նկատի ունի Տայքին հյուսիսից սահմանակից Եգր Եփրոյ աշխարհ»-ը իր երեք գավառներով Ճորոխի ստորին հոսանքում:

³ Նկատի ունի Վերջնալ, Այծպտկունք և Պախը կամ Գայլախագուտ լեռնադաժները:

ւառ Երեւարք, լորում լիճ ինչ՝ որ կոչի Եղիգի, լուղիից. զի ի վարելն յակօսն ջուր ըմպէ հզն, եւ սերմանեալն քառասուն արն հասանէ եւ բերէ ընդ միոյ՝ յիսուն: Եւ ծովն Բզնունեաց յերկայնն հարիւր մղոն է, եւ լաջն վաթսուն: Որոյ ըստ հիւսիսոյ Աղիովիտ գաւառ, եւ զմտիւք նորա Ապահունիք. ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի [եւ ի հարաւոյ նորա՝ Կորի]: [Եւ] յեզրն [ծովին] Բզնունեաց [է Խոռխորունիք գաւառ]: Գտանի պտակ եւ կաստաննոն որ է մաշկամիրգ: Ունի եւ զազպէն եւ մեղր անոյշ քան զամենայն երկրի եւ սպիտակ նաւթ, եւ երկաթ: [Ասեն թէ նհանգ կայ յԱրածանի, որպէս լեփրատ, զոր հաւաստի [ոչ] գիտեմք, կենդանի քարքաշամ զուգեալ, զարիւնն ծծեալ եւ թողեալ, զոր ոմանք ասեն թէ զազան է եւ չէ գեւ, այլ զազան զոր Յոհան վասն դստերն Հերոդիադայ ասէ թէ քան զնհանգսն ծովայինս արիւնարբու էր]:

Հինգերորդ աշխարհ Մոկք, լիւից կան Աղծնեաց, ի լերինն Տաւրոս: Ունի գաւառս ութ, զիւշալը, զՄեւս Իշալը, զԻշուց գաւառն, զԱռուներից ձոր, զՄիշա, զԱռանձնական Մոկաց գաւառն, [որ է] Արքայից գաւառ, լորում գետն Որբ, զԱրգաստովիտ, Ջերմաձոր, լորում գետն Ջերմ: Ունի ի մրգաց զհրշակ եւ մանրագոր. եւ ի գազանաց՝ ինձ գեղեցկախալտ, եւ [ի] հաւուց զկաքաւ: Վեցերորդ [աշխարհ] Կորճալք լիւից կայ Մոկաց, առ Ասորեստանիւ: Ունի գաւառս մետասան. զԿորդուս, լորում Թման՝ առ Ասորեստանեաւ, զԿորդրիս Վերին, զԿորդրիս Միջին, զԿորդրիս Ներքին, զԱյրտրուանս, զԱյգառս, զՄոթողանս, զՈրսիրանս, զԿարթունիս, զՃահուկ, զՓոքր Աղբակ: Ունի զառիկ եւ ի պտղոց շահգանակ, այսինքն զանգար փշոյ սերմն:

Եւթներորդ [աշխարհ] Պարսկահայք լիւից Կորճէից, եւ սագիտայաբար² մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի, եւ լերինն Տաւրոսի այն կողման որ կոչի Կոհ-ի-Նիհորական, մինչև ցԱրասխ գետ: Ունի գաւառս ինն՝ զԱլլի, որ կոչի Կուռիճան, զՄարի գաւառ, զԹրաքի գաւառ, զԱրասխ, որ է Ովէա, զԱւնա, Տամբեր, Ջարէհաւան, զՋարաւանդ, զՀէր: Ունի լիւից զցիւռ եւ զայծեւամն:

Ութերորդ [աշխարհ] Վասպուրական ի մտից Պարսկահայոց, եւ առ երի Կորճէից: Ունի գաւառս երեսունհինգ, եւ այսոքիկ են. զՌշտունիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բզնունեաց, լորում կղզիք երկու, Աղթամար եւ Արտի եւ ցամաքակղզին Մանակերտ, եւ Տոսպ՝ լիւից [ծովուն] Բզնունեաց,

Տարոնոյ աշխարհը], գտնվում է Չորրորդ Հայքից դեպի արեւելք եւ ունի տասնվեց գավառ. Խոյթ, Ասպակունյաց ձոր, (կամ Ասպականյաց ձոր), Տարոն, որով հոսում է Մեղ գետը եւ թափվում է Եփրատ: Սրանից հյուսիս (գտնվում է)՝ Արշամունիք (գավառ) Սրմանց լեռնագագաթով, որը կոչվում է Կատար Երկրի, եւ որից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ: Սրանցից հյուսիս (գտնվում է)՝ Մարգաղի (գավառ) Մեղեղուղիս լեռների ուղղությամբ, մինչև Այծպտկունք լեռնագագաթը, որը բաժանում է Կարին (գավառ) նրանից (Մարգաղի գավառից): (Մեղեղուղիս լեռներում) գտնվում են սալակ եւ ձիղկ եւ նավթ սպիտակ ու սև: (Այծպտկունք լեռնագագաթից) արեւելք բխում է Մուրց գետը, որը հոսելով դեպի հյուսիս, իջնում է Բասեն գավառը եւ թափվում է Երասխ, գետացնելով վերջինս:

Մարգաղից արեւելք (գտնվում է)՝ Դասնափորք գավառը, նրանից արեւելք՝ Տուարածատափ (գավառ) եւ նրանից արեւելք՝ Դաւառ (գավառ): Իսկ նրանցից (հիշյալ գավառներից) հարավ (գրտնելում են)՝ Հարք եւ Վարաժնունիք գավառները, մինչև Արածանի (գետը), որը իջնում է Ապահունիք գավառից: Սրանցից հարավ է Բզնունյաց գավառը, որը սկսվելով Սարակն եւ Նեխ-Մասիք (լեռնագագաթներից), պատում է հոմանուն (Բըզնունյաց) ծովի արեւմտյան եզերքը, եւ տարածվում է մինչև Բաղ[աղ]եշ բերդը եւ այնտեղից մինչև հարավակողմում գտնվող Երեվարք գավառի սահմանները: Բզնունիք գավառը իր համանուն ծովում ունի երեք կղզի՝ Արծկե, Ծիպան եւ Տոքլան, որից հարավ. Տավրոս լեռների եւ ծովի միջև, գտնվում է Երեվարք (գավառ), որտեղ գրտնելում է մի լիճ, որ կոչվում է Եղեգի, գոյացած ուղիից, եւ վարելու ժամանակ եզր ջուր է խմում ակոսից, եւ ցանածը հասունանում է քառասուն օրվա ընթացքում եւ տալիս է բերք մեկին հիսուն:

Բզնունեաց ծովի երկայնութունն է հարյուր մղոն, իսկ լայնութունը՝ վաթսուն: Բզնունյաց ծովից հյուսիս (գտնվում է) Աղիովիտ գավառը, եւ նրանից արեւմուտք՝ Ապահունիք (գավառ), որի միջով անցնում է Արածանի գետը [եւ նրանից հարավ գտնվում է Կորի գավառը]: Բզնունյաց (ծովի) ափին է (գտնվում) [Խոռխորունիք գավառը]: (Տավրուբերանում) գտնվում է՝ պտակ եւ շահգանակ: Ունի եւ զազպե եւ անուշ մեղր, քաղցր քան ամբողջ աշխարհում, նավթ եւ երկաթ...:

գիւղականիս, զԱրճիշակովիտ, զԿուղանովիտ. [եւ ի հիւսիսոյ ծովին Բզնունեաց են՝ Աղիովիտ եւ] զԳառնի մինչև ցգաւառն Կոգովիտ, որ լորտինն Ազատ Մասեաց. զԱրբերանի՝ լիւից ծովուն Բզնունեաց, լորում կղզիք Ջրատան եւ Լիմն, ցամաքակղզին Ամիւկ, եւ Առեստաւան, ուստի ելանէ [տառեխ] ձուկն: Եւ լիւից դոցա Բուժունիք, զԱռնոյ-ոտն, զԱնձեւացիս, զՏրպատունիս, զԵրուանդունիս, [զԲուն-Մարդաստան], զՄարդաստան, զԱրտազ մինչ ի Կոգովիտ: Եւ լիւից դոցա զԱլէ, զԱղբակ Մեծ, զԱնձախիձոր, զԹոռնաւան, զՃուաշ-ոտ մինչև ցերասխ, զԿըրճունիս, զՄեծնունիս, զՊալունիս, զԳուկան, զԱղանդ-ոտ, զՊարսպատունիս, զԱրտաշեսեան, [որ է] Արտաւանեան, զԲաք[ը]ան, [որ է] Մարանդ, զԳաբիթեան, զԳաղրիկեանս, զՏալգրեանս, զՎարաժնունիս, զԳողթն գինեւետ, զՆախճաւան, լորում հոմանուն քաղաք:

Իններորդ աշխարհ Սիւնիք, ընդ մէջ կալով Երասխայ, եւ Արձախայ, լիւից Այրարատոյ, ունի գաւառս երկոտասան. զԵրնջակ, զՃահուկ, զՎայոց ձոր, զԳեղաքունի՝ հոմանուն ծովովն, զՍոթս, զԱղահէճ, զԾղուկն, զՀաբանդ, զԲաղս, զՁորս, զԱրեւիս, զԿովսական, հոմանուն գետովք մինչև ցնախորդեան քաղաք եւ անցսն իւր, եւ Աղուան գետ: Լինի ի նմա մուրտ եւ գերերի եւ նուռն ագնիւ, եւ ամուր տեղիք:

Տասներորդ [աշխարհ] Արցախ լերի կալով Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՄեւսն Հաբանդ [, որ է Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ոստան], զՎայկունիս, զԲերդաձոր, զՄեծ-Առանդս, զՄեծ-Կուանս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիանդս, զՊարսականս, զԳուստի, զՓառնէս, զԿողթ, լորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Հայոց:

Մետասաներորդ [աշխարհ] Փայտակարան լիւից կալ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բազինք, Ռոտ-ի-Բաղա [, որ է] Բաղան-ոտ, Առոտ-Պիճան, Հանի, Աթշի-Բաղաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Արեւան: Լինի ի նմա բամբակ անբաւ եւ գարի ինքնաբոյս:

Երկոտասաներորդ [աշխարհ] Ուտիք է, առ մտից կալ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր [այժմ] Աղուանք ունին, եւթն՝ Առան-ոտ, Տոխ, Ռոտ-Պարսեան, Աղուէ, Տուս Գասակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ լորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի, եւ լասմիկ, եւ ի հաւուց կատակ:

Երեքտասաներորդ աշխարհ է Գուգարք ի մը-

Հինգերորդ աշխարհն է Մոկքը, Աղանիքից արեւելք Տավրոս լեռներում: Ունի ութ գավառ. Իշալը, Մեվս (մյուս) Իշալը, Իշուց գավառ, Առուներից ձոր, Միշա, Մոկք Առանձնակ կամ Արքայից գավառ, որտեղ հոսում է Որբ գետը, Արգաստովիտ գավառ, Ջերմաձոր, որտեղով հոսում է Ջերմ գետը: Մըրգերից ունի գահրշատ եւ մանրագոր, իսկ զազանեակից՝ ինձ գեղեցկախալտ, եւ թոռններից՝ կաքավ:

Վեցերորդ աշխարհն է Կորճալքը, որ գտնվում է Մոկքից արեւելք եւ սահմանակից է Ասորեստանին: Ունի տասնմեկ գավառ. Կորդուք, որտեղ գտնվում է Թմանի՝ Ասորեստանի սահմանների մոտ, Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին, Կորդրիք Ներքին, Այրտրուանք, Այգառք, Մոթողանք, Որսիրանք, Կարթունիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ: (Կորճալքը) ունի զառիկ եւ պտուղներից՝ շահգանակ, այսինքն զանգար փշոյ սերմը:

Յոթներորդ [աշխարհն] է Պարսկահայքը, Կորճալքից արեւելք, եւ սեպաձեւ մտնում է Ատրպատականի մեջ ու Տավրոս լեռների այն կողմերը, որոնք կոչվում են Կոհ-ի-Նիհորական, մինչև Արասխ գետը: (Պարսկահայքը) ունի ինն գավառ. Ալլի, որը նաև Կուռիճան է կոչվում, Մարի-գավառ, Թրաքի-գավառ, Արասխ կամ Ովեա, Աւնա, Տամբեր, Ջարեհավան, Ջարավանդ եւ Հէր: Որսի կենդանիներից ունի ցիւռ եւ այծյամ:

Ութերորդ [աշխարհն] է Վասպուրականը, Պարսկահայքից արեւմուտք եւ սահմանակից Կորճալքին: Ունի երեսունհինգ գավառ եւ սրանք են. Ռշտունիք, որը գտնվում է Մոկքի եւ Բզնունյաց ծովի միջև, որի մեջ ունի երկու կղզի, Աղթամար եւ Արտի, եւ Մանակերտ ցամաքակղզին: Տոսպ (գավառ) Բզնունեաց ծովից արեւելք, ապա՝ Բոգունիք, Արճիշակովիտ, Կուղանովիտ (գավառները): [Բզնունյաց ծովից հյուսիս են գտնվում]՝ Աղիովիտ եւ Գառնի (գավառները) մինչև Կոգովիտ գավառը, որը գտնվում է Ազատ-Մասիս (լեռնագագաթի) ստորոտին: Առբերանի (գավառ) Բզնունյաց ծովից արեւելք է, որտեղ գտնվում են՝ Ջրատան եւ Լիմ կղզիները, Ամյուկ ցամաքակղզին եւ Առեստավանը, որտեղից դուրս է գալիս [տառեխ] ձուկը:

(Վերոհիշյալ գավառներից) արեւելք են գրտնելում՝ Բուժունիք, Առնո-ոտն, Անձեւացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք, [Բուն-Մարդաստան], Մարդաստան եւ Արտազ (գավառ) մինչև Կոգովիտ (գավառ): Սրանցից դեպի արեւելք են գտնվում՝ Ալի, Աղբակ Մեծը, Անձախի ձորը, Թոռնավանը եւ Ճուաշ-ոտ (գավառ) մինչև Երասխ (գետը): [Ապա]՝ Կըրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք, Գուկան, Աղանդ-ոտ, Պարսպատունիք, Արտաշեսյան կամ Արտավանյան Բա[ը]րան կամ Մարանդ, Գաբիթյան, Գաղրիկյան, Տալգրյան, Վարաժնունիք, գինեւետ Գողթնը եւ Նախճավան

¹ Փակագծերում բերված հատվածը հետագա ընդմիջարկում է, որ առաջ է եկել Միջագետքում գոյութուն ունեցող համանուն Արածանի գետի անվան շփոթության հետևանքով, ուստի չենք տալիս աշխարհաբար թարգմանություն:

² Բնագրում աղճատված «ցաղիտատարաք» ձևով, մենք ուղղում ենք համաձայն Գ. Վ. Աբգարյանի: Նրա կարծիքով, պիտի նշանակեր՝ աղեղնաձև, աղեղնակերպ, սեպաձև (լատ. sagitta - «աղեղ» բառից): Տե՛ս չ. Մարկվարտ, Պարսկահայք նահանգ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1961, № 1, էջ, 183, ծանոթ.**:

տից Ուտիացուց, ունի գաւառս ինն. զՁորոփոր, զԿողբոփոր, զԾորոփոր, զՏաշիր, զԹոնդու, զԿան- գարս, զՋաւախս Վերին, զԱրտահան, զԿարաջա: Լինի ի նմա՝ անալուծ, եւ հաճարածառ, եւ սեր- կեւիլ եւ տաւախ: Ունին արդ Վիրք հանեալ ի Հայոց:

Ձորեքտասաներորդ [աշխարհ] Տայք առ երի կալ Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառուցեալ, եւ ունի գաւառս ութ. զԿող լեւից կուսէ, յորմէ բղխեն աղբիւրք գետոյն Կուրայ, ի գեղջէն որ ասի Կրի ակունք. եւ ի մուտս կոյս, ընդ Արտահան, երկայնանիստ գաւառին, գնալ եւ դառնալ առ հիւ- սիսի, իջանէ ընդ Սամցխէ, եւ ապա դառնալ լեւս՝ մինչ ի Կազրից ծովն. իսկ ըստ մտից Կողայ՝ Բեր- դացիոր, Պարտիզացիոր, զՃակս, լեւս, եւ ըստ հա- րաւոյ՝ զԲուղիս, զՈքաղէ, զԱզորդացիոր իւրեանց [հոմանուն] գետակօք, որք լիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ՝ որոց ըստ մտից Արսեացիոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարջս, եւ ան- տի լեզր. ընդ Նիգալ, ընդ Մուղ և ընդ Մրիտ գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր եզերացիք կոչեն Ակամսիս, եւ խաղտիք Կակամար: Եւ լինի ի Տայս թուզ, նուոն թթու, աղտոր, սերկեւիլ, պտղախունկ եւ նուշ:

Հինգետասաներորդ աշխարհ Այրարատ ի մէջ կալ նախասացեալ աշխարհացդ, ունի գաւառս քսանեւերկու, ըստ Բարձր Հայոց. զԲասեան, ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մուրցամաւր գետոյ: Եւ [Երասխ] բաժանէ զՀաւնունիս եւ Գա- բղեանս ի հարաւ, եւ զԱբղեանս ի հիւսիսի, գնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բագրեւանդ եւ Ծաղկոտն ի հարաւոյ, եւ Վանանդ եւ Շիրակ՝ ի հիւսիսի, յորոց եկեալ գետն Ախուրեան՝ հան- դերձ Մեծագետովն [որ գալ ի Ծովակէն Հիւսի- սոյ], անցանելով լեւից կուսէ Մաւրիկապաւլսի, այ- սինքն Շիրակաշատ աւանի, եւ Մրենոյ եւ Երուան- դաշատ քաղաքի, իջանէ լեւասխ: Եւ Երասխ, թողլով զԱրմաւիր քաղաք ի հիւսիսի եւ զԱրա- գածոտն, եւ զինքն [լեան] Արագած, յորմէ բղ- խեն աղբիւրք Մեծամաւր գետոյ, [եւ լեան Արալի]:

[Եւ անցանէ Երասխ լեւս, թողլով ի հարաւ գաւառս՝ Ճակատք եւ Մասեաց ոտն, եւ] զինքն իսկ լեռնագագաթն [Ազատ-Մասիս: Եւ] Մասիս՝ ի հա- րաւ թողու Երասխ, յորոյ թիկանց տարածեալ Կոգովիտ գաւառն: Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկոտնէ, ի տեղուոջն որ կոչի Ոսկիք, եւ գնա- լով ընդ հիւսիսի պատելով զՆպատական լերամ- բըն՝ առ Բագուան գեղուոյն, խառնի ի Բագրեւանդ գետ:

[Եւ ի հիւսիսոյ թիկանց Արագածու է Տաշիր

գալառը, որտեղ գտնվում է համանուն քաղաքը: Իններորդ աշխարհն է Սյունիքը, գտնվում է Երասխի և Արցախի միջև և Այրարատից արևելք, ունի տասներկու գավառ. Երնջակ, Ճահուկ, Վա- յոց, ձոր, Գեղաքունի համանան ծովով, Սոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք, Արեւիք, Կովսական համանուն գետերով, մինչև Նակորդան քաղաքը իր գետանցքով, և Աղուան գետը: Սյու- նիքում կա մուրտ և գերերի և ազնիվ նուռ և ամ- րացված տեղեր:

Տասներորդ [աշխարհն] է Արցախը, սահմա- նակից Սյունիքին, ունի տասներկու գավառ. Մեփս (Մյուս) Հաբանդ [կամ Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ոստան], Վալկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Առանք, Մեծ Կուսնք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի, Փառնես, Կողթ որտեղ կա քարախունկ: Այս բոլորը ունի Աղվանքը, հանելով Հայաստանից:

Տասնմեկերորդ [աշխարհն] է Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք, Երասխ գետի վրա: Ունի տասն- երկու գավառ, որոնք այժմ Ատրպատականի կազմումն են. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Յոթնփորակյան բազինք, Ռոտ-ի-Բաղա կամ Բա- դան-ռոտ, Առոս-պիճան, Հանի, Աթշի-Բագաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեվան: Այնտեղ կա բամբակ անբավ և գարի ինքնաբույս:

Տասներկուերորդ [աշխարհն է] Ուտիքը, Երասխ գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև: Ունի յոթը գավառ, որոնք այժմ Աղվանքի կազմում են. Առան-ռոտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուե, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաչեն, Ուտի Առանձնակ՝ որտեղ Պարտավ քաղաքն է: Կա այն- տեղ (Ուտիքում) ձիթենի, վարնկենի, հասմիկ, իսկ թուշուններից՝ կատակ:

Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, Ու- տիքից արևմուտք, ունի ինը գավառ. Ձորոփոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թոնդու, Կանգարք, Ջավախք Վերին, Արտահան, Կարաջք: Կա այնտեղ անալուծ, հաճարածառ, սերկեւիլ և տոսախ: Այժմ Վիրքի կազմումն է, վերցված՝ Հայաստանից:

Տասնչորսերորդ [աշխարհն է] Տայքը, Գուգար- քին հարևան, ամրոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութը գավառ. Կող (գաւառ) արևելյան մա- սում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գլուղից: Եվ Կուր գետը (այս- տեղից) հոսում է դեպի արևմուտք Արտահան եր- կայնանիստ գավառով, ապա դառնում է դեպի հյուսիս և իջնում է Սամցխե (գավառը), որից հետո դառնում է դեպի արևելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գաւառից արևմուտք գտնվում են Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Ճակք, որից արևելք

Վերին(?) և Աշոցք գաւառ]: Եւ է ըստ ելից Արագածու՝ Նիգ, յորմէ բղխեն աղբիւրք Քասաղ գետոյ, [եւ լեւից նորա՝ գաւառքն Կոտայք եւ Մազազ: Եւ ի հիւսիսոյ նոցա՝ Վարաժնունիք], ընդ որ անցանէ գետն [Հրազդան]:

Եւ անցանէ [Հրազդան] լեւից կուսէ Վաղար- շապատ քաղաքի, յորում մալր եկեղեցեաց Կաթո- ղիկէ՛, եւ մարտիրոսունհացն մատրոնքն², յորոց լեւից բղխեն աղբիւրք Ասպահեն գետոյ, որ է Խոզ- մաւր, եւ խառնի ի Մեծամաւր. եւ ապա լեւից նորա գետն Ազատ, եւ արդարեւ ազատ. որոյ ակունքն բղխեն ի Գեղ լեռնէ, ի Սախուրակ տեղույ, որ իջանելով ընդ Դուին, արբուցանէ գա- մենայն Ոստանն Հայոց, եւ անցեալ ընդ հարաւ անկանի լեւասխ. յորոց ի մէջ շինեալ է Արտա- շատ քաղաք, ուր լառաշին ժամանակսն խառնուրդք Մեծամաւրի, իսկ այժմն փոխեալ ըզգնացան Մեծամաւրա՝ խառնի ի մտից կուսէ [Արտա- շատու]:

Իսկ լեւից կուսէ [Ոստանին] Դուսայ են գա- ւառք. Ուրծածոր եւ Արածոյ կողմն, ընդ մէջ կա- լով Վայոցձորոյ, եւ Շարուր դաշտն, ընդ որ հոսի գետն Արփանեայն, առ Մարաւանայ քաղաքով, անցանելով ի հարաւ՝ խառնի լեւասխ:

Եւ ունի Այրարատ լերինս եւ գետս, եւ դաշ- տըս պիտանիս, երէս եւ հաւա, եւ զամենայն պա- րարտութիւն եւ ծովակն Գալլատու, եւ [ունի] որդն սիգաբերեալ յարմատոյ առ ի զարդ կար- մըրութեան գունոյ:

Ահա կատարեցան զամենայն Հայք:

և հարավ (գտնվում են) Բուղխա, Ոքաղե և Ազոր- դացիոր գավառները իրենց [համանուն] գետակնե- րով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը: Այս գավառներից արևմուտք է Արայաց փոր (գավառը)՝ Պարխար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը, գալով Սպեր (գավառից), անցնում է Թուխարք բերդով Կարաջք (գավառը), այստեղից էլ՝ Եգր (աշխարհ)՝ Նիգալ, Մուղ և Մրիտ գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, որը եզերացիները կոչում են Ակամսիս, իսկ Խաղտիք՝ Կակամար: Տայքում կա թուզ, թթու նուռ, աղտոր, սերկեւիլ, պտղախունկ և նուշ:

Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, վերոհիշյալ աշխարհների մեջտեղը և ունի քսան- երկու գավառ: Բարձր Հայքի կողմն է Բասլան (գավառը), որի միջով անցնում է Երասխը, որը գետանում է Մուրցամոր գետից: Երասխ գետը բաժանում է, թողնելով հարավ Հալնունիք և Գա- բղյանք (գավառները), իսկ հյուսիսում՝ Աբղեղանք (գավառը): Այնուհետեւ Երասխը հոսում է Ար- շարունիք գավառով, որից հարավ են գտնվում Բագրեւանդ և Ծաղկոտն գավառները, իսկ դեպի հյուսիս՝ Վանանդ և Շիրակ (գավառները): Այս գավառներից է հոսում Ախուրյան գետը Մեծա- գետ վտակով [որ գալիս է Ծովակ հյուսիսոյ լճից] և, անցնելով Մավրիկապոլիս, այսինքն՝ Շիրակա- շատ ավանը, և Մրենն ու Երուանդաշատ քաղաքը, թափվում է Երասխ:

Եվ Երասխը, Արմավիր քաղաքը Արագածոտն (գավառով) և Արագած լեռնագագաթը, որտեղից բխում են Մեծամոր գետի աղբյուրները, [և Արալի լեռը] թողնում է հյուսիսային կողմը: [Ապա, Երասխը հոսելով դեպի արևելք, հարավում թողնում է Ճակատք և Մասլացոտն գավառները և] լեռնա- գագաթ [Ազատ-Մասիսը]: Եվ Մասիս սարը, որի ստորոտին տարածվում է Կոգովիտ գավառը, դեպի հարավ է թողնում Երասխ գետը: Իսկ Արածանի գետը սկիզբ է առնում Ծաղկոտն (գավառից), Ոս- կիք կոչվող տեղից և, գնալով դեպի հյուսիս, պա- տելով Նպատական լեռնագագաթը Բագաւան գլու- ղի մոտ, խառնվում է Բագրեւանդ գետին:

[Արագածի փեշերից հյուսիս (գտնվում) է Վերին Տաշիրը (?) և Աշոցք գավառը]: Իսկ [Արա- գածից] արևելք (գտնվում) է Նիգ (գավառը), որ- տեղից բխում են Քասաղ գետի աղբյուրները, [և նրանից (Նիգ գավառից) արևելք գտնվում են Կո- տայք և Մազազ գավառները, իսկ նրանցից հյուսիս՝ Վարաժնունիք գավառը, որի միջով անցնում է Հրազդան գետը]:

¹ Խոսքը վերաբերվում է Զմիթածնի տաճարին:

² Նկատի ունի Հռիփսիմեի և Գայանեի մատուռները, որոնց տեղերում՝ 618 թ. կառուցվեց Հռիփսիմեի տա- ճարը, իսկ 630 թ.՝ Գայանեի տաճարը: Այստեղից ևս երևում է, որ Վաշխարհացոյցը-ը կազմվել է 618 թվից ափսի շուտ:

[Հրազդան գետը] անցնում է Վաղարշապատ քաղաքից դեպի արևելք, որտեղ գտնվում է մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն, և մարտիրոսահինք-րի մատուռները, որից (Վաղարշապատից) դեպի արևելք բխում են Ասպահեն գետի աղբյուրները, այսինքն Խոզմորը, որը խառնվում է Մեծամոր գետին: Ապա նրանցից արևելք է Ազատ գետը, և հերալի ազատ, որի ակունքները բխում են Գեղ լեռնագագաթից, Սախուրակ տեղում, և իջնելով դեպի Դվին (քաղաքը), ուղղում է ամբողջ Հայոց Ոստանը: Անցնելով հարավ, [Ազատ գետը] թափվում է Երասխ, որոնց միջև կառուցված է Արտաշատ քաղաքը, որտեղ հին ժամանակները գտնվում էր Մեծամորի գետախառնուրդը, իսկ այժմ, փոխվելով Մեծամորի հունը (այն) խառնվում է (Երասխին) [Արտաշատ քաղաքի] արևմտյան կողմը:

Դվին [Ոստանից] դեպի արևելք գտնվում են Ուրծաձոր և Արածո կողմն գավառները, մտնելով Վայոցձոր գավառի թիկունքը, և Շարուր դաշտը, որի միջով հոսում է Արփանյալ գետը և անցնելով Մարավան քաղաքը, դեպի հարավ, թափվում է Երասխ գետը:

Եվ Այրարատ (աշխարհը) ունի լեռներ, գետեր և պիտանի դաշտավայրեր, որսի կենդանիներ և թռչուններ, և ամենայն պարարտություն և Գալլատու ծովակը: Ունի և սիգաբերյալ արմատի որդը (որը օգտագործում են) իբրև զարդ կարմիր գույնի:

Սրանով վերջանում է ամբողջ Հայաստանի նկարագրությունը:

Յաղագս Ասորոց

Աշխարհ ընդհանուր Ասիոյ՝ Ասորիք, լեռից կալով իւրեանց ծովուն հոմանուն պելագոսին, առեալ ի Սիսոնէ քաղաքէ եւ Կիլիկիայ դրանցն՝ մինչև ցԹուասիս գետամտունս, զոր կոչեն Քոռաէաս, եւ անտի ցիպպոս լեռն ըստ հարաւոյ. եւ սահմանի Հրեաստանիւ եւ մասամբ ինչ առ Ապառոս Արաբիա մինչև ց Անապատն Արաբիա, մինչև ցըկրկնուածն Եփրատայ՝ յարեւելս կոյս, հանդէպ Թափսակ քաղաքի. եւ [այս] գետովն ի վեր մինչև զԱմանուս լեռն, որ բաժանէ ըստ հիւսիսոյ զԿիլիկիա եւ զԿապադովիա, այսինքն, զՓոքր Հայս լսորոց, ի Կոմագենէ աշխարհէ փոքուէ:

Քանզի ունին Ասորիք փոքր աշխարհս ինն. զ[վերո]գրեալ [Կոմագենէ], յորում քաղաք Շամուշատ, եւ զԿիւռեստիկէ, յորում քաղաք Հերապաւիս՝ որ է Մաբուկ, եւ Բեռիս՝ որ է Սա[լիբոն] եւ Ա[զազ], [Քա]ղկիդիկէ, յորում քաղաք Քալկիս, որ է Նիկորիա, եւ Աւագն Անտիոք իւր զատուցեալ աշխարհաւն, որ կոչի Սեւկիա, զԱպամիս, յորում

Ասորիքի մասին

Ասիայի մայր ցամաքի երկրներից է Ասորիքը, որը սկսվում է համանուն ծովի արևելյան եզերքից, սկսած Սիսոն քաղաքից և Կիլիկիայի դռներից մինչև Թրասիսի գետաբերանը, որը կոչում են Քոռսեսաս, և հարավում՝ մինչև Իպպոս լեռը: Ասորիքը սահմանակից է Հրեաստանին և մասամբ էլ Ապառոս Արաբիային, մինչև Անապատային Արաբիան և այնտեղից (սահմանագիծը) հասնում է մինչև Եփրատի շրջագարձը դեպի արևելք Թափսակ քաղաքի դիմաց, և [այս] գետով վերև (հյուսիս) մինչև Ամանուս լեռը, որը բաժանում է հյուսիսում գտնվող Կիլիկիան և Կապադովիան, այսինքն Փոքր Հայքը, Ասորիքի Կոմագենե փոքր աշխարհից:

Ասորիքն ունի ինը փոքր աշխարհ՝ [վերո]հիշյալ [Կոմագենեն], որտեղ Շամուշատ քաղաքն է, Կյուռեստիկե, որտեղ Հերապոլիս քաղաքն է, որ Մաբուկն է, և Բեռիա քաղաքը, որ Սա[լիբոն]ն է, և Ա[զազ] քաղաքը, [Քա]ղկիդիկե, որտեղ Քալ-

ֆաղաք Ապամիա, եւ Եպիփանիա, որ է Հեմաթ, եւ Եմածա (Հոմս), եւ այլք, զԿասիոտի[ս]՝ յորում Առատոզ կղզի, զԿիլիսիւրիա՝ յորում Դամասկոս քաղաք, զԲաղանա ըստ անապատի եւ զՊալմիրենէ, յորում է Հաւարին քաղաք ըստ Անապատ Արաբիոյ, եւ զԲարբալիտիս ըստ Եփրատայ:

Ունին [Ասորիք] լեռինս զՊիեռ[ի]ա, զԿասիոս, զԼիբանանոս, զԱնտիլիբանանոս՝ որ է Սանիր, զԱ[լ]սա[դա]մոս, զԿարմեղոս. եւ գետս անուանիս. զՈռոնտէս, որ բղխէ ի Լիբանանէ, անցանելով առ Եպիփանիայ[ի]ով՝ մտանէ ի ծով հուպ յԱւագն Անտիոք. եւ Ելեւթ[ե]ոս, որ ասի Ազատ գետ. եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ մտանէ ի ծով մերձ յԱնդա[ռա]դոն քաղաք. եւ Ադոնիս, որ եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ բաժանէ ընդ մէջ Բիբղոս եւ Բիւռիտոս քաղաքաց, եւ իջանէ ի ծով. եւ Յորդանան որ ելեալ ի Պանիաղայ՝ մտանէ ի Գալիլիացոց ծովն. եւ [անտի] եւս ելեալ երթայ մտանէ յԱսիադադիտէս ծով: Ունի եւ այլ գետս եւ լիւրինս, որպէս զԴամասկոսին, որ զ[Ա]րանաս գետ՝ որ անցանէ ընդ մէջ քաղաքին, եւ զԲառադա՝ որ յարեւելից կուսէ անցանէ, զոր Աստուածային Գիրն Բանա եւ Փարփարա կոչէ. եւ որպէս գետակն, որ բղխէ ի Դափնոս Անտիոքացոց, զորմէ Կաստաղայ առասպելքն յօդեն:

Յաղագս Միջագետաց

Աշխարհ Միջագետք՝ լեռից Ասորոց, լեռի Մեծի Հայոց, սահմանի նովաւ ըստ հիւսիսոյ, զԲաբելոնիւն եւ Անապատաւն Արաբիա:

Ունի լեռինս երկու, ասէ Պողոմէոս, զմինն կոչէ Սեգգարոս, զոր ոչ գիտեմ ով է: Եւ զմիւսն կոչէ Մասիոն, յորմէ ասէ երկու գետս բղխեալ, [զմինն Բալիքէս], զմիւսն կոչէ Քաբառոն, զոր կարծեմ Խաբոր լինել. բայց սա ոչ ի լեռնէ այլ ի դաշտէ բղխէ, հուպ յՌաշաինա քաղաք, որ անկանին լեփրատ, եւ ի հոմանուն լեռնէ բղխէ Թրթար, եւ գնալ դէպ ողիղ յարեւելս, եւ միանալ լեփրատ: Զայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց, եւ լեռինս երկու՝ զԿոհ ի-Շնգար, եւ զմիւս լեռն երկայն՝ [Մասիոն] յորում Մարդէ բերդ, եւ Տոււ-Սըդին գաւառ եւ Բզարդէ [քաղաք] եւ Ամիդ քաղաք, [եւ Արուստտան Մծբին քաղաքաւ], եւ երկու այլ փոքունք լեռինք, մի որ կոչի

կիս քաղաքն է, որ Նիկորիան է, Ավագն Անտիոք իր առանձնացած աշխարհով, որը կոչվում է Սեւկիա, Ապամիա, որտեղ Ապամիա քաղաքն է, և Եպիփանիա, որ Համաթն է և Եմածա (Հոմս), և այլ (քաղաքները), Կասիոտի[ս], որտեղ Արադոս կղզին է, Կյուլիսյուռիա, որտեղ Դամասկոս քաղաքն է, Բաղանա՝ անապատում, և Պալմիրենե, որտեղ Հավարին քաղաքն է՝ Անապատային Արաբիային կից, և Բարբալիտիսը՝ Եփրատ (գետին) կից:

[Ասորիքը] ունի (հետևյալ) լեռները՝ Պիեռ[ի]ա, Կասիոս, Լիբանանոս, Անտիլիբանանոս, որ Սանիրն է, Ա[լ]սա[դա]մոս, Կարմեղոս: (Ասորիքը) ունի և հայտնի գետեր. Ոռոնտէս, որը բխում է Լիբանանից և, անցնելով Եպիփանիայով, թափվում է ծով Ավագն Անտիոք (քաղաքի) մոտ, Ելեւթ[ե]ոս (գետ), որ նշանակում է Ազատ գետ: Այս գետը դուրս է գալիս Լիբանանից և թափվում է ծով Անդա[ռա]դոն քաղաքի մոտ: Ապա Ադոնիս (գետ), որը նույնպես դուրս է գալիս Լիբանանից և բաժանում է իրարից Բիբղոս և Բյուռիտոս քաղաքները և թափվում է ծով:

Հորդանան (գետը), որը դուրս է գալիս Պանիաղից, մտնում է Գալիլիացվոց ծովը և [այնտեղից] ևս դուրս գալով՝ թափվում է Ասիադադիտես ծովը: (Ասորիքը) ունի նաև այլ գետեր ու լեռներ, ինչպիսին է Դամասկոսինը, որ [Ա]-բանաս գետն է և անցնում է քաղաքի միջով, և Բառադա, որն անցնում է (այս քաղաքի) արևելյան կողմը, որոնց Աստվածաշունչը կոչում է Բանա և Փարփարա, որոնցից է և Անտիոքյան Դափնոսից բխող գետակը, որը, ըստ առասպելների, Կաստաղա (գետն) է:

Միջագետքի մասին

Միջագետքը տարածվում է Ասորիքից արևելք մինչև Մեծ Հայք, որի հետ սահմանակից է հյուսիսային կողմից, ապա Բաբելոնով և Անապատային Արաբիայով:

Պողոմեոսն ասում է, որ Միջագետքը ունի երկու լեռ, մեկը կոչվում է Սեգգարոս, որ չգիտեմ, թե որն է, իսկ մյուսը, Մասիոն, որտեղից, նրա ասելով, բխում է երկու գետ՝ [մեկը Բալիսե գետն է], իսկ մյուսը կոչում է Քաբառոն, որ, իմ կարծիքով Խաբոր գետը պիտի լինի: Սակայն այս գետը բխում է ոչ թե լեռներից, այլ դաշտից, Ռաշայինա քաղաքի մոտ: Երկու գետերն էլ թափվում են Եփրատ գետը: Իսկ հոմանուն լեռից բխում է Թրթար գետը, որը հոսում է ողիղ դեպի արևելք և միանում է Եփրատ գետին: Ասորական Միջագետքում ևս գիտեմ միայն այս երկու գետերը և երկու լեռ՝ Կոհ-ի-Շնգար, և մյուս լեռը երկայն, [Մասիոնը]

Ազիմուն, եւ միւս լեանն որ կոչի Բեմադա: [Ունի] եւ քաղաքս բազումս, յորոց մի է Ուռնա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է Փրկչին:

Եւ Եփրատ բաժանէ ի Միջագետաց զԱսորիս, եւ զԱնապատն Արաբիա եւ զԲաբելոնացւոց աշխարհ: Եւ Տիգրիս երթալով ընդ հարաւ՝ պատահէ լեռինն, եւ ի հարաւոյ ի դառնալ յարեւելս կոչս՝ բաժանել [զՄեծ Հայս] ի Միջագետաց, թողու զհիւսիսեալ զԱղձնիս Հայոց, որ է Արձն, յորում քաղաք Կուտեմուան, որ է Քղիմար, եւ Քիշ, եւ Շուկառաբա: Եւ ամենայն քամ¹ ի լեռանց Հայոց ի Դիլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լեռանց Սալնայ եւ Սանասնոյ, եւ իջեալ կտրէ յիրերաց զՆփրկերտ եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի այժմ Շիթիթմա, որ է արիւնարբու:

Եւ Դիլաթ երթալ ընդ [Ասորեստան եւ քաղաքն] Նինուէ. եւ պատահէ նախ քաղաքիկ մի՝ որ կոչի Բղաթ, որ կոչի Թուք, զի անդ ասեն թքանել զՅուռնա: Եւ է երկու աշխարհ ընդ մէջ Դիլաթայ եւ Եփրատայ նորաշէն ի Պարսից, Կաւատ եւ Կաշկար: Եւ է Միջագետք ութ մասն երկայն, եւ երեք լայն:

որտեղ գտնվում են Մարդե-բերդ եւ Տուռ-Աբդին քաղաքը, ապա Բզաբդե [քաղաքը], Ամիդ քաղաքը եւ [Արուստատանը Մծրին քաղաքով]: Կա եւ երկու ալլ փոքրիկ լեռնագագաթներ՝ մեկը կոչվում է Ազիմուն, մյուսը՝ Բեմադա:

(Միջագետքը) [ունի] եւ բազմաթիւ քաղաքներ, որոնցից մեկն է Ուռնա քաղաքը, ուր պահվում է Փրկչի անձեռագործ պատկերը:

Եփրատ գետը բաժանում է Միջագետքից Ասորիքը, ապա Անապատային Արաբիան եւ Բաբելացւոց աշխարհը: Տիգրիս գետը հոսելով հարավ, պատահում է լեռների, եւ հարավում, դեպի արեւելան կողմը թեքվելով, բաժանում [է Մեծ Հայքը] Միջագետքից, թողնելով հյուսիսում Հայոց Աղձնիքը, այսինքն՝ Արձնը, որտեղ գտնվում են՝ Կուտեմուան, այսինքն՝ Քղիմար քաղաքը, ապա Քիշ եւ Շուկառաբա քաղաքները: Եվ ամենայն քամը Հայոց լեռներից իջնում է Դիլաթ գետը, նախ եւ առաջ Քաղիթ (գետը), որը բխում է Սալնա եւ Սանասնո լեռներից, եւ իջնելով, անջատում է միմյանցից Նփրկերտ եւ Քղիմար (քաղաքները): Այս գետով բաժանվեցին Հոռոմներն ու Պարսիկները եւ այժմ կոչվում է Շիթիթմա, որ նշանակում է արյունարբու:

Դիլաթ գետը հոսում է [Ասորեստանով եւ] Նինվե քաղաքով: Ապա պատահում է մի քաղաքիկ, որ կոչվում է Բղաթ եւ անվանվում է Թուք, որովհետեւ, ասում են, որ լայնտեղ են ալպանել Հուռնան (մարգարեին): Իսկ Դիլաթի եւ Եփրատի միջեւ երկու պարսկական նորաշէն աշխարհ կա՝ Կավատ եւ Կաշկար: Միջագետքը տարածվում է երկարու-թյամբ ութ մասն, եւ լայնությամբ երեք մասն:

ասան—Քարտ-Կաւատ, Նոտ-Արտաշիրական, Մար-ձին, զԱրզոն...

բ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ է կողմն Կաւկասոս լեռանց, յորում են աշխարհք երեքտասան. Ատրպատական, Արմն՝ [որ է] Հայք, Վարջան՝ որ է Վիրք, Ռան՝ որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական, Առէ, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբաւանդ, Տապարըստան, Ռւան, Ամոլ, զոր պատմել առաջի կալ մեզ¹:

Յաղագս Մարաց

Աշխարհ Ասիոյ է Մարք, զոր ասեն ի Մադեալ որդւոյ Կողքացւոց թագաւորին զաւակին սերեալ են, որոյ քոյր Մադա է, որ Յասովնի տըռփեալ զոսկեկիզն մորթին մատնեաց. բայց պատճառ գալոյն այսր՝ ոչ ասի: Այլ ասի թէ Արտաշէս Ոքոզ մասն ինչ ի Հոռոմայեցւոցն եւ ի Հրէից առեալ բնակեցոյց առ Վրկանաւք Կասբից, որ այժմ ոչ է լայտնի. բայց Պտղոմէոս զՄարս լելից [եւ ի հարաւոյ] Կասբից [ծովուն] ասէ բնակել. եւ զոր ասեն ընդ մի իշխանութեամբ, եւ ոչ ուրեք գտանին Մարք. բայց Պտղոմէոս ասէ զաշխարհս սոցա՝ Կասբ, Քաղուշ, Գելք, Դիլումք. եւ Ռէ եւ Անմատան քաղաքք են Մարաց:

Յաղագս Պարսից աշխարհին²

Պարսից աշխարհ ընդ չորս բաժանի այսպէս.

ա) Քուստակ-ի-Պորուարան, որ է Կողմ Արեւմտեան, յորում աշխարհք ինն. Մալ, Մասպտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական, Երան-

Պարսից աշխարհի մասին

Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում այսպես.

ա) Քուստակ-ի-Պորուարան, որ Արեւմտյան երկիրն է, որտեղ կա ինն աշխարհ. Մալ, Մաս-

¹ Քամ, որ անհայտ բառ է, պիտի նշանակի ձյունի հալոցքից գոյացող գետ կամ գետակ, առվակ:

² Այս գլուխը ցույց է տալիս, որ գոյութիւն է ունեցել առանձին քարտեզ Սասանյան Պարսկաստանի պետութեան, որի կազմում VI դարի վերջում եւ VII դարի սկզբում մտնում էին իբրեւ առանձին մարզպանութիւններ՝ Հայքը, Վիրքը եւ Աղվանքը, իսկ Սիսականն ու Բալասականը՝ իբրեւ առանձին իշխանութիւններ: Ահա այս հանգամանքն էր անհասկանալի հետագա արտագրողների համար, երբ «Աշխարհացոյց»-ը կազմող քարտեղները այլևս գոյութիւն չուներին եւ նրանց նկարագրող բնագրերի ժողովածուն դարձել էր սոսկ իբրեւ աշխարհագրութեան տեղեկատու-ձեռնարկ: Հետագա ընդօրինակողները այս մասի հետագա շարադրութեան մեջ շփոթութիւն են մտցրել, իսկ ընդարձակ բնագրի համառոտողները նախկինում գոյութիւն ունեցող քարտեղի մասին գաղափար չուենալով աշխատել են բնագրի բովանդակութիւնը մոտեցնել իրենց ժամանակի իրականութեան: Նրանք Քուստակ-ի-Կապկոհ գլուխը վերամբարձրված ձևով են շարադրում, հանելով բնագրից Հայք, Վիրք, Աղուանք, Սիսական, Բալասական երկրանունները հետևյալ կերպ. «Մարք, որ կոչին Քուստակ-ի-Կապկոհ, յելից կալով Հայոց եւ առ երի Կասբից ծովուն. եւ ունի աշխարհս զայսոսիկ. զԱտրապատական, զՌէ, զԳելան, զՄուկան, զԴիլումն, Անմադան, զԴմբաւանդ, զՏապարըստան, Ամաւդ, Ռուան: Ունի լերինս եւ ցետս, եւ գծովան, որ կոչի Կապուտան՝ ուր զքուռամղիզն գործեն: Ունի քաղաքս բազումս, յորոց մինն Գանձակ Շահաստան»:

պըտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական, Երան-ասան-Քարտ-Կավատ, Նոտ-Արտաշիրական, Մարձին, Արզոն:

դ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ Կովկասյան լեռների երկիրն է եւ որտեղ կա տասներեք աշխարհ. Ատրքպատական, Արմն՝ որ Հայքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բալասական, Սիսական, Առե, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբավանդ, Տապարըստան, Ռուան, Ամոլ, որոնց մասին մենք պատմելու ենք ստորև:

Մարերի մասին

Ասիայի աշխարհն է Մարքը, որը, ըստ ավանդութեան սերված է Կողքիսի թագավորի որդի Մադեսի զավակից, որի քույրը Մեդեան է, որ սիրահարվելով Յասովնի հետ, մատնեց ոսկեկիզն մորթին, սակայն այստեղ գալու պատճառի մասին չի ասվում: Այլ ասվում է, թե Արտաես Ոքսոսը գերեզմարած հոռոմայեցիների (sic!) եւ հրեաների մի մասը բնակեցրեց վրկանների հետ [Կասպից ծովի ափերին], որոնք այժմ հայտնի չեն: Իսկ Պտղոմեոսը հաղորդում է, որ մարերը բնակվում են Կասպից ծովից արևելք եւ հարավ, եւ ասում են, որ նրանք բնակվում են մի իշխանութեան ներքո եւ ալլ տեղերում մարերը չկան: Պտղոմեոսը թվարկում է նրանց կողմից բնակված երկրամասերը. Կասբ, Քաղուշ, Գելք, Դիլումք. իսկ մարերի քաղաքներն են Ռեն եւ Անմատանը:

¹ Մեզ հասած բնագրում այս գլուխը ընդհատվում է սույն նախադասութեամբ եւ «Աշխարհացոյցի»-ի բնագրի շարունակութեան մեջ գոյութիւն չունի այս խոստացած մասը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ.

«ՓՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐԻ» (ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ) ԵՎ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՏ Ա. Ա. Բ.

Հնդհա- նուր Ա-ը	ԱՅ Ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով	Հնդհա- նուր Ա-ը	ԱՅ Ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով
Ա. ՄԵԾ ՀԱՅԲ				III ԱՂՋՆԻՔ			
ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ				18	1	[Անդեղ-տուն]	2430
1	1	Գարանաղի	3400	19	2	Նիսիս, Նիսիսի (Տիգ- րանակերտ)	5395
2	2	Աղիւն (Արիւն)	950	20	3	Աղձն (Արդան)	3575
3	3	Մուղուր (Մընձուր)	2775	21	4	Քաղ (Քեղ)	350
4	4	Եկեղեց	2250	22	5	Կէթիկ	352
5	5	Մանանաղի	2775	23	6	Տատիկ	350
6	6	Դերջան	2575	24	7	Աղնուձոր	202
7	7	Սպեր	6360	25	8	Երեսեթ	175
8	8	Շաղաղոմ (*Շատալաղոմ)	500	26	9	Գեղիկ	375
9	9	Կարին	2275	27	10	Սալնոյ ձոր	930
				28	11	Սանասունք	2400
II ԾՈՓԱՑ ԿՈՂՄԵ (ԶՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲ)				IV ՏԱՐՈՒԹԵՐԱՆ (ԿՈՂՄԵ ՏԱՐԱԾՈՒՆԸ)			
10	1	Խորձեան	3450	29	1	Խոյթ	1190
11	2	Հաշտեանք	3750	30	2	Ասպակունեաց ձոր	655
12	3	Պաղնատուն	1740	31	3	Տարաւն	3195
13	4	Բալանդիտ (Արշամա- շատ)	1750	32	3 ա	[Պալունիք]	475
14	5	Ծոփք [Շահունեաց]	2460	33	4	Արշամունիք	2180
15	6	Անձիտ	3825	34	5	Մարդաղի	2900
16	7	Դէգիք	700	35	6	Դասնաւորք	725
17	8	Գաւրէք	1215	36	7	Տուրաթատափ	760
				37	8	Դալառ	1850
				38	9	Հաւք	2245
				39	10	Վարաժնունիք	2000
				40	11	Բզնունիք	925
				41	12	Երեսարք	400
				42	13	Աղիովիտ	1575
				43	14	Ապահունիք	2375
				44	15	Կորի	548
					16	Խոյթաւորունիք	1000

Հնդհա- նուր Ա-ը	ԱՅ Ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով	Հնդհա- նուր Ա-ը	ԱՅ Ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով
V ՄՈԿՔ				VI ԿՈՐՃԱՅՔ			
45	1	Իշայր	175	53	1	Կորդուք	5825
46	2	Մեւս Իշայր	250	54	2	Կորդուք Վերին	1075
47	3	Իշոց գաւառ	302	55	3	Կորդուք Միջին	1025
48	4	Առուենից ձոր	200	56	4	Կորդուք Ներքին	625
49	5	Միջա	250	57	5	Այլաթուրունք	325
50	6	Մոկք Առանձնակ, որ է	450	58	6	Այգառք	302
51	7	Արքայից գաւառ	500	59	7	Մոթողանք	875
52	8	Արքաստովիտ	835	60	8	Որսիրանք	1250
				61	9	Կարթունիք	550
				62	10	Ճահուկ	2450
				63	11	Աղբակ փոքր	405
VII ՊԱՐՍԿԱՆԱՅՔ				VIII ՎԱՍՊՈՐՈՒՐԱԿԱՆ			
96	24	Պալունիք	200	64	1	Այլի, որ է Կուրիճան	1380
97	25	Գուկանք	225	65	2	Մարի գաւառ	1855
98	26	Աղանդ-ռոտ	850	66	3	Թրաքի գաւառ	1200
99	27	Պարսպատունիք	5550	67	4	Արասի, որ է Ուլեա	1120
100	28	Արտաշիսեան, որ է Ար- տաւանեան	150	68	5	Անայ (Բանայ)	250
101	29	Բաթ[ր]ան, որ է Մարանդ	4105	69	6	Տամբեր	1870
102	30	Գաթիթեան	2270	70	7	Ջարէհաւան	1100
103	31	Գաթիթեան	600	71	8	Ջարաւանադ	500
104	32	Տալգրեան (Տանկրիայն)	375	72	9	Հէր	1125
105	33	Վարաժնունիք	150				
106	34	Գողթն	1375				
107	35	Նախճաւան	1220				
IX ՍԻՆԻՔ				X ԱՐՅԱՆ			
108	1	Երնջակ	600	120	1	Մեւս Հաբանդ, որ է Սի- սական Ի Կոտակ Կամ	2550
109	2	Ճահուկ	1130	121	2	Սիսական Ի Ոստան	1070
110	3	Վայոցձոր (Եղեգնաձոր)	2350	122	3	Վայկունիք	625
111	4	Գեղաբունի	1735	123	4	Բերդաձոր	550
112	5	Սաւղբ, որ է Ջաւ[դ]է[ք]	2045	124	5	Մեծ Առանք	975
113	6	Աղանէճք	1402	125	6	Հարճլանք	325
114	7	Մոլուկ	1950	126	7	Մուխանք	1250
115	8	Հաբանդ	1325	127	8	Պիանք	148
116	9	Բաղք	925	128	9	Պարսպականք	650
117	10	Ջորք	525	129	10	Բուստի	1505
118	11	Արեւիք	625	130	11	Փառնէս	775
119	12	Կոլսական	625	131	12	Կողթ	1100
XI ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ				XII ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ			
				132	1	Հրաբոտ-Պերոթ (Ռոտը- տակ)	3650
				133	2	Վարդանակերտ	8900 ¹
				134	3	Եւթնփորակեան-բաղինք	
				135	4	Բաղան-ռոտ, որ է Ռոտ- ի-Բաղա	
				136	5	Առոտ-Պիճան	675
				137	6	Հանի	1620
				138	7	Աթշի-Բաղաւան	2480
				139	8	Սպանդարան-Պերոթ	1275
				140	9	Որմիղդ-Պերոթ	1100
				141	10	Արեւան	1300

¹ 8900 կմ² վերաբերվում է երեք գավառներին՝ Վարդա-
նակերտ, Եւթնփորակեան-բաղինք և Բաղան-ռոտ:

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը և քանակությունը
XII ՈՒՏԻՔ			
142	1	Առան-ռոտ	225
143	2	Տոխ	530
144	3	Ռոտ-Պարսեան	770
145	4	Աղուէ	520
146	5	Տուս-Քուստակ	700
147	6	Գարգման	800
148	7	Շահաշէն	2900
149	8	Ուտի Առանձնակ (Ուտ-Ռոստակ)	2800
			11.315
XIII ԳՈՒԳԱՐՔ			
150	1	Ջորոփոր	475
151	2	Կողբոփոր	250
152	3	Ծորոփոր	450
153	4	Տաշիւր	2050
154	5	Թուեղք	2195
155	6	Կանգարք	305
156	7	Ջաւախք Վերին	2675
157	8	Արտահան	2025
158	9	Կղարջք	1280
159	10	Շաւշէթ ¹	1045
160	11	[Ջաւախք Ներքին]	1400
161	12	Մանգլեացփոր	925
162	13	Բուրձափոր	495
163	14	Բողոփոր	555
174	15	Պարոտար	375
165	16	Խանցիխէ (Հունարակերտ)	275
			16.765
XIV ՏԱՅՔ			
166	1	Կող	1175
167	2	Բերդացփոր	990
168	3	Պարտիզացփոր	662
169	4	Ճակք	1172
170	5	Բողխա	2080
171	6	Ոքաղե	1450
172	7	Աղորդացփոր	500
173	8	Արսեացփոր	2250
			10.179
XV ԱՅՐԱՐԱՏ			
174	1	Բասեան	2625
175	2	Գարեղեանք	1275
176	3	Արեղեանք	1000
177	4	Հաւնունիք	1400
178	5	Արարունիք	1225
179	6	Բագրեւանդ	5275
180	7	Ծաղկոտն	675
181	8	Վանանդ	4725
182	9	Շիրակ	3730
183	10	Արապածոտն	3050
184	11	Ճակատք	825
185	12	Մասեաց ոտն	2800
			40.105

¹ Շաւշէթից մինչև Խանցիխէ թվարկվող դավառները 363 թվականից հետո Գուգարաց ընդլսուծյունից անջատված և Վրաց աշխարհին միացված տերիտորիաներն են: Գուգարքի նահանգը, այդպիսով, մինչև 363 թվականը պարունակում էր՝ 16.765 կմ², իսկ մինչև 363—387 թթ. 11.695 կմ²:

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը և քանակությունը
186	13	Կողովիւ	2460
187	14	Աշոցք	900
187	14	[Տաշիւր Վերին]	1075
188	15	Նիդ	1000
189	16	Կոտայք	860
190	17	Մաղաղ	680
191	18	Վարաժնունիք	1900
192	19	Ոստան Հայոց	750
193	20	Ուրծածոր	1175
194	21	Արածոյ Կողմն	250
195	22	Շարուր դաշտ	450
			2460
ՄԱՐԱՑ ԱՄՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀ			
196	1	Նիսորական	4250
197	2	Դասն դաւառ	1075
198	3	Մահկերտ-տուն (Մար-ձին)	2002
			7327
ՄԻՋԱԳԵՏՔ ՀԱՅՈՑ			
199	1	Տուր-Արդին (Ծաւղէք)	3975
200	2	Արուստան	5850
201	3	Ծոփք մեծ (Միջագետք Հայոց)	17775
			27.600
ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ Մ. Թ. Ա. 66 Մ. Թ. 37 ԹԹ.			
			312.795
ՄԵԾ ՀԱՅՔԸ 37—387 ԹԹ.			
			285.195
ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ 363—387 ԹԹ.			
			272.798
ՄԻՋԱՇԱԽԱՐՀ (Բարձր Հայք, Ծոփաց Կողմն, Տաւրուբերան, Մոկք, Վաստուրական, Սիւնիք, Տայք, Այրարատ)			
			174.011
ԾԱՅՐԱՄԱՍԻՐ (Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք, Գուգարք)			
			103.857
ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ			
			134.161
(Այրարատ, Տայք, Տաւրուբերան, Մոկք, Վաստուրական, Սիւնիք)			
			39.650
ԲԻԴԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ			
			39.650
(Բարձր Հայք, Ծոփաց Կողմն)			

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը և քանակությունը
Բ. ՎԻՐՔ			
I ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈՍԽԻԿԱ			
1	1	Կղարջք	1280
2	2	Շաւշէթ	1045
3	3	Արտահան	2025
4	4	Ջաւախք Վերին ²	2675
5	5	[Ջաւախք Ներքին (Էրուշ-նէթի)]	1400
			8.425
II ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՄՈՍԽԻԿԱ (ՄԵՍԽԵՐԻ)			
6	1	Սամցխէ	2650
7	2	Աճարա	1450
8	3	Թաւր դաւառ	732
			4.832
III ԱՐԳՈՒԷՐ			
9			1450
ՎԵՐԻՆ ԱՇԽԱՐՀ ՎՐԱՑ			
10	1	Գոռաթիւ-խեւ	400
11	2	Տանիւ-խեւ	1420
12	3	Դաշտն Դուան	820
13	4	Աշաբեթիւ-խեւ	175
14	5	[Ռեխա]	250
15	6	Գուգարիւ-ձերի	225
16	7	Կոսի (Կասպի)	575
17	8	Սաղարուսէթ	445
18	9	Կանիւ-խեւ	300
19	10	Յարազմայ	550
20	11	Բաղալէթ	525
21	12	[Մտ] Կուրիւ-խեւ	550
22	13	Ջիլ[է]թ	250
			6.485
IV ԲԴԵՇԽԱԿԱՆ (ՄԱՊԻՏԻԱՇԽԱՆ)			
23	1	Մանգլեացփոր	925
24	2	Բուրձափոր	495
25	3	Բողոփոր	555
26	4	Պարոտար	375
27	5	Խանցիխէ (Հունարակերտ)	275
			2625
V ՍԵՊԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՏԱՇՐԱՑ			
28	1	Ծորոփոր	450
29	2	Կողբոփոր	250
30	3	Ջորոփոր	475
31	4	Տաշիւր	2050
32	5	Կանգարք	305
33	6	Թուեղք	2195
			3.875

¹ «Մոսխիկա»-ն գործ ենք ածում Ստրաբոնի (XI, 1. 18) բաժանիւն իմաստով:
² Վերին Ջաւախքը Ստրաբոնի ժամանակ չէր մտնում Մոսխիկայի կազմում:

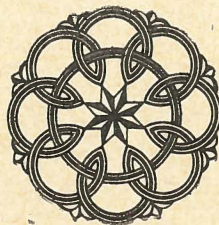
Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և դավառները	Տարածվածությունը և քանակությունը
VI ԿԱԽԵՐ—ԿՈՒԽԵՐ			
34	1	Կխուէթ	550
34	1	[Ոստան Վրաց]	1550
35	2	Պերկ	175
36	3	Էրծոյ	345
37	4	Թիւնէթ	200
38	5	Ծորէնոր	400
39	6	Ծուբէթ	250
40	7	Վեխիւ-ց[ի]խէ	725
41	8	Գուգար-դա[ւա] (Դիդի Կա-խէթի)	525
42	9	Շուքք (Սուշէթի)	425
			5.145
VII ԵԳՐ (VII դարի վերջում միացավ Վերքին)			
			1976
43	1	Նիգալ	950
44	2	Մրուդ	550
45	3	Մրիւ	476
			2.325
VIII ԱՂԱՆԱՑ ԴՈՒՆԵՐԻ ԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԸ			
			(Ծանարք, Յիւլաւարք, Գուգար-Մակարք, Ծիլ-Կանք և Փոխք (Փուխք))
ՎԻՐՔԸ ՄԻՆՁԵՎ 363 ԹՎԱԿԱՆԸ			
			17.912
(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեսխէթի, Կախէթ—Կու-խէթ, Արգուէթ, Շաւշէթ)			
ՎԻՐՔԸ 363—387 ԹԹ.			
			22.987
(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեսխէթի, Կախէթ—Կու-խէթ, Արգուէթ, Շաւշէթ, Ջաւախք Ներքին, Բդեշ-խական)			
ՎԻՐՔԸ 387 ԹՎԱԿԱՆԻՑ ՀԵՏՈ			
			34.682
(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեսխէթի, Կախէթ—Կու-խէթ, Արգուէթ, և Գուգարքը ամբողջովին)			
ՎՐԱՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ «ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻՑ» ՀԵՏՈ (532 Թ.)			
			37.007
(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեսխէթի, Կախէթ—Կու-խէթ, Արգուէթ, Գուգարք, Արանաց դռների ամբողջութիւնները շրջանը)			

Ընդհան- ուր №-ը	№ ըստ հասանգ- հների	հասանգհները և դավառները	Տարածու- թյունը՝ բառակազմի կիրառությամբ	Ընդհան- ուր №-ը	№ ըստ հասանգ- հների	հասանգհները և դավառները	Տարածու- թյունը՝ բառակազմի կիրառությամբ		
ՎԻՐՔԸ VII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՑ				38.981	11 ԳԱՒԱՌՔ, ԶՈՐ Ի ՀԱՅՈՑ ՀԱՆՍԱԼ ԵՆ՝				26.493
		(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեծիկթի, Կախեթ--Կու- խեթ, Արգուէթ, Գու- գարթ, Ալանաց դուների ամբողջունների շրջան, Եգր)		12	1	Շակաշէն	2.900		
				13	2	Գարդման	800		
				14	3	Քուստի-Փառնէս	2280		
				15	4	Կողթ	1100		
				16	5	Աղուէ	590		
				17	6	Տուս-Քուստակ	700		
				18	7	Ուտ-Ռոստակ	2800		
				19	8	Ռոտ-Պարսեան	770		
				20	9	Մեծ-Կուենք	975		
				21	10	Մեծ-Իրանք	550		
				22	11	Պիանք	148		
				23	12	Հարճլանք	325		
				24	13	Պարսականք	650		
				25	14	Մուխանք	1250		
				26	15	Վալկունիք	1070		
				27	16	Փոքր Հաբանգ, որ է Սի- սական ի Կոպակէ	2250		
				28	17	Ռոտըստակ	3650		
				29	18	Բերդաձոր	625		
				30	19	Տոխ	530		
				31	20	Առաքն-ողոյ	2225		
Գ. ԱՂՈՒԱՆՔ									
1 ԲՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀ ԱՂՈՒԱՆԻՑ				23.002					
1	1	Եղնի (Խենի)	1722						
2	2	Կամբեճան	7510						
3	3	Բեղ	1600						
4	4	Շաքէ	870						
5	5	Գետառու	1575						
6	6	Ողղմաղ	1330						
7	7	Գեղաուու	975						
8	8	Համբասի	700						
9	9	Ոստանի-ի-Մարգպան (Կապաղակ)	1550						
10	10	Քաղաղաղա	1270						
11	11	Դաշտ-ի-Բաղկան, որ է Հէջերի	4900						

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ VII ԴԱՐԻ
ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԵՐԻՆ 72.204

Բուն Աղուանք	23002
Արցախ	11528
Ուտիք	11315
Ռոտըստակ	3650
Բաղկան [Հէջան]	9980
Դարբանդ	651
Թաւապաղք	2105
Ղեկք	2075
Չողա	4578
Շրուան	1550
Խարուան	1750

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Абазины ժողովուրդ—41, տ. Աւազով աշխարհ:
Աբադա դաշտ—46, տ. Գառնի գավառ:
Աբանաւ գետ—113:
Աբանէ քաղաք—Գ3, 31, տ. Վաղարշա-կուպակիս:
Աբեղեանք գավառ—Բ5, 31, 79, 110, 118:
Աբեղեանք նախարարական տոհմ—32:
Abilianihl—31, տ. Աբեղեանք գավառ:
Աբխազ ավան—Բ8, 31:
ადოვი «Աբոցի»—36, տ. Աշոցք գավառ:
Աբով լեռ—54:
Ագարակ (Ճահուկ) ամրոց—Գ5, 31, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ագարակ գետ—64:
Ագուլիս—74, տ. Ոսկիողայ ավան:
Ագուլիսի ձոր—74, տ. Ոսկիողայ:
Ագուա գետ—61, 101, տ. «Կուռաքսի» որ է Ագուա գետ:
Ագուաբար Վանուժ («Մհերի դուռ») —94, տ. Ակրիու-քար:
Ագուաբար («Դարբնաց քար») Անձեա-ցիբում—36, 94, տ. Հոգւոց վանք:
Ագրնաս գյուղ—65, տ. Մանդա գյուղ:
Ագրի շայ—17, տ. Գետառու գետ:
Ագաբաղ հրվանդան—56, տ. Ծիպան կղզի:
Ադ-Արաս (Ad-Aras) կայան—Գ3, 31:
Ադ-Պրետորիում (Ad Praetorium) կա-յան—Գ2, 31:
Αδαδα—51, տ. Հաղաթա:
Ադա-կաւ—59, տ. Արտանուշ քաղաք:
Ագիարենէ 'Αγιονη—49, 67, 72, տ. Հեղայար:
Ադոնիս գետ—113:
Ադրբեջան—6, 38:
Ադրբեջանական ՍՍԻ—64, 76:
Ազա (Aza) կայան—Բ3, 31:
Աղազ գյուղ—31, 41, տ. Աղազ քաղաք:
Աղազ քաղաք—Գ2, 31, 59, 112:
Աղատ գետ—Բ6, 31, 66, 79, 111, 113:
Աղպտ Մասիս լեռն—Գ6, 31, 88, 110:

«Ագրադրնունեաց», «Ասպագունեաց» գա-վառ—38, տ. Ասպակունեաց գավառ:
Աղիղ գյուղ—31, տ. Ազա կայան:
Ագիդբեկովի շրջան—82, տ. Վալոց ձոր գավառ:
Ագիդելի մահալ—84, տ. Տամբեր գավառ:
Ագիդին գյուղ—39, տ. Արիարաթիա՝ քա-ղաք:
Ագիմուն լեռն—114, տ. Աշիմուն լեռն:
«Ագիսուն»—36, տ. Աշիմուն լեռն:
'Αξις—50, տ. Երեզանի քաղաք:
Ագնուաձոր գավառ—Գ5, 31, 107, 116:
Ագորդ գետ—Բ4, 32, 75, 94, 110:
Ագորդ գյուղ—Բ4, 31, 32:
Ագորդաց փոքր գավառ—Բ4, 32, 110, 108:
Աթինա քաղաք—Բ4, 32, 103:
Աթլ գետ—102, 103:
Աթլի-Բագուան (Աթլի-Բագուան) գա-վառ—32, 42, 109, 117:
Աժգանա-յուրտ—31, 79, տ. Սախուրակ վայր:
Աժգանական—79, տ. Սախուրակ վայր:
Ալա-դաղ դաղաթ—33:
Aiadu, Aiduni—45, տ. Բդնունեաց ծով:
'Αιέται ամրոց—52, տ. Էզեաս ամրոց:
'Αιτισσαῖος ὄρος—36, տ. Աշիմուն լեռն:
Ալադարարիզա (Olotoedariza, Aladara-riza)—32, տ. Աղանդարառիճ:
Ալազան գետ—34, 47, 55, 64, 90, տ. Աղուան գետ:
'Αλαζώνιος—34, տ. Ալազան գետ:
Ալաման գյուղ—36, տ. Անձեացիք գա-վառ:
Alamun—36, տ. Ալաման գյուղ:
«Ալանաց գետ»—32, տ. Աղան-դոն (Արմն) գետ:
Ալանաց դուռն —Ա6, 32, 74, 84, 102, 119, 120:
Ալանաց երկիր—32, 101:
Ալանաց ցեղեր—42:
Ալանիա-շայ—33, 62, տ. Աղան-ոռտ գետ:

Ալան-օվս (օս) ժողովուրդ—36, 39, 42, 49, 89:
Ալանք ցեղային միութուն—Ա5, 32, 102:
Ալաշկերտ—81, տ. Վաղարշակերտ քա-ղաք:
Ալաշկերտի հովիտ—42, տ. Բագրեան-դի գավառ:
Ալաշա-դաղ—40, տ. Արշոյ—Առիճ լեա-ռն:
Ալաշա-խան գյուղ—37, տ. Առանիս ավան:
Ալ[լ]ա[ղա]մոս լեռն—113:
Ալավերդու շրջան—63, 85, տ. Չորոփոր գավառ և Տաշիր գավառ:
Ալբակ-սու—33, տ. Աղջակ գետ:
Ալբակ-սու—33, տ. Աղբակ գետ (փոքր Աղբակի):
'Αλβάνια, Albana գետ—34, տ. Ալազան գետ:
Ալբանիա կովկասյան—6, 67:
Albaniae—15:
Ալբիստան քաղաք—78, տ. Պլասթա քա-ղաք:
Ալ-գետ, Ալգեթ—Բ6, 32, 65, 77, 83, 96:
ადგვთი Ալդեթի—32, տ. Ալ-գետ:
Ալեան գավառ—Գ7, 32, 109, 117:
Ալեքսանդրուպոլիս—52, տ. Այաս:
Alzi—36, տ. Աղզի
Ալիբինի—34, տ. Աղձնիք նահանգ:
Ալի քաղաք—52, տ. Զարիշատ քաղաք Ալիովտի:
Ալինջա-կալա—51, տ. Երեզակ ամրոց:
Ալինջա-շայ—51, տ. Երեզակ գետ:
Ալիս (Ալիս) գետ—Գ2, 32, 100:
Ալիի ամրոց—Գ5, 32, 60:
Al-Hark—62, տ. Հարք գավառ:
Ալիմինոն մար—Բ8, 32, 43, 102:
Ալլանդ-ոռդ—32, տ. Աղանդ-ոռտ գետ:
'Αλόντα, Alontae գետ—32:
Ալջավաղ կամ Աղիլեմվալ—39, տ. Արծկէ ավան:

Ալքիդան-շայ—47, 79, 88, տ. Սանի գետ:
Ալվան ռարաթ—32, տ. Ալեան գավառ:
Ալտան բերդի ավերակներ—83, տ. Վարդանակերտ քաղաք:
Ախալցխի ամրոց—86, 25, 32, 79, 104:
Ախալցխի գյուղ—32:
Ախալքալաքի շրջան—78, տ. Ջալալք Վերին գավառ:
Ախկան գյուղ—74, տ. Ողական ամրոց:
Ախուրեան գետ—85, 32, 74, 78, ~82, 110:
Ախուրիանի «քաղաք»—32:
Ախսի (Հոսեյին) գյուղ—36, տ. Աղղի:
Ախտի-շայ (Վտակ Սամուր գետի)—34, 55, տ. Աղուտականք ազգագրաբան:
Ахтинский пер.—34, տ. Աղտոյ ձոր լեռնանցք:
АХТИНЦЫ—34, տ. Աղուտականք ազգագրաբան:
АХТЫ գյուղ—34, տ. Աղտը և Աղտոձոր:
Ակամսիս գետ, որ է Վոհ (Յոհ) կամ Ճորոխ—84, 32, 64, 77, 84, 103, 106, 110:
Acampsis—32, տ. Ակամսիս գետ:
Ականիս բերդ—75, 32:
Ականիս լեռն—75, 32:
Ակէացի նախարարական տոհմ—32:
Ակէ գավառ—75, 32, 109, 117:
'Αχιλλεύς, Achilleanae, Ակիլլեանէ—48, 67, տ. Եկկեաց գավառ:
'Αχιλλεύς—43, տ. * 'Ανθιστεύς:
Ակոռի ավան—75:
Ակրփու բար («Մհերի դուռ» Վանում)—94, տ. Ագրաւաբար («Մհերի դուռ»)
Ահար քաղաք—32, 50, 58, 72, 80:
Ահմատան քաղաք—114, 115:
Աղահէճք գավառ—97, 32, 109, 117:
Աղանդոն ազգագրաբան—102:
Աղանդոն (Արմն) գետ—Ա6, 32:
Աղանդ-ոտ գետ—98, 33, 62:
Աղանդ-ոտ գավառ—96, 32, 109, 117:
Աղանդ-ոտ գետ—96, 32:
Աղանդարոսիճ (Ալադարաբիզա) գյուղ—83, 32:
Աղասավ—33, տ. Աղի գյուղ:
Աղանոյ գետ—33, 34, տ. Աղուան գետ:
Աղբակ գետ—76, 33, 84:
Աղբակ գետ (Փոքր Աղբակի)—76, 33:
Աղբակ Մեծ գավառ—96, 33, 109, 117:
Աղբակ Փոքր գավառ—96, 33, 117:
Աղբանիս—105:
Աղբերդ ամրոց—89, տ. Քաղաբերդ ամրոց:
Աղբերք Մեծամար գետոյ—86, 33:
Աղբերք Տիգրիս գետոյ—94, 33:
Աղղաշ—89, տ. Աղբերդ ամրոց:
Աղղաշի շրջան—89, տ. Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գավառ:
Աղեքսանդրեակ քաղաք—72, 33:
Աղեքսանդրեկի ծոց—54:

Աղեքսանդրեոտա—33, տ. Աղեքսան-րեակ քաղաք:
Աղեքսանդրեոտալի ծոց—54:
Աղեքսանդրիա Մեծ (Նեղոսի վրա)—33:
Աղեքսանդրիա Փոքր—33, տ. Աղեքսան-դրեակ քաղաք:
ՁԵՆՅՅԾՆ Աղգեվանի—57, տ. Կաղզուան ավան:
Աղղի—36, տ. Անձեւացիք գավառ:
Աղ-գիբիբ լիման—32, տ. Ալլիմինոն մար:
Աղթամար ամրոց—33:
Աղթամար կղզի—95, 33, 45, 89, 108:
Աղի գետ—95, 33:
Աղի գյաղուկ—33, տ. Աղի լեռնանցք:
Աղի գյուղ—95, 33:
Աղի լեռն—95, 33:
Աղի լեռնանցք—95, 33:
Աղի ծով—33, 45, տ. Բզնունեաց ծով:
Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—95, 33, 117:
Աղիովիտ գավառ (Տարուբերանի)—95, 33, 39, 52, 108, 109, 116:
Աղին (Առիժ) գավառ—93, 33, 106, 116:
Աղն (Արգն) գավառ—74, 33, 34, 107, 116:
Աղնեաց բիշխութիւն—31, 33, 34, 35, 47, 51, 59, 73, 79, 85, 89, տ. Աղն (Արգն) գավառ:
«Աղնիք Հայոց, որ է Արն» գավառ—34, 114, տ. Աղն (Արգն) գավառ:
Աղնիք նահանգ—94, 34, 71, 93, 97, 106, 107, 108, 116, 118:
Աղմաղան (Գեղմաղան) հրաբխային գանգված—47, տ. Գեղ լեռն:
Աղնիք—33 և 33 ծան., տ. Աղին (Առիժ) գավառ:
Աղուան ամրոց (հետագայում Գանձասար վանք)—87, 34:
Աղուան (Ալազան) գետ—87, 34, 47, 55:
Աղուան (Աղանոյ, Հաղարու) գետ—97, 32, 34:
Աղուան գետ (այժմ Աղ-սու)—88, 33, 34, 105, 109:
Աղուան աշխարհ—86—88, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 41, 42, 50, 67, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 88, 92, 101, 104, 105, 106, 109, 114:
Աղուանից դուռն—27, տ. Ալանաց դուռն:
Աղուանից երկիր—50, 88, 95, 102:
Աղուանից թագաւորութիւն—34, 88:
Աղուանից մարզպանութիւն—34:
Աղուէ ամրոց—87, 34:
Աղուէ գավառ—87, 34, 105, 109, 118, 120:
Աղուտականք ազգագրաբան—87, 34, 102:
Աղ-շայ գետ—64, տ. Ճուարը-ոտ գետ:
Աղշա-ղալա ամրոցի ավերակներ—46, տ. Գաղման բերդ:

Աղ-սու գետ—34, 43, 47, տ. Աղուան գետ:
Աղստեւ գետ—34, 54, տ. Լոփնաս գետ:
Աղվա—80, տ. Յիսուսի, Սուխումի:
Աղտոձոր լեռնանցք—95, 34:
Աղտոձոր գետ—34:
Աղտը կամ Աղտոձոր գյուղ—34, տ. Աղտոձոր լեռնանցք:
Ահարա գաւառ—85, 34, 79, 104, 119:
Ահարական ԱՍՍԻ—34:
Ահարաձոր—96:
Ահարայի լեռներ—67, տ. Մեսիէթի լեռներ:
Ահարիս-ծղալի—34, 72, տ. Նոստէ գետ:
Ամարիա ավան—95, 34:
Ամարիի շրջան—49, տ. Դան-գաւառ:
Ամանոս լեռն—72, 34, 49, 100, 112:
Ամսուրեք ազգագրաբան—101:
Ամասիա քաղաք—81, 34:
Αμαρτία—82, տ. Համարա ամրոց:
Ամարաս վանք—97, 34, 62, 70:
Ամատունի նախարարական տոհմ—40:
Ամարդոս գետ—77, 34:
Ամաղ—114:
Ամբարշէի գյուղ—58, 62, տ. Համարա ամրոց:
Ամեղու քաղաք—35, տ. Ամիդ:
Ամիդ քաղաք—74, 35, 71, 113:
Ամիկ գյուղ—35:
Ամիսոս քաղաք—82, 35:
Ամիկ ամրոց—35, 37, տ. Ամիկ ցամաքակղզի:
Ամիկ ցամաքակղզի—95, 35, 109:
Ampretae ցեղ—71, տ. Մրիտ գավառ:
Ամստերդամ քաղաք—17, 20:
Ամոլ—115:
Այաս գյուղաքաղաք—52, տ. Էգեսոս ամրոց:
Ալբեկ-Դոմբատ (Տամբատ) լեռնա-ճյուղ—84, տ. Տամբատ գյուղ:
Ալգառք գավառ—35, 75, 108, 117:
«Ալլի, որ է Կուրծան» գավառ—76, 35, 108, 117:
Ալլի վանք—35, տ. Էլի:
Ալծպտկունք լեռն—94, 35:
Ալծպտկունք լեռինք—96, 97, 98, 106 ծան. 3, 107:
Ալլը լիճ—33, տ. Աղբերք Մեծամար գետոյ:
Ալնիթա քաղաք—57, տ. Մովք բերդ:
Ալնկուլա Կախեթ—54:
Ալպաւլիս (Απολλίς) գյուղ—91, 35:
Ալրարատեան թագաւորութիւն—38, 40, 42:
Ալրարատ լեռն—111:
Ալրարատ նահանգ, աշխարհ—85—96, 28, 31, 34, 35, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 85, 97, 106, 109, 110, 118:
Ալրարատյան դաշտավայր—97:

Անթիոքոս—35, 36, 68, 108, 117:
 Ἀναβαρζα—35, տ. Անաբարա քաղաք:
 Ἀναλιβνα, Analibna—33, տ. Աղիւն
 (Առիւծ) գավառ:
 Ἀναλιβόζωρα «Անալիւնաձոր» ամրոց—
 33, 35:
 Անալիւն (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—93, 35:
 Անաշիտի (Արուբանայի) մեհեան Ազոռ-
 աբարի—36, 50:
 Անաշիտի (Արուբանայի) մեհեան Արե-
 բանոսի—39, տ. Արուբանա:
 Անահտական գաւառ (ἡ Ἀναΐτις γῶρα)—
 50, տ. Եկեղեցի գավառ:
 Anase քաղաք—81, տ. Վաղարշակերտ
 քաղաք:
 Անապատ Արարիւ—16, 112, 113, 114:
 Անապատային Կարմանիւ—14:
 Անավարդ գյուղ—35, տ. Անարդարա:
 Անարդարա քաղաք—71, 35:
 Անգեղ-տուն ավան—35, տ. Անգղ գյու-
 ղաքաղաք Մաղկոտնի:
 Անգեղ-տուն գավառ—93—94, 24, 35,
 93, 107, 116:
 Անգղ ավան—94, 35:
 Անգղ գիւղաքաղաք Մաղկոտնի—95, 35:
 Անդալ[ա]ղոն քաղաք—113:
 Անդիական Կոյսու գետ (Андейское
 Койсу)—49, տ. Դիդոյք—աղագագաւառ:
 Անդրիս անու գյուղ—76, տ. Զոնդրոն քա-
 ղաք:
 Անդրկովկաս—5, 6, 7, 20, 25, 27, 67:
 Ἀνζιտηνή, Anzetene—36, տ. Անձիտ
 գավառ:
 Anzi—36, տ. Ազդի
 Անրստան գյուղ—45, տ. Բոգունիք գա-
 վառ—73, 36:
 Անթեմուսիա քաղաք (Anthemusia)—
 73, 36:
 Ἀνθιας գաղտ—43, տ. Բալանովիտ:
 Անի Աղիւնոյ—33, տ. Անալիւն (Անի
 Աղիւնոյ) ամրոց:
 Անի քաղաք (Դարանաղեաց)—93, 33,
 35, 36, 49, 57:
 Անի (Շիրակի) ավերակներ—24, 40:
 Aniaſtania—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անծանօթ երկիր—14, 101:
 Անձախի ձոր գավառ—96, 36, 63, 109,
 117:
 Անձեւացիք գավառ—75, 36, 57, 94, 109,
 117:
 Անձեւացյաց նախարարական տոհմ—36:
 Անձիտ բերդ—93, 36, 116:
 Անձիտ գավառ—93, 24, 36, 107:
 Anmureu—62, տ. Համարա ամրոց:
 Աննավանք—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անտաբիա—41, տ. Աւագն Անտիոք:
 Անտիոքեաննոս լեռն—113:
 Անտիոք Որոնտեսի վրա—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Ἀντιόχεια—41, տ. Աւագն Անտիոք:

Antiocheia primoris—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Անտիոք քաղաք—36, 98, տ. Աւագն Ան-
 տիոք:
 Անտիոքաւրոս լեռն (Անտիոքաւրոս լեռ-
 նաշղթա)—72, 36, 52, 75, 88:
 Աշ-Դիդոք աղագագաւառ—Ա5, 36, 102:
 Աշիմոն լեռն—73, 36:
 Աշխարհն Բաբիլոնացոց—16, տե՛ս Բա-
 բիլոնացոց աշխարհ:
 Աշխարհն Կասպից—88, տ. Կասպից աշ-
 խարհ:
 Աշխարհն Պարսից—88, տ. Պարսից աշ-
 խարհ:
 Աշմուշատ աւան—40, տ. Արշամշատ
 քաղաք:
 Աշոբնէք—40, տ. Արշարունիք գավառ:
 ՏՅՈՒՆՈՍ Աշոբնիս—40, տ. Արշարունիք
 գավառ:
 Աշտուրիկիշա քաղաք—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Աշոցան—36, տ. Աշոց գավառ:
 Աշոցք ավան—85, 36:
 Աշոցք գավառ—85, 36, 48, 118:
 Աշոցք նախարարական տոհմ—36:
 Աշտարակի շրջան—38, տ. Արագածոտն
 գավառ:
 Աշտուշատ ավան—94, 36, 72:
 Աշտրէթի գյուղ—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Տիւնճոտն եջջ Սալմէթիս-հեւի—36, տ.
 Աշէլէտիս-հեւ:
 «Աշալի»—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Աշէլէտիս-հեւ գավառ—Ա5, 36, 104,
 119:
 Ապալիթարք երկիր—103:
 Ապահունիք (Ապարհունիք) գավառ—95,
 36, 107, 108, 116:
 Ապամիա քաղաք (Apameia)—72, 36,
 112, 113:
 Ապառաժն Արարիւ—16, 112:
 Ապարան գյուղ—72, տ. Քասաղ ավան:
 Ապարանի շրջան—72, 89, տ. Նիգ գա-
 վառ:
 Ապզուտ-Կաւատ պարիսպ—88, 37, 43,
 102:
 Ապրակունիսի շրջան—48:
 Աշինոտիք—Էլզարի տափաստան—47, տ.
 Գէտառու գավառ:
 Առան—25, տ. Աղուանք:
 «Առան» գետ—34, 46, տ. Աղուան
 (Աղաւնոյ) գետ:
 Առանգա (Arangas) կայան—93, 37:
 Առանիս ավան—92, 37:
 Առանձնակ Եգերայ—50, 103, տ. Եգրե-
 իկէ:
 Առանձնական Մոկաց գավառ—108:
 Առան-ռոտ գավառ—87, 37, 105, 103,
 118, 120:
 Առան-ռոտ գետ—87, 37:
 Առաջին Հայք (Armenia Prima) պրո-
 վինցիա—92, 13, 24, 37, 44, 78, 88,
 100:

Առատոզ կղզի—113:
 Առեքրանի գավառ—95, 33, 37, 46, 54,
 76, 109, 117:
 Առենի գյուղ—41, տ. Արփանեալ ավան:
 Առեստաւան կամ Առեստ ավան—95, 37,
 50, 98, 99, 109:
 Առեստ (Բանդիմահի) գետ—95, 37, 46,
 98:
 Առէ—115:
 Առիւծ գավառ—37, տ. Աղիւն (Առիւծ)
 գավառ:
 Առնա գավառ—37, 53, 108, 117, տ. Ըռ-
 նալ գավառ:
 Առնա վանք—96, 37, 53:
 Առնիստ գյուղ—37, տ. Առեստաւան:
 Առնոյ տուն գաւառ—95, 37, 109, 117:
 «Առ-նոյ-տուն»—37, տ. Առնոյ տուն գա-
 վառ:
 Առնոս լեռն—95, 37:
 Առնոս-գաղ—37, տ. Առնոս լեռն:
 Առոս կամ Առոս գյուղ—98, 37:
 Առոս գավառ—37, տ. Առոս-Պիժան գա-
 վառ:
 Առոս-Բիժան—37, տ. Առոս-Պիժան գա-
 վառ:
 Առոս-Պիժան գավառ—98, 37:
 Առոս-Պիժան—37, 109, 117, տ. Առոս-
 Պիժան գավառ:
 Առուանից ձոր ամրոց—38, տ. Առուանից
 ձոր գավառ:
 Առուանց—38, տ. Առուանից ձոր ամրոց:
 Առուանից ձոր—37, տ. Առուանից ձոր
 գավառ:
 Առուանից ձոր գավառ—95, 37, 108, 117:
 Առուն գետ—95, 38, 46:
 Առվանց գյուղ Մոկոսում—38, տ. Առուե-
 նից ձոր գավառ:
 Ասեաց փոքր գավառ—40, տ. Արսեաց
 փոքր:
 Ἀσμεαγηνή—62, տ. Հաշտեանք գավառ:
 Ասիա (Asia)—10, 14, 19, 69, 103, 112,
 115:
 Ասիա Սարմատացոց—15, 101:
 Ասիական Սարմատիա—13, 15, 18, 19,
 26, 103:
 Տնօն ճշտած Ասիա Փոքր—40, տ. Արսեաց
 փոքր գավառ:
 Ἀσπασατον—40, տ. Արշամշատ քաղաք:
 «Ասկազուր»—74, տ. Ազուլիս:
 Ասորիստան—75—76, 14, 15, 38, 49,
 52, 69, 72, 105, 106, 108, 114:
 Ասորիստանեայց կողմն—60:
 Ասորիք—72—73, 13, 14, 18, 19, 20,
 37, 38, 56, 59, 62, 75, 89, 100, 112,
 113:
 Ասպական դետ—94, 38:
 Ասպական գյուղ—94, 38:
 Ասպականունեաց ձոր—38, 107:
 Ասպակունեաց ձոր գավառ—94, 38, 107,
 116:
 «Ասպահնն գետ, որ է Խոզմար»—86,
 38, 55, 111:

Ասսա գետ—49, 72, տ. Դուրսուկ ակ-
գագաւառ:
Assyriae—14:
Աստարա գետ—62:
Աստարա վայր—67, 69:
Ասփաղտիտէս ծով—113:
Աւրան գյուղ—62, տ. Հարեանք գա-
վառ:
Աւագն Անտիոք—72, 41, 80, 112, 113:
Ավարական Կոյսու (Аварское Койсу)—
55, 56, 81:
Ատենի ավան—85:
Ատենի տաճար—84:
'Ατταρά—34, տ. Աճարա գավառ:
'Ατροπατία Μηδία, տ. Ատրպատական
Ատրպատական—38, տ. Ատրպատական:
'Ατροπατηνί, Atropateneae—38, տ.
Ատրպատական:
Ատրպատական—76—78, 38, 39, 46, 65,
77, 79, 105, 106, 108, 109, 114, 115:
Ադրբեյջան—38, տ. Ատրպատական:
Ատրոպատյան Մարաստան—67:
Ատրոնք գավառ—35:
Արաբիա—19:
Arabia Desertae—16:
«Արաբիա Երեմոն, որ է Երջանիկ Արա-
բիա»—16:
Arabia Petreae—16:
Արաբիսոս (Եփեսոս) քաղաք—92, 38,
55:
Արաբկիր քաղաք—52, 79:
Արաբկիր-չաչ գետ—48:
Արագած լեռն—86, 38, 110, 111:
Արագածոտն գավառ—86, 38, 40, 75,
110, 118:
'Αραχάνα գյուղ—65, տ. Մանգա գյուղ:
Արագ, Արագվա (ճրճջջո, ճրճջջ) Ա-
րագի գետ—Ա6, 25, 32, 38, 55, 56,
60, 81, 87, 96, 104:
'Արախս (*Էրախս, *Երախս, Երասխ)—
46, 73, 74, տ. Շիրակ գավառ:
Արած գավառ—96, 38:
Արածոյ կողմն—38, 111, 118, տ. Արած
գավառ:
Արածանի գետ—95, 34, 38, 42, 47, 52,
54, 59, 62, 72, 74, 91, 94, 96, 97,
107, 108, 110:
Արածանիի հովիտ—33, 62:
'Αράν—37, տ. Առանիս աւան:
Արամազդի մեհեան Դարանազեաց Անի-
ում—36, 39, 48, 49:
Արայի լեռն—86, 38, 110:
Արասաքս (Arasaxe) կայան—91, 39:
Արասի գետ—76, 38, 39, 46, 108:
«Արասի, որ է Ուլէա գաւառ»—76, 38,
108, 117:
Արարդ լեռն—75, 39, 60:
Արարատ լեռն—18, 31, 39, 53, տ.
Աղատ Մասիս լեռն:
Արարատյան դաշտավայր—35, 38, 65:
Արարտու, Arartu—39, 53, 93, տ. Արա-
րադ:

'Αράξης, Araxes—38, տ. Արասի գետ:
Արաւրակ, Aauraka բերդ—93, 39:
Արաքս գետ—39, 41, 65, 74, 80, տ.
Երասխ գետ:
'Αρβάνισσα, տ. Արտաշան քաղաք:
Արբեւ քաղաք—49, տ. Դասն-գաւառ:
Արգաւան—39, տ. Արգաւա քաղաք:
Արգաւա քաղաք—92, 39:
'Արգաստ գետ—75, 39:
Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ
գավառ—75, 39, 108, 117:
Արգէոս լեռն—71, 39:
Արգիշտիսիւիլի քաղաք—40, տ. Արմա-
ւիր:
Argistiuna քաղաք—39:
Արգիրոկաստրոն ամրոց—83, 39:
Արգուէլ[ը], որ է Մարգուլ[ը] աղագա-
ւառ—Ա5, 39, 102:
ճրճջջո, ճրճջջո Արգւէթի—39, տ.
նախորդը:
Արգուէթ գաւառ—39, 104, 119, 120, տ.
նախորդը:
Արգւէթու լեռինք—Ա5, 39, 104:
Արգւէթի կամ Լիխի լեռնաշղթա—39, տ.
Արգւէթու լեռինք:
Արգարիլ քաղաք—41, 58, 72, տ. Ար-
տաւէտ քաղաք:
Արգաշան—40, 41, 78, տ. Արտաշան
գավառ:
Արգանուք քաղաք—59:
Արգոզ աշխարհ—102:
Արգոզ աղագաւառ—Ա6, 39, 102:
Ա[ը]լոն աղագաւառ—102:
Ար-դոն գետ—Ա6, 39:
Արդլին քաղաք—72:
Արեբանոս քաղաք—96, 39, 44, 81:
Արեթուզայի լիճ (Lacus Arethusa)—
37, տ. Վանա լիճ:
'Αρέθουσα, Arethusa—37, տ. Առեստա-
ւան:
Արեւելեան Եփրատ (Մուրադ-սու) գետ—
38, տ. Արածանի գետ:
Արեւելեան Իրան—19:
Արեւելեան Խաբուր գետ—75, 39, 60,
61, 86:
Արեւելեան Հոռմեական կայսրութիւն—
13, 14, 18, 67:
Արեւելեան Վրաստան—83:
Արեւելեան Տիգրիս—36, 39, 50, 78, 86,
տ. Զերմ գետ:
Արեւիք գավառ—97, 39, 97, 109, 117:
Արեւմտեան Եփրատ—9, 12, 13, 18:
Արեւմտեան Եփրատ (Կարա-սու)—56:
Արեւմտեան Հոռմեական կայսրութիւն—
13, 14:
Արեւմտեան Վրաստան—26, 50:
Արեւմտեան Տիգրիս գետ—74, 33, 39,
62, 86:
Արեւմտեան Տիգրիսի արեւելեան աղբյուր-
ները—33:
Արգական գյուղ—41, տ. Արտաւազգա-
կան ավան:

Արգան գետ—74, 39, 90:
Արգան քաղաք—34, 39, 74, տ. Շուկա-
նարա:
Arzan-ar-Rum, Արզրում—58:
Arzanenae, Արզնարգիւն, Արզնի գա-
վառ—34, տ. Աղձն (Արզն) գավառ:
Արզնիք—39, տ. Արավրակ բերդ:
Արիարաթիա (Αριάραια) քաղաք—92,
39:
'Αριζίς—80, տ. Երեզաւան:
«Արիսի»—38, տ. Արասի (Ուլէա) գա-
վառ:
'Αριστία (Arist[o]n) քաղաք Ասորիքում—
37, տ. Առեստաւան:
Արիք—14:
'Αρχαιοπόλις—41, տ. Արքեոպոլիս
քաղաք:
'Αρχαιόκερτα—35, տ. Անգղ ավան:
Արծիէ ('Αρτζικέ) ավան—95, 39, 55:
Արծիէ կղզի—95, 39, 45, 107:
Արծն քաղաք—58, տ. Կարին քաղաք:
Արծրունյաց Թագաւորութիւն—33:
Արծրունիք նախարարական տոհմ—33,
61:
Արձն—114:
Արկա քաղաք—92, 48:
Արկաթիակերտ ('Αρχαιόκερτα, Arca-
thiocerta) քաղաք—35, տ. Անգղ ավան:
Արղանա—Մաղն քաղաք—93:
Արղանա-սու գետ—86, տ. Տիգրիս գետ:
Արղուն գետ—72, 90:
Արճակ լիճ—39, 40, տ. Արճիշակ լիճ:
Արճակ գյուղ—40, տ. Արճիշակ գյուղ:
Արճէշ քաղաք—95, 39:
Արճէշի ծով—39, 45:
Արճիշակ գետ—95, 39:
Արճիշակ գյուղ—40:
Արճիշակ լիճ—95, 39:
Արճիշակովիտ գավառ—95, 40, 109, 117:
Արմաւիր գյուղ—40:
Արմաւիրի տաճար—42:
Արմաւիր ('Αρμαύρα) քաղաք—85, 38,
40, 110:
Արմատան գյուղ—93, 40:
Armatana երկիր—40, տ. Արմատան
գյուղ:
Arme երկիր—35, տ. Անգղ-տուն:
Արմենիա ('Αρμενία, Armenia)—5, 19,
25:
Armenia interior—24, 44, տ. Բարձր
Հայք:
Armenia Maior—15, 66, տ. Մեծ
Հայք:
Armenia Minor—66, 88, տ. Փոքր
Հայք:
'Αρμενία Μεγάλη—66, տ. Մեծ Հայք:
'Αρμενία Μικρά—88, տ. Փոքր Հայք:
Armenia Prima—37, 44, 78, տ. Առա-
ջին Հայք:
Armenia Profunda—84, տ. Տայք:
Armenia Secunda—51, տ. Երկրորդ
Հայք:

Armenia Tertia—51, տ. Ծրրորդ Հայք:
 Armenia Quarta—57, տ. Զորրորդ Հայք:
 Армения Великая—66, տ. Մեծ Հայք:
 Ἀρμενίων ὄρη—50, 67, Հայկական լեռ-
 ներ:
 Ἀρμενίων πύλων—50, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմինիյան անցք (Arminian)—50, 72,
 80, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմյանկա գետ—44, տ. Բերան Երաս-
 խալ:
 Արմն գետ—32, 102, տ. Աղան-դոն գետ:
 «Արմն [որ է] Հայք»—14, 26, 115:
 Արմտան Մեծ և Արմտան Փոքր գյուղեր—
 40:
 Արմտաններ գավառակ—40, տ. Արմտան
 գյուղ:
 Արշակունիք Հայոց՝ արքայական հարբս-
 տություն (62—287 թթ.)—5, 20, 21,
 22, 23, 33, 34, 35, 36, 41, 48, 49,
 52, 56, 60, 66, 74, 80, 81, 82:
 Արշակունիք Մազքթաց՝ արքայական հա-
 րբստություն Աղվանից դահի վրա—
 77:
 Արշակունյաց Հայաստան—21, 24, 48:
 Արշակունի թագավորների տոհմական
 դամբարանը Անի-Կամախում—48:
 Արշամաշատ գավառ—40, 43, 116, տ.
 Բալահովիտ գավառ:
 Արշամաշատ (Ἀρσαμόσατα) քաղաք—93,
 40:
 Արշամունիք գավառ—94, 40, 116:
 «Արշաիր» տոհմանուն—40:
 Արշարունիք գավառ—85, 40, 51, 107,
 110, 118:
 *Արշոցան—36, տ. Արշոցք գավառ, 110:
 Արշոյ-Առիճ լեռն—85, 40:
 Արուստան—74, 14, 27, 40, 66, 68,
 69, 71, 113, 118:
 Արուխտ գյուղ—45, տ. Յուրտա:
 Արսախա գետ—38, տ. Արածանի գետ:
 Arubana աստվածուհու սրբավայր—39,
 տ. Արեբանոս վայր:
 Արսեաց փոր կամ Ասեաց փոր գավառ—
 84, 40, 110, 118:
 Ἀρσησσα λίμνη, Ἀρση[ση]νή—39, 45, տ.
 Արճիշակ լիճ:
 Արսիս գյուղ—84, 40:
 Արսլան-բողազ լեռնանցք—50, տ. Դրունք
 Կիլիկիոյ:
 Արսլան-դաշ գյուղ—74, տ. Ոսղարա
 գյուղ:
 Արտադերս (Ἀρτάγερα) ամրոց—85, 40:
 Արտազ գավառ—96, 40, 62, 64, 109,
 117:
 Արտալեսոն ամրոց (Ἀρταλέσων)—94,
 40, 55:
 Արտահան գավառ—85, 40, 41, 59, 89,
 104, 109, 118, 119:
 ԶԻՆՆԱՆԻ, ԶԻՆՆԱՆԻ Արտահանի, Արտա-
 նի—40:
 Արտահան քաղաք—85, 41, 89:

Արտամես գյուղ—41, տ. Արտաշեսնան
 ալան:
 Արտանի —41:
 Ἀρτάνοσα—* Ἀρβάνοσα—41, տ. Ուր-
 բնիսի:
 Արտաշատ, Ἀρτάτα, Ἀρταξάτα, Ar-
 taxata—96, 33, 38, 41, 42, 49, 74,
 97, 111:
 Արտաշեսնան, որ է Արտաւանհան ալան—
 95, 41, 109:
 Արտաշեսնան, որ է Արտաւանհան գա-
 առ—95, 41, 51, 62, 117:
 Արտաշեսյան՝ Հայոց արքայական հա-
 րբստություն—21, 36, 66, 71:
 «Արտաշեսնան» սահմանաբարեր—21, 22,
 23:
 «Արտաշիրական» սահմանաբարեր—22,
 23:
 Արտաւազական ավան—86, 41:
 Արտաւազայ ապարանք—41, տ. Արտա-
 տազական:
 Արտաւանհան գավառ—41, 62, տ. Ար-
 տաշեսնան գավառ:
 Արտաւէտ քաղաք—98, 41:
 Ἀρτέμινα քաղաք—39, տ. Արեբանոս:
 Արտի կղզի—95, 41, 45, 108:
 Արտեր կղզի—41, 45, տ. Արտի կղզի:
 Արտիմեդ—82, տ. Վաղարշապատ:
 Արտին լեռն—85, 41:
 Արտենի—41, տ. Արտին լեռն:
 Արտոս լեռն—95, 41:
 Արտոս-դաշ—41, տ. Արտոս լեռն:
 Արտովա գյուղ—83, տ. Վերիսա քաղաք:
 Արտունկն—Արփունկն—41, տ. Արփանեալ
 գետ:
 Արուանդունիներ—51, տ. Երուանդունի-
 ներ:
 ar-Ryhai—75, տ. Եղեսիա:
 Արցախ նահանգ—86—87, 34, 41, 46,
 52, 60, 62, 66, 70, 71, 77, 80, 82,
 88, 89, 106, 109, 117, 118, 120:
 «Արցախային»—41 ծան., տ. Արցախի
 բարբառ:
 Արցախի բարբառ (այժմյան Հարաբադի
 բարբառը)—41:
 Արփա գետ—41, 73, տ. Արփանեալ գետ:
 Արփա լիճ—78:
 Արփադ քաղաք—72, 41:
 Արփանեալ ավան—41, 73, տ. Արփա-
 նեալ գետ:
 Արփանեալ գետ—96, 41, 73, 111:
 *Արփաւանական (Արփունկն)—41, տ. Ար-
 փանեալ գետ:
 Արփա-շալ—52, 78, տ. Զարիշատ Վա-
 նանդի ավան:
 *Արփունկն—41:
 Արբայից գաւառ—41, 71, 108, 117, տ.
 Մոկք Առանձնակ գավառ:
 Արբէնոպոլիս քաղաք—85, 41:
 Արբունական երկիր—71, տ. Մոկք
 Առանձնակ գավառ:

Արքունի ոստան—36, տ. Այրարատ նա-
 հանգ:
 Աւագն Անտիոք քաղաք—72, 41:
 Աւագով աշխարհ (Ἀβαζγοί, Ἀβασκοί,
 Abasges)—85, 86, 41, 101:
 Անիկ ամրոց—94, 42:
 Անիկ գյուղ—42, 61:
 *Ἀβυκον—42, տ. Աւնիկ ամրոց:
 Աւոտրք ազգագաւառ—85, 42, 102:
 Ափխազիա երկիր—41, 42, 77, տ. Աւա-
 ղով աշխարհ:
 Ափխազք ազգագաւառ—85—86, 42,
 101:
 Ֆեռնոն Ափխազի—42, տ. Ափխազք:
 Ափշերոն թերակղզի—43:
 Ֆեթիլլեթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափշիլէթ, Ափշեղք (Ἀψυλοί) ազգագա-
 առ—84, 42, 101:
 Ֆեթիլլեթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափսնը (Αψνυ)—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափրիկէ, Աֆրիկա—10, 13, 15, 18, տ.
 Լիբիա:
 Աքաղայու կատար լեռն—32, տ. Ակա-
 նիս լեռն:
 Բաբելոն—19:
 Բաբելոն—42, 44, տ. Մմբատաւան:
 Բաբելոնցոց աշխարհ—16, 114:
 Բաբելոնիա—113:
 Babyloniae—16:
 Babbī—60, տ. Kurti:
 Բագանք—42, տ. Բագականք:
 Բագառիճ կամ Բագայառիճ գյուղ—94,
 42, 49:
 Բագառու գետ—42, տ. Բագարվան գետ:
 Բագարան ավան—85, 42:
 Βα[γα]ρίτζα—42, տ. Բագառիճ գյուղ:
 Բագարվան կամ Բաջարվան (Betziruan)
 —32, 42, տ. Բագաւան կամ Աթշի-Բա-
 գուան:
 Բագարվան գետ—42:
 Բագավանի Սուրբ Հովհաննէս Մկրտչի
 գմբեթավոր բազիլիկան—72:
 Բագաւան կամ Աթշի-Բագուան գավառ—
 42:
 Բագաւան կամ Բագուան ավան—95, 42,
 72:
 *Բագարաւան—42, տ. Բագաւան:
 Baguana—42, տ. Բագաւան:
 Բագրաս բերդ—49, տ. Դրունք Ասորոց:
 Բագրատունի Հայոց արքայական հարբս-
 տություն—85:
 Բագրատունի Վրաց արքայական հարբս-
 տություն—84:
 Բագրեւանդ կամ Բագրաւանդ գավառ—
 95, 42, 110, 118:
 Բագրիւանդ գետ—95, 42, 110:
 Բագուան գյուղ—110:
 Բաղանա անապատ—113:
 Բաղալէթ գավառ—86, 42, 61, 104,
 119:
 Ծառալեթի Բաղալէթի—42, տ. Բաղալէթ
 գավառ:

Բաղալէթի գյուղ—42:
 Բաղալէթի լիճ—42:
 Բաղար—32, տ. Աթինա:
 Բաղար-շայ—42, տ. Բագարիան գետ:
 Bazgun—42, 43, տ. Բազկանք:
 Բազկանք կամ Բազկան ազգագրաւոս—
 19, 25, 34, 37, 42, 43, 48, 57, 62,
 63, 102, 120:
 Բաթման-սու—38, 79, 89, տ. Քաղիթ
 գետ:
 Balabitenae—43, տ. Բալանովիտ գա-
 վառ:
 Բալար—45, տ. Բլաթ (Թուր):
 Βαλαχελισα—44, տ. Բաղաղէշ բերդ:
 Բալահովիտ գավառ—93, 24, 40, 43, 107,
 116:
 Բալասական—114, 115:
 Balasakan—43, 88, տ. Բաղասական
 դաշտ:
 Balasagan—88, տ. Փայտակարան նա-
 ճանգ:
 Բալլի-գյուղ լիճ—46, տ. Գալլատու լիճ:
 Բալիթէս—113:
 Բալհար—43, տ. Բաղան-ոռտ ավան:
 Բալհ-ար գավառ—43, տ. Բաղան-ոռտ
 գավառ:
 Բալհ-ար գետ—44, 81, տ. Բաղան-ոռտ
 գետ:
 Բալու բերդ—93, 43:
 Բախլալար գյուղ—51, տ. Երուանդա-
 շատ:
 Բակուրակերտ (Բաքրան) ավան—96, 43,
 44:
 Բաղաբերդ ամրոց—97, 43:
 Բաղաղէշ բերդ—95, 44, 107:
 Բաղաղէշ գետ—94, 44:
 Բաղանիք արքունականք—82, տ. Վայկու-
 նիք ջերմուկք:
 Բաղան-ոռտ ավան (Բալհար)—98, 43:
 «Բաղան-ոռտ, որ է Ռոտ-ի-Բաղա գա-
 ւառ»—98, 43, 109, 117:
 Բաղան-ոռտ գետ (Ռոտ-ի-Բաղա)—98,
 43, 44:
 Բաղասական երկիր—26, 42, 57, 88, 93:
 Բաղասական դաշտ—97, 43, 44, 48:
 Բաղեշ բերդ—44:
 Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաք—44, 63, տ. Բա-
 ղաղէշ:
 Բաղէշ գետ (Բիթլիս-սու)—47, տ. Բա-
 ղաղէշ գետ:
 Բաղըր-փաշա-դաղ—76, տ. Պախր լեռն:
 Բաղին գյուղ—76, տ. Պաղին բերդ:
 Բաղք գավառ—97, 44, 109, 117:
 Բամաու-Կուղ գյուղ—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Ճամրակաձոր—85, տ. Տաշիր գավառ:
 Բալազնիշ Զին—49, տ. Դարոյնք բերդ:
 Բալան գյուղ—77, տ. Պիանք:
 Բալուրթ—44, տ. Բաբերդ:
 Բալզանք—42, տ. Բազկանք:

Baylakan—43, տ. Փայտակարան քա-
 ղաք:
 Բայտերդ ամրոց—94, 44:
 ՆՅՏԵ Բանա—43, տ. Բանակ ավան:
 Բանա գետ—113:
 Բանակ ավան—44, տ. Բերդաց փոր գա-
 վառ:
 Բանակի (Փենեք) շրջան—44, տ. Բերդաց
 փոր գավառ:
 Բանդիմաճի գետ—37, 98, տ. Առեստ
 գետ:
 Բաշեթ-դաղ—77, տ. Պաշատ լեռն:
 Բաշ-կալե ավան—33, 62, տ. Հադամա-
 կերտ:
 Բաշ-Շորագյալ գյուղ—74, տ. Շիրակա-
 ւան:
 Բաշարվան գյուղ—32, 42, տ. Բազաւան
 (Աթլի-Բագուան):
 Բաշունայիս—36, տ. Ապահունիք գա-
 վառ:
 Բառադա գետ—113:
 «Բառաղէշ»—44, տ. Բաղաղէշ բերդ:
 Բառիգակովիտ գավառ—44:
 Բասարգեշարի շրջան—80, տ. Սաւոք
 կամ Սոքք գավառ:
 Բասեան, Բասեն գավառ—94, 44, 56,
 79, 107, 118:
 Բասեն ավան—94, 44, 82, 109:
 Բաւիլիկէ-Թերմէ (Βαυιλικά θερμά) ա-
 վան—91, 43:
 Բասլաց ազգ.—102, 103:
 Բարադոստ մահալ—35, տ. «Ալլի, որ է
 Կուրիճան գաւառ»:
 Բարանդուղ-շայ—65, տ. Մարի գետ:
 Բարբալիսոս (Βαρβαλισός) քաղաք—73,
 44:
 «Բալանիտիս»—44, 113, տ. Բարբա-
 լիտիս:
 Բարդա, Բարդա—77, տ. Պարտաւ քա-
 ղաք:
 ՃԵՐԾԵՅՈ Բարդալի—77, տ. Պարտաւ
 քաղաք:
 Բարդիկ—77, տ. Պարտէղ ավան:
 Բարդիկ-շայ—77, տ. Պարտէղ գետ:
 Բարդիկ գյուղ—77, տ. Պարտէղ ավան:
 Բարդող լեռն—95, 44:
 Բարդուղիմոսի վանք—33, 34, 39, 44,
 81, տ. Արեւանոս քաղաք:
 Բարդանդ քաղաք—81, տ. Սպանդա-
 րան—Պերոթ գավառ:
 Βαρύλα, *Βα[ρ]υ[λ]α—42, տ. Բազառիճ
 գյուղ:
 Բարիալ-դաղ—77, տ. Պարիսար լեռնիք:
 Բարձր Հայք (Կողմն Կարնոյ) նահանգ—
 93—94, 24, 28, 33, 35, 37, 44, 48,
 49, 50, 58, 60, 64, 69, 70, 71, 73,
 81, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
 105, 110, 116, 118:
 Բարսալա ամրոց, Βαρζαλώ, Barzalo—73,
 44, 72:
 Barsua—77, տ. Պարսկահայք նահանգ,

Բարվարի դավառ—78, տ. Ջերմաձոր
 գավառ:
 Բացք կամ Մովա—Թուշ ցեղ—88, տ.
 Փասխ:
 «Բաքան»—44, տ. Բաք[ր]ան (Մանանդ)
 գավառ:
 «Բաքանք»—42, տ. Բազկանք:
 Բաք[ր]ան (Մարանդ) գավառ—96, 44,
 65, 109, 117:
 Բաքրան գյուղ—42, տ. Բագարան:
 Բաքրան ավան—43, 44, 88, տ. Բակու-
 րակիրտ:
 Βεαρβαέν—40, տ. Արուստան գաւառ:
 Βεθ Däsen—49, տ. Դանն-գաւառ:
 Բեթմանին—53, տ. Թման գյուղ:
 Βεθ Moksaie—71, տ. Մոկք նահանգ:
 Βελαβιτηνί—43, տ. Բալանովիտ գաւառ:
 Բելեդ-Սինչար քաղաք—74, տ. Շնգար:
 Բել-սար լեռ—62, տ. Հայք ամրոց:
 Բել կամ Բելի գավառ—97, 44, 105, 120:
 Բելամէշ—44, տ. Բաղասական դաշտ:
 Բեմադա լեռն—73, 44, 114:
 Բենարիլ—71, տ. Բնարեղ ամրոց:
 Beth Arabāyē—40, տ. Արուստան
 գաւառ:
 Բեռիա (Խալիւրն) քաղաք—92, 44, 59,
 112:
 Բերան Երասխայ—98, 44:
 Բերդարակ վիճակ—40, տ. Արսեաց
 փոր գավառ:
 Բերդակուր գյուղ—75, տ. Ուտի Առանձ-
 նակ գավառ:
 Բերդաձոր կամ Բերձոր գավառ—97, 44,
 45, 105, 109, 117, 120:
 Բերդաց փոր գավառ—95, 44, 45, 110,
 118:
 Բիրդեսուր-շայ—53:
 Բերդկունք ամրոց—97, 45:
 Բերդիկ ամրոց—95, 45, 110:
 Բերդիկ գյուղ—45, տ. Բերդիկ ամրոց:
 Բերդիկ-շայ—77, տ. Պառտաւ գետ:
 Բերդուս ամրոց—77:
 Բերենիյան գյուղ—44, տ. Բարսալա ամ-
 րոց:
 Բերթա—50, տ. Էրծոյ գաւառ:
 Բերկրացոց (*Բերկ[երե]ացոց) գա-
 ւառ—61, տ. Կրկրեաց գաւառ:
 Բերկրի քաղաք—37, տ. Արեւանի գա-
 ւառ:
 Բղաբղէ (Βηγαβδη) քաղաք—75, 45, 113:
 Բղիթի գետ—42, 61, տ. Կուրաքսի գետ:
 Բղիթի լեռնաշղթա—61, տ. Կ[ու]րաքս
 լեռն:
 Բզնունեաց ծով—95, 45, 106, 107, 108,
 109:
 Բզնունիք գավառ—95, 39, 45, 55, 56,
 86, 107, 116:
 Բզնունիք նախարարական տոհմ—45:
 Բզրալի Գոմ գյուղ—38, տ. Ասպակու-
 նեաց ձոր գավառ:
 Բիաինա կամ Բիաինիլի—79, 82, տ.
 Ռշտունիք գավառ:

Բիբլիոս քաղաք—113:
 Բիբլիս-սու—44, 47, տ. Բաղադէշ գետ:
 Բիբլիսի կամ Մահվա լեռնանցք—34, 47:
 63, տ. Չորապահակ:
 Բիբլիս քաղաք—44, տ. Բաղադէշ:
 Բիլիքի երկաթուղային կայարան—76, տ.
 Չողայ քաղաք:
 Ծոթցոնտա Բիւզիւնիս—77, տ. Պիտիւնտ:
 Բինգյուլ-դաղ—80, տ. Բիւրակն լեռան:
 Բինգյուլ-սու—40, տ. Բիւրակն գետ:
 Բիւրիտոս քաղաք—113:
 Բիւրակն գետ—40, տ. Արշամունիք գա-
 վառ:
 Բիւրակն լեռան—65, 80, տ. Սերմանց
 լեռան:
 Բիւրիթուն—63, 84:
 Բիւրեշիկ գյուղ—77, տ. Պիտոս ավան:
 Բլանդոս գյուղ—92, 45:
 Բլուր գյուղ—83, 45:
 Բղաթ (Թուր) քաղաքիկ—95, 45, 114:
 Բլուզանդական կայարանիւթուն—21, 24,
 26, 67:
 Բղիբի գետ—42:
 Բլուզանդական Հայաստան—25, 58, 118:
 Բլուզանդիա—5, 9, 20, 24, 27, 44:
 Բնաբեղ ամրոց—94, 45, 71, տ. Միջա-
 գետք Հայոց:
 Բլուզիւք-դերեհ—65, տ. Մեգաղոս-պոտա-
 մոս գետ:
 Βόας—32, տ. Ակամախ գետ:
 Բողունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բողիսի ավան—59, տ. Սիւռէթ գավառ:
 Բոխա—45, տ. Բողիս գավառ:
 Բոխա գետ—45, 63, տ. Բողիս գետ:
 Բողարու-չալ—43, տ. Բողարու գետ:
 Բողարու-քենդ գյուղ—43, տ. Բաղան-
 ոտ ավան:
 Բոլնառու գետ—43, 44, տ. Բաղան-ոտ
 (Ռոտ-ի-Բաղա) գետ:
 Բոլնիսի Ս. Սիոնի տաճար—45:
 Բոլնիս, Բողնիս ավան—86, 45:
 Բոլնիս—Խաչէն գյուղ—45:
 Բոլնիս, Բողնիս գետ—86, 45:
 Ծոլմոնոսի եզր Բոլնիսիս-Խեփի—45, տ.
 Բողնիփոր գավառ:
 Ծոլմոնոսի Միջոլ Բոլնիսիս ծղալի—45,
 տ. Բոլնիս գետ:
 Βολών—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բոհտան-սու—36, 50, 78, տ. Արենցյան
 Տիգրիս գետ:
 Բողբերդ ամրոց—84, 45:
 Բողլան գետակ—63, 76, տ. Ձիւնկերտ
 քաղաք:
 Բողիս գաւառ—84, 45, 110:
 Բողիս գետ—86, 45, 83, 87, 110:
 Ծոլմոնոս յալափ Բոստան-քաղաքի—75,
 84, տ. Ոստան քաղաք և Ռոսթափ:
 Բողնիփոր գավառ—48, 87, 104, 118,
 119:
 Buana—82, տ. Վան քաղաք:
 Բուդուշտուն գյուղ—62, տ. Հերակլուպո-
 լիս:

Buzurg Armenan—66, տ. Մեծ Հայք:
 Բուծունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բուլաման—78, տ. Պողեմոնիոն քաղաք:
 Բուլանքի շրջան—62, տ. Հարք գավառ:
 Բուլիս գաւառ—110:
 Բուլա-կալա—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլկար—101:
 Ծոլմոնոս յալափ Բուդաթա-ղուրի—45,
 տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլանկակ քաղաք—82, տ. Վառաշան
 քաղաք:
 Բուն Աղուանք—120:
 Բուն Մարդաստան գավառ—95, 45, 75,
 109, 117:
 Բլ[ն]իւխաց ազգ.—102:
 Բուրգ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
 Բորշումի շրջան—53, տ. Թար կամ Թոր
 գաւառ:
 Բոնակապան գյուղ—94, 46:
 Բոնակապան (Փիոնեկապան) լեռնանցք—
 84, 45, 46:
 Βρεσσός—50, տ. Երեզաւան քաղաք:
 Գաբառու բազիլիք մեհան—93, 46, 51:
 *Γάβαροι βρομοί—46, 51, տ. Գաբառու
 բազիլիք:
 Գաբառու դաշտ—98, 46:
 Գաբեղեանք գավառ—95, 40, 46, 110,
 118:
 Գաբեղեանք նախարարական տոհմ—46:
 Գաբիթեան գավառ—96, 46, 109, 117:
 Գաբիթեան լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Գաբուլա (Gabal, Gabbul) գյուղ—92,
 46:
 Գագայ սուրբ Սարգիս վանք—57, տ.
 Կանգարք գավառ:
 Γάλατα, Γαλα—46, տ. Գանձակ Շահաս-
 տան:
 Գաղիւրա ավան—82, 46:
 Գաղրիկ ամրոց—96, 46:
 Գաղրիկեան կամ Գաղրիկան գավառ—
 96, 46, 109, 117:
 Γαυτάρα ավան—47, տ. Գետառու գավառ:
 Γαυτάρα գետ—47, տ. Գետառու գետ:
 Gal—89, տ. Գաղ (Բեղ) գաւառ:
 Գալիլիացոց ծով—113:
 Գալանեի մատուռ Վաղարշապատում—
 82:
 Գաղմա—Կախեթի (Հաչնկուլս Կախեթ)—
 54, 73:
 Գամիրք գյուղ—92, 46:
 Գալլ-գետ—82, 46, 49, 51, 53, 76, 80,
 88, 100, 106, տ. Լիկոս, Թերմոդոն
 գետ:
 Գալլ գետ (երզնկայի)—93, 46:
 Գալլաթագոտ լեռան—46, 76, 99, 106,
 տ. Պախր:
 Գալլատու լիճ—95, 38, 46, 106 ծան. 1,
 111:
 Գալլե-դրոնք լեռնանցք—38:
 Գանդոս գետ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:

Գանձակ Շահաստան—97, 39, 46, 114
 ծան. 1:
 Գանձակ գաւառ—96, 46:
 Գանձակ քաղաք—46:
 Գանձասարի վանք—34, տ. Աղուան ամ-
 րոց:
 Գաշք ազգ (Γασηδο, κασογι)—101:
 Gaurahi—47, տ. Գաւրէք գաւառ:
 Գաւրէք գավառ—107:
 Գառաճ (Գա-ռաճ) գետ—97, 46, 57:
 Գառնի բերդ—86, 31, 46:
 Գառնի գաւառ—95, 46, 89, 109, 117:
 Գառնի գյուղ (Գարանաղի գավառում)—
 93, 46:
 Գառնիձոր լեռնանցք—96, 46:
 Զահոնո, Գաշիւանի—45, 87, տ. Յուրտաւ
 քաղաք:
 Գաշենագետ (Մաշակերա)—86, 45, 46,
 87:
 Գաշենք—45, 87, տ. Յուրտաւ քաղաք:
 Գաւազք ազգագաւառ—87, 89:
 Գաւառ, Գաւառնի—47, տ. Գեղաբունի
 աւան:
 Գավառ նահիւ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գավառ-սու գետ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գաւբարյան դաշտավայր—46, տ. Գա-
 բառու դաշտ:
 Գաւբենէ (Gaugenae) ավան—92, 47:
 Գաւրէք գավառ—93, 47, 116:
 Գարգար գետ—97, 46, 71, 77:
 Գարգարացոց դաշտ—97, 44, 46, 92:
 Զառաձաձոն Գարգարանի—46, տ. Գարգ-
 ման գավառ:
 Գարդման ամրոց—86, 46:
 Գարդման գավառ—86, 46, 47, 105, 109,
 118, 120:
 Գարդմանաց նախարարական տոհմ—46,
 75:
 Գարդման (Գարդման-չալ) գետ—47, 58,
 62:
 Γαρύ—47, տ. Գաւրէք գաւառ:
 Գարմական—114:
 Գարիսա ավան—81, 47:
 Գելաբու գյուղ—47:
 Զլաթլիք Գելաբունի—47, տ. Գեղա-
 բունի գավառ:
 Γελοί—47, տ. Գեղ կամ Գել ցեղ:
 Գելան—114 ծան. 1:
 Գելգիտ-չալ—46, 75, 80, տ. Գալլ-գետ
 (Լիկոս, Թերմոդոն):
 Գեղ լեռան—86, 31, 47, 111:
 Գեղ կամ Գել ցեղ—47:
 Գեղառու գավառ—88, 47, 105, 119:
 Գեղառու գետ—88, 47:
 Գեղայք ցեղ—98, 47:
 Գեղաբունաց ծով—86, 47, 106, ծան. 1,
 109:
 Գեղան երկիր—98, 47, 115:
 Գեղաբունի ավան—86, 47:

Գեղաբունի գավառ—86, 47, 109, 117:
Գեղաբունիք—47, տ. Գեղաբունի գավառ:
Գեղաբուն կամ Քյալվա գյուղ—47, տ. Գեղաբուն գավառ:
Գեղք երկիր—115:
Գեղեցիկ դաշտ» (Καλὸς πεδῖος)—43, տ. Բալահովիտ գավառ:
Գեղի գետ—43, տ. Բաղաբերդ ամրոց:
Գեղամաղան (Աղմաղան) հրաբխային զանգված—47, 64:
Գեղամանց լեռինք—98, 47:
Գեղք-շայ գետ—62, տ. Կոկիսոն գետ:
Գետահու գավառ—119:
Գետուա ազգադ.—102:
Գետուա գետ—102:
Գետի գյուղ—58, տ. Կասէ գյուղ:
Գետառ-սու—38, տ. Արասի գետ:
*Գետ—Արասի—38, տ. Արասի գետ:
Գեղաբերդ ամրոց—85, 47:
Գերան-շայ—37, տ. Առան-ոտ գետ:
Գերմանիկ (Մարաշ) քաղաք—92, 47, 65:
Γερμανία—47, տ. Գերմանիկ:
Γερμανὸς ποταμὸς ամրոց—88, տ. Փոսս-դուն:
Գէտառու գաւառ—87, 47:
Գէտառու գետ—87, 47, 105:
Գզէխ—47, տ. Գզեղի գյուղ:
Գզեղի գաւառ—94, 47, 107, 116:
Գզեղի գյուղ—94, 47:
Գըզալ քաղաք—87, 47, 105:
Գերջանիս գյուղ—58, տ. Կերճանիս ավան:
Гид-су—59, տ. Կիթ-Ջուր գետ:
Գիլանայ գաւառ—58, տ. Կասալիական գրունք:
Գիլանի լեռնաշղթա—67, տ. Գեղմանց լեռինք:
Գիլգիլ-շայ—55, 56, 74, տ. Նիրս ամրոց:
Gilzanu երկիր—47, տ. Գզեղի գաւառ:
Գիլան—47, տ. Գիլան:
Գիլանցիներ—47, տ. Գեղաք:
Գինեկ գետ (Գինեկ-սու)—94, 40, 47, 59, 62:
Գինոյ բլուր (այժմ Кырмызы-тапа)—47:
Գինոյ գետ (այժմ Կարա-սու)—47:
Գինեզոյն գետ—47, տ. Գինոյ գետ:
Գիշ գյուղ (Շաքէի)—87, 48:
Գիշ գյուղ (Վարանդաի)—97, 48:
Գիրեսուն նավահանգիստ—88, տ. Կերասունտ:
Գիրեսուր—46, տ. Գառնիձոր լեռնանցք:
Գիլավոր Կովկասյան լեռնաշղթա—25, 60, 73, 87:
Գղուարք ազգագաւառ—86, 48:
Գյալուր-դաղ—34, տ. Ամանոս լեռան:
Գյուլե—59, տ. Կող գավառ:
Գյուլե լեռ—59, տ. Կող լեռան 59:
Գյուլլու—50, տ. Նղիզի լիճ:
Գյուլուկ լիճ—57, տ. Մովք լիճ:
Գյուլուկ կղզի—56, տ. Մովք կղզի:

Գյուլեկ-գերի—32, տ. Ազնուացձոր գավառ:
Гюрджевик գյուղ—61, տ. Կրճունիք գավառ:
Գյոք-շայ—58, տ. Կեսիոս գետ:
Գյոք-սու—86, տ. Տուարածատափ գավառ:
Գյոքսուն—59, տ. Կոկիսոն քաղաք:
Գյուզանց գյուղ—48, տ. Գուկանց ավան:
Գյուլաբերդ գյուղ—47, տ. Գեղաբերդ ամրոց:
Գյուլիստան գավառ—34, տ. Աղուէ գավառ:
Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղ—34, տ. Աղուէ ամրոց:
Գյուլուշ-խանն ավան—39, տ. Արգիրուկաստրոն ամրոց:
Գյուլմի (Գումբրի) քաղաք—61, տ. Կումայրի քաղաք:
Գյուրուն քաղաք—47, տ. Գալէնէ ավան:
Гузаргүл—48, տ. Գուզարք նահանգ:
Գնթունի նախարարական տոհմ—72, 89:
Գոգովիտ կամ Կոգովիտ գավառ—38, տ. Ասպակունեաց ձոր գավառ:
Գոգարեն երկիր—67, տ. Գուզարք:
Գոգերձական լեռնանցք—85, 47:
Գոգերձի—47, տ. Գոգերձական:
Գոմբորի գյուղ—50:
Գոհանամ գագաթ—80, տ. Սեպուճ լեռան:
Գողթն ավան—48, տ. Գողթն գավառ:
Գողթն գավառ—96, 48, 74, 92, 117:
Գողթն գինեկ—109:
Գոմ Բժրայրի—38, տ. Բղրայրի Գոմ գյուղ:
Գոմեր (Սարըշ) գյուղ—81, տ. Սիրիխա:
Գոռոզու բերդ—70, տ. Մեւ շաքանդ:
Գոռաթի գետ—Ա5, 48:
Գոռաթի գյուղ—48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:
Գոռաթիս-ծղալի—48, տ. Գոռաթի գետ:
Գոռաթիս-խեւ գավառ—Ա5, 48, 104, 119:
გოდათის ხევი Գոռաթիս-խեւի—48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:
«Գոռաթիս-խեւ»—48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:
Горбигүл, Горбугүл—60, 67, տ. Կոր-դուր գավառ:
«Գորգովաթիս»—48, տ. Գոռաթիս-խեւ:
Gorneae ամրոց—46, տ. Գառնի:
Գորի քաղաք—48, 78, տ. Գաշտի Դուան:
Գորիսի շրջան—61, տ. Շաքանդ գավառ:
Գուզարաց բերդխովին—36, 40, 45, 48, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 65, 70, 71, 73, 77, 78, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95:
Գուզարք նահանգ—85—86, 40, 45, 43, 59, 65, 67, 70, 71, 73, 77, 78, 86, 87, 90, 92, 96, 98, 99, 106, 109, 118, 119, 120:

Գուղամակարք ազգագաւառ—Ա6, 48, 56, 84, 102, 110, 119:
Գուղամակարիս Արագլի կամ Սև Արագլի գետ—48:
გუდაშხანის Գուղամակարի—48, տ. Գուղամակարք:
Գու[է]ր[ի]ս-ձիւրի գավառ—Ա6, 48, 104, 119:
გუდუდის ძიძი Գուէրդիս ձիւրի—48, տ. Գուէրդիս-ձիւրի գավառ:
Գուգուլա գյուղ—86, 48, 89:
Գունդուսա (Gundusa) գյուղ—92, 48:
Գունիսա (Gunissa) ավան—83, 48:
Գուկանց ավան—95, 48:
Գուկանց գավառ—95, 48, 51, 62, 109, 117:
Գուջարէթիս-ծղալի գետ—53, տ. Թար-գաւառ:
Gurgan—83, տ. Վիրք:
Գուրիա—54, տ. Լազիկէ:
Գուրզան (Gurzan)—25, 83, տ. Վիրք:
Գուա կղզի—102:
Գաիշ վանք—70, 89, տ. Քիւշ ամրոց:
Դագոնա (Dagona) ավան—92, 48:
Դադի կամ Խուրուշկիս երկիր—71, 85, տ. Իշայր գավառ և Տատիկ գավառ:
Դալառ գավառ—95, 48, 107, 116:
Դալի-շայ—33, տ. Ալի գետ:
Դալմատիա—15:
«Դանանք»—79, տ. Ռանանք:
Դամասկոս քաղաք—113:
Դանդաքսենէ (Dandaxenae) գյուղ—92, 48:
Դաշտ-Ի-Բազկան գավառ—42, 62, 105, 120, տ. Նեքերի գավառ:
Դաշտ-Ի-Բաղասական, Դաշտ-Ի-Բաղասական—42, 43, տ. Բազկանք ազգագաւառ:
«Դաշտ-Ի-Բաղական»—42, 43, 48, տ. Բաղասական դաշտ:
Դաշտն Դուան գավառ—45, 48, 49, 104, 119:
Դաշքեսանի (Քարճատի) հանքեր—99:
Dasin —49, տ. Դան-գաւառ:
Դասկուսա (Dascusa) ավան—93, 48, 68, 69:
Դասն-գաւառ—95, 49, 65, 70, 118:
Դասնաուրք գավառ—94, 49, 107, 116:
Դաստակերտ (այժմ Դաստագիր) ավան—35, տ. «Ալլի, որ է Կուրճան գաւառ»:
Դաստափուրի շրջան—60, տ. Կողք գավառ:
Դաստարակ ամրոց—66, տ. Դաստիլա:
Դաստէյրա (Δάσταιρα, Դաստարակ), ամրոց—93, 48, 67:
Dat al-Gauz—39, տ. Ալլափադ:
Դատվան ավան—86, տ. Տոքեան կղզի:
Դարանաղի գավառ—93, 49, 50, 80, 106, 116:
Դարանդաշտ—98, 48:
Darnik—48, տ. Դարանդաշտ:

Даранский пост—48, տ. Դարանդաշտ:
 Դարբանդ գավառ—88, 49, 120:
 Դարբանդ քաղաք—ԱՅ, 34, 49, 62:
 Դարբանդի պարիսպներ—53, 76, 102,
 տ. Պարիսպի Դարբանդայ:
 Darb al-Hadat—51, տ. Հադաթա ամրոց:
 Darb maghārat al-Kuhl—51:
 Darb as-Salāma—51:
 Դարբնաց քար կամ Աղոտաբար վայր—
 36, տ. Հոգուց վանք:
 Դարենդե—85, տ. Տարանտե ավան:
 Դարենիք բերդ (Դարոնիք) Կոզովիտի—
 96, 49:
 Դար-ի-Ալան—32, Ալանաց գյուղ:
 Ծառնալու Դարբալանի—32, տ. Ալա-
 նաց գյուղ:
 Դարբալի անցք—32, 75, տ. Ալանաց
 գյուղ:
 Դարոյնք ավան (Բասինում)—74, 49, 59:
 Դարոյնք բերդ (Կոզովիտի)—49, 59, տ.
 Դարենիք բերդ:
 Darnavin—53, տ. Թոռնաւան ավան:
 Daphnae—49, տ. Դափնոս Անտիոքաց-
 ւոց:
 Դափնոս Անտիոքացւոց ավան—72, 49,
 113:
 Դեբեդ գետ—46, 63, 85, տ. Չորագետ:
 Դեզիք գավառ—107, 116:
 Դելիքլու-ղաշ գյուղ—51, տ. Եւպոյենե
 (Սպունին) գյուղ:
 Դելումք ցեղ—78, 49:
 Դեկից[ի]սե ամրոց—86, 49, 85, 104:
 Դեղձնուտ վանք—66, տ. Տաղձանք վանք:
 Դեյգր գյուղ—84, տ. Տալգրիան գավառ:
 «Դեղաուտ» գետ—47, տ. Դէտաուտ գետ:
 Դեյլեմիտ ցեղ—49, տ. Դելումք:
 Դերբենդ—49, 62, տ. Դարբանդ քաղաք:
 Դերթիլու ավան—80, տ. Սիսոն (Իսոս)
 քաղաք:
 Դերիկ գյուղ—36, տ. Աշտիշատ ավան:
 Դերիկ գյուղ—37, տ. Աննա վանք:
 Դեմբրյոս գյուղ—48, տ. Դադոնա գյուղ:
 Դերիկ վանք—52, տ. Աննա վանք:
 Դերջան ավան—74, 49:
 Դերջան գավառ—74, 49, 106, 116:
 Դըրճըր—49, տ. Դերջան գավառ:
 Դեզիք գավառ—93, 49, 61, 81, 90:
 Դիադին—51, 85, տ. Տատկոն ավան:
 Դիարբեքի քաղաք—35, 71, տ. Ամիդ:
 Դելւսը—49, տ. Դեզիք գավառ:
 Դիգոր ազգազաւառ—49, 102:
 Ծոցո Նոմնեցո Դիդի Սոմիլէթի—66, տ.
 Մեծ Հայք:
 Ծոցո ճանցո—Դիդի Կախէթի (Մեծ Կա-
 խէթ)—90, 119, տ. Քուել-դաբա գա-
 վառ:
 Դիդոյցիներ—81, տ. Դիդոյք ազգազա-
 ւառ:
 Դիդոյք ազգազաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 Ծոցոցո, Ծոցոն Դիդէթի, Դիդոնի—
 49, տ. Դիդոյք ազգազաւառ:
 Διδόρυο—49, Դիդոյք ազգազաւառ:

Դիդակ—70, տ. Մեւ Հարանդ գավառ:
 Դիդափայտ լեռն—97, 49:
 Դիդափայտ լեռներ—46, տ. Գարգար
 գետ:
 Դիլիջանի շրջան—82, տ. Վարաժնունիք
 գավառ:
 Դիլումք երկիր—114, ծան. 2, 115:
 Դիլվրիկ քաղաք—86, տ. Տելրիկէ ավան:
 Դիր—Մարիամ քիլիսասի—36, տ. Հոգուց
 վանք:
 Դիոսկուրիա—80, տ. Սեբաստուպոլիս:
 Դլմունք—115:
 Դկլաթ գետ—86, 114, տ. Տիգրիս (Դըկ-
 լաթ) գետ:
 Դկլաթ գետ—107:
 Դմբաւանդ—114 ծան. 2, 115:
 Դոլիխէ ավան—72, 49, տ. Տլուք:
 Դոդ ավան—70:
 Դոդու Բալագիդի—49, 59, տ. Դարենիք
 բերդ:
 Դոստալի գյուղ—48, տ. Դաստէյրա:
 Դուալք ազգազաւառ—102:
 Դուան գաշտ—49, տ. Դաշտի Դուան:
 Ծոցոն ցլոց Դուանիս վելի—48, տ.
 Դաշտի Դուան:
 Դվանի գյուղ—48, տ. Դաշտի Դուան:
 Δορύς—49, տ. Դուլին քաղաք:
 Դուին քաղաք—76, 23, 25, 49, 63, 74,
 97, 111:
 Դումլու-ղաշ—56, տ. Մաղկաւտ լեռն:
 Դուշէթ քաղաք—42, տ. Բաղալէթ գավառ:
 Դուոն Փառիսոսի լեռնանցք—86, 49:
 Դուրիան-շայ—80, 89, տ. Սերոշ (Քա-
 լաձոր) գետ:
 Ծոցոցոցո, Ծոցոցոն Դուրձուկէթի,
 Դուրձուկէթի ազգազաւառ—49, տ. Դուր-
 ձուկէթ:
 Դուրձուկէթ ազգազաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 «Դուակոն», որ է Վիշապ գետ—ԱՅ, 49,
 101, 103:
 Դրակոնիս (Draconis) կայան—83, 49:
 Դրունք Ասորոց (Պլատանա)—72, 49:
 Դրունք Կասպից—50, տ. Կասպիական
 գրունք:
 Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս)—72, 50:
 Դրունք Հայոց—97, 50, 80, 81:
 Եւթնփորակեան Բագինք—50, 109, տ.
 Եւթնփորակեան Բագինք:
 Եդեր—50, 101, 103, 104, 105, 106, տ.
 Եդերաց աշխարհ:
 Եդերաց աշխարհ—41, 50, 52, տ. Եդեր-
 ակէ:
 Եդերացիներ (մեդրիկ-զաներ)—41, 110:
 Егерукой—50, տ. Եդերակէ:
 Եդիպոս—13:
 Եգր աշխարհ—84, 50, 71, 72, 84, 109
 ծան. 2, 110, 120:
 Եգր գետ (այժմ Եգրի-շայ)—65, տ. Մար-
 դալի գավառ:
 «Եգրիկէ», որ է Առանձնակ Եգրայ
 երկիր—ԱՅ, 41, 50, 103:

Եդեսիա (Edessa) քաղաք—50, 75, տ.
 Ուռնա:
 Եդի—Դերեկար լեռնանցք—46, տ. Գալլ
 գետ (Եկեղեաց գավառի):
 Եթովպիա—92:
 Elegeia վայր—98:
 Եկեղարսինա (Elegarsina)—50, տ. Եդե-
 գարնա ավան:
 Elegosine—50, տ. Եդեգիլ լիճ:
 El-Iran, al-Iran—43, 63, տ. Բագկանք:
 Ելլադա երկիր—15:
 Ելիթ[ի]ոսս գետ—113:
 Եկնոպոնտոս պրովինցիա—34:
 Եկրատանա (Համադան) քաղաք—42:
 Եկեղեաց գավառ—93, 48, 50, 67, 80,
 106, 116:
 Εκαρχαία γόρον—50, տ. Եգրեակէ:
 Եդեգարնիճ (Եկեղարսինա) ավան—93,
 50:
 Եդեգիս գյուղ—50, տ. Եդեգիլ լիճ:
 Եդեգնաձորի շրջան—38, 82, տ. Վայոց
 ձոր:
 Եդեգիլ լիճ—95, 50, 108:
 Եդնի (Եննի) գավառ—87, 50, 105, 120:
 Enzi—36, տ. Ադդի և Անձեւացիք գա-
 վառ:
 Enzitu—36, տ. Անձիտ գավառ:
 Ենիջե գյուղ—53, տ. Ելեգիա ամրոց:
 Եմաձա (Հոմս) քաղաք—113:
 Εὐρεσος—50, տ. Երեզաւան:
 Եսիփանիա քաղաք—113:
 Երանասան-Քարտ-Կաւատ երկիր—115:
 Երասիս գետ (Արաքս գետ)—74, 31, 38,
 39, 40, 44, 46, 50, 65, 72, 74, 75,
 79, 83, 105, 106, 107, 109, 110, 111:
 Երասիսի հին հունք—44:
 Երասիսի հովիտ—49, 97:
 Երասիսաձոր գավառ—34, 40, տ. Արշա-
 րունիք գավառ:
 Երանշահր երկիր—14, 16, 19, 20:
 Երազգատորս ավան—50, 74, տ. Շիրա-
 կաւան:
 Երեզաւան (Երիզայ)—93, 50:
 Երեխեթ ազգազաւառ—116:
 Երեւան բերդ—86, 50:
 Երեւանի խանութլուն—73:
 Երեւարք գավառ—95, 37, 51, 93, 107,
 108, 116:
 Ερετρις—(«Երետրիացւոց» երկիր)—
 35, 68, տ. Ալ[ի]տրոնաք գավառ:
 Eriahi երկիր—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Երզնկա քաղաք—46, 50, տ. Երեզաւան:
 Երզնկայի շրջան—50, տ. Եկեղեաց գա-
 վառ:
 Երկայ ավան—50, տ. Երեզաւան:
 Երկշատ գյուղ—51, տ. Չարիշատ քաղաք
 Ադիովիտի:
 «Երիսխք»—79, տ. Ռեխա գավառ:
 Երիսեթ գավառ—95, 50, 107:
 Երծոյ գավառ—86, 50:
 «Երկիրն Բոնդեաց կամ Մաղկայ»—54,
 տ. Թոնդք գավառ:

«Երկիրն սեպական գեղին»—33, տ.
Աղիոկիտ գավառ (Վասպուրականի):
Երկրորդ Հայք պրովինցիա—92, 13, 51,
52, 88, 100:
Երրորդ Հայք պրովինցիա—51, 100, տ.
Երկրորդ Հայք:
Երնջակ ամրոց—96, 51:
Երնջակ գավառ—96, 51, 109, 117:
Երնջակ գետ—96, 51:
Երուանդաշատ քաղաք—95, 40, 42, 51,
110:
Երուանդունի՝ Հայոց արքայական հարս-
տություն—21, 38, 40, 42, 60, 73, 74:
Երուանդունիք գավառ—95, 51, 62, 75,
109, 117:
Երուաղէմ—25:
Եւդոյքսատա (Εὐδοξάτα) ավան—92, 51:
Եւփորրական բազինք—98, 46, 51,
117, տ. Գաբառու բազինք:
Եւմենիս ավան—92, 51:
Եւպատորիա (Մագնոպոլիս) քաղաք—
92, 51, 64:
Եւպոյենե (Սպունին) գյուղ—92, 51:
Եւրոպա—10, 13, 15, 17, 18:
Եւրոպիա—15:
Եւրոպական Սարմատիա—15:
Եւրոպիայ Սարմատացուց—15:
Եւրոպոս (Կարքեմիշ) քաղաք—93, 51,
58:
Եւքսինյան Պոնտոս ծով—16, 101:
Եփեսոս քաղաք—51, տ. Արարիսոս:
Եփրատ գետ—94, 44, 46, 49, 51, 52,
54, 58, 59, 61, 66, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 88, 91, 92, 97, 100, 105,
106, 107, 108, 112, 113, 114:
Եփրատի գետանցք Զեւգմայի մոտ—36:
տ. Ապամիա քաղաք:
Եփրատ (Կարա-սու) գետի ակունքները—
56:
Եփրատ Արեւելյան (Մուրադ)—38, տ.
Արեւելյան Եփրատ և Արածանի գետ:
Եփրատ Արեւմտյան (Կարա-սու)—56,
տ. Արեւմտյան Եփրատ գետ:
Եօթանասնավտական գետ—102:
«Եօթն բազինս մեհենիցն»—51, տ. Եւ-
թնփորական բազինք:
Zabdicenae—86, տ. Մաւղէք գաւառ
(Միշագետքի):
Հապլիկ—60, 99, տ. Փիփ գյուղ:
Հազրոս լեռնաշղթա—59, տ. Կոհ-ի-նի-
հորական լեռներ:
Հակամ (Զեգամ) գետ—73, տ. Շակաշէն
գավառ:
Հάλισσα քաղաք—63, տ. Զելէթի ամրոց:
Համանտը-Կալեսի—56, տ. Մամնդաւ
ամրոց:
Համանտի-սու—56, տ. Մամնդաւ գետ:
Հանաւի գյուղ—55, տ. Խերի գավառ:
Հանգելանի շրջան—60, տ. Կովսական
գավառ:
Հանգիմար-շայ—33, 46, 86, տ. Տղմուտ
գետ:

Հապետրա—51, տ. Սողոպետրա:
Հաւ գետ—64, տ. Մեծ Հաւ գետ:
Հաւղէք ավան—52, 80, տ. Սաւղք աւան:
Հաւղէք [էք] («Հաւէ») կամ Մաւղէք գա-
վառ—96, 52, 80, տ. Սաւղք գավառ:
Հաւէ—52, տ. Հաւղէք գավառ:
Հարա քաղաք—92, 51:
Հարանդա երկիր—52:
Հարասպ լեռն—96, 27, 38, 51, 59:
Հարաւանդ գավառ—96, 51, 62, 77, 108,
117:
Հարաւանդ քաղաք—96, 52:
Հարէհաւան գավառ—96, 52, 85, 108,
117:
Հարէհաւան գյուղ—95, 52:
Հարէհաւան քաղաք Մաղկոտնի—95, 52:
Հարէհաւան քաղաք Պարսկահայոց—96,
52:
Հարէհաւանեան նախարարական տոհմ—
51:
Հարաֆիանէ գյուղ—52, տ. Հարէհաւան
գյուղ:
Հարդապոն գյուղ—92, 51:
Հարիշատ քաղաք Աղիովտի—95, 33, 52:
Հարիշատ Վանանդի ավան—95, 52:
Հարուշադ գյուղ—52, տ. Հարիշատ Վա-
նանդի:
Հաքաթալայի շրջան—50, տ. Եղնի (Խե-
նի) գավառ:
Հերենե-սու—59, 86, տ. Տիգրիս գետ:
Հելա քաղաք—91, 46, 52:
Հելրավանդա գյուղ—52, տ. Հարաւանդ
քաղաք:
Հենջան—73, տ. Շանճան երկիր:
Հենջան քաղաք—73, տ. Շանճան քաղաք:
Հեւղմա (Ζεῦμα) քաղաք 92, 36, 52:
Zerbis—78, տ. Զերմ գետ:
Հեոխներ գետ—81, տ. Մ[տ]արառովր
գետ:
Հերեզեկ գյուղ—39, տ. Արասաք:
Ziata—63, տ. Հոռէքերդ:
Հիարաթ լեռ—49, տ. Դիզափայտ լեռն:
Հիգանա ամրոց—93, 52:
Հիգանա գյուղ—52:
Հիգանա լեռնանցք—93, 52:
[Հ]ի[գ]ան[էն] (Ζιγανέον քաղաք—Ա5,
52, 103:
Հիգոն Բասիլիկոն լեռն—92, 52, 100,
107:
«Հիգոն Վասիթեոն» լեռն—52, տ. Զի-
գոն Բասիլիկոն:
Ζυγόν Βασίλειον—52, տ. Զիգոն Բասի-
լիկոն:
Ζυγός—52, տ. Զիգոն Բասիլիկոն և Ան-
տիտարոս լեռն:
Ζιγχοί, Ζιγών—52, տ. Զիգոն ազգա-
գաւառ:
Հիլիթ-շայ—65, տ. Մարանդ գետ:
Հիլե—52, տ. Զելա քաղաք:
Հիմարա (Zimara) ավան—95, 37, 52,
63:
*Zinaca—52, տ. Զինթա ամրոց:

Զինթա (Zintha) ամրոց—96, 52:
Զինջիրի—50, տ. Դրոնք Կիլիկիոյ (Մա-
լիս):
Ziukuni—39, տ. Արծիէ ավան:
Ζιρμας—78, տ. Զերմ գետ:
Հիլին-շայ—79, տ. Սալթորա գյուղ:
Հիբոն ազգագաւառ—Ա3, 52, 101:
Ճալաք ճալաքնոս Զգուայ Գեղաքու-
նիսայ—47, տ. Գեղաքունեաց ծով:
Հոդ գյուղ—80, տ. Սաւղք (Հաւղէք) ա-
վան:
Հոդի լեռնանցք—80, տ. Սաւղք լեռն-
անցք:
Հոլա-շայ—46, 82, 85, տ. Տարոնոյ գետ:
Հոխ ավան—74, տ. Շուկառաք քաղաք:
Zubatra—81, տ. Սողոպետրա (Հապետ-
րա) ամրոց:
Ճալաքնոս Զուրտակետի գետ—87, տ.
Յուրտագետ:
Հոնլ (Հոալլ) բերդ—95, 52, 78:
Հոնլ-կալասի—52, տ. Հոնլ (Հոալլ)
բերդ:
Հրես լիճ—78:
Հրեակ «սուրբ ուխտն»—78, տ. Հաւաթ
Վերին գավառ:
Հուարթնոցի տաճար—45:
Ճալաքնոս Զուրտակետի—87, տ. Յուր-
տագետ:
Հեգես—(Egeas) ամրոց—91, 52:
Էգիլ գյուղ—35, տ. Անգլ ավան:
Յերո Էգրի—50, տ. Եգր աշխարհ:
Յերոն Էգրիսի—50, տ. Եգր աշխարհ:
Յերոն Գյալո Էգրիս ծղալի գետ—32, 50,
87, տ. Էգրոյ ջուր գետ:
Յերոն Գյալո Էգրիսի ծղալի գետ—
49, 87, տ. Էգրիսոյ ջուր, Ինգուրի գետ
և Դոակոն գետ:
Էգրոյ ջուր—32, 50, տ. Եգր աշխարհ:
Էգր[ի]ոյ ջուր—87, տ. Յրոլի լեռն:
ՅՅԾԾԾ, յճճճճ Էգրիսի, Էնգուրի—49,
տ. «Դոակոն, որ է Վիշապ գետ»:
Էլակուշ—32, տ. Ալկի ավան:
Էլրուս—81, տ. Սարդիլուս լեռն:
Էլսմունիա—33, տ. Աղբակ գետ:
Էլք—32, տ. Ալկի աւան:
Էլեգիա (ալժմ Ելիլէ գյուղ) ամրոց—93,
53, 78:
Էլեգիա (Elegeia, Զերմուկ, ալժմ Իլիլա
գյուղ—94, 53:
Էլի ավան և վանք—96, 35, 53, տ. «Ալլի,
որ է Կուտիճան գաւառ»:
Էլի կամ Էլոյ գաւառ—35, տ. «Ալլի, որ
է Կուտիճան գաւառ»:
Էլոյ վանք—53:
Էլինոպոնտոս պրովինցիա—13:
Էլմալի-դերի հովիտ—48, տ. Դալառ գա-
վառ:
Էնդերի քաղաք—76, տ. Զունդառ քաղաք:
Էշիլ-բրմաք—54, տ. Իոխ գետ:
Էշմիածին քաղաք—82, տ. Վաղարշա-
պատ:

էջմիածնի կաթուղիկեն վաղարշապատում—82:
 Էջմիածնի շրջան—38, տ. Արագածոտն գավառ:
 Էսքի-խարաբ գյուղ—36, տ. Անիմառ-սիս քաղաք:
 Էսքի—Մայաթիս գյուղ—65, տ. Մելի-տինէ քաղաք:
 Էսքի—Մոսու գյուղ—45, 71, տ. Բղաթ (Թուր):
 Էսքի—Քյոյի գյուղ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:
 «Էտիմիս»—79, տ. Ռեիս գավառ:
 Էրախանի բերդ—Բ4, 53, 64:
 Էրեզլի-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Հե-րակալ:
 Էրզրումի սանջակ—58, տ. Կարին գա-վառ:
 Էրզրում քաղաք—25, 58, տ. Կարին քա-ղաք:
 Էրիկուսի երկիր—65, տ. Մասեաց ուն գավառ:
 Էրիսի ցեղ—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Զոհր Էրծո—51, 57, տ. Երծոյ գավառ:
 Էրծոյ գավառ—104, 119:
 Էրջիս-դաղ—39, տ. Արգէս լեռն:
 Էրջիշ-կալա—39, տ. Արճէշ քաղաք:
 Էրուն շրջան—50, տ. Երիսեթ գավառ:
 Զոհրմեցո, Զոհրմեցո Էրուշէթի, Էրուշ-նէթի—78, 119, տ. Զաւաթ Երբիս գավառ:
 Էրսիս—40, տ. Արսիս գյուղ:
 Ըննայ գավառ—96, 37, 52:
 Ըրշտունիք—79, տ. Ռշտունիք գաւառ:
 Թաբասարան ամրոց—53, տ. Թաւա-սարան ամրոց:
 Թաբասարան երկիր—53, տ. Թաւա-սարք ազգագաւառ:
 Թագատուրիկն Հոնաց—80, 103:
 Թաֆլաճա, *Καβαλᾶχα—58, տ. Կապաղակ քաղաք:
 Թալիշ երկիր—36, 37, 53, 62, տ. Առոս-Պիժան գավառ:
 Թալիշ—Գիլանի լեռնաշղթա—67, 81, տ. Պարսիստաթրա լեռներ:
 Թալիշներ ժողովուրդ—42:
 Թալիշի շրջան—38, տ. Արագածոտն գա-վառ:
 Թակուր ազգագաւառ—81, 102, տ. Սկու-միք ազգագաւառ:
 Թակուէր—81, տ. Սկումիք ազգագաւառ:
 Թամնիտիս—53, տ. Թման:
 Թանդուրեկ լեռ—53, տ. Թոնդրակ լեռն:
 Թաւասարան ամրոց—Բ8, 53:
 Թաւասարան ազգագաւառ—53, տ. Թա-ւասարք:
 Թաւասարք ազգագաւառ—Բ7, 34, 53, 102, 120:
 Թար ամրոց—Բ5, 53:
 Թալիք-գաւառ—Բ5, 53, 79, 104, 119:
 Թարեզ քաղաք—Գ7, 53:

Թարիզ քաղաք—53, 72, 77, տ. Թաւ-րէզ:
 Թարգմանչաց վանք (Կողթ գավառի)—60, տ. Խաչակալ գյուղ:
 Թարգու քաղաք—81, տ. Սըմընդո քա-ղաք:
 Թարթար—79, 82, 86, տ. Տրտու գետ:
 Թարթի գյուղ—81, տ. Սըմընդո քաղաք:
 Թափա-Շեյղ—72, տ. Նպատական լեռն:
 Թափան գյուղ—78, տ. Ադ Պրետորիում բերդ:
 Թափասկ քաղաք—112:
 Թաքաթու—44, տ. Բարդոզ լեռն:
 Թրիլիսի քաղաք—63, 83, 84, 86, տ. Տփղիս:
 Թեյ—Դյուլուկ—49, տ. Դուլիէ ալան:
 Թեյ—Ռիփադ գյուղ—41, տ. Արփազ քա-ղաք:
 Թեմիսկիւրէ (Θεμισκυρι) ալան—Բ2, 53:
 Թէոդուպուլիս (Կարնոյ քաղաք) կամ Թէոդուպուլիս—53, 58, 65, 106, տ. Կարին քաղաք:
 Թեոօստոփոլիս—79, տ. Ռաշ-Այն քա-ղաք:
 Թեմամի գետ (Տանիս-խեի գավառում)—44, 49, 85:
 Թեմամի գետակ (Խերկի գավառում)—55:
 Թերգիկեո—53, տ. Թրարի-դաւառ:
 Թերեք գետ—32, 39, 56, 60:
 Թերմե գյուղաքաղաք—53, տ. Թեմիսկիւ-րէ:
 Թերմոզոն գետ—46, 53, տ. Դալլ գետ (Գեղիտ-շայ):
 Թերջան կամ Մամախաթուն—49, տ. Դեր-ջան ալան:
 Թերջան—Օվասի դաշտաձայր—49, տ. Դերջան գավառ:
 Թերջիլի Համամ գյուղ—43, տ. Բասիլիկ Թերմէ ալան:
 Թերման—49, 65, տ. Մարգարի գավառ:
 Թիանէթ ալան—Ա6, 53, 89:
 Թիանէթ գավառ (տոնցցոյ Թիանէթի)—Ա6, 51, 53, 104, 119:
 Թիլ—Էնդիտ գյուղ—36, տ. Անձիտ բերդ:
 Թիլ-աւան—50, տ. Եկեղեց գավառ:
 Թման գյուղ (χωμὴ Θεμανών, Θεμανών, Θεμανούν)—Դ5, 53, 60, 67, 68, 108:
 Թմկաբերդ—78:
 Թմիս—60, տ. Թման գյուղ և Կորդուք գաւառ:
 Թմիս (Տոմիս) բերդ—Գ3, 53:
 Թմովի բերդաքաղաք—78, տ. Թմկա-բերդ:
 Թոնիս-սու—66, տ. Մելաս գետ:
 Թոնդրակ լեռն—Գ5, 46, 53:
 Թոնուզ գյուղ—53, տ. Թոնդա գյուղ:
 Թոնդա գյուղ—Գ2, 53:
 Թոնաւան ալան—Գ6, 53:
 Թոնաւան գաւառ—Գ6, 53, 109, 117:
 Թո[σ]πιτις, Thospitis—39, 45, 86, տ. Կանա լիճ:

«Թորգովաթիս»—48, տ. Գոռաթիս-խե:
 Թորդան գյուղ—Գ3, 49, 53:
 Թորէլի վրացական իշխանական տոհմ—53:
 Թորթում (Թորթում-շայ) գետ—31, տ. Ազորդ գետ:
 Թորթում լիճ—31, 32, տ. Ազորդ գետ:
 Թորթի—53, տ. Թաւր-գաւառ:
 «Թոր Գովաթիս»—48, 53, տ. Գոռաթիս խե:
 Թովուզ-շայ (Տաւուշ) գետ—86, տ. Տուս գետ:
 Թոփրադ-կալի—76, տ. Չոդայ քաղաք:
 Թուզու-շայ—65, տ. Մանանդի գետ:
 «Թուրգաւ»—53, տ. Թաւր-գաւառ:
 Թուրդոս-խեի գետ—82, 90:
 Թուրքաստան երկիր—103:
 Թուխարք կամ Թուխար[ի]ս բերդ—Բ4, 53, 110:
 Եղեմեհի Թուխարիսի—53, տ. Թու-խարք բերդ:
 Եղեմեհի, Եղեմեհի Թուշէթի, Թուշի—53, տ. Թուշք ազգագաւառ:
 Թուշք ազգագաւառ—Ա6, 53, 102:
 Թուք քաղաքիկ—114:
 Թոասիս գետ—112:
 Թոեղք գավառ—Բ5, 53, 104, 110, 118, 119:
 Թրարի-գաւառ—Դ6, 53, 108, 117:
 Թրարի գետ—Դ6, 53:
 Թրակացոց աշխարհ—15:
 Թրթար գետ—113:
 Եղեմեհի Թրեիլէթի—53, տ. Թոեղք գավառ:
 Ժալէթի—50:
 Ίαθαματοί, տ. *Ναθαματοί, Նախա-մատանք—72:
 «Իբադական», «Իբադական»—42, տ. Բազկանք:
 Iberia, Իբերիա—15, 67, 68, 69, 85, տ. Վիրք:
 «Իդանի»—52, տ. [Ձիգան[ի]] քաղաք:
 Իգելի գյուղ—51, տ. Եղոթաստա ալան:
 «Իդոն Բասիլեոն»—52, տ. Զիգոն Բասի-լիկոն:
 Իգալա, Իշալա լեռն—44, տ. Բեմադա լեռն:
 Ίαλα ծրոն—65, տ. Մասիոն լեռինք:
 Իդուլու—53, տ. Թմիս, Տոմիս:
 Իժմախք—102:
 Իլան-դարասի վտակ—75, տ. Ուլէս գետ:
 Իլան-դարա գյուղ—75:
 Իլիշա գյուղ—53, 98, տ. Էլեդիա (Զեր-մուկ) ալան:
 Իմերիսի գետ—59, 73, տ. Շաւշուրի գետ:
 Ingalawa—35, տ. Անդա ալան:
 Ίγγα—35, տ. Անդա ալան:
 Ίγγαλγ—35, տ. Անգեղ-տուն, գավառ:
 Ինգուշներ ժողովուրդ—49, տ. Դուրծուք ազգագաւառ:

Ինգուրի գետ—49, տ. «Դնակոն, որ է Վի-
շայ գետ»:
Ինեքլու գյուղ—51, տ. Երկրորդ Հայք:
Ինջա-սու—59, տ. Կողբայ գետ:
Իշայր գաւառ—96, 54, 108, 117:
Իշխան գետ (Արցախի)—97, 54:
Իշխանի տաճար ճակք գավառի Իշխանա-
նիստ գյուղում—54:
Իշխան գյուղ (Տաթևում)—54, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ գետ—54, 64, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ ձոր—54, 64, տ. Իշխանաց
գետ:
Իշխանի ձոր (Արցախում)—89, տ. Քթիշ
ամրոց:
Իշխանաձոր գետ—54, տ. Իշխանաձոր
գյուղ:
Իշխանաձոր գյուղ (Սպեր գավառում)—
93, 54:
Iskigulu—36, տ. Աշոցք գավառ:
Իշոց գաւառ—95, 54, 108, 117:
Istaraura գետ—81, տ. Ս[տ]առաստմոր
գետ:
Իորա կամ Իորի գետ—51, 53, 54, 56,
57, 74:
Իպպոս լեռան—112:
Իջևանի շրջան—41, 66, տ. Մեծ Կունք
(Մեծ Կունք) գաւառ:
Իոխ գետ—85, 51, 54, 65, 70, 100:
Իսիկեան ծոց (Sinus Issicus)—91, 54:
Իսլահի—72, տ. Նիկոպոլիս ավան:
Իսկուրիա—80, տ. Դիոսկուրիա, Սեբաս-
տուպոլիս:
Իսոս քաղաք—54:
Իսպիր—81, տ. Սպեր ավան:
Իստիսու ջերմուկ—82, տ. Վալկունիք
ջերմուկ (Բաղանիք արքունականք):
Իտալիա—14:
Իրան—5, 16, 19, 20, 21, 26, 43, 63,
71:
Իրանական Ադրբեջան—38, տ. Ատրպա-
տական:
Իրխան կամ Իրկինս գյուղ—52, տ. Էրա-
խանի բերդ:
Իրկուա երկիր—65, տ. Մասեաց ուն գա-
վառ:
Իրք լեռ—82, տ. Վարաք լեռան:
Իրայ (Կամբեն) գետ—86, 54, 57, 105,
տ. Իորա գ.:
Իփսել ավան (Իփսելի)—82, 54:
Լաբան (Лабань) գետ—55, տ. Լփնիք
ազգագաւառ:
Լագիկ (Λαζική)—25, 54, տ. Լագիկիկէ:
Լագիկայի թագավորություն—26, 41, 54:
Լագիստան—64, տ. Ճանի (Տաղտիք):
Լագիկիկ երկիր—84, 26, 54, 63:
Լալ, ლალი, Առև ավան—66:
Լակզոյ ձոր—64, տ. Մանանդի գավառ:
Lacus Arethusa—37, տ. Առետաւաւան:
Լաշինի շրջան—32, տ. Աղահէք գավառ:
Լարիսս (Λαρίσσα) քաղաք—92, 54:

Լաւոէ քաղաք—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լափանեքի գյուղ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
«Լեանոն երկաթաճատացն և կապարա-
ճատացն»—93:
Ληγοί, Leges—47, 54, տ. Լեկք ազգա-
գաւառ:
Լէյս գետ—87, 54, 104, տ. Լիսիվի գետ:
Լեկք ազգագաւառ—47, 54, 102:
Լեյլան գյուղ—46, տ. Գանձակ Շահան-
տան:
Լենինական քաղաք—61, տ. Կոմայրի
քաղաք:
Լեշխում («Լե-Չխում-ի») գավառ—81,
տ. Սկիմիք ազգագաւառ:
Լէկ գյուղ—36:
Լեոնադաշտի Զաւախաց—85, 54:
Լեոնայի Զարաբաղ—34, 41, տ. Ար-
ցախ:
Լեփլիս-սու գետ—61, տ. Կրերեաց լեռ-
նանցք:
Լերինք Հայոց—114:
Լերինք Տարոսի—95, 54, 85:
Լիսիվի գետ—42, 54, տ. Լէյս գետ:
Լիրանան երկիր—113:
Լիրանանս լեռան—113:
Լիրիա—13, 15, 18:
Մոջոն Լիգանի—72, տ. Նիզալ գաւառ
Լիմ Կղզի—95, 35, 45, 54, 109:
Լիրան (Liran, al-Iran) Լրկիր—43, 63,
կանք:
Լյուկոս (Λύκος) գետ—46, 88, տ. Գալլ-
գետ (Գեղիտ-չալ):
Λυχνίτις, Lychnitis—47, տ. Գեղաքուն-
եաց ծով:
Luša—56, տ. Ծաղկոտն գավառ
Լոպոտա գետակ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
Լոռի—96:
Լոռվա դաշտավայր—85, տ. Տաշրատափ
դաշտ:
Լուսաթափէ քաղաք—93, 47, 54, 107:
Լուսավորիչ գյուղ—54, տ. Լուսաթափէ
քաղաք:
Լուր Մոնաստերի—63, տ. Ձեւթ ամրոց:
Լոփնա գետ—86, 34, 54:
Լսին վայր—85, տ. Տառնոն ավան:
Լփնիք ազգագաւառ—Ա6, 54, 102:
Լփնաց քաղաք (Λούβιον κώμη)—54, տ.
Լփնիք:
Լոռի գավառ—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լոռի քաղաք—85, տ. Լաւոէ քաղաք:
Xaβάλα—57, տ. Կապաղաք քաղաք:
«Habbi» երկիր—60, տ. Kurti երկիր:
Խարուր գետ (Արեւիկան խարուր)—95,
55, 79:
Խարուր գետ—94, 55, 113:
Խաղիս մթա—60, տ. Կովկաս լերինք:
Խաղարաց աղղ.—102:
Խաղաղ քաղաք—59, տ. Ազաղ քաղաք:
Խաղիրք ցեղային միություն—Ա6, 55:

«Խաղիկ աստուծո քաղաք»—47, տ. Գեղա-
քունի ավան:
Խալիբոն քաղաք—59, տ. Բեռիա:
Χαλκιδίδες, Chalcidices—89, տ. Քաղ-
կիկիկէ:
Χαλκίς—89, տ. Քալիկիս քաղաք:
Խալիան գյուղ—52, տ. Խալիու քաղաք:
Խալպու քաղաք—52, տ. Ջեզմա քաղաք:
Խաղտիր—32, 102, 110, տ. Ճանի աշ-
խարհ:
Խաղտոյ ձոր—84, 55:
Խալզան ամրոց—88, 55, 56:
«Խանրերդ»—55, տ. Խանցիխէ:
Պան (Χάνης) գետ—55, 63, տ. Պան-
ցիխէ գավառ:
Խանասորի լեռնանցք—53, 82, 84, տ.
Հոնայ գավառ:
Χανζιτ—36, տ. Անձիտ գավառ:
Խանցիխէ (Հոնարակերտ) գավառ—86,
48, 55, 63, 83, 87, 118, 119:
«Խանցիխ», «Խանիցիխ»—55, 63, տ. Հո-
նարակերտ:
ხანჯიბე Պանցիխէ—63, տ. Հոնարա-
կերտ ամրոց:
Χαοί ցեղ—62, տ. Հաւնունիք գավառ:
Խաշուրի շրջան—48, տ. Գոռաթիս-խե
գավառ:
Խաշակապ գյուղ—60, տ. Կողբ գավառ:
«Խաշաւ»—36, տ. Ալէւտիս-խե:
Խաշն գավառ—66, տ. Մեծ Առանք գա-
վառ:
Խաշնագետ—66, 77, 79:
Խաշու լիճ—61, տ. Կորի գավառ:
Խաշմաղ—55, տ. Խողմաղ գավառ:
Խաշմաղի շրջան—76, տ. Չողա երկիր:
Խառան քաղաք—93, 55:
«Խառնիս-խեւ»—61, տ. Կանիս-խեւ գա-
վառ:
Χαवासур-нахрияси—62, տ. Հայոց ձոր
գետ:
Խավարաձոր—58, տ. Կանգարք գավառ:
Խարաթա-Բարբառ ավերակներ—63, 76,
տ. Ձիւնկերտ քաղաք:
Խարաթա-Նաշարան ավերակներ—40, տ.
Արշամաշատ քաղաք:
Խարբերդի դաշտ—36, տ. Անձիտ գավառ:
Խարբերդ քաղաք—36, 63, տ. Հոռերերդ:
Խարզան (Զոխ) գյուղ—34, 39, 74, տ.
Արզան քաղաք:
Խարզան-սու—39, տ. Արզան գետ:
Χαρξά—62, տ. Հարք գավառ:
Խարշիտ գետ—56, տ. Մանախոյ ձոր
գետ:
Խարսիան (Օրսա) ավան (այժմ Խոր-
սանա գյուղ)—92, 55:
Պարսիանոն (χάρσιον Χαρσιανόν) բերդ
(այժմ Մուշալի գյուղ)—91, 55:
Խարփուլի քաղաք—63, տ. Խարբերդ քա-
ղաք:
Խերուրք ազգագաւառ—Ա7, 55, 102:
Хед (Hêd)—63, տ. Հեր քաղաք:
Խեղալք ազգագաւառ—102:

հինաւք ազգագաւառ—**Բ7, 55, 102:**
հենի—**55, 105, 118, տ. Եղնի (հենի)**
գալառ:
եցցի Գնաթոյն **Խեփի Մանարեթիսա**—
56, տ. Մանարք ազգագաւառ:
եցցի Եոջալոն **Խեփի Նիգալիսա**—**72, տ.**
Նիգալ գալառ:
հերբիկու գյուղ—**51, տ. Երուանդաշատ**
քաղաք:
հերիս գյուղ—**53, տ. Թուփարք բերդ:**
հերիսիլյան—**62, տ. Հարճլանք գալառ:**
հերկ գաւառ—**Բ6, 55, 102:**
հերպա գյուղ—**Գ2, 55:**
հէր—**63, տ. Հէր քաղաք:**
հէրական (Հէրական) **դաշտ**—**63, տ.**
Հէր քաղաք:
հէք գյուղ—**62, տ. Հայք ամրոց:**
հրգի գյուղ—**55, տ. Խալգան ամրոց:**
հրդան—**51, 54, 70, տ. Մեւս Իշալր դա-**
լառ:
Խիստք—**55, 90, տ. Քուստք (Խիստք)**
ազգագաւառ:
Խիրս ամրոց—**Բ8, 55:**
Խնով առւ—**55, տ. Խնաւք ազգագա-**
ւառ:
Խնունիս գետ—**Գ4, 55, 82:**
Խնուս-չալ—**55, տ. Խնունիս գետ:**
Խոթոռաբերդ—**32, տ. Աղահէճք գալառ:**
խոզան բերդ (Χοζανον)—**Ե4, 55, 76:**
Խոզմար—**38, 55, 111, տ. Ասպահեն**
գետ:
Պոլմադարա (Χολμαδαρα, Cholmadara)
ամրոց—**Գ3, 55:**
Խողմազ գալառ—**Բ4, 55, 120:**
Խոյ—**63, 88, տ. Հէր քաղաք:**
Խոյթ գալառ—**55, 107, 116:**
Խոշար գետ—**61, տ. Հայոց ձոր գետ:**
Խոտրջուր վիճակ—**40, տ. Արսեաց փոր**
գալառ:
Պորադոյն Հայք (Armenia Profunda)—
84, տ. Տայք:
Խորասան—**14:**
Պորճենն (Χορζηνν)—**59, 67, 106, 107,**
տ. Կղարք գալառ:
Խորասան գյուղ—**55, տ. Խարսիանա**
(Օրոսա) ավան:
Խորտիկ-դաղ գաղաթ—**76, տ. Չորմալրի**
լեան:
Խոռխորունիք գալառ—**Գ5, 55, 108, 116:**
Խոռխորունեաց նախարարական տոհմ—
55:
Պորճեան (Χορζιανν) **գալառ**—**Գ1, 55,**
116:
Խորճեան լեան (Խորճիան)—**Բ5, 56:**
Խորսվէմ պարիսպ—**Բ8, 55, 102:**
Խոր Վիրապ վանք—**41, տ. Արտաշատ**
քաղաք:
Խոբուշկիս երկիր և Թագավորութիւն—
54, 71, տ. Մոկք Առանձնակ գալառ և
Տատիկ-գաւառ:
Խուղաթի շրջան—**Զ4, 76, տ. Մագրութի**
և Չոդա:

Խուրափեռնի կամուրջ—**49, 72, տ. Նա-**
կորդան քաղաք:
Պուզանա (Xuzana)—**55, 76, տ. Պաղ-**
նատուն գալառ:
«Խովային»—**Խովի բարրառ**—**41, Ժան:**
Խումաստան—**14:**
Խուժք—**56, տ. Խունք ազգագաւառ:**
Hujâwa, Huweja—**62, տ. Հէր քաղաք:**
Եղճնո Խունանի—**55, 63, տ. Հունա-**
րակերտ ամրոց և քաղաք:
Խունճախ շրջան—**55, տ. Խունք:**
Խունք ազգագաւառ—**Ա7, 55, 102:**
Խուրսան—**55, տ. Խարուան ազգագաւառ:**
Խուրսանի պատվար—**56, տ. Խորսվէմ**
պարիսպ:
Խարուան ազգագաւառ—**Բ8, 34, 55, 56,**
102, 120:
«Խեթ»—**59, տ. Կիսեթ գալառ:**
Խրամ գետ—**55, 63, 83, 87, 90, տ.**
Քցիիս-խրամի գետ:
Մակայի շրջան—**54, տ. Թեղք գալառ:**
Մալաքեմի Մալկանիլի—**56, տ. Մել-**
քանք ազգագաւառ:
Մակայ—**54, տես Թեղք:**
Մաղկանք լեռներ—**74, տես Ոսկիք:**
Մաղկաւտ լեան—**Բ4, 56, 74:**
Մաղկի գյուղ—**74, տես Ոսկեանք լեռ:**
Մաղկոտն գալառ—**Գ5, 35, 56, 110, 118:**
Մամանդալ գետ—**Գ2, 39, 56:**
Մամանդոս (Մամանդալ) ամրոց—**Գ2,**
56:
Մանախոյ ձոր գետ—**Բ3, 56:**
Մանճոն Մանարնի ցեղ—**56, տ. Մանարք:**
Մանարք ազգագաւառ—**Ա6, 56, 84, 102,**
119:
Մաղկացոց իշխանութիւն—**80, տ. Սա-**
լրք գալառ:
Մաղէք գաւառ—**80, տ. Սալրք գալառ:**
Մաղէք—**66, 69, 71, 118, Տուր-Արդին:**
Մար ավան—**82, տ. Վալկունիք գալառ:**
Մար կամ Մարայ երկիր—**82, տ. Վալ-**
կունիք գալառ:
«Մալան»—**56, տ. Մորէնոր գալառ:**
Մելքան գուռ—**Ա6, 56, 102:**
Մելկանք ազգագաւառ—**Ա6, 56, 84, 119:**
«Մելիոք»—**87, տ. Յիսոյմք ազգագա-**
ւառ:
Միժամուրի գյուղ—**32, տ. Ախալցիխէ ամ-**
րոց:
Միլան կղզի—**Գ5, 45, 56, 86, 107:**
Միլանայ անապատ—**56, տ. Միլան կղզի:**
Միրանեաց լեռ—**Բ4, 56:**
Մղուկ գալառ—**Գ6, 56, 80, 109, 117:**
Մղուկ գետ—**109:**
Մոր կամ Մոփ ամրոց—**Բ6, 56:**
Մորէն գյուղ—**Բ6, 56:**
Մորէնոր գալառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
Մոծեմի Մորէնորի—**56, տ. Մորէնոր**
գալառ—**Բ6, 56, 119:**
Մորոփոր (Մոփոփոր) գալառ—**Բ6, 56,**
83, 104, 110, 118, 119:

Մովա-թուլ ցեղ—**88, տ. Փասխ ազգագա-**
ւառ:
Մովակ Հիսիսոյ—**56, 87, 106 Ժան. 1,**
110, տ. Յիլի լիճ:
Մովք բերդ (այժմ Գյուլսուկ) և կղզի—
Գ3, 36, 56:
Մովք դղյակ (այժմ Սոֆ-քետ)—**56, տ.**
Նախորդք:
Մովք լիճ—**Գ3, 21, 57, 106 Ժան. 1, 107:**
Մոռնոց Մորտաւի քաղաք—**87, տ.**
Տուրտաւ քաղաք:
Մոփա գյուղ—**56, 57, տ. Մոր (Մոփ) ամ-**
րոց:
Մոփա գետ—**Բ6, 57:**
Մոփաց աշխարհ—**62, 70, 96:**
Մոփաց (Մոփքի) Թագաւորութիւն—**35,**
40, 57:
Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—**Գ3, 24,**
28, 57, 71, 93, 96, 106, 116, 118:
Մոփք գալառ—**24, 35, 107:**
Մոփք Մեծ—**24, 35, 118:**
Մոփք Շահէի—**57:**
Մոփք Շահունեաց գաւառ—**Գ3, 57, 62,**
116:
Մոփք Շահունի—**57:**
Մոփք Փոքր—**24, տ. Մոփք Շահունի:**
Մուա լիճ—**56, տ. Մովք լիճ:**
Մումինա ավան (Չրմէս, Ճիմին) քա-
ղաք—**Գ3, 50, 57:**
Մունդա քաղաք—**56, 78, 89, տ. Քաջա-**
տուն:
Մունդա գյուղ—**89, տ. Քաջատուն:**
Մունտա ցեղանուն—**81, տ. Դիլոյք:**
Մուլանի բերդ—**57, 63, տ. Հերապաւ-**
լիս:
Մուլէթ գալառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
Մոլթո Մուլէթի—**56, տ. Մուլէթ գա-**
լառ:
Կաբալա գյուղ—**58, տ. Կապաղակ քա-**
ղաք:
Cabalaca, Καβαλάκκ—**58, տ. Կապաղակ**
քաղաք:
Cabassos, Cabissos—**78, տ. Պրետո-**
րիոմ բերդ:
Կարիւրա (Կարէլուրա) քաղաք—**52, 57, 72,**
տ. Նեոկեսարիա:
Кабирры կուրգան—**46, տ. Գաբառու**
բալինք:
Кагызман—**57, տ. Կաղզվան ավան:**
Καδούσιοι ցեղ—**58, 67:**
Կաղմուխի երկիր—**86, տ. Տուր-Արդին**
(Մաղէք) գալառ:
Կաղարենա գետակ—**76, տ. Ոքաղէ գա-**
լառ:
Կաղքք ազգագաւառ—**Բ8, 57, 87, 102:**
Կաղքք երկիր—**67, տ. Փալտակարան նա-**
հանք:
Calazene—**Զ9, տ. Կղարք գալառ:**
Կալա-քենդ գյուղ—**88, տ. Փառիսոս քա-**
ղաք
Ka.i երկիր—**75, տ. Ոքաղէ գալառ:**

Kahi-kala—58, տ. Կարին քաղաք:
 Կալինինյի շրջան—85, տ. Տաշիր գա-
 վառ
 Kallama գետ—89, տ. Քաղիթ (Շի-
 թիթմա) գետ:
 Kalmer—89, Քղիթար (Կուտեմուան)
 քաղաք:
 Καλοῦδα—59, տ. Կղազիան ամրոց:
 Կալումերիկ-դաղ լեռ—61, տ. Կրեքեաց
 լեռնանցք:
 Կախեթ, Կախեթի յանցո—61, 89, 119,
 տ. Քուէլ-դարա գավառ:
 Կախի շրջան—44, տ. Բեղ (Բեխ) գա-
 վառ:
 Կաթարէթի յանցո—57, տ. Մուքէթ
 դավառ:
 Կակամար ծով—57, 77, 110, տ. Պոն-
 տոս ծով:
 Կաղանկատոյք գյուղ—75, տ. Ուտի Ա-
 լանձնակ (Ուտ-Ոոստակ) գավառ:
 Կաղզուան ավան—85, 40, 46, 57:
 Կաճկաքար լեռ—76, 57:
 Կաճրէթի գյուղ—61, տ. Կուրբաթ գեղա-
 քաղաք:
 Կամախ ավան—93, 36, 49, 57, տ. Անի
 քաղաք (Անի Դարանդեաց):
 Կամախ երկիր—33, ծան. 1:
 Կամբեն գետ—54, 57, տ. Իւրայ գետ:
 Կամբենան դավառ—86—87, 57, 105,
 120:
 Մղինարէ Կամբենիս Թրոնոնց յանցո—
 —54, տ. Իւրայ գետ:
 Կամբենիս Կալստայն—67, տ. Կամ-
 բենան գավառ:
 Կամբենիս գետ—46, 57, տ. *Գառուս
 գետ:
 Կամենկա գետ—85, տ. Տաշրաշուր:
 Կամիշլի-գերե—50, տ. Նղեգաւորն:
 Կամիսա ավան—92, 57:
 Կամո քաղաք—47, տ. Գեղաքունի ավան:
 Կամոյի շրջան—47, տ. Գեղաքունի գա-
 վառ:
 Կամուրական նախարարական տոհմ—
 51, 74:
 Կամուլիանա գիւղ—91, 57:
 Կանգարաց լեռներ—58, տ. Մթին լեռ-
 ներ:
 Ենգաճո, յեղեճան Ենգաճոս Կանգարի,
 Քուենդանայ Կանգարիսայ—57, տ.
 Կանգարք գավառ:
 Կանգարք գավառ—86, 57, 104, 110,
 118, 119:
 Կանգուար (Կանգուար) ամրոց—95, 36,
 58:
 Կանդի լեռն—56:
 «Կանիսիս»—61, տ. Կանիս-իսի գավառ:
 Կաշկար երկիր—114:
 Կապաղովկի—91, 15, 67, 68, 69, 100,
 112:
 Կապաղովկիական Պոնտոս—103:
 Կապաղակ քաղաք—87, 34, 58, 75, 105:

Կապան-Մարին քաղաք—54, տ. Լուսա-
 թառիճ քաղաք:
 Καπαύτα, K[α]παύταν, տ. Կապուտան լիճ:
 Կապուտ լեռն—Ա6—88, 26, 58, 73:
 Կապուտան (Ուրմիա) ծով—76, 38, 46,
 58, 67, 72, 75, 77, 99, 106 ծան. 1,
 114:
 Կաքար քաղաք—57, տ. Կաճկաքար
 լեռն:
 Կառամինոն գետ—93, 58, 107:
 Կառոմոսոս (Carmosos) գետ—91, 58,
 100:
 Կասբ երկիր—115:
 Կասէ (Κασή) գյուղ—91, 58:
 Կասիոտի[ս] «փոքր աշխարհ» Ասորիքի—
 113:
 Կասիոս լեռն—113:
 Կասպի (Ուփլիս-ցիլիս) լեռ—86, 58,
 60, տ. Ուփլիս-ցիլիս Կասպիսա:
 Ենձո—60, տ. Կոսո:
 Կասպի գավառ—60, տ. Կոսի գավառ:
 Κάσπια πύλα—58, տ. Կասպիական
 դրոնք:
 Կասպիական դրոնք—97, 58, 67, 81:
 Կասպիական լեռներ—67, 69:
 Կասպիանա, Κασπιανή, Kaspianae—67,
 88, տ. Փայտակարան նահանգ:
 Κασπίων ὄρη, տ. Կասպիական լեռներ:
 Կասպից աշխարհ—88, տ. Փայտակարան
 նահանգ:
 Կասպից դռներ—67, տ. Կասպիական
 դրոնք:
 Կասպից (Վրկանից) ծով—Ա8,—48, 18,
 26, 36, 58, 67, 68, 69, 81, 84, 101,
 102, 105, 106, 110, 114:
 Կասպք—87, տ. Կաղք աղագալառ:
 Կաստաղայ գետ—113:
 Կասր—57, տ. Կաթարէթ գյուղ:
 Կասրի գյուղ—46, տ. Գաղիկեան գա-
 վառ:
 Kassiar լեռներ—65, տ. Մասին լե-
 բեր:
 Կաստուլի երկիր—86, տ. Տուս-Արդին
 (Մաղիք) գավառ:
 Կասա երկիր—114:
 Кавказ—95:
 Կավկաս լեռնաշղթա—59, 60, 101, 102,
 103, 104, 105, 115, տ. Կովկաս լե-
 բեր:
 Կատարա գիւղ—72, 58:
 Կատապատիանք աղագալառ—102:
 Katarzae երկիր—59, տ. Կոզովիտ գա-
 վառ:
 Καταρζή գավառ—59, տ. Կղարջ գա-
 վառ:
 Կատարին-թափա լեռ—58, տ. Կատարոյ
 լեռն:
 Կատարոյ լեռն—94, 58:
 Կատարոյ վանք—49, տ. Գիզափալտ
 լեռն:

Կատիշք աղագալառ—97, 36, 58, 67,
 81:
 Կատունի գյուղ—58, տ. Կարթունիք գա-
 վառ:
 Կարա-թոնու լեռնաշղթա—53, տ. Թո-
 նուզ գյուղ:
 Կարա-շայ գետ—44, տ. Բեղ (Բեխ) գա-
 վառ:
 Կարա-սու—65, տ. Մարմետ գետ:
 Կարա-սու—70, տ. Մեղ գետ:
 Կարա-սու—47, տ. Գինոյ (Գինեդոյն)
 գետ:
 Կարա-սու գետ—32:
 Կարդոնիք—60, տ. Կորդուք գավառ:
 Կարենիս ավան—35, տ. «Ալլի, որ է Կու-
 ռիճան գաւառ»:
 Καρπίνι—58, տ. Կարին գավառ:
 Կարթունիք գավառ—76, 58, 108, 117:
 Ենձո Ենձոնուս Կարի Փարիտոսի—
 49, տ. Դուռն Փարիտոսի:
 Կարին գավառ—94, 58, 96, 98, 106,
 107, 116:
 Կարին քաղաք (Կարնոյ քաղաք)—94, 42,
 52, 53, 56, 58, 73, 88:
 Կարին-Թեոդոսուպոլիս—25, 65, տ. Կա-
 բին քաղաք:
 Καρχαδισχερτα—35, տ. Անդղ ավան:
 Կարկար-շայ—46, տ. Գարգար գետ:
 Կաճրէթի գյուղ—61:
 Կարճկան գավառ—51, տ. Նրեարք գա-
 վառ:
 Karmania Desertae—14:
 Կարմանիա—16:
 Կարմեդոս լեռն—113:
 Կարմիր գետ—96, 51, 58:
 Կարմիր շրջան—82, տ. Վարմանիք
 գավառ (Ալյարատի):
 Կարմիր փորակ լեռն—85, 58:
 Կարնոյ գաւառ—98:
 Կարնոյ դաշտ—58, տ. Կարին գավառ:
 Կարնոյ կողմ—24, 106, տ. Բարձր
 Հայք:
 Կարնոյ քաղաք—24, 58, տ. Կարին քա-
 ղաք:
 Ենձո յանցո Կարնու քաղաք—58, տ.
 Կարնոյ քաղաք:
 Կարուց բերդ—58, տ. Կարս քաղաք:
 Կարլիսի լեռներ—67, տ. Մեխիթի լեռ-
 ներ:
 Կարս-շայ գետ—32, 78, տ. Ախուրեան
 գետ:
 Կարս քաղաք—58, 82, տ. Կարուց բերդ:
 Կարքեմիշ—51, 58, տ. Նուրդոս:
 «Կափոր»—89, տ. Քուրջափոր գավառ:
 Կափիր-կոմոսի վայր—82, տ. Վառաշան
 քաղաք:
 Կեթիկ գավառ—95, 59, 107, 116:
 Կելան-դարասի գետ—61, տ. Կուղան
 գետ:
 Կեղի ամրոց—58, 60, տ. Կողբերդ:
 Կեղի ավան—35:
 Կեղի գետ—70, տ. Մեւ Գալ գետ:

Կենիւր գլուղ—57, տ. Կամուկիան գլուղ:
Կենիւրի գլուղ—46, տ. Գամիրը գլուղ:
Կենիւր գլուղ—57, տ. Կամիսա ավան:
Կենիւր գլուղ—36, 58, տ. Կանգաւար
ամրոց:
Κεντρις—78, տ. Զերմ գետ:
Կենտրոնական Քարթլի—83, տ. Վերին
աշխարհ Վրաց:
Կեսարիա-Կապադովկիոյ (Մաթակ) քա-
ղաք—91, 26, 39, 58, 64:
Կեսիոս գետ—87, 58:
Κεραυνών όρος—73, տ. Շանթալին
լեռներ:
Կերալայան (Շանթալին) լեռներ—47,
73, տ. Գեղաւու գավառ:
Կերկանգիւ-սու գետ—39, տ. Արգաստ
գետ:
Կերասունտ քաղաք—58, 88, տ. Փառ-
նակիա:
Կերճանիս (Գարսանիս) ավան—93, 58:
Կեցան գավառակ—70, տ. Մեւ Իշալը
գաւառ:
Կեցան գետ—95, 50, 54, 59, 78:
Կեֆերդիս գլուղ—59, տ. Կղաղիս ամ-
րոց:
Կիակկաս (Ջերմուկ) կայան—93, 37,
59:
Kia[kka], Ciaccas—59, տ. Կիակկաս
կայան:
Կիակկաս գետ—93, 59, 100, 107:
Կիթաուիճ ամրոց—94, 59:
Κιθαριών—59, տ. Կիթաուիճ ամրոց:
Կիթ-չուր գետ—94, 59:
Kiliza Կիլիզա ավան—92, 59:
Կիլիկիա երկիր—71, 35, 77, 85, 110,
112:
Կիլիկիոյ դրունք—112:
Կիլիկիան Հայաստան—52, 56:
Կիպրոս կղզի (Cypri insulae)—15, 16:
Կիսկիմ վիճակ—40, տ. Արսեայ գավառ:
Կիտոն քաղաք—98:
Կիրովի գլուղ—60, տ. Կուառս ավան:
Կիրովական քաղաք—85, տ. Տանձուտ
գլուղ:
Cyrus գետ—61, տ. Կուր գետ:
Kinnasrin քաղաք—89, տ. Բալիկիս (Նի-
կորիս) քաղաք:
Kirruri Կիրրուրի երկիր—61, տ. Կրեր-
եայ գաւառ:
Կիւսիսիրիս «փոքր աշխարհ»—113:
Κορρητινική—59, տ. Կափորդը:
Կիւսեստիկէ «փոքր աշխարհ»—72, 59,
112:
Κόρυθος, Cyrhus—59, տ. Կիւսեստ ավան:
Կիւսեստ ավան—72, 59:
Κλαυδίας, Claudias—59, տ. Կլաւդիան
ամրոց:
კლავჯდოთი կլաւջէթի—53, 59, 92, տ.
Կղաքը գավառ:
Կլարքը գավառ—110:
Κλεισοῦραι—59, տ. Կղեսուրը լեռնանցք:

Κλεισοῦρα լեռնանցք և ամրոց—59, տ.
Կղեսուր լեռնանցք և ամրոց:
Κλεισοῦρα Βαλαΐσων—63, տ. Զորապա-
հակ լեռնանցք:
Կիւնէթ («Խնէթ», «Կոնէթ») գավառ—
86, 59, 119:
Եթովպիոյ Կիւնէթի—59, տ. Կիւնէթ գավառ:
Եթովպիոյ Կիւնէթի ցեղանուն—59, տ.
Կիւնէթ գավառ:
Կղաղիս ամրոց—93, 59:
Կղարքը գավառ—84, 53, 92, 101, 104,
110, 118, 119:
Կղեսուր ամրոց—94, 59:
Կղեսուր ամրոց—59, տ. Հաշորդը:
Կղեսուր լեռնանցք—94, 59:
Կլախտա-չայ—55, տ. Խալմաղարա ամ-
րոց:
Կլուտովի գլուղ—58, 60, տ. Կոռոմո-
զու բերդ:
Կոգովիտ գավառ—95, 38, 59, 109, 110,
118:
Կոդոր գետ—42, տ. Ափսաղք աղբաղ-
առ:
Կոլլու-չայ գետ—57, տ. Կաղբը աղբա-
ղառ:
Կոթի գլուղ—57, տ. Կանգարը գավառ:
კოლა Կոլա—59, տ. Կոլ գավառ:
Kolha, Kulha—59, տ. Կոլ գավառ:
Colchidis—15, տ. Կոլքիս:
Κολχίς—50, 61, տ. Կոլքանովիտ գա-
վառ:
Koloneia—60, տ. Կոլոնիս քաղաք:
კოლონია Կոլիաքարի—59, տ. Կոլ-
քաքար:
Կոկիսոն գետ—62, տ. Համբասի գավառ:
Կոկիսոն (Կոկուսա) քաղաք—92, 59,
61:
Կոհ-ի-Նիհորական լեռներ—96, 59, 72,
99, 108:
Կոհ-ի-Շեգար լեռներ—94, 59, 113:
Կոլ գավառ—85, 59, 61, 104, 110, 118:
Կոլ լեռն—85, 59:
Կոլք ավան—85, 59, 64, 82:
Կոլք բերդավան—60, տ. Կոլքաքար
բերդ:
Կոլք գլուղ—59, տ. Կոլքաքար բերդ:
Կոլքայ գետ—86, 60:
Կոլքաքար բերդ—86, 60:
Կոլքենիք գլուղ—48, տ. Դասիուտա ա-
վան:
Կոլքովոր գավառ—86, 60, 104, 110,
118, 119:
Կոլթ գավառ—87, 59, 99, 105, 109,
117, 120:
Կոլմն Կարնուլ—24, 44, 60, տ. Բարձր
Հայք:
Կոլքերդ (Կեղի) ամրոց—94, 55, 58,
60, 107:
Կոլմն Արեւմտեան—114:
Կոլմն Տարանուլ—85, տ. Տարուրեան:
Կոլոնիս քաղաք—82, 60, 88:
Կոլքիս (Եգեր)—85, 6, 7, 13, 15, 17,
19, 20, 23, 26, 27, 50, 69, 103, 115:

Կոմագենէ Κομμαγενή, Commagenae
«փոքր աշխարհ»—72, 60, 67, 112:
Կոմագենէ Ասորոց—100:
Κώμη Θαρσών—53, տ. Թման:
Կոմիսենա (Կամիսենի հայկական մա-
սը)—67:
Commagenae 73, տ. Շամուշտ քա-
ղաք:
Կոլլի-Հիսար գլուղ—60, տ. Կոլոնիս քա-
ղաք:
Կ[ո]ռաք լեռն—101:
Կոռնէ (Κόρνη, Cornae) ամրոց—93, 61:
Կոռոմոզու բերդ—71, 58, 60:
Կոսիս (Կասպի) գավառ—86, 60, 104,
119:
Կովկաս (Կակաս)—86, 13, 25, 60, 65:
Կովկաս լեռներ—86, 34, 80:
Կովկասյան լեռնաշղթա—25, 36, 37, 43,
58, 73:
Կովսական գավառ—97, 60, 109, 117:
Կովսական գետ—109:
Կոտա քաղաք—85, 60, 103:
Կոտայք գավառ—86, 60, 111, 118:
Կոտայքի շրջան—60, տ. Կոտայք գա-
վառ:
Կոտորա Kottora քաղաք—82, 60:
Կոտոր Կամ Կոտորոց բերդ—96, 36, 60,
61:
Կոտոր գետ—96, 36, 58, 60, 61:
Կոտուր—60, տ. Կոտորոց բերդ:
Կոտուր-չայ գետ—36, 58, 60, տ. Կոտոր
գետ:
Կոտուրի լեռներ—65, տ. Վասպուրականի
լեռներ:
«Կոտրած կամորդ»—63, տ. Հունարա-
կերտ ամրոց:
Κόραξ όρος, Corax mons—61, տ. Կ[ռ]-
աքս լեռն:
Κόραξ ποταμός—61, տ. Կուռաքսի գետ:
Կորդուայք բղջխութուն—60, տ. Կորճայք
նահանգ:
Κορδουηνή, Corduenae—60, տ. Կորդու-
գավառ:
Կորդուք գավառ—75, 53, 60, 67, 108,
117:
Կորդվայք երկիր—67:
Կորդվայք լեռներ—59, տ. Կոհ-ի-Նիհորա-
կան լեռներ:
Կորդրիք Միդին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Ներքին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Վերին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորի (Κορή) գավառ—95, 61, 108, 116:
Կորճայքի բարբառ—41, ծան.
Կորճայք (Կորճէք) նահանգ—75, 31,
33, 35, 58, 60, 64, 71, 72, 75, 94,
97, 106, 108, 117, 118:
Կորճէից բղջխութուն—60, տ. Կորդու-
այք բղջխութուն:
Կորոյ ձոր գետ—95, 60:

Կորսիկա կղզի—15:

*Կորսիճայք—60, տ. Կորճայք նահանգ:
Կորսիճունիք—61, տ. Կրճունիք գավառ:
Կուսուս ավան—94, 61:

Կուբան գետ—32, 75, տ. Ուարդանես
գետ:

Կուզարո յղծած ազգագրաւառ—Ա5, 89:
Կուլրաթ գեղաքաղաք—86, 61, 105:

Kullimeri, Quimeri—89, տ. Քղիմար
քաղաք:

Κούινδρος—51, տ. Սրկըրդ Հայք:

Kulha երկիր—50, տ. Եգր աշխարհ:

Կուխէթ—59, 119, 120, տ. Կխուէթ գա-
վառ:

Կուցեո Կուխէթի—59, տ. Կխուէթ գա-
վառ:

Կուկուսա (Κουκουσος)—59, 61, տ. Կո-
կիսոն քաղաք:

Կուզան գետ—95, 61:

Կուլանովիտ (*Կուլխանովիտ) գավառ—
95, 61, 109, 117:

Կումայրի ամրոց—85, 61:

Kummaja—60, տ. Կոմազենէ:

Kummaja—73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Կումախա—35, տ. Կամախ և Անի Դա-
րանաղեաց:

Կումիսի լիճ—77, տ. Պարուար գաւառ:

Կումուրգոլի վանք—78:

«Կուտաթ[ի]», որ է Ագառ գետ—Ա5, 61,
101:

Կ[ու]ռքս լեռն—Ա4, 61:

Կուղիճան գավառ—35:

Կուտարի շրջան—76, տ. Չոդա երկիր:

Կուտեմուս քաղաք—61, 89, 114, տ.
Քղիմար (Կուտեմուս) քաղաք:

Kutta—89, տ. Կուտեմուս քաղաք:

Կուր գետ—85—98, 25, 34, 41, 44, 47,
54, 55, 59, 61, 67, 69, 73, 77, 85,
93, 98, 104, 105, 106, 109, 110:

Կուրակ գետ—73, տ. Շակաշէն գավառ:
«Կուրառ» գետ—54, տ. Իւրայ (Կամբեճ)
գետ:

Курджан գյուղ—61, տ. Կրճունիք գա-
վառ:

Կուրու-չայ—54, տ. Իշխան գետ:

Kurti—60, տ. Կորդուք գավառ:

Կուրտիկ-դաղ լեռներ—80, տ. Սիմսար
լեռն:

Կուրի բուլղար—101:

Կունի բերդ—95, 49, 61, 107:

«Կուուէթ»—59, տ. Կխուէթ գավառ:

Կասնի գետ—Ա6, 61:

Կանիս-խե գավառ—Ա6, 61, 104, 119:

კანის ხევი, Կանիս-խեւի—61, տ. Կանիս-
խե գավառ:

Կուուց կղզի—45, 76, տ. Չքատան կղզի:

Կուուց անապատ—76, տ. Չքատան կղզի:
Կրերեաց գաւառ—61, տ. Կրերեաց լեռն-
անցք:

Կրետե—98:

Կրերեաց լեռանցք—95, 61:

Կրիակունք գյուղ—85, 61, 110:

«Կրիզխ»—61, տ. Կրիս-խե գավառ:

Կրիս-խե—86, 61, 71, տ. [Մտ]կ[ու]-
րիս-խե գավառ:

Կրճունիք գավառ—96, 61, 109:

Հաբանդ—97, 61:

Հաբանդ գավառ [Շամախու շրջան]—88,
62, 109, 117:

Հագարու գետ—32, 34, տ. Աղուան [Ա-
ղանոյ] գետ:

Հաղաթա ամրոց և գյուղ—51, տ. Երկ-
րորդ Հայք:

Հաղամակիրտ ավան—95, 33, 61:

Հաթիր ամրոց—86, տ. Տոի գավառ:

Հալեպ քաղաք—44, 88, տ. Բեռիա (Խա-
լիբոն) քաղաք:

Հալիս գետ, տ. Ալիս գետ:

Համա քաղաք—37, տ. Առնստուան:

Համարա ամրոց—93, 58, 62:

Համբասի (աբաբ. Anbasiya) գավառ—
105, 120:

Համոկ, Ամիկ գյուղ—35, տ. Ամիկ ամ-
րոց:

Հայասա (Խայասա) երկիր—35, 40:

Հայաստան—5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15,
16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26,
27, 28, 35, 41, 42, 48, 62, 65, 66,
68, 85, 86, 91, 93, 94, 97, 98:

Հայկական բարձրավանդակ—5:

Հայկական պետութիւն—20:

Հայկական լեռնաշխարհ—27, 57, 72,
86, 98:

Հայկական լեռներ (Αρμενίων όρη)—
49, 67, 86, տ. Դրունք Հայոց:

Հայկական Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հայկական Պար—34, 75, տ. Որկովի
գյուղ:

Հայկական Տավրոս—62, 63, 79, 85, 91,
93, 97:

Հայոց ծոց—54, տ. Իսիկեան ծոց:

Հայնկույս Կախեթ (Գաղմա Կախեթի)—
54, 73, տ. Լիփիք ազգագրաւառ:

Հայոց ձոր—95, 48, 51, 62, 75:

Հայոց ձոր գետ—95, 45, 51, 62:

Հայսուն գյուղ—62, տ. Հացին գիւղ:

Հայք ամրոց—95, 51, 62:

Հայք—14, 15, 26, 66, 98, 104, 105,
106, 109, 110, 111, 114:

Հանգստուն գյուղ—40, 55, տ. Արտալե-
սոն ամրոց:

Հանի գավառ—98, 62, 109, 117:

Հաշտասար գագաթ—32, 62, 72, տ.
Յաշտասար լեռն:

Հաշտեանք գաւառ—94, 24, 62, 72, 107,
116:

Հաշի-չայ գետ—82, տ. Վարառատ գետ:

Հասան-դալա—49, տ. Դարոյնք ամրոց:

Հասան-դալա-սու—71, տ. Մուրցամար
գետ:

Հասան-Չելերի գյուղ—31, տ. Աղ-Պրե-
տորիում:

Հարամ-դաղ լեռ—81, տ. Սոհունդ լեռն:
Հարավային Հայաստան—34:

Հարավ-Օսեթիայի ԱՄ—36, տ. Աշէէ-
տիս-խե գավառ:

Հարճլանք գավառ—97, 62, 105, 109,
117, 120:

Հարք գավառ—95, 62, 107, 116:

Հացեաց դրախտ անտառ—92:

Հացեկ (Հացեկաց) գյուղ—94, 62, 92:

Հացին գիւղ—96, 62:

Հաւարին քաղաք—113:

Հաւիկ ավան—62, տ. Հանունիք գա-
վառ:

Հանիկ ամրոց—62, տ. Անիկ ամրոց:

Հանունիք գավառ—95, 62, 79, 110, 118:

Հանունիք նախարարական տոհմ—62:

Հաւսեանք ավան—94, 62:

Հեղայար երկիր—49, 72:

Հեճմատակք ազգագրաւառ—Ա7, 62, 102:

Հեմաթ քաղաք—113:

Հեշէրի գավառ—87, 62, 105, 120:

Հեշտանե գյուղ—53, տ. Քման գյուղ:

Հեր գավառ—96, 51, 52, 63, 77, 108,
117:

Հէր քաղաք—96, 63, 64:

Ἡερακλειουπολις—62, տ. Հերակլուպո-
լիս:

Հերակլուպոլիս ավան—62:

«Հէրան»—43, 63, տ. Բազկանք երկիր:

Հերապոլիս քաղաք (Մամբուկ, Մա-
բուկ)—92, 59, 63, 64, 112:

Հերակլայ հրուանդան—63, տ. Հրուան-
դան Հերակլայ:

Hiberia—83, տ. Վիրք:

Հին Բայազեթ—49, 59, 73, տ. Դարոյնք
բերդ (Կոզովի):

Հին Աշխարհ—97:

Հին Շամախի, տ. Շամախի քաղաք—73:

H'sn Ziad—83, տ. Հոռէբերդ:

Hism Qalaudia—59, տ. Կղաւղիաս ամ-
րոց:

Հիսպա (Hispa) կայան—93, 63:

Հյուսիսային Կովկաս—73:

Հյուսիսային Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հնդիկք երկիր—92:

Հնդկաշին—19, տ. Սինէացոց աշխարհ:

Հնդկաստան—16, 19:

Հոգվոց վանք—36, 94, տ. Անձեւացիք
գավառ:

Հոկտեմբերյանի շրջան—38, տ. Արագա-
ծոտն գավառ:

Հոդմազ գավառ—105:

Հոմա քաղաք—37, 113, տ. Առնստուան:

Հոմա-Բաշրեթ լճակ—37, տ. La us
Aret'usa

Հոնք—80, 102, տ. Սաւիրք (Քաղաւ-
րութիւն Հոնաց):

Հոռէբերդ ամրոց—93, 36, 63, 107, տ.
Խարբերդ:

Հոռոմք—25, 114:

Հովոց տեղիք—34, տ. Աղուան ամրոց:

Հոնաստան—7, 8, 13:

Հունարակերտ ամրոց և քաղաք—**Բ6, 55, 63, 104, 118, 119:**
 Հուսեյին գյուղ—**36, տ. Աղզի:**
 Հուր քաղաք—**63, 89, տ. Քաջաց քաղաք:**
 Յըրո լուրի քաղաք—**89, տ. Քաջաց քաղաք:**
 Հուրման-դերեսի վտակ—**75, տ. Որոմանդոն գետ:**
 Հոն քաղաք—**67, ծան. 1, տ. Ռագա:**
 Հոփսիմէի մատուռ Վաղարշապատում—**82:**
 Հոսմ—**9, 71:**
 Հոսմեական կայսրություն—**8, 9, 66, 67, 68, 70, 71:**
 Հոսմկլայ—**76, տ. Ուրիմա ավան:**
 Հրազդան գետ—**Բ6, 47, 63, 64, 66, 111:**
 Հրազդանի շրջան—**64, 82, տ. Մազազ գավառ:**
 Հրաքոտ-Պերոմ գավառ—**Բ7, 34, 63, 109, 117:**
 Հրեաստան—**16, 112:**
 Հրուանդան Հերակլայ—**Բ4, 62, 63, տ. Հերակլայ Հրուանդան:**
 Հրուանդան Յասովնի—**Բ2, 63, 72:**
 Զամա վտակ—**85, տ. Տանիս-խն գավառ:**
 Զեզամ գետ—**73, տ. Զակամ գետ:**
 Զեկէթ գավառ—**Բ6, 63, 104, 119:**
 Ժլլլլլլլլ Զեկէթի—**63, տ. Զեկէթի գավառ:**
 Զեկէթի ամրոց—**63, տ. Զեկէթի գավառ:**
 Զիական լեռներ—**101:**
 Զիակերք ազգագրական—**101:**
 Զիթանից-սար լեռ—**Բ6, 63, տ. Մեծ Մայմիս լեռ:**
 Զինկերտ քաղաք—**Գ4, 63, 76:**
 Զկանտանք արքունի—**37, տ. Առնատա-լան:**
 Զորագետ գավառ—**64, տ. Զորոփոր գավառ:**
 Զորագետ (այժմ Դերեկ)—**56, 63, 85:**
 «Զորագետ»—**85, տ. Տաշրաշուր գետ:**
 Ժռռռռռռռ Զորոկերտի գավառ—**64, տ. Զորագետ գավառ:**
 Ժռռռռռռռ Զորակերտի գետ—**63, տ. Զորագետ:**
 Զորագահակ (Տալուր բերան) լեռնանցք—**Գ4, 34, 44, 45, 63, 85:**
 Զոր Բնծայից գավառ—**35, 63, տ. Անծախի ձոր գավառ:**
 Զորոփոր դաւառ—**Բ6, 63, 104, 118, 119:**
 Զորք գավառ—**Գ7, 63, 109, 117:**
 Զորք գետ—**109:**
 Զվեկ-գարա գյուղ—**89, տ. Քուեկ-գարա ավան:**
 Զվեկ-Քվեշի գյուղ—**90, տ. Քուեշի ամրոց:**
 Զազախի շրջան—**46, տ. Գարդման գավառ:**
 Զազանշի (Զալուլի) գյուղ—**36, տ. Աշոցք ավան:**

Հազբեդի շրջան—**56, տ. Մանարք ազգագրական:**
 Հազիկէ—**54, տ. Հազիկէ:**
 Հազիկ—**64, տ. Հազիկէ:**
 Հազիկէ—**50, 64, 103, տ. Հազիկէ:**
 Կոյսլլլլլլ Զալուլի գյուղ—**36, տ. Աշոցք ամրոց:**
 Հալաշա, Հալարշուղ գյուղ—**72, տ. Նիգատուն դիւղ:**
 Հայսերի—**58, տ. Կեսարիայ Կապագով-կիոյ:**
 Հանուխ գետ—**34, տ. Աղուան (Ալաղան) գետ:**
 Հարաբադի բարբառ—**41, տ. Արցախի բարբառ:**
 Հարաբադի դաշտ—**98:**
 Հարաբադլար գյուղ—**76, տ. Ուրծաձոր գյուղ:**
 Հարաբուլաղ-չայ գետ—**87, տ. Յուրտա-գետ:**
 Հարադադի լեռներ—**49, 67, 77, 80, 81, տ. Հայկական լեռներ:**
 Հարա-սու գետ—**57, 58, տ. Կամբիսես գետ:**
 Հարա-սու գետ—**տ. Կարա-սու գետ:**
 Հարաշա-դաղ լեռ—**36, տ. Աշիմոն լեռ-ոն:**
 Հարայագի դաշտ—**86, տ. Տուարածա-տափ գավառ:**
 Հախանի շրջան—**44, տ. Բաղք գավառ:**
 Հեկք ազգագրական—**Բ7, 34, 64, 120:**
 Հըզըլ-աղաշ ծովախորշ—**44, տ. Բերան Նրախայ:**
 Հըզըլ-գյաղուկ լեռ—**58, տ. Կարմիր-փորակ լեռն:**
 Հըզըլ-ըրմազ գետ—**61, տ. Ալիս գետ:**
 Հըզըլ-ուզին գետ—**34, տ. Ամարդոս գետ:**
 Հըզըլ-չայ գետ—**58, տ. Կարմիր գետ:**
 Հըրիս-Բուլաղ չայ գետ—**82, տ. Վարդա-մարգ գետ:**
 Հըզըլալ բերդ—**63, տ. Հունարակերտ ամրոց և քաղաք:**
 Հոնաղ-քենդի շրջան—**76, տ. Զողա եր-կիր:**
 Հուբա քաղաք—**31, տ. Աբխազ ավան:**
 Հուբայի շրջան—**76, տ. Զողա երկիր:**
 Հուկասյանի շրջան—**36, տ. Աշոցք գա-վառ:**
 Հուռու-չայ գյուղ—**33, 35, տ. Աղին («Առին») գավառ:**
 Հուռուչան գավառակ—**33, տ. ծան. Աղնցիք:**
 Դվիրիլա գետ—**39, տ. Արգուելք, որ է Մարգուլք ազգագրական:**
 Դվարիլի գյուղ—**48, տ. Գոլուարք ազգա-գավառ:**
 Կոյսլլլլլլ Դուարէշի ցեղ—**48, տ. Գոլուարք ազգագրական:**
 Դվիրիլա գետ—**88, տ. Փասիս գետ:**
 Ժակատք գավառ—**Գ5, 64, 82, 110, 118:**
 Զոցոցոց Ժակէթի—**64, Ժակք գավառ:**
 Ժակք գավառ—**Գ5, 54, 64, 110, 118:**

Ժահուկ ամրոց—**Գ6, 31, 64, տ. Ագարակ (Ժահուկ) ամրոց:**
 Ժահուկ գավառ—**Գ5, 31, 64, 108, 109, 117:**
 Ժահուկ գետ—**Գ6, 64:**
 Ժանիկ—**64, տ. Ժանիս:**
 Ժանիս (Խաղտիք) երկիր—**Բ4, 64, 103:**
 Զոցոցոց Ժանէթի—**64, տ. Ժանիս:**
 Ժանիկէ—**64, տ. Ժանիս:**
 Ժանիկ—**64, տ. Ժանիս:**
 Ժապաղշուր—**59, տ. Կիթառիճ ամրոց:**
 Ժենաստան (Զինաստան)—**16, 18:**
 Ժերեմի քաղաք և ամրոց—**53, տ. Վելիս-ցիխէ գավառ:**
 Ժիլքք ազգագրական—**Ա6, 64, 102:**
 Ժիմին—**50, տ. Մուսինա (Զրմէս):**
 Ժորիս գետ—**32, 40, 44, 50, 53, 54, 64, 69, 76, 81, 83, 87, 92, 93, 99, 106**
 ծան. 2, տ. Ակամսիս գետ:
 Ժորայ քաղաք—**76, տ. Զողայ քաղաք:**
 Ժորայ պահակ—**64, 103, տ. Զողայ քա-ղաք:**
 Ժուարշ-ոտ (Ժուաշ-ոտ) գավառ—**Գ6, 64, 109, 117:**
 Ժուարշ-ոտ գետ—**Գ6, 44, 64:**
 Մաբուկ քաղաք—**59, 63, 64, 112, տ. Զերապալիս քաղաք:**
 Մադնոպալիս քաղաք—**64, տ. Եւպատո-րիա (Մադնոպալիս):**
 Մադն-դերեսի վտակ—**33, տ. Աղին («Առին») գավառ:**
 Մադեն-սու գետակ—**59, տ. Կէթիկ գա-վառ:**
 Մադնալ գավառ—**Բ6, 64, 171, 118:**
 Մազրա գետ—**80, տ. Սաղից գետ:**
 Մազրա-դաղ—**70, տ. Մեծրաց լեռան:**
 Մազքթաց Արշակունիների թագավորու-թյուն—**64, 76:**
 Մազքթաց թագավորություն—**43, 56, 74, 76:**
 Մազքթիք ազգագրական—**Բ8, 64, 88:**
 Մազքթիք բնակավայր—**Բ8, 64**
 Մաժակ քաղաք—**58, 64, տ. Կեսարիա Կապադովկիոյ:**
 Մաժանկերտ բերդ—**Բ5, 64:**
 Մալաթիա քաղաք—**70, տ. Միլիտինէ քա-ղաք:**
 Մալիգիր գյուղ—**89, տ. Քլիմար (Կու-տեմոան) քաղաք:**
 Մախաշ-կալա—**81, տ. Սըմընդըռ քա-ղաք:**
 Մախսուր-քենդ գյուղ—**64, տ. Մազքթիք բնակավայր:**
 Մակեդոնիա—**15:**
 Մակու բերդ—**Գ6, 40, 64, 65:**
 Մակրինոպոլիս—**52, տ. Եգեսս ամրոց:**
 Մահարձ գետ—**Գ6, 64:**
 Մահլա գյուղ—**64, տ. Մաղխադան ավան:**
 Մահկերտ-տուն (Մարձին) գավառ—**Գ6, 64, 65, 69, 72, 118:**
 Մահմեդիկ-չայ—**39, տ. Արճիշակ գետ:**

Մադիսիան ավան—96, 64:
 Ձորոն Ծղալուտի Մադրան Դվալեթի—
 42, տ. Ասուրբ:
 Մանախիս-ծղալի գետ—71, տ. Մրիտ
 գավառ:
 Մամախաթուն ավան—49, տ. Դերջան
 ավան:
 Մամբուկ քաղաք—59, 63, 64, տ. Մամ-
 բուկ և Հերապուլիս քաղաք:
 Մամոտանք—70, 71, տ. Միշա գավառ:
 Մամիկոնեան նախարարական տոհմ—
 54, 64, 84, 85:
 Մամուրեթյուրեսաթ—61, տ. Նորդուլ:
 Մայ երկիր—114:
 Մայափարիկին—72, տ. Նփրկերտ:
 Մայփերկատ—73, տ. Նփրկերտ:
 Մանգլկերտ քաղաք—36, 65, տ. Մա-
 նազաւկերտ քաղաք:
 Մանգլկերտի (Մելազգերդի) սանջակ—
 36, տ. Ապահունիք գավառ:
 Մանակերտ ցամաքակղզի—64, 89, 108,
 տ. Քառն Մանակերտի:
 Մանակերտ բերդ—89, տ.
 Մանանաղի գավառ—94, 64, 91, 106,
 116:
 Մանանաղի գետ—94, 65:
 Մանաւազակերտ քաղաք—95, 65:
 Մանաւի գյուղ—82, տ. Վարազմանա-
 վառ:
 Մանգլեաց սուրբ խաչ—86, 65, տ. Մանգ-
 լիս ավան:
 Մանգլեաց փոր գավառ—86, 48, 65, 83,
 87, 104, 118, 119:
 Մանգլիս ավան—65, տ. Մանգլեաց սուրբ
 խաչ:
 Յանգլոսիս ծցո Մանգլիսիս-խեւի գա-
 վառ—65, տ. Մանգլեաց փոր գավառ:
 Մանդա (Մանդա) գյուղ—91, 65:
 Մաննայ ալթը—49:
 Մանդակունի նախարարական տոհմ—40:
 Մանջինըկ գյուղ—54, տ. Լարիսա քա-
 ղաք:
 Μανραλοι, Manrali—65, տ. Մանուիք:
 Մանուիք ազգագաւառ—Ա5, 65, 103:
 Μαντινιή լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Μαντινικιερτε—65, տ. Մանաւազակերտ
 քաղաք:
 Մաշափերա գետ—45, 46, 87, 90, տ.
 Գաղենագետ:
 Մառի լեռնանցք—50, տ. Դրունք Կիլի-
 կիոյ (Մալիս):
 Մառնիուլի շրջան—96:
 Մասաւ-դարա—76, տ. Մաստարա գետ:
 Մասեաց ոտն գավառ—96, 65, 110, 118:
 Մասիոն լեռինք—74, 65, 113:
 Μάσιον όρος, Masius mons—65, տ. Մա-
 սիոն լեռինք:
 Մասիս լեռան—110:
 Մասիս (Մեծ) լեռան—37, տ. Ագատ Մա-
 սիս լեռան:
 Մասիս (Փոքր) լեռան—65, 72, 89, տ.
 Փոքր Մասիս լեռան:
 Մասպտան երկիր—114:

Մաստարա գետ—76, տ. Չորմայրի գետ:
 Մասքուք ազգագաւառ—102:
 Մասքաթ վայր, տ. Մաքրուք վայր:
 Մասքաթ, տ. Մաքրուք ազգագաւառ:
 Ματιανή, Ματινιή Մատիենե—67:
 Մավրակ գյուղ—24, 65, տ. Մաւրիկա-
 պալիս ավան:
 Մաւրիկապալիս (Շիրակաշատ) ավան—
 85, 24, 65, 110:
 Մարաղի գյուղ—62, տ. Ամարաս (Շա-
 մախու):
 Մարակերտ ավան—96, 65:
 Մարաղա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շա-
 հաստան քաղաք:
 Մարանդ գավառ—43, 44, 52, 65, տ.
 Բաբերան (Մարանդ) գավառ:
 Մարանդ գետ—96, 65:
 Մարանդ քաղաք—96, 43, 44, 65, 109:
 Մարաշ քաղաք—47, 58, 65, տ. Գերմա-
 նիկէ (Մարաշ):
 Մարասանտիա գետ—61, տ. Ալիս գետ:
 Մարաստան—43, 65:
 Մարաւան ավան—96, 65:
 Մարաւան քաղաք—111:
 Մարաց ամուր աշխարհ—65, 69, 115,
 118:
 Մարաքենդ գյուղ—65, տ. Մարակերտ
 ավան:
 Մարգարա գյուղ—75, տ. Վարդանակերտ
 ավան:
 Յանգլուտի Մարդուէթի—39, 102, տ.
 Արգուէթ (Մարդուէթ) ազգագաւառ և
 Արգուէթ գավառ:
 Մարդ ցեղ—45, 46, տ. Մարդաղի գա-
 վառ:
 Մարդաղի գավառ—94, 65, 98, 107, 116:
 Մարդաստան գավառ—96, 45, 65, 75,
 109, 117:
 Մարդէ բերդ—74, 65, 71, 113:
 Մարդին քաղաք—65, 71, տ. Մարդէ բերդ:
 Մարդուցալք—65, տ. Մարդաստան
 (Մարդուցալք) գավառ:
 Մարիխի գյուղ—65, տ. Մանուիք:
 Մարդպանական Հայաստան—21, 24, 36,
 71, 72, 118:
 Մարի գաւառ—76, 65, 108, 117:
 Մարի գետ—76, 65:
 Մարծին երկիր—115:
 Մարծին գավառ—64, 118, տ. Մանակերտ-
 տուն գավառ:
 Մարմետ գետ—95, 45, 53, 65, 70, 76:
 Մարմետ—51, տ. Նրուանդաշատ քաղաք:
 Մարջան-սու—64, տ. Մահարձ գետ:
 Մարտիրոսապալիս քաղաք—65, 73, 86, տ.
 Նփրկերտ քաղաք:
 Մարտիրոսաց քաղաք—73, տ. Նփրկերտ
 քաղաք:
 Մարտունու շրջան—47, տ. Գեղաքունի
 գավառ:
 Մարք—14, 65, 105, 114, 115, տ. Մե-
 դաց աշխարհ, Մարաստան:
 Մարքասու—47, տ. Գերմանիկէ քաղաք:

Յոնոնաթ յամբոյնս Մդինարե Կամբե-
 ճիսա—54, տ. Կամբեն գետ:
 Մեգալասոս ավան—82, 65:
 Megalasso[s]—65, տ. Մեգալասոս ա-
 վան:
 Μεγάλη Ἀρμενία—66, տ. Մեծ Հայք:
 Մեգալոս-պոտամոս (Μέγαλος ποταμός)
 գետ—84, 65, 103:
 Մեղաց աշխարհ (Մարք)—76, 65:
 Media—14:
 Մեդիա—15, 69, Մարաստան:
 Մելաս (Melas) գետ—92—93, 66, 100:
 Melenienis—65, տ. Melitenae.
 Melia—66, տ. Մելիս գետ:
 Melidia—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melidu—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melita—66, տ. Մելիտինէ քաղաք:
 Μελιττινή, Melitenae—63, 66, տ. Մելի-
 տինէ քաղաք:
 Մելիտինէ քաղաք—93, 50, 53, 66, 70,
 106, 107:
 Մելիք-գաղի գյուղ—56, տ. Մամանդոս
 (Մամանդաւ) ամրոց:
 Մելիդի գյուղ—70, տ. Մեղդի աւան:
 Մեծագետ—85, 70, 110:
 Մեծամար գետ—86, 38, 65, 110, 111:
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ—87,
 66, 109, 117:
 Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—75, 33, 35,
 66, 97:
 Մեծ Իրանք գավառ—34, 105, 120, տ.
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ:
 Մեծ Մոփք—35, տ. Մոփք Մեծ:
 Մեծ Կախեթ—89, 90, տ. Դիլի Կախեթի:
 Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գավառ—87,
 66, 105, 109, 117, 120:
 Յեթնօր Մեծեկեկեկնի—66, տ. Մեծ
 Կուենք գավառ:
 Մեծ Հայք—5, 6, 7, 13, 15, 16, 17, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 34, 35, 36, 38, 40, 41, 46, 48, 49,
 52, 53, 54, 55, 60, 63, 64, 66, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 74, 77, 79, 80, 81,
 82, 85, 86, 87, 88, 100, 103, 105,
 106, 113, 114, 116, 118:
 Մեծ Մալմիս լեռ—63, տ. Չիթանանից
 սար լեռ:
 Մեծ Մալիս լեռ—31, 65, 89, տ. Ագատ
 Մասիս լեռան:
 Մեծնունիք գավառ—95, 70, 109, 117:
 Մեծրաց լեռան—85, 70:
 Մեծրաց լեռինք—31, տ. Աբեղիանք գա-
 վառ:
 Մեղ գետ (Մեղրագետ)—94, 70, 85,
 107:
 Մեղդի ավան—94, 70:
 Մեղդուլդի լեռինք—94, 70, 96, 97,
 98, 107:
 Մեղրագետ—70, տ. Մեղ գետ:
 Մեղրիի շրջան—39, տ. Արեւիք գավառ:
 Մեմրիճ քաղաք—63, տ. Հերապուլիս քա-
 ղաք:

Menizjaini քաղաք—68, տ. Մանաւա-
զակերտ քաղաք:
Menuhinili—89, տ. Քարն Մանակեր-
տի ամրոց:
Մեոտիս (Մէովտիս) ծովակ—101:
Մեջուղա գետ—48, 79, տ. Գուէրդիս-
ծիրի գավառ:
Μεσσηνια, Mescheta—71, տ. Մցխիթայ
քաղաք:
Մեսխէթ—79, 83, 119, 120, տ. Սամցխէ
գավառ:
Մեսխիթի լեռներ—67, տ. Մոսխիկյան
լեռներ:
Մեսխուռնիք, Մեսխուրնի (*Ձեցնշոն)
79, տ. Մեսխէթ:
Մեսկան—66, տ. Մեծ Կուենք գավառ:
Μεσοποταμία, Mesopotamiae—18, 70:
տ. Միջագետք:
Մեսորոմէ (Mesoromae) ավան—82,
70:
Մեսրան—66, տ. Մեծ Առանք գավառ:
Մեսոխիս ս. Շուշանիկի եկեղեցի Տփղի-
սում—87:
Մետիտա (Μέταιτα) ամրոց—43, 70:
Մեա Գալլ գետ—94, 55, 70, 76, 107:
Մեա Էջայր գաւառ—95, 70, 108, 117:
Մեա Հարանդ գաւառ (Սիսական-ի-Ու-
տան, Սիսական-ի-Կոտակ)—97, 61,
70, 89, 109, 117:
Մերզիփոն ավան—88, տ. Փաղեմոն ա-
վան:
Մերքեզ-դաղ—32, տ. Ականիս լեռն:
Մերքեզեռ—65, տ. Մարի-գաւառ:
Ձեղնջո Մերէթի—71, տ. Մրիտ գավառ:
Մերէթի լեռն—85, 70:
Մզուր գաւառ—106:
Մընձուր լեռ—71, տ. Մուզուր լեռն:
«Մընձուր»—81, տ. Մընձուր քաղաք:
Մթին լեռներ—58, 78, տ. Կանգարք գա-
վառ:
Մթնաձոր (Խավարաձոր)—58, տ. Մթին
լեռներ:
Մժնկերտ գյուղ—31, 64, տ. Մաժան-
կերտ բերդ:
Միգդոն գետ—74, 70:
Μυρδονία, Միգդոնիա—40, 67, տ. Արու-
աստան գավառ:
Միգիազ-գաղ լեռներ—86, տ. Տուռ-Աբ-
գին լեռներ:
Միդիե գյուղ—70, տ. Մետիտա ամրոց:
Միլան գյուղ—83, տ. Վժան քաղաք:
Միթոնդատեն գաւառ—101:
Միթոնկացիք—101:
Միլի դաշտ—43, 44, 46, 63, 88, 92, 93,
տ. Բաղասական դաշտ:
Միհրան-Քուստակ երկիր—114:
Միհրի տաճարը Բագուիծում—42, 49:
Մինգչաուրի շրջան—89, տ. Քաղա-
դաշտ (Քալաձոր) գավառ:
Միջա գավառ—75, 70, 108, 116:
Միջա գյուղ—75, 70:

Միջագետք—73—74, 14, 15, 16, 19, 35,
38, 44, 55, 68, 69, 71, 86, 105, 106,
107, 113, 114, 118:
Միջագետք Ասորոց—73—74, 70, 113,
114:
Միջագետք Հայոց—73—74, 66, 68, 69,
71, 118:
Միջերկրական ծով—71, 8, 71:
Միջերկրիայ—13, 15, 16, 18, 20, 100:
Միջին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
Ասորոց:
Միջնաշխարհ—34, 44, 70, 71, 85, 118:
Մժրին Հայոց—106:
Մժրին քաղաք—74, 21, 40, 69, 71,
113:
Մընձուր գետ—71, տ. Մուզուր (Մընձուր)
գետ:
Մշո դաշտ—61, 62, 70, 71, տ. Տարօնոյ
դաշտ:
Μοδζουρον—71, տ. Մուզուր գավառ:
Մոթողանք գավառ—76, 71, 108, 117:
Մոկաց աշխարհ—71, 96, 108, տ. Մոկք
նահանգ:
Մոկաց նախարարական տոհմ—71:
Մոկս ավան—95, 38, 54, 71:
Մոկս-սու գետ—71, 75, տ. Որք գետ:
«Մոկք Առանձնակ, որ է Արքայից գա-
ւառ»—95, 71, 117:
Մոկք նահանգ—95, 75, 37, 39, 53, 54,
70, 71, 78, 94, 106, 108, 117, 118:
Մոկուս գյուղ—71, տ. Մոկս ավան:
Մոնզուր-գաղ—71, տ. Մուզուր լեռն:
Μοχοεναί 71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχί—71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχί—30, տ. Մեսխէթ:
Մոսխական (Մոսքական) լեռներ—69,
100:
Մոսխիկայի լեռներ—67:
Ձեցնձուր, Ձեցնձուր Մոխնարի, Մոխնա-
րի գավառ—61, տ. Կանխ-խե գավառ:
Մոսուլ—71, տ. Մուծղ:
Մուզուր (Մընձուր) գետ—73, 71:
Մուզուր (Մընձուր) գավառ—73, 71, 116:
Մուզուր (Մընձուր) լեռն—73, 71:
Մուխանք գավառ—77, 71, 105, 109,
117, 120:
Ձեցնձուր Մուխնարի գաւառ—61:
Մուխուր-ովասի դաշտ—71, տ. Մուխանք
գաւառ:
Մուխրանի հովիտ—61, տ. Մուխնարի գա-
վառ:
Մուծլ, Մուծղ—75, 14, 71:
*Մուկան երկիր—114:
Մոցիսի գետ—79, տ. Փոցիսով գետ:
Մուլ քաղաք—74, 71:
Մուլանի դաշտ—43, 46, 71, 83, տ. Մով-
կան դաշտ:
Մուլիուր, Մուսիուր—64, տ. Մաղքութ:
Մուրզուլ-սու—44, 71, տ. Մուրզ գետ:
Մուրցամար կամ Մուրց գետ—74, 71,
107, 110:
Մուշալը գետ—55, տ. Խարսխանոն բերդ:

Ձեցնձուր Մուրզուլի գետ—71, տ.
Մուրզ գետ:
Μουρς—71, տ. Մուրզ գետ:
Մու Ֆարդին քաղաք—73, տ. Նիքրկերտ
քաղաք:
Մովկան դաշտ—78, 71:
Ձեցնձուր Մովկուարի գետ—61, տ. Կուր
գետ:
[Մ]կ[ու]րիս-խե գավառ—61, 71, 119,
տ. Կրիս-խե:
Ձեցնձուր Ձեցն Մովկուրիս խեղի—61, տ.
Կրիս-խե:
Ձեցնձուր Ձեցն Մովկուրիս-ցիխ բերդ—
63, տ. Հունարական:
[Մ]կուրիս-խե գաւառ—104:
Մրեն ավան—85, 71, 110:
Մրիտ գավառ—84, 71, 110, 119:
Մրժուրի քաղաք—27:
Մրուլ գավառ—84, 71, 119:
Մրուլ գետ—84, 71:
Մցխիթա-Արմազի քաղաք—61, 71, տ.
Մցխիթայ քաղաք:
Ձեցնձուր Մցխիթայ քաղաք—32, 71, 81,
83, 84, 86, տ. Մցխիթայ քաղաք:
Մցխիթայ քաղաք—79, 25, 71, 104:
Յաղլուչայի բարձունքներ—77, տ. Պա-
րուար գավառ:
Յաշտասար լեռն—97, 62, 72:
Յաշտեանք գաւառ—62, 72, տ. Հաշաե-
անք գավառ:
Յաշտիշատ—36, 72, տ. Աշտիշատ ավան:
Յասովնի հրուանդան—72, տ. Հրուան-
դան Յասովնի:
Յասուն-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Յա-
սովնի:
Յանիկ ավան—62, տ. Հանիկ ավան:
Յարփուլ գյուղ—38, տ. Արաբխոս (Նիկե-
սոս):
Յաֆթ մահալ—75, տ. Որմիզդ-Պերո
գավառ:
Յոհ գետ—32, 72, 103, 110, տ. Վոհ
գետ:
Յորդանան գետ—113:
Ἰουλιόπολις, Iulio-polis—72, տ. Յուլիո-
պոլիս ամրոց:
Յուլիոպոլիս ամրոց—73, 72:
Յունաց ծով—15:
Նաղլու-չայ գետ—35, տ. Ալլի, որ է Կու-
ռիճան գաւառ:
Նախիջևան-Քիսիկ—54, 72, տ. Նախճա-
ւան քաղաք (Պարսկահայոց):
Նախիջևանի շրջան—72, տ. Նախճաւան
գավառ:
Նախիջևան քաղաք—72, տ. Նախճաւան
քաղաք (Վասպուրականի):
Նախճաւան գավառ—76, 72, 109, 117:
Նախճաւան քաղաք (Պարսկահայոց)—
76, 54, 72:
Նախճաւան քաղաք (Վասպուրականի)—
76, 54, 72, 109:

Նախնամատենք ազգագրական—Աճ, 72, 101:
 Նախնու ցեղ—72, տ. Նախնամատենք ազգագրական:
 Նախորդան քաղաք—97, 50, 72, 109:
 Նահր-Ջագ-Ջագ—70, տ. Միգդոն գետ:
 Նախնա, Naxuana—72, տ. Նախնաւան քաղաք (Վասպուրականի):
 Նաքալաքեվի գյուղ—41, 89, տ. Արքեուպալիս քաղաք:
 Նախարատի—73, տ. Նախնամատենք:
 Našava—72, տ. Նախնաւան քաղաք:
 Նեխ-Մասիք լեռն—72, 107:
 Նեհիլ-չայ գետ—75, տ. Որսիրանք գավառ:
 Նեղոսի գետաբերան—33:
 Նեմրուզ հրաբխային զանգված—80, տ. Սարակն լեռն:
 Նեոկենարիս (Կարենյա) քաղաք—82, 57, 72:
 Ներքին Հայք (Armenia interior)—24, 44, տ. Բարձր Հայք:
 Ներքին Ջալախք գավառ—59, 78, տ. Ջալախք Ներքին գավառ:
 Նիբուր գաղաթ—53, տ. Արարտու լեռ:
 Նիգալ, ճոցալու գավառ—84, 72, 110, 119:
 Նիգ գավառ—86, 72, 111, 118:
 Նիգատուն—72, տ. Նիգ գավառ:
 Նիգատուն գյուղ—86, 72:
 Նիծ գյուղ—58, տ. Կապուղակ քաղաք:
 Նիխալի գյուղ—75, տ. Ոքաղէ բերդ:
 Նիխորական գավառ—75—76, 65, 70, 72, 118:
 Նիկոսի քաղաքիկ—101:
 Նիկոպալիս ավան—72, 72:
 Նիկոպալիս քաղաք—83, 72:
 Նիկորիա քաղաք—72, 88, 89, 112, տ. Քալիս (Նիկորիա) քաղաք:
 Նինո-ժմինդ գյուղ—59, 74, տ. Բողիսի ավան:
 Նիկսար քաղաք—72, տ. Նեոկենարիս (Կարենյա) քաղաք:
 Նինվա-խարաբե—72, տ. Նինուէ քաղաք:
 Նինուէ ավերակ քաղաք—75, 72, 114:
 Նուֆիս—71, տ. Մծբին քաղաք:
 Նիսսակ գյուղ—72, տ. Նուարսակ գյուղ:
 Նութատ, Niphates—72, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նիփատես լեռներ—69:
 Նոյեմբերյանի շրջան—60:
 Նոստէ գետ—85, 34, 72:
 Նոստիս-թալի լեռն—85, 72:
 Նոտ-Արտաշիրական աշխարհ—115:
 Նորաշեն գյուղ—65, տ. Մարաւան:
 Նորաշենի շրջան—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Նորշեն գյուղ (Տարունում)—97:
 Նորդու շրջան—61, տ. Կրեքեաց լեռնանցք:
 Նոր Շի(դ)րական—67, տ. Նոր Շիրական:

Նոր Շիրական աշխարհ—27, 52, 59, 67, տ. Պարսկահայք նահանգ:
 Նոր Շիրական բեղնաբերություն—49, 64, 67, 72, 77:
 Նոր քաղաք—82, տ. Վաղարշապատ քաղաք:
 Նուարսակ գյուղ—96, 32, 72:
 Նուխի քաղաք—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուխի շրջան—73, տ. Շաքէ գավառ:
 Նոյնձաճու Նուխապատ—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուսայրին—71, տ. Մծբին քաղաք:
 Նպատ լեռն—72, տ. Նպատական լեռն:
 Նպատ լեռներ—69, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նպատական կամ Նպատ լեռն—95, 42, 72, 110:
 Նիոնտ (Նիփրկերտ, Տիգրանակերտ) գավառ—94, 24, 35, 68, 72, 86, 107, 116:
 Նիոնտ քաղաք—72, տ. Նիփրկերտ քաղաք:
 Նիփրկերտ գավառ—72, 86, տ. Նիփրես գավառ:
 Նիփրկերտ (Տիգրանակերտ, Մարտիրոսապալիս) քաղաք—94, 65, 69, 72, 114:
 Շաբրան գյուղ—73, 74, տ. Շապորան քաղաք:
 Շաբրան-չայ գետ—36, 73, 74, տ. Շապորան գետ:
 Satala—80, տ. Սատաղ քաղաքիկ:
 Շակաշեն գավառ—86—87, 67, 73, 105, 109, 118, 120:
 «Շալք»—74, տ. Շուք քաղաք:
 Շաղագոմ գավառ—73, 106, 116, տ. Շատալագոմ:
 Շահապանք (Շահապանս) ամրոց—96, 73:
 Շահապիվան ավան—56, 85, տ. Մաղկոտն գավառ և Տատնոն ավան:
 Շահապանս ամրոց—73:
 Շահապանս գետ—64:
 Շահապանիք—73, տ. Շահապանք:
 Շահբուլ գետ—73, տ. Շահապանս գետ:
 Շահբուլ գյուղ—73, տ. Շահապանիք:
 Շահբուլ-սու գետ—86, տ. Տրպատունիք գավառ:
 Շահդաղի լեռնաշղթա—տ. Քաշաթաղի լեռնաշղթա:
 Շահունի Մոփաց թագավորության արքայական հարստություն—57:
 Շաղագոմ գավառ—84, 73:
 Շամախի քաղաք—88, 43, 62, 73, 74:
 Շամբ Կարնոյ ճահնուտ—94, 73, 94:
 Շամբ Կոզովտի ճահնուտ—96, 73:
 Շամբուր գետ—88, տ. Փանէս գավառ:
 Շամշադինի շրջան—90, տ. Քուստի գավառ:
 Շամուշատ քաղաք (Սամոսատ)—73, 60, 73, 112:
 Շամբուր քաղաք—60:

Շանթային լեռներ—73, 101, տ. Կապկոշ լեռներ:
 Շանճան երկիր—78, 73, 115:
 Շանճան քաղաք—78, 73:
 Շապին-Կարա-հիսար—75, տ. Ուղէոյ բերդ:
 Շապորան գետ—88, 73:
 Շապորան քաղաք—88, 73:
 Շուշեթ գավառ—85, 48, 59, 73, 83, 104, 118, 119:
 Յոյնացի Շալէթի—73, տ. Շալէթ գավառ:
 Շաշուրի գետ—85, 59, 73:
 Շաշանիկ երկիր—14:
 Շատ-Ալիկ—32, տ. Ալիի ավան:
 Շատալագոմ գավառ—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շատա(ղ)ի (Թաղ) ավան—37, 45:
 Շատաի գետ Սասունի—38:
 Յոյնացի Շատերեղի—73, տ. Շատերեղ ամրոց:
 Շատերեղ ամրոց—85, 32, 73:
 Շատգոմ—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շարիան-սու—42, տ. Բաղրեւանդ գետ:
 Շարուան ազգագրական—56, տ. Շրուան:
 Շարուր դաշտ—96, 73, 111, 118:
 Շարուր մահալ—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Շարվան գյուղ—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շարվան ֆեոդալական իշխանություն—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շաքէ գավառ—87, 73, 105, 120:
 Շաքէ քաղաք—87, 73:
 Շենիթա լեռնազանգված—74, տ. Շեֆար:
 Շենդինան շրջան—58, տ. Կարթունիք գավառ:
 Շենդինան-սու գետ—72, տ. Նիխորական գավառ:
 Շենիլի-գյուղ շամբուտ—73, տ. Շամբ Կոզովտի:
 Շերեքենգի գյուղ—73, տ. Շիրական գյուղ:
 Շեփիկ գյուղ—79, տ. Սարուս ավան:
 Շիգա Քարթլի (Ներքին Քարթլի)—83, տ. Վերին աշխարհ Վրաց:
 Շիթիթմա գետ—73, 89, 107, 114, տ. Քաղիթ գետ:
 Շիլգա գյուղ—73, տ. Շիլգաք:
 Շիլգաք ազգագրական—86, 73, 102:
 'Αρσαμύσσα—40, տ. Արշամաշատ քաղաք:
 Շինակ լեռնանցք—52, տ. Զինթա ամրոց:
 Շիրակի դաշտավայր (Կալեթում)—57, տ. Կամբեճան գավառ:
 Շիրակ գավառ—85, 40, 73, 110, 118:
 Շիրական գյուղ—96, 65, 74:
 Շիրակաշատ ավան—25, 65, 74, 110, տ. Մարիկապալիս ավան:
 Շիրակաւան (Երզնկաւան) ավան—85, 74:
 Շիրմոյ գետ—61, տ. Կոռնէ ամրոց:
 Շիրվան շրջան—59, տ. Կլեթիկ գավառ:
 Շիրվան—74, տ. Շրուան ազգագրական:
 Շիրվանի տափարակ—62:

Շիրվանշահների պետություն—74:
 Շնա՛հ գավառ—76, 38, տ. «Արասխ», որ
 է Ովէա գաւառս:
 Շնաւ՛ քաղաք—76, 38, 74:
 Շնդար (Սենգարոս) լեւոն—74, 74:
 Շնդար (Սինգարա) քաղաք—74, 74,
 80:
 Շնիձոր շրջան—54, տ. Իշայր գաւառ:
 Շուլավիթ գետ—56:
 Շուկառաբ (Արզան) քաղաք—94, 74,
 114:
 Շուշարի շրջան—49, տ. Դասնաւորք գա-
 վառ:
 «Շուշք»—74, տ. Շուշք գավառ:
 Շուշք գավառ—86, 74, 104, 119:
 Շորապանի—80, տ. Սարապանա ավան:
 Շրուան ազգագաւառ—88, 34, 74, 102,
 120:
 Շրուան քաղաք—88, 74:
 Ողջի գետ—43, 63:
 Ոնողխոնտոր բուլղար—101:
 Ոնորիա պրովինցիա—13:
 Ոսգարա (Osdara) գյուղ—92, 74:
 Ոսկեան գետ—74, տ. Ոսկիք:
 Ոսկեանց լեռ—84, 74:
 Ոսկեհանք վայր—40, տ. Արսեանց փոր-
 գավառ:
 Ոսկեպար գետ—57, տ. Կանգարք գա-
 վառ:
 Ոսկիողայ ավան—96, 74:
 Ոսկիք վայր—95, 74, 110:
 Ոստան ավան (Ռշտունիքի)—41:
 Ոստան Դրենոյ—49, 74, 111:
 Ոստան ի Մարզպան գավառ—87, 74,
 105, 120:
 Ոստան Հայոց—86—96, 41, 49, 74, 111,
 118:
 Ոստան (Վրաց) գավառ (საბოსტანო)—
 86, 75, 84, 119:
 Ոստան քաղաք (Բոստան քալաքի, Թուս-
 քալի)—86, 75, 79, 84:
 Ոսրոյնեն թագավորություն—36, 75, տ.
 Ուտհա (Նդեսիա) քաղաք:
 Ովկիանոս—14:
 Ուտն Մասեանց—109, տ. Մասեանց ուտն:
 Ուտն Առնոյ գավառ—37, տ. Առնոյ ուտն
 գավառ:
 Ուտն Արազածու—38, տ. Արազածոտն
 գավառ:
 Որոնտես գետ—62, 37:
 Որմի քաղաք—76, 54, 75:
 Որբ գետ—95, 71, 75, 108:
 Որդոք գյուղ—95, 75:
 Որկովի գյուղ (Մասեանցոտն գավառի)—
 96, 75:
 Որմիլդ-Պերոժ գավառ—75, 109, 117:
 Որոմանդոն գետ—92, 75, 100:
 Որոմանդոն լեւոն—92, 75, 100:
 Որոնտես գետ—62, 75:
 Որոտան գետ—97, 75, 113:
 Որսիրանք գավառ—76, 75, 108, 117:

Ոքաղէ բերդ—84, 76:
 Ոքաղէ գաւառ—84, 76, 110, 118:
 Ուժարմա—59, տ. Ուշարմա քաղաք:
 Οὐαδδανγ—75, տ. Ուարդանէս գետ:
 Ուարդանէս գետ—Ա5, 75:
 Ուիտիա (Օնտա) երկիր—67, տ. Ուտիք
 Առանձնակ գավառ:
 Ուշարմա քաղաք—45, տ. Գանդոս գետ:
 Սիս (Ուղի) քաղաք—63, տ. Հէք քա-
 ղաք:
 Усканы—74, տ. Ոսկեանց լեւոն:
 Ուշարի երկաթ. կայարան—62, տ. Հէշէրի
 գավառ:
 Utuza—40, տ. Արտազ գավառ:
 Ուշտուլ—38, 74, տ. Շնաւ՛ քաղաք:
 Ուշ-քիլիսն—42, տ. Բազավան:
 Ուշարմա գյուղ—59, 75, տ. Ուշարմա
 քաղաք:
 Ուշարմա քաղաք—86, 75:
 Ուլէոյ բերդ (Սլէոբերդա)—82, 75:
 Ուլէոյ գաւառ—75, տ. Ուլէոյ գիւղ:
 Ուլէոյ գիւղ—96, 75:
 Uškiani—74, տ. Ոսկիք վայր:
 «Ութալի»—75, տ. Ոստան քաղաք:
 Ուտհա (Նդեսիա) քաղաք—է3, 75, 114:
 Ուտիք նահանգ—86—87, 34, 37, 46, 70,
 71, 73, 75, 77, 78, 86, 95, 96, 98,
 106, 109, 110, 118, 120:
 Ուտի Առանձնակ (Ուտ-ոստակ) գավառ
 —87, 67, 75, 95, 96, 109, 118:
 Ուտ-ոստակ գավառ—75, 105, 118,
 120, տ. Ուտի Առանձնակ գավառ:
 Ուր գյուղ—41, տ. Արտահան քաղաք:
 Ուրանց գյուղ—38, տ. Առուենից ձոր գա-
 վառ:
 Uraštu, Ուրաշտու—79, տ. Ուրարտու:
 Ուրարտու—49, 52, 62, 79, 82, 86:
 Ուրբնիսի քաղաք—41, տ.
 Ուրի գյուղ—89, տ. Քաջաց-քաղաք (Հուր)
 Ούρατ Νερίδα ավան—72, 76:
 Ուրծ գավառ—96, 75:
 Ուրծածոր գավառ—118:
 Ուրծածոր գետ—96, 76, 111:
 Ուրծածոր գյուղ—96, 76:
 Угм—75, տ. Ուրմիլդ-Պերոժ գավառ:
 Ուրում-կալն գյուղ—75, տ. Ուրիմա:
 «Ուրտալի»—87, տ. Յուրտալ քաղաք:
 Ուրմիա լիճ—38, 58, 75, տ. Կապուտան
 ծով:
 Ուրմիա քաղաք—53, 57, 72, 75, տ. Ուր-
 մի քաղաք:
 Ուրտատրի երկիր—35, տ. Այրտրուանք
 գավառ:
 Ուրուխ գետ—36, 49, տ. Դիգոր ազգա-
 գաւառ:
 Ուփլիս-ցիխն գյուղ—58, տ. ստորե:
 Ուփլիս-ցիխն Կասպիսա—53, 60, տ.
 Կասպի (Ուփլիս-ցիխն) բերդ:
 Չանչախի գագաթ—72, տ. Նոստիս-թաւի
 լեւոն:

Չարաբերդ ամրոց—86, տ. Ջրաբերդ:
 Τζούμαρη—76, տ. Չորմայրի գավառ:
 Չարմալի-սու գետ—76, տ. Չորմալրի
 գետ:
 Чармалы Юнус—76 գյուղ:
 Չղար-բուկար ցեղ—101:
 Չարսանջակի Փերի գավառ—54:
 Չելէթի գավառ—50, տ. Էրծոյ գավառ:
 Չերմիկ գյուղ—59, տ. Կիակկաս:
 Չերմիկ գյուղ—31, տ. Արաննէ:
 Չերքերեք-սու գետ—81, տ. Սկիւպաքս
 գետ:
 Չրլըր գետ—70, տ. Մեծաղետ:
 Չրլըր լիճ—87, 106, տ. Ցելի լիճ:
 Չինաստան—19, տ. Ճենաստան:
 Չմշկածաղ բերդ—49, 57, տ. Հեռապաւ-
 լիս ավան:
 Չողա երկիր—88, 34, 64, 76, 120:
 Չողա (Չուլայ, Չորայ, Ճորայ) քաղաք—
 88, 64, 76:
 Չորա քաղաք—76, տ. Չողա քաղաք:
 Չորմալրի գավառ—76, 93, տ. Չորմալրի
 գետ:
 Չորմալրի գետ—84, 76:
 Չորմալրի լեւոն—84, 78:
 «Չորրորդ Հայեցի» (Չորրորդ Հայքի
 բարբառ)—41:
 Չորրորդ Հայք նահանգ—24, 36, 43, 47,
 49, 55, 57, 62, 76, 92, 106, 107, 116,
 տ. Մոփաց կողմն:
 Չուխուր գետ—38, 46, տ. Առու գետ:
 Չունդար քաղաք—Ա7, 76, 103:
 Չրմէս ավան—50, 57, տ. Մուլինա (Չրը-
 մէս, Ճիմին) քաղաք:
 Չքատան կղզի—95, 45, 76, 109:
 Չառնաճաճա Պալակացի լիճ—87, տ.
 Ցելի լիճ, Պաղակացի լիճ:
 Պալաս գյուղ—35, տ. Այպաւլիս գյուղ:
 Պալեստինա լիճ—86:
 Palestinae—16, տ. Հրէաստան:
 Παλιγγ—76, տ. Պաղնատուն գավառ:
 Պալմիրենէ անապատ—113:
 Պալունիք գավառ Վասպուրականի—95,
 76, 109, 117:
 Պալունիք գավառ Տարուբերանի—94,
 76, 116:
 Պալունի նախարարական տոհմ—76:
 Պախր (Գալլախաղուտ) լեւոն—94, 76,
 99, 106:
 Պաժատու—36, 76, տ. Պաշատ լեւոն:
 «Պաժկանք»—77, տ. Պարսկանք գավառ:
 Պահակն Ճորոյ—88, 49, 76:
 Պաղակացի լիճ—87, տ. Ցելի լիճ:
 «Պաղատ»—77, տ. Պաշատ լեւոն:
 Պաղեստին—18:
 Պաղին բերդ—93, 76:
 Պաղին գետ—93, 76:
 Պաղնատուն գավառ—93, 55, 76, 107,
 116:
 Պաղնատուն բերդ—107:
 Պաղակացիք—87, տ. Պաղակացի լիճ:

Պանիսիա վայր—113:
Պաշտ լեռն—95, 36, 76:
Παρόδος Ποταμός—77, տ. Պանատիս գետ:
Պառատիս գետ—72, 77, 100:
Patria Caspia—83, տ. Փայտակարան նահանգ:
Պարթևական թագավորություն, պետություն—66, 38:
Պարթևաստան—68:
Պարիսպ լեռներ—57, 67:
Պարիսպ լեռներ—84, 57, 77, 83, 110:
Յաթնալու Պարիսպ—77, տ. Պարիսպ լեռներ:
Պարիսպի Դարբանդալ—Ա7—Ա8, 77:
Պարուար գետ—86, 48, 77, 83, 86, 87, 104, 118, 119:
Paresaca—77, տ. Պարսպ գյուղ:
Պարսից աշխարհ—87, տ. Կասպից աշխարհ:
Պարսական գավառ—97, 77, 105, 109, 117, 120:
Պարսիկ—114:
Պարսկանյա նահանգ—96, 76, 35, 38, 51, 52, 59, 63, 65, 67, 71, 77, 84, 91, 99, 106, 108, 117, 118:
Պարսկաստան—49:
Parsua—77, տ. Պարսկանյա:
Պարսպատունիք գավառ—97, 77, 109, 117:
Պարսք երկիր—14, 16, 18:
Պարսք—87, տ. Կասպ:
Պարտա քաղաք—87, 34, 75, 77, 109:
Պարտեզ ավան գյուղ—85, 77:
Պարտեզ գետ—85, 77, 110 ծան. 1:
«Պարտեզ»—77, տ. Պառատիս գետ:
Պարտիզաց փոքր գավառ—85, 77, 110, 118:
Parthiae—14:
Պեմոլիս ավան—81, 77:
Պերոզպատ—77, տ. Պարտա քաղաք:
Պերոզ-Կատա—77, տ. Պարտա քաղաք:
Պերոզ-Շապուհ քաղաք—78, 77:
Perōz-Šāpūr (Պարթևական)—77, տ. Պերոզ Շապուհ քաղաք:
Persidis—14:
Պիանք գավառ—87, 77, 105, 109, 117, 120:
Պիեոլիս լեռն—113:
«Պիսինոն»—77, տ. Պիտիոն քաղաք:
Պիլոնոս (Ջահան) գետ—51, 100, տ. Երկրորդ Հայք:
Պիոնոս ավան—72, 77:
Պիտիոն քաղաք—Ա4, 77, 101:
Πιτυοῦς—77, տ. Պիտիոն քաղաք:
Պիրիբիթիս-Ալազանի գետ—64:
Պլասթա քաղաք—72, 78:
Պլատանա (Πλάτανος) լեռնանցք—49, տ. Դրոնք Ասորաց:

Պոլանք ավան—76, տ. Պոլոնիք գավառ (Վասպուրականի):
Պարախոթար լեռներ—67:
Պիցոնիա գյուղ—77, տ. Պիտիոն քաղաք:
Պյուրկ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
Polemonion—77, տ. Պոլեմոնիոն քաղաք:
Պոլանց գյուղ—76, տ. Պոլանք ավան:
Պոլեմոնիական Պոնտոս—100:
Պոնտական լեռներ—67, տ. Պարիսպ լեռներ:
Պոնտոս երկիր—24, 35, 44, 66, 88:
Պոնտոսի թագավորություն—46, 66:
Պոնտոս (Ակամար, Կակամար) ծով—82—84, 32, 57, 78, 101, 103, 110:
Պոնտոս Կապադովկիոյ—83, 78, 100, 105:
Pontus Gappadocus—77, տ. Պոնտոս Կապադովկիոյ:
Պոնտոս Պոլեմոնիական (Pontus Polemoniacus)—82, 77:
Պուրպա—63, 76, տ. Ջիսկերտ քաղաք:
Purattu գետ—51, տ. Եփրատ գետ:
Puruluzi երկիր—35, տ. Անգեղ-տուն:
Ptdandaris Պտանդարիս գյուղ—92, 78:
Պրետորիոս բերդ—72, 78:
Պրիշի գյուղ—42, տ. Բագրան (Աթշի-Բագրան) գավառ:
Ջաբալ ալ-Ջուդի (Gabal Jūdī)—39, տ. Արարադ լեռն:
Ջաղաթու (Ջեռիներ) գետ—81, տ. Ս(տ)առարովր գետ:
Ջաջն Ջաղնի—64, տ. Ճակք գավառ:
Ջահրի-չալ գետ—64, տ. Ճահուկ գետ:
Ջահրի գյուղ—64, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ջաջն Ջահի—81, տ. Սուրբ Խաչ վանք:
Ջանդար գյուղ—96:
Ջանդարածոր—96:
Ջանգա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շահաստան:
Ջառահ (Գառահ) գետ—57, տ. Կամբիսես գետ:
Ջասար-Սամուր—76, տ. Չողայ քաղաք:
Ջաջնեցի Ջաղաթնի—78, տ. Ջաղաթնի Վերին:
Ջաջնեցի Ջաղաթնի, Ջաղաթնի—78, տ. Ջաղաթնի Վերին:
Ջաղաթնի գավառ—104:
Ջաղաթնի ներքին գավառ—85, 48, 78, 83, 118, 119:
Ջաղաթնի Վերին գավառ—85, 78, 96, 110, 118, 119:
Ջեբել-Սինյար—59, տ. Կոհ-ի-Շնգար լեռներ:
Ջելու լեռներ—73, տ. Նպատական կամ Նպատ լեռն:
Ջերաբուս—51, տ. Երոպոս (Կարբե-միշ) քաղաք:
Ջերմ (Արեւի, Տիգրիս) գետ—է7, 36, 50, 60, 78, 108, տ. Արեւելյան Տիգրիս:
Ջերմածոր գավառ—75, 78, 108, 117:

Ջերմուկ—59, տ. Կիսկկաս:
Ջերմուկ—53, 78, տ. Էլեգիա (Ջերմուկ) ավան:
Ջերմուկ—31, տ. Աբանե:
Ջոնն Ջոնն Ջիլիլ—41, տ. Արքեպոլիս քաղաք:
Ջիվան-կալ—41, տ. Անիկ ամրոց:
Ջոյեցի Ջիլիլ—52, տ. Ջիլիլ:
Ջոյե Ջիլիլ ցեղ—52:
Ջլմար ամրոց—75, 64, 78:
Ջուդի-գալ—39, 53, տ. Արարադ լեռն:
Ջուլմանիկ—31, 35, 61, 64, 78, տ. Ջլմար ամրոց:
Ջուլմանիկի շրջան—64, 73, տ. Ճահուկ գավառ:
Ջուրգան—83, տ. Վիրք:
Ջուրմուկ գետ—55, տ. Խեբուրք ազգա-գավառ:
Ջրաբերդ ամրոց—86:
Ջրաբերդ գավառ—86, տ. Տոհ գավառ:
Քա—78, տ. Ռահ գետ:
Ռաբաթ գյուղ—90, տ. Քրիկ բերդ:
Ռագա քաղաք—67, ծան. 1:
Ռանն, Ռոջն Ռախի, Արեգի—74, տ. Արաքս գետ:
Ռահ գետ—85, 78, 101:
Ռահվա լեռնանցք—47, 63, տ. Չորապահակ:
Ռամ-Պերոզ քաղաք—41, տ. Արտաւէտ քաղաք:
Ռոջն, *Ռոջնեցի Ռահա, Ռահանի—78, տ. Ռահան:
Ռահանք ազգապատկ—Ա5, 78, 102:
«Ռան, որ է Աղուանք»—14, 115:
Ռաշինա քաղաք—113, տ. ստորին:
Ռաշ-Այն քաղաք—74, 79:
Ռաս-էլ-Այն—79, տ. Ռաշ-Այն:
Ռաստան գյուղ—37, տ. Անեստան:
«Ռասանդական» (Երուանդական) սահմանաքարեր—21:
Regio Thriare—84, տ. Թուրք գավառ:
Ռեգայե—57, 75, տ. Որմի քաղաք:
Ռեխա ավան—Ա6, 79:
Ռեխա կամ Ռեխիս-խե գավառ—Ա6, 78, 104, 119:
Ռեխա գյուղ—78:
Ռեխիս-խե գավառ—79, տ. Ռեխա գավառ:
Ռեխուլա գետ—60, տ. Կոսի (Կասպի) գավառ:
Ռիլ—67, տ. Ռագա:
Ռե քաղաք—114, 115:
Resainā—78, տ. Ռաշ-Այն:
Ռեվանդուկ—64, տ. Մահկերտ-տուն (Մարձին) գավառ:
Ռեֆահի—58, տ. Կերճանիս (Գարսանիս) ավան:
Ռիգն—79, տ. Ռիգն էմպորիոն:
Ռիգն էմպորիոն—84, 79, 103:
Ռիոն գետ—50, 79, 88, 89, տ. Փասիս գետ:

Ռիմիկա լեռն—102:
Ռիպկա լեռն—101:
Ռշտունիք գավառ—95, 33, 37 41, 78, 79, 89, 108, 117:
Ռշտունեաց ծով—45, 79, տ. Բզնունեաց ծով:
Ռշտունեաց նախարարական տոհմ—33, 78, 79:
Ռոդիպպալիս քաղաք—Ա5, 79, 103:
Ῥόδουσι—79, տ. **Ռոդիպպալիս** քաղաք:
Ռոտրստակ գավառ—34, 63, 105, 120, տ. **Հոսթոտ-Պիրոս** գավառ:
Ռոտ-ի-Քաղա—78, 109, տ. **Քաղան-ոտ**:
Ռոտ-Պարսեան գավառ—86, 79, 105, 109, 118, 120:
Ռոտ-Պարսեան գետ—87, 79:
«Ռոտպացեան»—78, տ. **Ռոտ-Պարսեան** գավառ:
Ռոտկաց գավառ—63, տ. **Հէր** գավառ:
Ռուան երկիր—114, 115:
«Ռուգթալ»—75, տ. **Ոստան** քաղաք:
Ռուսաստան—17, 18:
Ռուսթա քաղաք—75, 78, 79, 84, տ. **Ոստան** քաղաք:
Ռուսթալի մայր եկեղեցին—75:
Rūm-Qale—76, տ. **Ուրիմա** ավան:
Ռո-սու գետ—79, տ. **Սալնայ-ջուր** գետ:

Սաբալան լեռն—97, 79:
„Σαβανδὶ βουαί“—46, տ. **Գարսուս** քաղաք:
Σαβανδῆς **Παροιστανῆς** 75, տ. **Ոստան** (վրաց) գավառ:
Սաբուս (Sabus) ավան—43, 79:
Սագարեջուի շրջան—59, տ. **Կիսէթ** գավառ:
Սագախու գյուղ—56, տ. **Մոր** կամ **Մոփ** ամրոց:
Սագալ գյուղ—80, տ. **Սատաղ**:
Սագարակ գյուղ—38, տ. **Արած** գավառ:
Sada asy, Satrudan—81, տ. **Սպանդարան-Պիրոս** գավառ:
Σαδασῆς **Ῥαδασῆς** **Παρελκασῆς** **Σαδασῆς** Սագեպուրո Տաշիրիսան—85, տ. **Սեպհականութին** Տաշրայ:
Սալավաթի լեռնանցք—58, 81, տ. **Կասպիական** դրոնք:
Սալմաստի մահալ—52, տ. **Զարէհավան** գավառ:
Սալնայ լեռինք—94, 79, 114:
Սալնայ ջուր գետ—94, 79:
Սալնոյ ձոր գավառ—94, 79, 107, 116:
Սալքորա գետ—83, 79:
Սախուրակ վայր—83, 31, 79, 111:
Σαχασῆς, **Sacasenae** **Սակասենե**—67, 73, տ. **Շակաշեն** գավառ:
„Sacavana“—42, տ. **Քաղաւան**:
Սակուրէթ բերդ—63, տ. **Չել(է)թ** գավառ:
Սակուրէթ (Սկիւրէթ) գավառ—63, տ. **Չել(է)թ** գավառ:
Սաղիանու վանք—61, տ. **Սաղբաւ**:

Սաղբաւ վանք—61, տ. **Հարանդ** գավառ (Շամախու):
Սամալ քաղաք—49, տ. **Դրոնք** Կիլիկիոյ (Մալիս):
Սալմաստ քաղաք—52, տ. **Զարէհավան** քաղաք **Պարսկաստան**ոյ:
Սամերա վանք—56, տ. **Կաթարէթի**:
Σαμωατα **Սամեգրեւ**—50, տ. **Նգե** րաց աշխարհ:
Սամշիլիլէ քաղաք—87, տ. **Յուրտա** քաղաք:
Սամուր գետ—88, 34, 76, 79:
Սամուրդաղանո գավառ—42, տ. **Ափշիլք**:
Σαμωατα, **Samosata**—60, 73, տ. **Շամուշատ** քաղաք:
Սամուստ քաղաք—73, տ. **Շամուշատ** քաղաք:
Սամսուն քաղաք—35, տ. **Ամիսոս** քաղաք:
Սամցիլէ գավառ—85, 79, 104, 110, 119:
Սանաշնի թեմ—95:
Սանասուն բերդ—94, 79:
Սանասունյ լեռինք—94, 79, 114:
Սանասունյ ջուր գետ—94, 79:
Սանասունք գավառ—94, 79, 93, 107, 116:
Սանի գետ—87, 80, 108:
Սանիր լեռն—113:
Σαναρ **ο**, **Σαναροι**—58, տ. **Մանարք**:
Σανασῆς—64, տ. **Ճանիւ**:
Սասանյան Իրան—13, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 66, 67, 69:
Սասանյան Պարսկաստան—38, 83, 114:
Սասանյաններ Պարսից արքայական հարստութիւն—21, 27, 84:
Սասուն—38, տ. **Սանասունք** գավառ:
Սասուն գյուղ—79, տ. **Սանասուն բերդ**:
Սասունի լեռներ—79, տ. **Սանասունք** լեռինք:
Սասուն-դերե—79, տ. **Քաղիրթ** գետ:
Սաւրիք գետ—86, 80:
Սաւրք (Զաւրք) ավան—86, 80:
Սաւրք կամ **Սոյք** գավառ—86, 52, 80, 117:
Սաւրք լեռնանցք—86, 80:
Սաւրք (Քաղաւարութիւն Հոնաց)—Ա7, 80, 81, 103:
Σάταλα, **Satala**—79, 77 **Սատաղ**:
Σαταλῆς—32, տ. **Ալկի** ամրոց:
Սատաղ քաղաքին—83, 80:
Սատանի խաչ լեռնանցք—49, տ. **Դուռն** Փառիսոսի:
Սարակն լեռն—95, 80, 107:
Սարաշիլ գյուղ—63, տ. **Հիսպա** ավան:
Սարապանա ավան—Ա5, 80:
Սարդիւնիա կղզի—15:
Սարիղամիշ—32, տ. **Ախուրիանի** «քաղաք»:
Սարիսյան գետակ—82, տ. **Վարաժնունիք** գավառ (Վասպուրականի):
Սարմատիա—5, 6, 13, 14, 16, 18, 20, 25, 27, 101, 102, 103, 104, 105:

Սարմատք աղգադաւան—101:
Սարոս գետ—Դ1, 58, 79:
Սարսապ գյուղ—51, տ. **Զարգապոն** գյուղ:
Սարշամա գետ—73, տ. **Շաղապոնք** գավառ:
Սացիսենէթի գյուղ—79, տ. **Սացիսումէթ** գավառ:
Սացիսումէթ գավառ—Ա6, 79, 80, 87, 104, 119:
Սեաւ լեռն—34, տ. **Ամանոս լեռն**:
Սեբաստիա քաղաք—Գ2, 37, 51, 55, 80:
Սեբաստուպպալիս (Դիոսկուրիա) քաղաք—Ա4, 80:
Սեբաստուպպալիս քաղաք (Փոքր Հայքի)—Գ2, 80:
Սէրոջ (Քալաձոր) գետ—87, 80, 89, 105:
Սեզգարոս լեռն—113, տ. **Կոհ-ի-Շենգար** լեռն:
Սելեկիա «գատուցեալ աշխարհ»—Գ2, 41, 80, տ. **Աւազն Անտիոք**:
Սելեկիա Տիգրիսի վրա—41, 112:
Սելեկիա Պիերեան քաղաք—Դ1, 80:
Սելեկյան Ասորիք—80:
Սելեկյան պետութիւն—41:
Սենգարոս լեռն—74, տ. **Կոհ-ի-Շենգար** լեռն:
Սելիան գետ—80, տ. **Սարոս** գետ:
«Սեպուրհական» կամ «Վասպուրական»—33, տ. **«Երկիրն Սեպհական զնդին»**:
Սեպուհ լեռն—Գ3, 49, 80:
«Սեպհականութիւն Տաշրայ»—85, տ. **Տաշիր** գավառ:
Սեաստուպպալիս քաղաք—101:
Սե (Գուգամակարի) Արազի գետ—56, տ. **Միլբան** դուռ:
Սե ծով—32, 77, տ. **Պոնտոս ծով**:
Սե կղզի—102:
Սե-ջուր գետ—38, 65, տ. **Մեծամար** գետ:
Սեանի լեռնաշղթա—49, տ. **Քաշաթաղի** լեռներ:
Սեան կղզի—86, 47, 80:
Սեանա լիճ—22, **Մեծ Սեան**, **Փոքր Սեան**—47, տ. **Գեղաբունեաց ծով**:
Սեանի շրջան—64, 82, տ. **Մաղաղ** գավառ:
Սե Տիկին գետ—45, տ. **Սուրբ Տիկին** գետ:
Սելիան գետ—80, տ. **Սարոս** գետ:
Սերմանց (Կատար Երկրի) լեռն—Գ4, 80, 107:
Սերմանց լեռներ—65:
Սեֆիդ-նուր գետ—34, տ. **Ամարդոս** գետ:
Սըմընդըն քաղաք—Ա7, 81, 103:
Սըվազ—80, տ. **Սեբաստիա** քաղաք:
Սիահ-կուհ լեռինք—80, տ. **Հայկական** լեռներ:
Սիահ-կուհ լեռն—51, տ. **Զարսուղ** լեռն:
Σικάνιον, **Sicanabis**, **Siganium**—52, տ. **Զիգանէն** քաղաք:
Συγριακή, **Συμβάκη** **Սիգրիակէ**—67 և **ձան**. 3:

Σελβοί, Silvii—64, **տ. Ճիկրք** չազդա-
դատու:
Միլվան—72, **տ. Նորկերտ քաղաք:**
Միկիլիա կղզի—15:
Սիմար լեռն—38, 80:
Սիմար լեռնանցք—94, 38:
Σίγγρα Οὐνεφարա քաղաք—74, 80, **տ.**
Շնգար քաղաք:
Սինէացոց աշխարհ—16, 19:
Սինոս գյուղ—83, 80:
Sinora ամրոց—45, **տ. Բոնակապան**
լեռնանցք:
Սինջար լեռնագագաթ—74, **տ. Շնգար**
(Սենգարոս) լեռն:
Սիպկոր-դաղ լեռներ—67, **տ. Սուրբ Գրի-**
գոր լեռներ:
Սիս լեռն—89, **տ. Փոքր Մասիս լեռն:**
Սիսական—56, 80, **տ. Մղուկ գավառ:**
Սիսական—19, 25, 26, 81, 114, **տ. Սիւ-**
նիք նահանգ:
Սիսական-ի-Վոտակ կամ Սիսական-ի-
Ոստան—70, 89, 105, 109, **տ. Մեւս**
Հաբանդ գավառ:
Սիսիանի շրջան—56, 80, **տ. Մղուկ գա-**
վառ:
Սիսն (Բոսս) քաղաք—92, 54, 80, 112:
«Սիսնի»—Սիսնիքի բարբառ—41, ծան. 1:
Սիսնեաց աշխարհ—109:
Սիսնիք ավան—97, 80:
Սիսնիք գավառ—56, 81, **տ. Մղուկ գա-**
վառ:
Սիսնիք նահանգ—86—97, 19, 32, 39,
44, 50, 51, 56, 60, 61, 64, 70, 71,
81, 82, 92, 96, 97, 106, 109:
Սիսնեաց նախարարական տոհմ—81:
Սիսակացիք ազգագաւառ—101:
«Սիսն արքունիք»—85, **տ. Տատնոն ավան:**
Σιραχωνών αἰμαρ—74, **տ. Շիրական գյուղ:**
Սիրիա—38:
Syria—16, 38, **տ. Ասորիք:**
Սիրիկա գյուղ—92, 81:
Սիփան, Սուփան—72, 81, **տ. Նեխ Մա-**
սիք լեռն:
Սիփիա աշխարհ—16, 19, 102, 103:
Սիլվարս գետ—82, 81:
Սկիւմիք, Սկիւմ(ն)իք (Թակոյր) ազգա-
գաւառ—Ա5, 81, 102:
Συζωνόβιο Սկուիրէթի գավառ—63, **տ.**
Չել(է)թ գավառ:
Սկվիրէթիս-վերն գետ—63, **տ. Վերա**
գետ:
Σαυδίστης Սկուդիսես լեռներ—67:
Սմբատաւան (Բայտերիդ, Բաբերդ) ամ-
րոց—42, 44, 81:
Սմբատայ բերդ—44, **տ. Բայտերիդ, Բա-**
բերդ:
Սոգլուխու գետ—37, **տ. Առանգա կա-**
յան:
Սոդից գետ—81, **տ. Սաւիցի գետ:**
Սոդքի լեռնանցք—45, 81:
Սոգոպետա (Չապետա) ամրոց—92,
81:

Սոկ բերդ—93, 49, 81, 107:
Սոդանլու-դաղ—31, **տ. Մեծրաց լեռներ:**
Սոհունդ լեռն—97, 81:
Սոմայի մահալ—84, **տ. Տամբեր գավառ:**
Սոնգաս ազգագաւառ—102:
Սոնգաս (Տոնդուտ, Սոնդաս) գետ—Ա7,
81, 102:
Սովուկ գյուղ—81, **տ. Սոկ բերդ:**
Սոմանց լեռն—107:
Սուանաս (Սուանաս) գետ—101:
Սուանք ազգագաւառ—Ա5, 81, 101:
Սոյսն, Սոյսն Սուանի, Սվանի—81,
81, **տ. Սուանք:**
Սոյսնց, Սոյսնց Սուանէթի, Սվանէթի
81, **տ. Սուանք:**
Սուեղիա—80, **տ. Սելեկիա Պիերեան:**
Սուլուսերայ գյուղ—80, **տ. Սիբաստու-**
պալիս քաղաք:
Սուխումի քաղաք—80, **տ. Ցխումի քա-**
ղաք:
Սուկանեան լեռներ (Հայկական Պար)—
34:
Սուկանու լեռն—95, 81:
Սուդայի գետ—56, 57:
Սումեյաս—73, **տ. Շամուշատ քաղաք:**
Սոյսնց, Սոյսն Սուկէթի, Սոյնի—74,
տ. Շուք գավառ:
Սուջունա գյուղ—52, **տ. Զիգանէոն քա-**
ղաք:
Susianae երկիր—14:
Սուսու գյուղ—48, **տ. Գունիսա ավան:**
Սուրարան գյուղ—35, **տ. Սուրէնապատ**
ավան:
Սուրամի կամ իիսի լեռնաշղթա—39, **տ.**
Արզէթու լեռներ:
Սուրբ Գրիգոր լեռներ—67, **տ. Սկուդի-**
գետ լեռներ:
Սուրբ խաչ Աղթմաւար—33:
Սուրբ խաչ լեռն (ալմա Սուփիսան)—
85, 65, 81:
Սուրբ խաչ (Ջուրի) բլուր և վանք—
86, 25, 81, 104:
Սուրբ խաչ Մանգլեաց Մանգլիսում—65:
Սուրբ խաչ վանք (Բարդուղիմէոսի
վանք)—33, 54, 81, **տ. Արեւանոս:**
Սուրբ կանանց վանք (Սուրբ խաչ վանք)—
54, **տ. Իշայր գավառ:**
Սուրբ Հովհաննէսի գմբէթավոր բազիլիկ
տաճար Բազաւանում—72:
Սուրբ Շուշանիկի մատուռ—87, **տ. Ցուր-**
տա քաղաք:
Սուրբ Շուշանիկի («Մեռեի») եկեղե-
ցին Տփղիսում—87:
Սուրբ Տիկին կամ Սն Տիկին գետ—45:
Սուրէնապատ ավան—35, **տ. Ալլի, որ է**
Կուրիճան դաւառ:
«Սուրիստան»—38, **տ. Ասորեստան:**
Սուրմալուի դաշտ—65, **տ. Մասեաց ուտն**
գավառ:
Սպեր ավան—84, 81:
Սպեր գավառ—84, 81, 106, 110, 116:

Սպականք գյուղ—38, **տ. Ասպականք**
գյուղ:
Սպանդարան ավան—98, 81:
Սպանդարան-Պերոճ գավառ—97—98,
81, 109, 117:
Σπαρτα—58, **տ. Կապուտան ծով:**
Սպատար-Փերոց—81, **տ. Սպանդարան-**
Պերոճ գավառ:
Սպարկերտ—54, **տ. Ինոց գավառ:**
«Սպերացի»—Հայերեն լեզվի Սպերի
բարբառ—41, ծան. 1:
Սպիտակ Արազի գետ—56, 87:
Սպանիոն գյուղ—51, 81, **տ. Եմպոլիսէ**
գյուղ:
Ս(տ)առառուր գետ—97, 81:
Ստեփանավանի շրջան—85, **տ. Տաշիր**
գավառ:
Ստորին Քարթլի—83, **տ. Վերին աշխարհ**
Վրաց:
Ստրոբիլուս (Strobilus) լեռն—Ա5, 81:
«Սրգալի»—87, **տ. Ցուրնա քաղաք:**
Սոգք, Սոգք, Սոթք—80, 109, **տ. Սաղք**
կամ Սոդք գավառ:
Σοφανηνών, Sophanenae—35, **տ. Մեծ**
Սոփք գավառ:
Σοφηνών, Sophenae—57, **տ. Սոփք Շա-**
հունեաց գավառ:
Սոփիան գյուղ—46, **տ. Գաբիթեան գա-**
վառ:
Սոփ-Քիոյ—57, **տ. Սոփք զղիակ:**

«Վաթիսիս»—48, **տ. Գոսաթիս-իս գա-**
վառ:
Vazurg Armenan—66, **տ. Մեծ Հայք:**
ვაზურგ არმენან Վաշաշկերտ—81, **տ. Վա-**
ղարշակերտ քաղաք:
«Վալդանիս»—75, **տ. Ուարդանէս գետ:**
Վաղարշակերտ քաղաք—95, 81:
Վաղարշակուպոլիս քաղաք—31, **տ.**
Արաննէ:
Վաղարշաւան—44, 82, Բասեան (Վա-
ղարշաւան)
Վաղարշապատ քաղաք—86, 38, 65, 72,
82, 86, 87, 97, 111:
Վահկա բերդ—91, 58, **տ. Կառնոսու-**
ղետ:
Վալկունիք գավառ—87, 82, 105, 109,
117, 120:
Վալկունիք քերմուկ (Բաղանիք արքու-
նականք)—96, 82:
Վալոց ձոր գավառ—96, 82, 109, 111,
117:
Վան քաղաք—95, 79, 82, 86, 94:
Վանա լիճ—20, 33, 37, 41, 45, 50, 51,
54, 72, 76, 82, 86, 89, 98:
Վանանդ գավառ—85, 82, 110, 117:
Վառան քաղաք—Ա7, 82, 103:
Վասպուրական նահանգ—95—96, 28,
32, 33, 36, 37, 40, 41, 44, 45, 46,
48, 51, 61, 64, 65, 70, 71, 72, 76,
77, 79, 82, 84, 86, 106, 108, 117,
118:
Վասպուրականի լեռներ—65:

Վանանեան դաշտ—82, տ. Վարդանեան
դաշտ:
Վափուկի լեռնանցք—88, տ. Փոսպորոն:
Վարազ լեռան—95, 82:
Վարազայ վանք—82:
Վարազմանաւո ընդ—86, 82, 105:
Վարաժնունիք գավառ (Այրարատի)—86,
82, 107, 109, 111, 116, 117, 118:
Վարաժնունիք գավառ (Վասպուրական-
նի)—95, 82:
Վարաժնունիք գավառ (Տարուրերանի)—
94, 82:
Վարաժնունիք նախարարական տոհմ—82:
Վարանդա—70, տ. Մեւ Նարանդ գավառ:
Վարանդայի շրջան—77, տ. Պարսպանք
գավառ:
Վարառատ գետ—97, 82:
Վարդամարզ գետ—95, 63, 82:
Vardan, Varsan—83, տ. Վարդանա-
կերտ քաղաք:
Վարդանակերտ ավան (այժմ. Մարդա-
բայի գետանցքի մոտ)—75, տ. Ուլէոյ
գետ:
Վարդանակերտ գավառ—97, 83, 117:
Վարդանակերտ քաղաք—97, 83, 109:
Վարդանեան դաշտ—97, 48, 83, 102:
Վարդանէս գետ—101, տ. Ուարդանէս
գետ:
Վարդազէնի շրջան—55, տ. Խողմազ գա-
վառ:
Վարդգէստան—38, 82, տ. Վաղարշա-
պատ քաղաք:
«Վարջան, որ է Վիրք»—13, 26, 115:
Վարշակի ջերմուկներ—85, տ. Տատկոն
ավան:
Վեդի գետ—65, 76, տ. Ուրծաձոր գետ:
Վեդիի շրջան—76, տ. Ուրծաձոր գյուղ:
Վելիս-ցիխէ ամրոց—86, 83:
Վելիսցիխէ գավառ—96, 83, 104, 119:
Վելիսցիխէ գյուղ—82:
«Վելիսցիխէ»—82, տ. Վելիսցիխէ գա-
վառ:
Վելվելի-շայ գետ—37, 43:
Վենետիկ—17, 20:
Վերա գետ—63, տ. Սվկիրեթիս-վերն
գետ:
Վերին աշխարհ Վրաց—85—Աճ, 42, 48,
60, 61, 80, 83, 87, 104:
Վերին Դերջան—64, տ. Մանանաղի գա-
վառ:
Վերին Խաչէն—44, տ. Բերդաձոր գա-
վառ:
Վերին Տաշիր—48, Ժան:
Վերին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
շայոց:
Վերին Զաւախք—54, տ. Զաւախք Վերին:
Վերին Տաշիր—48, (ծան.), 84, տ. Տա-
շիր գավառ:
Վերիսա քաղաք—82, 83:
Վերջեմբիկ, Վերջենիկ գաղաթ—83, տ.
Վերջեմբիկ լեռան:
Վերջեմբիկ լեռան—84, 83, 106:

Վեան (Բիզանիա) քաղաք—94, 65, 83:
Վիլաշ-շայ գետ—37, տ. Առու-Պիժան
գավառ:
Վիշապ գետ—49, 101, տ. «Դեակոն, որ է
Վիշապ» գետ:
Վիշապ կոթողներ—79:
Վիրանշենիք գյուղ—81, տ. Սողոմոն
(Զապետրա) ամրոց:
Վիրա-Ափսազական պետութիւն—60:
Վիրք—85—86, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 39,
63, 67, 68, 69, 70, 83, 84, 101, 103,
104, 105, 106, 110, 114:
Վոլգա գետ—78, տ. Ռաճ գետ:
Վոճ գետ—84, 32, 72, 84, 104, տ. Ակա-
մսիս գետ:
Վրաստան—5, 6, 75, 81, 83:
Վրաց աշխարհ—19, 20, 24, 27, 34, 39,
40, 45, 48, 50, 54, 55, 56, 57, 59,
62, 63, 65, 71, 72, 73, 77, 78, 79,
83, 84, 86, 87, 90, 96, 105, 118, 119,
120, տ. Վիրք:
Վրաց մարզպանութիւն—84:
Վրաց դաշտ—67, 86, 87, տ. Յուրտա
քաղաք:
Վրկան աշխարհ (Արեւելեան Վրաստան)—
83, տ. Վրաց աշխարհ Վիրք:
Վրկան աշխարհ (Միջին Ասիայի)—92:
Վրկանից ծով—15, 58, 69, 84, տ. Կաս-
պից ծով:
Տալիսիկի ձոր—38, տ. Ասպականք գյուղ:
Տաղձանք վանք—66, տ. Մեծ Կոնք գա-
վառ:
Տաճիկը—107:
Տամբատ գավառակ—84, տ. Տամբատ
գյուղ:
Տամբատ գյուղ—96, 84:
Տամբեր գավառ—96, 84, 108, 117:
Տամբեր գյուղ—96, 84:
Տամբեր կամ Տեմբեր գյուղ—84, տ. Տամ-
բեր գյուղ:
Տաքաւոնի Տամոնիտիս—53, 60, 68, տ.
Կորդոք գավառ:
Տալիսիան գավառ—96, 84, 109, 117:
«Տալիսի»—Տալիսի բարբոտ—41, ծան.:
Տալոց աշխարհ—91:
Տալոց քար ամրոց—84, 64, 84:
Տալք նահանգ—84—85, 28, 32, 40, 44,
45, 52, 53, 54, 59, 64, 71, 75, 77,
84, 91, 94, 97, 98, 104, 106, 110,
118:
Տանա գետ—85, 84:
Տանայիս գետ—101:
Տանիս-խեւ գավառ—85, 84, 85, 104,
119:
Տանիկիան գավառ—84, տ. Տալիսիան
գավառ:
Տանձուտ վայր—85, տ. Տաշիր վերին:
Տանիր գյուղ—78, տ. Պտանդարիս գյուղ:
Տաշիս-Կարի գյուղ—83, տ. Վերին աշ-
խարհ Վրաց:

Տաշիր գավառ—86, 85, 104, 109, 118,
119:
Տաշիր Վերին գավառ—86, 85, 110, 118:
Տաշ-Ռումի գյուղ—53, տ. Թոննաւան ա-
վան:
Տաշրաշուր գետ—86, 63, 85:
Տաշրատափ լեռնադաշտ—86, 85:
Ծառ Տառ—84, տ. Տալք:
Ծառ-յաճո Տառ-Կարի—84, տ. Տալոց
քար:
Տապուրա—85, տ. Տերիկէ:
Տապասարան—102:
Տապարբտան երկիր—114, 115:
Տապաքանիս կղզի (Յիլոն)—16, 18:
Τάπουρα, Tapura—86, տ. Տերիկէ (Տա-
պուրա) քաղաք:
«Տառնիս»—84, տ. Տանիս-խեւ գավառ:
Dasin—49, տ. Դանն գաւառ:
Տաուլ գետ—86, տ. Տուս գետ:
Տավուքյար գյուղ—84, տ. Տալոց քար
ամրոց:
Տաւրական ցամաքակղզի (Խրիմ)—15:
Տաւրոյ բերան լեռնանցք—34, 44, 45, 47,
85, տ. Չորապաշակ:
Տաւրուքիան (Կողմն Տաւրանոյ) նա-
հանգ—94—95, 28, 33, 36, 38, 39,
40, 45, 49, 51, 52, 55, 62, 63, 65,
71, 76, 82, 85, 86, 92, 93, 94, 96,
97, 98, 106, 107, 118:
Տաւրոս լեռան—91—93, 54, 69, 85, 91,
100, 105, 107, 108:
Տաւթոն ավան—95, 85:
Տաւիկ գավառ—95, 85, 107, 116:
Տաւիկ գետ—94, 85:
Տաւիկ-սու գետ—85, տ. Տաւիկ գետ:
Տարանտէ ավան—92, 85:
Tarauna երկիր—85, տ. Տարանոյ գետ:
Տարան գավառ—94, 70, 71, 74, 76, 85,
97, 106, 107, 116:
Տարանոյ գետ—96, 85:
Ταρών, Ταρανών, Ἀλματ—85, 74, տ. Տա-
րան գավառ:
Տարաքսու գյուղ—72, տ. Յուլիսպալիս
ամրոց:
Taritahinili—11, տ. Արտաշիսեան
աւան:
Տարոն գավառ—71, 92, տ. Տարան գա-
վառ:
Տարոնոյ գետ—46, տ. Տարանոյ գետ:
Τηλεβόας—70, տ. Մեղ գետ:
Տեկորոյ գետ—71, տ. Մրեն ավան:
Τηχης—50, տ. Դէզիք գավառ:
Տեմեր—84, տ. Տամբեր գյուղ:
Tephrike—86, տ. Տերիկէ:
Տերիկէ (Տապուրա) ավան—93, 86:
Տիարի—35, տ. Այրարուանք գավառ:
Տիգրանակերտ գավառ—94, 68, 69, 72,
86, տ. Նփոնտ գավառ:
Տիգրանակերտ քաղաք—38, 73, 86, տ.
Նփոնտ, Նփրկերտ, Տիգրանակերտ,
Մարտիրոսպալիս-քաղաք:
Tigre վայր—84, տ. Տալիսիան գավառ:

Տիգրիս գետ—94, 41, 45, 50, 54, 56, 59, 68, 69, 71, 85, 86, 92, 106, 107, 114.
 Տիգրիս (Դկլաթ) գետ—75, 86:
 Տիգրիսի ակունքներ—33, տ. Աղբերք Տիգրիս գետոյ:
 Տիգրոն քաղաք—23:
 Տիրիկէ քաղաք—40, տ. Տիրիկէ (Տապուրա) ավան:
 Τιφλίς—86, տ. Տիգրիս քաղաք:
 Տլուք—49, տ. Դոլիխէ ավան:
 Θωσπία, Thospia—82, տ. Վան քաղաք:
 Տղետա (Դուգուլա) գյուղ («Աիճ Մայրոյ») —90, տ. Դիդի Կախէթի:
 Տղմուտ գետ—96, 38, 46, 86:
 Տմորիաց աշխարհ—32, 78, տ. Տմորիք:
 Տմորիք—75, 53, 86:
 Տող ամրոց—70, 89, տ. Քթիշ ամրոց:
 Տող գյուղ—89, տ. Տող ամրոց:
 Τόμας Σομφια բերդ—53, տ. Թմնիս (Տոմիսա) ամրոց:
 «Տոմնիս խեւ»—84, տ. Տանիս-խեւ գավառ:
 Տոսպ գավառ—95, 79, 82, 86, 108, 117:
 Տոսպայ ծով (Thospitis)—37, 45, 82, 86, տ. Բզնունեաց ծով:
 Տոսպ-Ռշտունիք գավառ—79, տ. Ռշտունիք գավառ:
 Տոքեան կղզի—95, 45, 86, 107:
 Տուարածատափ գավառ—94—95, 86, 107, 116:
 Տուարածինի-խորի—86, տ. Տուարածատափ գավառ:
 Տուլու—64, տ. Վերին Դերջան գավառ:
 Տուլուջա գյուղ—59, տ. Կողբ ավան (Ճակատք գավառի):
 Տումեշկի—53, տ. Թմնիս (Տոմիսա) ամրոց:
 Տումի գյուղ—70, տ. Գոռոզու բերդ:
 Tumni—60, տ. Տամոնիտիս:
 Tumurgu, Tumurray—86, տ. Տմորիք աշխարհ:
 «Տուն Կաղմոսի» (Կատմուխի, Կաղմուխի)—86, տ. Տուռ-Արդին (Մալգէք) գավառ:
 Τυσρα Տուշպա քաղաք—51, 79, 82, 86, տ. Վան քաղաք:
 Տուս գետ—86, 86:
 Խոջմո—տ. Թուշք ազգազաւառ:
 Տուս-Քուստակ գավառ—86, 86, 105, 109, 118, 120:
 Տուռ-Արդին (Մալգէք) գավառ—74, 66, 69, 71, 86, 113:
 Տուռ-Արդին լիւրիք—74, 86, 118:
 Tūra Asuma—36, տ. Աշիմուն լեռան:
 Tūra de Sala—65, տ. Մասիս լիւրիք:
 Տուրուբերան նահանգ—60, 71, 85, տ. Տաւրուբերան նահանգ:
 Տոի գավառ—87, 86, 105, 109, 118, 120:
 Τζούμαερդ—76, տ. Չորմայրի գավառ:
 Տրապիզոն էմպուրոն—87, 86, 103:

Տրապատունիք գավառ—75, 86, 109, 117:
 Տրսու (Տրտուական) գետ—87, 86:
 Թեղուսի Տփիլիսի գավառ—77, 86, տ. Պարուար գաւառ:
 Թեղուսի, Թեղուսի Տփիլիսի, Թրիլիսի քաղաք—86, տ. Տփիլիս քաղաք:
 Տփիլիս քաղաք—86, 74, 77, 86, 87, 104:
 Թրոնալտոյ—54, տ. Թուրք գավառ:
 Յելի (Եղլի) լիճ—85, 56, 87, 106, տ. Մովակ Հիսիսոյ:
 Յելլոն կղզի—19, տ. Տապուրանիս կղզի:
 Ենթ Զոջի Յիլիս Գոջի—41, տ. Արքէոպոլիս քաղաք:
 Ենթաճնի Յիսապատնի ցեղ—87, տ. Յիսապատնի ազգազաւառ:
 Յիսապատնի ազգազաւառ—86, 84, 87, 102:
 Յիսիսկի գյուղ—36, տ. Ալէէտիս-խեւ գավառ:
 Յիսուի (Սուխուի) քաղաք—80, տ. Սեբաստուպոլիս (Դիոսկուրիա) քաղաք:
 Յիսուիք ազգազաւառ—80, 87, 102, տ. Սաղիսուիք գավառ:
 Ենթաճնի Յիսապատնի գավառ—87, տ. Յիսապատնի քաղաք:
 Յիսապատնի գավառ—86, 87, 104, 119:
 «Յիսապատնի» «Յիսապատնի» գավառ—87, տ. Յիսապատնի գավառ:
 Յիսապատնի գետ—87, տ. Յիսապատնի գավառ:
 Յուրտագիտ—86, 45, 87:
 Յուրտա քաղաք—86, 45, 77, 86, 87:
 Եւրոպայ, Եւրոպայ Յուրտագիտ, Եւրտագիտ քաղաք—87:
 Յոր գյուղ—87, տ. Յոր քաղաք:
 Յոր քաղաք—97, 87:
 Յուլի (Եւրոպայի մոտ) լեռան—86, 87:
 Փաղեմոն ավան—81, 88:
 Παλατρον χαστρον Փալաքուրոն կաստրոն ամրոց—91, 88:
 Փալանթրոն-դաղ—35, 70, տ. Ալթուրոն-կունք լեռան:
 Փամբակ գետ—85, տ. Բամբակաձոր:
 Փալտակարան նահանգ—97—98, 32, 34, 57, 62, 63, 67, 71, 81, 83, 88, 92, 93, 106, 109, 117, 118:
 Փալտակարան քաղաք—97, 43, 63, 75, 88, 106:
 Գանձաձոր Փանաւարի—77, տ. Պարուար գավառ:
 Փանասկերտ ամրոց—85, 88:
 Փանասկերտ գյուղ—88:
 Գանձաձոր Փանասկերտի ամրոց—88, տ. Փանասկերտ ամրոց:
 Παργουον Փառնագիւրոն—88, տ. Ոսկեհանք:
 Փառնագիւրոն ամրոց—84, 88:
 Փառնոս ամրոց և քաղաք—86, 88:
 Փառնոսի թագաւորութիւն—88:

Փանակիա (Կերասունտ) քաղաք—83, 58, 88:
 Փանէս գավառ—86, 88, 99, 109, 117:
 *Փանուրազներտ ամրոց—88, տ. Փանասկերտ ամրոց:
 Փասանաւորի գյուղ—56:
 Փասիս գետ—84, 50, 88, 103:
 Փասիս քաղաք—84, 88, 103, տ. Փոլիք քաղաք:
 Փասիս, Փասիսիւր—44, տ. Բասեան գավառ:
 Փասիս ազգազաւառ—86, 88, 102:
 Փարկին քաղաք—72, տ. Նիփրիկերտ քաղաք:
 Փարվան լիճ—96:
 Փարփարա գետ—113:
 Փելլ-Խարուր գյուղ—77, տ. Պերոզ-Նապոլի քաղաք:
 Փենեկ (Բանակ)—14, 15, տ. Բերդացիոր գավառ:
 Փենեկ—88, տ. Փենոտակ գյուղ:
 Փենոտակ գետ—76, տ. Պաղին գետ:
 Փենոտակ գյուղ—86, 88:
 Փերին դավառակ—54, տ. Լուսաթափէք քաղաք:
 Philadelphia (Philadelphía, Φιλαδέλφεια)—43, տ. Բակուրակերտ ավան:
 Փիլադելփիա—43, 88, տ. Բակուրակերտ ավան:
 Փիլիկա քաղաք—60, տ. Կորդուք գավառ:
 Փիլիկ գյուղ—60, տ. Փիլիկա քաղաք:
 Փիլիք ազգազաւառ—102:
 Փիլիկայան գյուղ—46, տ. Բոնակայան գյուղ:
 Փիլիկայան լեռանցք—46, տ. Բոնակայան լեռանցք:
 Փիլիկայան ազգազաւառ—102:
 Փիլի գյուղ—60, 99, տ. Զաղիկ գյուղ:
 Գեօրգել, Գեօրգել Փիլիկիւնի, Փիլիկի—88, տ. Փիլիք ազգազաւառ:
 Փոթի քաղաք—88, տ. Փոլիք քաղաք:
 Փոթի (Փուրիք) ազգազաւառ—86, 84, 88, 102:
 Փոլիք քաղաք—88, տ. Փասիս քաղաք:
 Փուլիք ազգազաւառ—102:
 Փոսպոն լեռանցք—83, 88:
 Փոսպոն ամրոց—83, 88:
 Փոսիք ազգազաւառ—88, 119, տ. Փոթիք:
 Փոսպոն լեռիւր—101:
 Փորթա գյուղ—73, տ. Շատրուք ամրոց:
 Փոթիսի գետ—79, տ. Սամբիլ գավառ:
 Փոթի Արթակ գաւառ—35, 108:
 Փոթի Ասիա—8, 13, 15:
 Փոթի Զաւ գետ—76, 52, 88:
 Փոթի Լիպիլի գետ—80, տ. Սաղիսուիք գավառ:
 Փոթի Խարուր գետ—60:
 Փոթի Զաւ—92—83, 15, 24, 26, 32, 35, 44, 48, 53, 58, 62, 66, 67, 68, 69, 80, 85, 88, 89, 105, 107, 112:
 Փոթի Զաւրանդ—105, 120:
 Փոթի Զաւրի թագաւորութիւն—35:

Փորր Մասիս լեռան—96, 84, 88, 89:
 Փորր Սինիք—70, տ. Մեւ Հարանդ դա-
 վառ:
 Փոհիքոս—101:
 «Փիթ»—54, տ. Լիֆիթ:
 Փալաքոս չափոս ափան—88, տ. Փա-
 լակրու կաստրոն:
 Քաբառն գետ—113:
 Քաղուչ երկիր—115, տ. Կատիշք ազգա-
 դաւառ:
 Քալաթ-Բալի գյուղ—41, տ. Բարբալիսոս
 քաղաք:
 Քալաթոնի Քալաթի գավառ—88, 89,
 տ. Քաղաղաշտ գավառ:
 Քալաթի ճոճոնն Քալաթի Արտանիսս,
 տ. Արտանիս քաղաք:
 Քալաթի Մոնեդա Քալաթի Մոնեդա—89,
 տ. Քալաթոն:
 Քալիկա (Նիկոփիա) քաղաք—72, 89,
 112, տ. Նիկոփիա քաղաք:
 Քաղ (Քեղ) գավառ—94, 89, 107:
 Քաղաքերի ամրոց—87, 89:
 Քաղաքերի գավառ—87, 89, տ. Քաղա-
 դաշտ (Քալաթ) գավառ:
 Քաղաղաշտ (Քալաթ) գավառ—87, 89,
 105, 120:
 Քաղաթոր գավառ—89, տ. Քաղաթոր
 գավառ:
 Քաղաթոր (Սերոշ) գետ—87, 89:
 Քաղաթուրաշտ—82, տ. Վաղաթուրաշտ
 քաղաք:
 Քաղիրթ (Շիթիթմա) գետ—94—94, 33,
 73, 79, 89, 107, 114, տ. Շիթիթմա
 գետ:
 Քաղիկիկէ «փորր աշխարհ»—72, 89,
 112:
 Քաղաթաղ—32, տ. Աղաճնք գավառ:
 Քաղաթաղ լեռնաղթա—49:
 Քաղաթոն (Սոնդա) քաղաք—82, 56,
 78, 89:
 Քաղաթոնի Քաղաթոնի—89, տ. Նա-
 խոթք:
 Քաղաց քաղաք (Հուր)—85, 41, 63, 89,
 տ. Հուր:
 Քաղաքներ, Քաղաքներեաց երկիր—
 46, 89, տ. Դառնի գավառ:
 Քաղաթ Քաղաթի Քաղաթի—89, տ.
 Քաղաթ քաղաք (Հուր):
 Քառն Մանակերտի ամրոց—95, 64, 89:
 Քասաղ ափան—86, 72, 89:
 Քասաղ գետ—86, 66, 111:
 Քաւաղիք ազգագաւառ—89, տ. Դաւաղ
 ազգագաւառ:
 Քարաղաղ Նիկոփիան—89, տ. Քառն Մա-
 նակերտ, ցամաքակղզին Մանակերտ:
 Քարթլի երկիր—87:
 Քարթլիի Նոփիտ—83:
 Քարթանք գյուղ—40, 88, տ. Ոսկեճանք:
 Քեւաթ—47, տ. Գեղաթոնի ափան:
 Քեւաթաթի շրջան—44, 82, տ. Աղաճնք
 գավառ:
 «Քեթ»—56, տ. Մոթլի գավառ:
 Քեղ գավառ—88, տ. Քաղ (Քեղ) գավառ:

Քեմաթ—57, տ. Կամաթ ափան:
 Քեռոսն—15:
 Քեռան գետ—59, տ. Կեռան գետ:
 Քեռան-դարասի—50, տ. Քեռան գետ:
 Քեռոն—59, տ. Կեռոն ամրոց:
 Քերս—40, տ. Արտագերս ամրոց:
 Քըղը-Ըրմաք գետ—32, տ. Ալիս գետ:
 Քըղի—60, տ. Կոլոքերի ամրոց:
 Քըղի ափան—40, 55, տ. Արտալեռն ամ-
 րոց:
 Քըղի-սու—70, 76, տ. Մեւ Դալ գետ:
 Քթիշ ամրոց—97, 70, 89:
 Քիլիթ գյուղ—48, տ. Գոլթն ափան:
 Քիլիս քաղաք—59, տ. Կիլիզա ափան:
 Քիշ—48, տ. Գիշ (Շաքի):
 Քիշ քաղաք—94, 89, 114, տ. Աշտուրի-
 կիշ:
 Քիտ ցեղ—90, տ. Քուտք ազգագաւառ:
 Քլիմար (Կուտմոն) քաղաք—94, 61,
 89, 114:
 Քլալվա (Կեւարու) գյուղ—47, տ. Գեղա-
 լու գավառ:
 Քլաղբիկ գյուղ—79, տ. Սանասուն (Սա-
 սուն) ամրոց:
 Քլոնա-Հաճար ափերակներ—51, տ. Հա-
 ռեհաւան քաղաք:
 Քլոմուր-Հալ գետ—39, տ. Արարակ
 բերդ:
 Քլուրակ-Հալ գետ—73, տ. Կուրակ գետ:
 Քլոնդալի-Հալ գետ—62, տ. Հարճանք
 գավառ:
 Քլոն-սու գերեւի գետ—60, տ. Կորոշ
 ձոր գետ:
 Քլոն-Հալ—61, տ. Սոկաւետ լեռն:
 Քլոփի-բլուի—44, տ. Բասեան (Վաղար-
 շաւան) ափան:
 Քոթալիս քաղաք—60, տ. Կոտա քաղաք:
 Քոտալիս գետ—112:
 Քուդեթք ազգագաւառ—85, 89, 102:
 Քւեղ-ճաճ Քուեղ-ճաճ ափան—86, 89:
 Քուեղ-ճաճ գավառ—86—86, 89, 104,
 119:
 «Քուեղ»—89, տ. Քուեղ-ճաճ գավառ:
 Քւեղի ամրոց—86, 90:
 Քւեղի ճաճ Քուեղի-ճաճ գավառ—90,
 տ. Քուեղի ամրոց գավառ:
 Քւեղի ճաճ Քուեղի-ճաճ գետ—
 90, տ. Քուեղի գետ:
 Քուրթք (Կուրտուք) ազգագաւառ—
 101:
 Քուրա գետ—86, 89:
 Քուրափոր գավառ—86, 48, 83, 87, 89,
 90, 104, 118, 119:
 «Քուրի կափոր», «Կափոր»—89, տ. Քուի-
 շափոր գավառ:
 Քւտաթոն, Քւտաթոն Քուեղի-ճաճ, Քու-
 թալիս քաղաք—60, տ. Կոտա քա-
 լաք:
 Քունանակերտ—63, տ. Հունարակերտ
 (Կանդիս) ամրոց:
 «Քուեղ»—89, տ. Քուեղ-ճաճ գավառ:
 Քուի լուրի ցեղ—101:

Ալ-Քուեղ լեռնանք—51, տ. Երկրորդ
 Հալ:
 Քուտաթի գավառ—90, տ. Քուտի գա-
 վառ:
 Քուտի դաւառ—86, 90, 99, 109, 120:
 Քուտք (Խիտք) ազգագաւառ—86, 90,
 102:
 Քուտակ ի Խորասան—114:
 Քուտի Խորասան—14:
 Քուտակ ի Կապկոն—114, 115:
 Քուտի Կապկոն—14:
 Քուտի Փանէն գավառ—105:
 Քուրուս գյուղ—59, տ. Կիւրուս ափան:
 «Քորդիթի», «Քուրդի», «Քորդի»—48,
 տ. Գուրդի-ձիւրի գավառ:
 Քսանի գետ—61, 87, տ. Կսանի գետ:
 Քնոն ճաճ, Քնոն ճաճ Քսանի-ճաճ—
 61, տ. Կսանի-ճաճ գավառ:
 Քսոփիս գավառ—61, տ. Մոխնարի գա-
 վառ:
 Քւեղ ճաճ Քւեղ-ճաճ ափան—
 78, տ. Հաւաթ Ներքին գավառ:
 Քւեղ ճաճ Քւեղ-ճաճ Քւեղի—83, տ.
 Վերին աշխարհ Վրաց:
 Քւեղ Քարթլիի դաւաղալ—67:
 Քրիկ բերդ—93, 49, 90, 107:
 Քրիս գետ—86, 45, 55, 63, 87, 90, տ.
 Ցուրտագետ:
 Քրոն ճաճ Քրիսի Խրաթի—87, 90, տ.
 Ցուրտագետ:
 Յեկե—58, տ. Վահկա բերդ:
 Յեկե-փաղա կալարան—50, տ. Դրոնք
 Կիլիկիոյ (Մալիս):
 Ֆրակտին (Fraktin) գյուղ—88, տ.
 Փալակրու կաստրոն:
 Վալ, Վալ[ա]յ—74, տ. Ողական
 ամրոց:
 Oleoberda Օլեոբերդա—75, տ. Ուղեոյ-
 բերդ:
 Օլի-Հալ—45, 64, տ. Բոխ գետ:
 Olotoedariza—32, տ. Աղաճալ-
 ալ (Աղաճալալի) գյուղ:
 Օձոն—85, տ. Տաշիր գավառ:
 Օձրի գետ—79, տ. Սամցխէ գավառ:
 Օսղարա գյուղ—48, տ. Դանդաքսնն
 գյուղ:
 Oskiola—74, տ. Ոսկեղայ ափան:
 Օսմանիկ գյուղ—77, տ. Պեմուլիս ափան:
 Otene—75, տ. Ուտի Ասանճալ գա-
 վառ:
 Օրամար ափան—71, տ. Մոթոլանք գա-
 վառ:
 Оранс-параси դետ—88, տ. Արուսեանի
 ձոր գավառ:
 Օրեն-Կալա—88, տ. Փայտակարան քա-
 լաք:
 Օվաճրի Վիճակ—73, տ. Շաղաղմք գա-
 վառ:
 Օրդու Նափաճանգիստ—60, տ. Կոտիորա
 քաղաք:
 Օրդուբադի շրջան—48, տ. Գոլթն գա-
 վառ:
 Օրկովի գյուղ Արագածոտն գավառի—75:
 Օրտու—75, տ. Որդոք գյուղ:

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Արթուր Նեկրեսկի—78:
Աբրահամ Ա. Աղբաթանցի կաթողիկոս—25:
Աբրահամյան Ա. Գ.—12, 19, 42:
Ազաթանգեղոս—51, 69, 77, 95, 96:
Ազաթանգեղոս—8:
Ազաթանգեղոս—12, 13, 16, 19:
Ազրիպպա—9:
Адонц Н. Г.—23, 41 (ժան.),—63:
Адрианова-Перетц Б. П.—66, ժան.
Ալեքսանդր Մակիդոնացի—12, 80:
Ալիշան Ղ.—38, 49, 59, 76, 77, 78:
Ալուզ իշխան Անգեղտան ավանի—56:
Անառյան Հ. Հ.—76, 77, 92, 93:
Ամմիանոս Մարկելլինոս—58:
Անահիտ աստվածուհի—36, 50:
Անանիա Շիրակացի—7, 11, 12, 19, 26, 42, 94:
Ապոլոն աստված—94:
Ասպարուհ բուլգար—101:
Ասողիկ Ստեփաննոս Տարոնացի—34, 63, 79:
Արամազդ աստված—26, 27, 36:
Արգիշտի Ա.—50:
Արիստոտել—8, 12:
Արիստոտել—95:
Արկաթիա թագավոր Մոփրի—35:
Արշակ Գ.—24:
Արմեն ցեղանուն—40:
Արտաշես Ա.—22, 33, 41, 52, 87:
Արտաշես Որոզ—115:
Արտաշիկ Ա Պապական—22:
Արուբանա աստվածուհի—36, 39:
Ավիննոս Ռուփոս Փետտոս—8:
Ավֆիդիոս (Aufidius)—68:
Արեշտյան Ս. Ս.—6:
Բալադուրի (Բալաձորի) պատմիչ—61:
Բակուր Մարաստանի թագավոր—43:
Բել-Նահապետ—62:
Բոգդանովիչ Վ. Գ.—28:
Սուրբ Գորգոն—59:

Գնեկ պատանեակ—85:
Գործակալյան Հ. Ն.—28:
Դրիպո—25:
Դուշար (որդի Շարայի)—78:
Даль В. Դալ Վ.—91, 93:
Դարեհ Ա.—63, 80, 84:
Դեմոկրիտ—8:
Դիկեարքես—8:
Դիոդորոս Սիկիլիացի—62:
Դիոկղեսիանոս—11:
Դիոնիսիոս Պերիեզետես—8:
Дитмар А. Б.—8, 9:
Եղիշ—34, 35, 41, 43, 53:
Եվսեբիոս Կեսարացի—58:
Եվրիպիդես—95:
Երեմյան Ս. Տ.—5, 6:
Երուաղ—73:

Հարեհ թագավոր, հայր Արտաշես Ա-ի—33, 52:
Հաբարիա Հանտոր—19, 25, 42, 43:
Հենոք Գլակ—92:

Իվրիպիդես ոլբերգակ—95:
Էրատոսթենես—8, 9:
Էփրիկեան Ն. Ս.—54:

Թևոդոս Ա. Մեծ կայսր—11, 26, 31, 37, 50, 88:
Թևոդոս Բ. Փոքր կայսր—58:
Թեոփանես Միտիլենացի—66, 67, 68:
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտա—73:
Թովմա Արծրունի—35, 38, 45, 61:

Թնճիճյան Ղուկաս—6, 54:

Լեվշինով Ա. Օ.—28:

Khazadian Zatik—17, 18:
Խոսրով Ա. Անուշիրվան—23, 77:
Խոսրով Բ. Պարվեզ—24, 25, 26:

Խոսրով Գ Կոտակ—49:
Խոսրով Ա. Մեծ—51:
Խուզբազ բուլգար—101:
Худабашев Александр—93:

Երեմյան Ն. Բ. Կալարաձե Ա. Ն.—84:
Կավատ Ա.—23:
Կափանյան Մանվել—28:
Կեղծ Արիանոս—8:
Կեղծ Արիստոտել—12:
Կեղծ Կալիսթենես—58:
Կեղծ Պլուտարքոս—8, 9:
Կիրակեց աստվածուհի—96:
Կիրակոս Գանձակեցի—44:
Կլավդիոս կայսր—68:
Կյուրիոն կաթողիկոս վրաց—25:
Կոզմաս Բնդիկոպլիվատ (Կոստանդին Անտիոքացի)—9:
Կուրբատ բուլգար—101:

Հաղկերտ Բ—23:
Հակոբյան Վ. Ա.—33, 54, 56:
Հակոբ Կարնեցի—33 ծան. 1, 40, 54:
Համդալահ Դադլինի—32, 46, 49, 50, 72, 80:

Հալկ Նահապետ—51, 62:
Հեկատոն Միլետացի—8:

Henning B.—66 (ժան.):

Հերակլ Ա.—24:
Հիպարքոս—10:
Հյուբլման Հ.—6, 35, 38:

Honigmann Ernest—21, 83, ժան.:
Հուսիսեփանոս Ա. կայսր—24, 37, 44, 50, 57, 70, 77, 88:

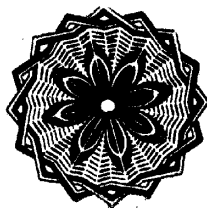
Ղազար Փարպեցի—96:
Ղափանցյան Գ. Ա.—74:
Ղաուրշիշվիլի Սիմոն—66, ծան.:
Ղևոնդ պատմիչ—32, 56, 74, 75, 81, 83, 87, 88:

Հովհաննիսյան Մ.—50, 56:

Մադա—115:
 Մադեն (Կողբիսի թագավոր)—115:
 Մալխասյանց Ստեփան—17, 93, 94, 98, 99:
 Մանանդյան Հ. Հ.—11, 12, 77:
 Մանիլիոս—8, 9:
 Մավրիկիոս կայսր—24, 25, 26, 65:
 Մատթեոս Ուռնայեցի—98:
 Մարինոս Տյուրոսցի—8, 9:
 Maricq André—21:
 Մարկկվարտ (Marquart J.)—3, 6, 14, 19, 62, 66 (ծան.), 83 (ծան.):
 Մարտիրոսյան Նշան—40:
 Mapp H. Я.—73, 81:
 Մենուա թագավոր—89:
 Մենանդրոս—95:
 Մեսրոպ Երեց Մատենագիր—78:
 Մեսրոպ Մաշտոց—62:
 Müller Konrad—31:
 Միհր աստված—27, 42, 49, 94, 95:
 Միքայել Աստուլիատես—43:
 Մխիթար արքա—91:
 Մխիթար Գոշ—60:
 Moïse de Corène—19, տ. Մովսես Խորենացի:
 Մովսես Խորենացի—7, 19, 21, 22, 33, 36, 39, 45, 69, 74, 76, 77, 78, 79, 86, 87:
 Մովսես Կաղանկատուացի—92:
 Մուշեղ Մամիկոնեան—27, 78:
 Մորոպով Վ. Ա.—28:
 Յակոբ Կարենցի—33, 40, 54:
 Յակոբ Մծբնացի—95:
 Յասովկ—115:
 Ներսէս որդի Շապուհ Ա.—7:
 Ներսես Լամբրոնացի—95:
 Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոս—54:
 Նոյ նահապետ—18, 39, 53:
 Շամես Ա թագավոր—73:
 Շապուհ Ա. Սասանյան—22, 66, ծան.:
 Շապուհ Բ—86:
 Շարայ (Հայր Գուշարի) Շիրակի առասպելական նահապետ—78:
 Շուշանիկ-Վարդուհի դուստր Վարդան Մամիկոնյանի—87:
 Ռիստանես—75, 87:

Ուռնուով Վ. Վ.—28:
 Որմիզդ-Արտաշիր—21, 22, 66, ծան.:
 Րմիզդ Դ—26:
 Чалоян В. К.—12:
 Պապ «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—31:
 Պապպոս Աղեքսանդրացի—11, 13, 18, 20:
 Պավսանիոս—8:
 Պատկանյան Ք.—11, 14, 21:
 Патканов К. П.—11, 14, 16, 21, 92:
 Պարմենիկ—8:
 Պլատոն—12, 95:
 Պլինիոս Ավագ—8, 9, 21, 50, 53, 54, 58, 68, 69, 71, 78, 86:
 Պոլիբիոս—43:
 Պոմպեոս Գնեյոս զորավար—67, 69:
 Պոմպեոս Տրոգոս—68:
 Պոսիդոնիոս—8, 12:
 Պտղոմեոս Կղավդիոս—5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 32, 39, 41, 46, 47, 48, 50, 53, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 81, 82, 101, 102, 113, 115:
 Պրոկոպիոս Կեսարացի—88:
 Ջաջանիցցու ոց. Ջավախիշվիլի Ի. Ա.—31, 78, 83:
 Ջուանչեր Միհրական Աղուանից իշխան—76:
 Ռուսա թագավոր Ուրարտուի—73:
 Ռուսկովսկայա Մ. Ս.—32:
 Սահակ գրիչ—72:
 Սահակ Պարթև—23:
 Սանատրուկ Արշակունի «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—88:
 Սարգոն Բ—51, 52, 62:
 Սերեոս պատմիչ—27, 65, 72:
 Սենեկա—8, 9:
 Մեն-Մարտեն—84:
 Скаткин Н. И.—8:
 Սմբատ սպարապետ—77:
 Սմբատ Բ Տիեզերակալ Բագրատունի «Թագավոր Հայոց»—63:
 Սուլինես—8:
 Սուքրյան Աբսեն (Soukry A.)—11, 13, 19, 91:

Սվիդաս—11:
 Սվիրսկի Ա. Ս.—28:
 Ստեփաննոս «Ծպիսկոպոս Կողբ գաւառին և քաղաքին Շամբորոյ»—59:
 Ստեփաննոս Միւնեցի—41:
 Ստեփաննոս Օրբելեան—22, 23, 78:
 Ստրաբոն—8, 9, 32, 35, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 67, 68, 74, 79, 80, 91:
 Վախուշտի արքայազն պատմիչ և աշխարհագրագետ—50, 83, 87:
 Վահրամ Զուբին—26, 27:
 Վաղարշ Ա «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—82:
 Վաղարշակ Արշակունի արքայազն—31:
 Վարազ-Գրիգոր Միհրական «առաջին իշխան Աղուանից»—76:
 Վարդան պատմիչ—32, 52, 62:
 Վիտրովիոս—8:
 Վստամ—26:
 Վոսմ Բ Կրման—23:
 Վրթանես Քերթով—25:
 Տակիտոս—46:
 Տեր-Մկրաչյան Գալուստ—12:
 Տիգրան Բ Մեծ—24, 60, 69, 72:
 Томсон Дж. О.—8, 10, 11, 12:
 Տրդատ Ա. Արշակունի «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—43:
 Տրդատ Գ. Մեծ «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—22, 23, 24, 26, 27, 82:
 Тревер К. В.—21:
 Փաւստոս Բուզանդ մատենագիր—37, 44, 46, 53, 69, 85, 92, 93, 94, 95, 98:
 Փերիտանյան Ա. Գ.—66, ծան.:
 Փլավիոս Արիանոս—8:
 Փիլոն Երրայեցի—12:
 Քաջբերունի—94:
 Քսենոֆոն—60, 70, 78:
 Օգոստոս կայսր—8, 9:
 Օլեարիուս (Olearius)—32:
 Ֆիշեր (Fischer)—10, 11, 13, 14, 18:
 Fortia D'Urban—31:

ԲՈՒՍԱԿԱՆ, ԿԵՆԴԱՆՄԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազոալ թռչուն—91, 94, 95:
 Ազնիւ եղջերու—93:
 Ակն բիրեղ—93, 91, 107:
 Ալծեամն—Բ4, Գ6, 91, 98, 108:
 Ալծ վայրի—91, 98, 106:
 Աճարի, աճարենի ծառ—95:
 Աղավնի—95:
 Աղտոր բույս—Բ4, 91, 110:
 Աղտք աղահանք—Գ4, 91:
 Անալուծ կենդանի—Բ5, 91, 92, 110:
 Անիդ թռչուն—Բ4, 91, 92:
 Անծեղ թռչուն—94:
 Առեւծ, առիւծ—Գ3, 92, 107:
 Առն և արտի կենդանի—Բ3, 92, 98, 106:
 Առօս թռչուն—Բ4, 92:
 Արաւ թռչուն—96:
 Արքայական կաղին (արքակաղին)—94, 96:
 Աքլոր, քաղաղ—96:

Բալամուտ—97:
 Բակլա—96:
 Բամբակ—Գ7, 92, 109:
 Բանջար—96:
 Բարտի ծառ—95:
 Բիրենդն—91:
 Բողկ—96:
 Բու—94:
 Բուխակ—94:

Գազպէ—Գ4, 92, 108:
 Գահրշակ—108:
 Գանգար փուշ—97, 108:
 Գարի ինքնաբույս—Գ7, 92, 109:
 Գերերի բույս—Գ7, 92, 109:
 Գետնասունկ—92:
 Գի ծառ—96:
 Գինի—Գ6, 92:
 Գղթոր—Գ4, 92, 107:
 Գողակ—92:

Դաբնիք, դափնի—96:
 Դամասկիան պաղակուար—91:

Դեզնուկ թռչուն—Գ4, 93, 107:
 Դոմբալա բույս—92:
 Եղէգն—93:
 Եղեգունք—Բ7, 93:
 Եղնիկ—92, 93:
 Եղն—92, 93:
 Եղջերու—Բ4, 92, 93, 106:
 Երէ—Բ4, Գ3, 93, 106, 107, 108:
 Երկաթ—Գ3, Գ5, 93, 106, 108:

Հառիկ—Գ5, 93, 108:
 Հանիդ—106:
 Հարաւ—106:

Էշ—99:

Ընծուղտ—92:
 Ընկուղ—95:

Քանծր թռչուն—96:
 Քատրի բույս—91:
 Քեղոշ ծառ—99:
 Քղենի—94:
 Քուղ—Բ4, 94, 110:

Ինձ դեղեցկախայտ—Գ5, 94, 108:
 Իշավայրի—99:

Լորի—96:
 Լոշտակ—94:
 Լորամարգի—94, 95:
 Լոր—94:

Խնձոր—96:
 Խող—Բ4, 94, 106:
 Խունկ—99:

Սնարեկ—93:
 Կաղնի ծառ—92, 97:
 Կաշաղակ—94, 95:
 Կասկէնի ծառ—94:
 Կասկամ թռչուն—94:
 Կաստանայ—94:

Կաստանեն (մաշկամիրգ)—Գ4, 94, 108:
 Կատակ թռչուն—Բ7, 94, 95, 109:
 Կատակ-ազոալ թռչուն—95:
 Կատաք թռչուն—94:
 Կարմրախայտ—96:
 Կարմիր ծծմբուկ—94:
 Կաքա—Բ4, Գ5, 94, 95, 96, 106, 108:
 Կանեփ—97:
 Կեչեղակ—94:
 Կլկիթ—95, 98, 106:
 Կինձ—94:
 Կիսամարդ—96:
 Կկու—94:
 Կոծոխուր բույս—91:
 Կոկորդիլոս—97:
 Կովկասյան բամբակ—92:
 Կուպր—97:

Հաճարուկ—95:
 Հաճարի ծառ—94:
 Հաճարենի—95:
 Հաճառածառ—Բ6, 95, 110:
 Հարինգ—98:
 Հաւք—Գ3, 96:
 Հաւք հարակաւորք—Բ4, 92, 93:
 Հացի ծառ—92:

Չիագետ—97:
 Չիթենի—96, 109:
 Չիդկ—Գ4, 96, 107:
 Չուկն—Ա6, Բ5, Բ3, Գ8, Գ5, 96, 98:

Ճանդառ ծառ—95:

Մանանայ—92:
 Մանրագոր բույս—Գ5, 96, 108:
 Մաշ կարմիր և սպիտակ—Գ4, 96:
 Մաշկամիրգ—94, 108:
 Մաշմրգի—94:
 Մարի—96:
 Մարդամատ—96, տե՛ս լոշտակ:
 Մեղր—108:

Մկնդեղ—93:

Մրտենի—98:

Մուրտ—97, 95, 96, 97, 109:

Մուրտք խնկենիք—96:

Ցաղաղ թռչուն—94:

Յամսիկ—109:

Նաւթ—94, 93, 97, 107:

Նաւթ սպիտակ—94, 96, 97, 98, 107, 108:

Նաւթ սև—94, 96, 97, 98, 107:

Նահանգ—93, 97:

Նշենի, նշի—99:

Նոճի—96:

Նուշ—94, 95, 97, 110:

Նուռն ազնիւ—97, 97, 109:

Նուռն թթու—94, 97, 110:

Շագանակ—94, 108:

Շագանակենի—94:

Շահպալուտ—94:

Շահդանակ—95, 97:

Շահնդակ—97:

Շահպալուտ—94:

Շիկերէ կենդանի—92:

Շիր-պաղլիկ—99:

Շուշան—96:

Ուռն—96:

Ոշխար—92:

Ոսկի—91:

Ոսպ—96:

Որդան կարմիր—96, 97:

Պալլուշ—94:

Պիստակ աճառի—94, 95, 97:

Պտղախունկ—95, 97, 110:

Ջնարակ—93:

Ջերմուկ—94, 98:

Ջորի—99:

Ջրդեղ—93:

Թեաթին—92, 93:

Սապ—96:

Սաղսրդան—94:

Սալակ—94, 98, 107:

Սենտերուս—93:

Սերկէիլ—95, 96, 98, 110:

Սիսեռն—96:

Սճաղ, սումախ—91:

Վարդ—96:

Վարազ—94:

Վարրենկենի—97, 98, 109:

Վերնիճ—93:

Վիշապձուկ—97:

Վիթ—93, 95, 98, 106:

Տառեխ—95, 96, 98, 99, 109:

Տօսախ—95, 96, 97, 99, 110:

Յիւ—96, 99, 108:

Փեկոն ծառ—95:

Փիճի—95:

Փոր—96:

Քաղազի—95, տե՛ս կատակ:

Քարախունկ—97, 99, 109:

Քաղ—94, 98, 99, 106:

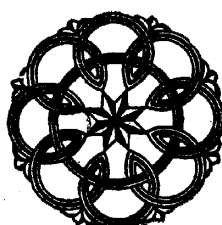
Քուռամզիլ—96, 99:

Քեսեք թռչուն—94:

Քեֆալ—98:

Քնարուկ—95:

Օրագուլի ձուկ—96:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ձ մ բ ա գ ռ ի կ ո ղ թ ի ց	5
Ն ե ռ ա ծ ու թ չ ու ն	7
Բ ա ց ա տ ռ ա գ ի ռ	31
Քնական հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանու-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ բնագրի գլուխները (Վորձ բնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությամբ	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհներ» (նահանգներ) և դավառների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ռ Ռ-ի	116
Ց ա ն կ ե ռ	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (Վորձ VII դարի հայկական
քարտեզի վերակազմության ժամանակահից քարտեզագրական հիմքի վրա)»: Մասշտաբ՝
1:1250000:

ՍՈՒՐԵՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՐԵՄՅԱՆ

СУРЕН ТИГРАНОВИЧ ЕРЕМЯН

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

(Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմությամբ
ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա)

Պատ. խմբագիր՝ Մ. Մ. ԱՐԵՎԵՐՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրել է՝ Մ. Ա. ՆԵՎՐՈՒՅԱՆ

ՎՖ 07061

Հրատ. № 2033

Պատվեր 102

Տիրաժ 4400

Հանձնված է արտադրության 20/XII 1961 թ., ստորագրված է տպագրության
21/III 1963 թ., տպագրական 9,75 մամուլ + 1 ՆԵՐՂԻՐ, հրատ. 16,6 մամուլ,
թուղթ 60×92¹/₁₆: Գինը կազմել է 2 ա. 24 կոպ.

Հայկական ՍՍՏ գիտությունների տկայեմիայի հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության խճուղի 24

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Սյուսիսակ	Տող	Տողված է	Պետք է լինի
35	2	9 ն.	Անի քաղաք	Անի ամրոց
37	3	ձախ.	Ըյւլ	Ըյւլ
40	2	22 ն.	Փարսացիւն	Փարսացիւն
43	2	8	Բոլոն	Բոլոն
50	1	8	քաղաք	քաղաք
50	1	11	Արմենիոս Օրդ	Արմենիոս Օրդ
50	1	22 ն.	Էպրաքիւնի շէրոն	Էպրաքիւնի շէրոն
50	1	7 ն.	Կոլիւ	Կոլիւ
62	2	6 ն.	Էրաքիւնի քաղաք	Էրաքիւնի քաղաք
66	2	28 ն.	311200 Կմ²	312705 Կմ²
66	3	19 ն.	285608 Կմ²	295105 Կմ²
78	2	25	Ջոնի	Ջոնի
82	1	5 ն.	XI դ.	IX դ.
93	2	6	ժողով	ժողով
111	2	18	հարաւ	հարաւ